

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İLYAS NİHANİ'NİN MİNHACÜ'L ABİDİN TERCÜMESİ:
İNCELEME ve METİN
Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED AKİF KOÇ

İSTANBUL 2018

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İLYAS NİHANİ'NİN MİNHACÜ'L ABİDİN TERCÜMESİ: İNCELEME ve METİN

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED AKİF KOÇ

Danışman: PROF. DR. SÜLEYMAN DERİN

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TASAVVUF Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi Muhammed Akif Koç'un İLYAS NİHANİ'NİN MİNHACÜ'L
ABİDİN TERCÜMESİ: İNCELEME VE METİN adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim
Kurulunun 18.01.2018 tarih ve 2018-2/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /
oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 26 / 2 / 2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. SÜLEYMAN DERİN	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. REŞAT ÖNGÖREN	
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. NECDET TOSUN	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Muhammed Akif KOÇ
Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : Tasavvuf
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Süleyman DERİN
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans- Ocak 2018
Anahtar Kelimeler : Gazzâlî, Minhâcü'l-Âbidîn, Nihânî

ÖZET İLYAS NİHANİ'NİN MİNHACÜ'L ABİDİN TERCÜMESİ: İNCELEME ve METİN

Minhâcü'l-Âbidîn Gazzâlî'nin son eseridir. Müellif, eser içerisinde ibâdetlerin insanlar üzerinde oluşturacağı ahlâki ve manevi kazançlar ile birlikte bunların cennete nasıl ulaştıracağına dair yol ve yöntemleri ele almıştır. Eserde ele alınan konuların tamamı, kişinin ibâdetlere olan yaklaşımı ve bunun neticesinde elde edeceği kazançlar ile ilgilidir. Gazzâlî bu eserini, okuyanların kolaylıkla anlayabileceği bir üslupla kaleme almış ve herkes için anlaşılır bir eser yazdığını ifade etmiştir. Bu eser Osmanlı döneminde Nihânî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş gerek kendi dönemi gerekse sonrasında büyük ilgi görerek pekçok kez istinsah edilmiştir. Bu çalışmada müellif ve mütercimin hayatı üzerinde kısaca durarak eser ve tercümeleri hakkında bilgi verilmiş, İlyas Nihânî tarafından yapılan tercüme metninin latin harfleri ile transkripsyonu yapılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Muhammed Akif KOÇ
Department : Basic Islamic Sciences
Programme : Sufism
Supervisor: : Professor Süleyman DERİN
Degree Award and Date : Master-January 2018
Keywords : Al-Ghazali, Minhaj'ul-Abideen, An-Nihânî

ABSTRACT

THE TRANSLATION OF ILYAS NİHÂNÎ'S MINHAIJ'UL ABIDEEN: TEXT AND STUDY

Minhāj al-`Ābidīn is Gazzālī's last work. In this work, Gazzālī deals with the moral and spiritual gains that worship will bring about in people, together with the paths and methods on how to ultimately reach paradise. The topics discussed in this work are all related to both the attitude one should adopt towards worship and to the gains that this attitude will bring at the end. Gazzālī penned this work in a way that its readers could grasp it without exerting themselves, and he himself mentions that he wrote a perspicuous work. This work was translated into Ottoman Turkish by Nihānī during the Ottoman era. After this period, this translation became rather popular and several different copies of the work can be found in libraries. This thesis will analyze the work entitled Minhāj al-`Ābidīn, it will reflect on the work's association with Gazzālī, it will also touch on the author and translator, and at the same time, it will have brought to light the text which was translated by Ilyas Nihānī by transcribing it here into Latin.

ÖNSÖZ

Gazzâlî'nin tasavvuf eserleri içerisinde Minhâcü'l Âbidîn önemli bir yer tutmaktadır. Minhâcü'l Âbidîn Gazzâlî'nin son eseri olarak kabul edildiği için içerisine aldığı konular ve bu konuları aktarma hususunda benimsediği yöntem de oldukça önem arz eder. Gazzâlî bu eserinde hayatı boyunca geçirdiği serüvenin muhasebesini yapmış ve bunun neticesinde okuyuculara rehber niteliğinde bir eser sunmuştur.

Gazzâlî, eserin okuyucu üzerinde etki uyandırmasını, konuların sade ve anlaşılır üslubu ve herkesin eser içerisinde kendine bir hisse bulabilmesi ile irtibatlandırmaktadır. İbâdetleri yerine getirirken karşılaşılan zorluklardan ve bu zorluklara karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğinden bahseden eser, kulun ancak Allah'ın rızasına kavuşarak cennete girebileceğini de vurgulamaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde öncelikle Gazzâlî'nin hayatından tasavvufî yönü ön plana alınmak sureti ile kısaca bahsedilmiştir. Müellifin hayatından bahsettikten sonra mütercim İlyas Nihânî'nin hayatı, eserleri ve Minhâcü'l Âbidîn tercümesinden bahsedilmiştir. Klasik biyografi kaynaklarında Nihânî ile ilgili yeterince bilgi olmaması, mütercimin hayatı hakkında bilgi edinme ve dönemindeki etkisini araştırma hususunda kısıtlayıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Yine de Nihânî hakkında derli toplu ilk biyografi çalışmasına bu araştırmada verilmeye gayret edilmiştir.

Müellif ve mütercim hakkında verilen bilgilerin ardından Minhâcü'l Âbidîn ve içerisinde yer alan konular üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bunun ardından eserin klasik dönemde yapılan bu tek Türkçe tercümesinin yanı sıra modern dönemde Türkçe ve diğer dillere yapılan tercümeleri ile şerh ve muhtasar çalışmaları hakkında bilgi verilerek araştırmanın merkezini oluşturan Nihânî tercümesinin nüshaları icmali olarak tavsif edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan yine bu bölümde, eserin Gazzâlî'ye ait olmadığı iddiasını öne süren İbn Arabî'nin ilgili tespiti üzerinde durularak söz konusu iddia kaynaklar üzerinden yapılan taramalarla incelenmiş ve aidiyet meselesi üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır.

İkinci bölüm ise Nihânî'ye ait olan tercümenin latin harfleri ile transkripsiyonunun yapıldığı metin neşri kısmından oluşmaktadır. Transkripsiyon esnasında metin içinde yer alan âyetlerin sure isimleri ve numaraları ile tahriri yapılan hadislerin kaynak bilgileri verilmiştir.

Metin neşrinde Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 345 numaradaki nüsha esas alınmış, söz konusu nüshanın tercih sebebi ve nüsha ile alakalı bilgiler de yine çalışmanın birinci bölümünde ele alınmaya çalışılmıştır. Netice itibariyle kıymetli ve böylesi hacimli bir eser, latin harfleri ile gün yüzüne çıkarılarak muasır dikkatlere sunulmuştur.

Çalışmanın mevcut hâlini almasında birçok kişi ve kurumun desteğini görmüş olmakla beraber burada bazı isimleri özellikle zikretmek isterim. Bu anlamda yardım ve desteklerini her zaman gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Süleyman Derin'e müteşekkirim. Tezim ile alakalı yönlendirme ve tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Necdet Tosun, Yrd. Doç. Dr. M. Nedim Tan ve Yrd. Doç. Dr. Ercan Alkan hocalarıma da teşekkürü borç bilirim. Çalışmam esnasında ve sonrasında gösterdikleri akademik destek ve dostluktan dolayı Ali İhsan Kılıç, Dursun Karaman, Ömer Said Güler ve Dr. Orhan Musakhanov'a müteşekkirim. Tez çalışmamızda kütüphane, kaynak ve çalışma ortamı sağlaması açısından İSAR ve İLAM hocalarına, çalışanlarına ve bânilerine teşekkür ederim. Bu vakte değin üzerimizde maddî ve mânevî emekleri olan herkese; husûsî olarak ise babam Fethi Bey, annem Afife Hanım ve eşim Mukaddes Hanım'a, dua ve desteklerinden ötürü en içten sevgi ve muhabbetlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ

I. KONUNUN MAHİYETİ YÖNTEM VE KAYNAKLAR	1
---	---

BİRİNCİ BÖLÜM: MÜELLİF, MÜTERCİM VE ESER

I. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI	5
A. Doğumu ve Nesebi	5
B. Çocukluğu	5
C. Gençliği	6
D. Bağdat Nizamiyesi'nde Hocalığı	7
E. Medreseden Ayrılışı, Uzlet Hayatı ve Vefâtı	8
II. İLYAS NİHÂNÎ VE MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN TERCÜMESİ	11
A. İlyas Nihânî	11
1. Hayatı	11
2. Eserleri	13
3. Tasavvufî Görüşleri	16
B. Minhâcü'l Âbidîn Tercümesi	23
1. Tercüme Edildiği Dönem ve Tercüme Sebebi	23
2. Tercih Edilen Nüshanın Teknik Özellikleri	25
3. Nihânî'nin Tercüme Yöntemi ve Örnekler	26
III. MİNHÂCÜ'L-ÂBİDÎN	30
A. Konu ve Künye	30
B. Yazılış Gayesi	31
C. Yazılış Yöntemi ve Kitabın İçeriği	32
1. İlim Geçidi	33
2. Tevbe Geçidi	34
3. Engeller Geçidi	34
4. Ârızî Haller Geçidi	34
5. Nefsî Sebepler Geçidi	35
6. Gizli Tehlikeler Geçidi	35
7. Hamd ve Şükür Geçidi	35

IV. MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN NÜSHÂLARI VE ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	36
V. MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN TERCÜMELERİ	38
A. Türkçe'ye Yapılan Tercümeleler	39
1. Osmanlı Dönemi Tercümesi.....	39
2. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Tercümeleler	42
B. Diğer Dillere Yapılan Tercümeleler.....	44
V. MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN ÜZERİNE YAPILAN İHTİSAR VE ŞERH ÇALIŞMALARI.....	45
VI. MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN'İN GAZZÂLÎ'YE NİSPETİ MESELESİ	47

İKİNCİ BÖLÜM: İLYAS NİHÂNÎ TARAFINDAN YAPILAN MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN TERCÜMESİ

I. MİNHACÜ'L ABİDÎN TERCÜMESİ METİN NEŞRİ	54
A. Mukaddime	54
B. el-Bâbü'l-Evvel- İlim.....	60
C. el-Bâbü's-Sâni- Tevbe	69
D. el-Bâbü's-Sâlis- Engeller.....	79
E. el-Bâbü'r-Râbi'-Ârızî Haller.....	146
F. el-Bâbü'l-Hâmis- Nefsî Sebepler	179
G. el-Bâbü's-Sâdis- Gizli Tehlikeler	197
H. el-Bâbü's-Sâbi'- Hamd ve Şükür.....	222
SONUÇ.....	251
KAYNAKÇA	255

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
ay.	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
krş.	: Karşılaştırınız
nr.	: Numara
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme
ty.	: Tarih yok
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

I. KONUNUN MAHİYETİ, YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Gazzâlî İslam ilim geleneğinde çok önemli bir yere sahiptir. Öyle ki bu gelenek Gazzâlî öncesi ve sonrası şeklinde iki ayrı dönem olarak değerlendirilmektedir. İlim geleneğimizde bu kadar önemli bir konuma sahip olan Gazzâlî'nin hayatı, eserleri ve yetiştirdiği talebeler, kendisinden sonra gelen ilim talipleri ve araştırmacılar açısından önemsenen ve ilgi çeken bir mesele olmuştur. Biz de bu çalışmamızda tasavvufi bir eseri olan ve aynı zamanda son kitabı olarak kabul edilen Minhâcû'l Âbidîn isimli eseri incelemeye çalışacağız.

Birinci bölümde Gazzâlî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Gazzâlî'nin hayatı hakkında daha önceden kaleme alınmış birçok kapsamlı çalışma olduğundan, bu bölümü mümkün olduğunca kısa ele alma ve onun tasavvufi yönünü öne çıkaran kaynaklardan istifade ederek bir biyografi oluşturma yoluna gideceğiz. Hayatı ile ilgili bilgi veren temel kaynaklara başvururken bir yandan da otobiyografi niteliğindeki *el-Munkiz mine'd-dalâl* isimli eserinden de faydalanılacaktır.

Birinci bölümün devamında mütercim İlyas Nihânî'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri üzerinde durulacaktır. Nitekim dönemi itibariyle çok tanınmaması, başka kaynak eserlerde de hakkında fazla bilgi olmaması hasebiyle kendisi hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler son derece kısıtlıdır. Yine de biyografisinin derli toplu bir şekilde ilk defa bu çalışma vesilesiyle ortaya konacağını da burada ifade edebiliriz. Mütercim ile alakalı verilen bilgilerden sonra eserin tercümesi, tercümede tercih edilen üslup ve yöntemler üzerinde durulacak, tercüme içerisinden verilen örneklerle konu daha somut hale getirilecektir.

İlk bölümde üçüncü olarak Minhâcû'l Âbidîn ile ilgili bilgiler verilecektir. Eserin konusu, künyesi ve yazılış gayesi gibi bazı temel noktalar üzerinde durulacaktır. Müellif, bu eserinde kendine has bir tasnif sistemini esas aldığından biz de incelememizde bu yöntemi ve tasniflendirmeyi tanıtmaya gayret edeceğiz.

Minhâcû'l Âbidîn'in içerisinde yedi bölüm mevcuttur. Müellif eserini bu yedi geçit/bölüm üzerine inşa etmiş, ibâdetleri ifa ederken cennet yolundaki bu geçitleri birer merhale olarak düşünmüş her biriyle bir üst makama çıkılacağını ifade etmiştir. Bu aşamaların her biri kulun geçmesi gereken adımlar olduğu için biz de çalışmamızda bu bölümleri geçit olarak tanımlayacağız. Burada mertebelerin nasıl katedileceği tafsilatlı bir şekilde izah edilmiş, diğer bir yandan da muhatap konumundaki sâlikin aklına gelebilecek farazî sorular da ele alınarak cevaplandırılmıştır. Çalışmamızın inceleme bölümünde bu merhalelerden kısaca bahsederek özet niteliğinde bazı bilgiler vermeye çalışacağız.

İçerikle ilgili verilen bilgilerin ardından eserin Arapça yazma nüshaları hakkında bilgiler verilecek, bunun akabinde eserin tercüme nüshaları üzerinde durulacak ve nüshalar hakkında kısa tavsiflerde bulunulacaktır. Diğer bir yandan yine bu ana başlık altında Minhâcû'l Âbidîn üzerine yapılmış şerh ve muhtasar çalışmaları üzerinde de durulacak, eserin şimdiye kadar dünya dillerine yapılmış diğer tercümeleri hakkında bilgiler verilecektir.

Tercümeler hakkında bilgi verildikten sonra, çalışmamızın esas konusunu teşkil eden Nihânî tercümesinin, neşirde esas alınan Hacı Beşir Ağa nüshası hakkında bilgiler verilecek ve nüshalarla ilgili bölüm burada sonlandırılacaktır. Nüshalarla ilgili teknik bilgilerin ardından tercümenin döneme etkisi ve Nihânî'nin tercüme etmek üzere bu eseri tercih etme sebepleri üzerinde de durulmaya çalışılacaktır.

Birinci bölümün son kısmında eserin Gazzâlî'ye aidiyeti hususunda öne sürülen iddialar ele alınacaktır. Eserin Gazzâlî'ye aidiyeti hususu hakkında ilk olarak İbn Arabî yorum yapmıştır. İbn Arabî *Muhâdaratü'l- Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr* isimli eserinde bu eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını ve Fas'ta kütüphanesini ziyaret ettiği Ebu Ali el-Müseffîr'e ait olduğunu söylemiştir. Bu iddia üzerine kaynaklar aracılığı ile konu takip edilecek ve İbn Arabî'nin söz konusu iddiasının izleri sürülecektir. Bu bölümde eserlerinde İbn Arabî'nin iddiasına yer veren ve konuyu tartışan araştırmacıların kaynaklarına da referansta bulunulacaktır. Minhâc içerisinde bulunan, Gazzâlî'nin kendi eserlerine yaptığı atıflar dikkate alınacak ve bölümün sonuç kısmında genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Çalışmamızın ikinci bölümü metin neşri kısmıdır. Biz metin kısmında tenkitli neşir usûlü yerine muteber bir nüsha üzerinden metni oluşturma yoluna gittik. Süleymaniye kütüphanesi başta olmak üzere yazma eser katalogları vasıtasıyla yaptığımız tarama ve tespit

edilen nüshaları gerekli kıstaslara göre karşılaştırma neticesinde yukarıda da zikrettiğimiz üzere Hacı Beşir Ağa koleksiyonunda bulunan *mukabeleli* nüshayı esas almanın doğru olacağı kanaatine vardık. Bu nüsha birkaç açıdan diğer nüshalardan ayrışıyordu. İlk ayrıştığı nokta Nihânî'nin vefatına en yakın nüsha olmasıdır. Araştırmalarımız neticesinde bu nüshadan önce istinsah edilmiş bir çalışmaya erişme imkânımız olmadı. Diğer nüshalardan ayrışan ve tercih sebebimizi oluşturan ikinci husus ise bu yazmanın sonunda mukâbele kaydı bulunmasıdır. Bu da özellikle metin neşri yapılacak olan yazmalarda önemli bir tercih sebebidir. Elimizde bulunması ve araştırmamızın da sıhhatini artırması açısından Mihrişah Sultan ve Yazma Bağışlar koleksiyonundaki iki yazma daha temin edilerek bunlar arasında bir karşılaştırma yürütülmeye çalışılmıştır. Eserin h.1280 yılında Tercüman-ı Âhval Matbaası'nda yapılan baskısı da bu karşılaştırmayı yaparken çalışmamızda kolaylık sağlamıştır. Çalışmamızın bir tenkitli neşir çalışması olmaması hasebiyle yazmalar, nüsha farkları metne yansıtılmaksızın inceleme ve teyit amaçlı olarak kullanılmıştır.

Metin neşri esnasında bazı inisiyatifler kullanma yoluna gittik. Bu doğrultuda eser içerisinde yer alan âyetlerin yanlış veya eksik yazıldığı bölümlerde âyetlerin doğru halini esas alarak metinde bazı düzenlemelerde bulunduk. Hadislerde ise metn-i Osmânîyi esas aldık. Bu hadislerin her birinin tahririni yaparak metindeki dipnotlarda kaynakları gösterdik. Metnin içerisinde bölüm başlıkları ile bazı bölümlerde Arapça ibarelerin kullanılması dolayısıyla biz de bu ibareleri değiştirmeden metinde korumaya çalıştık. Metnin içerisinde bulunan Osmanlıca kelimeler Latin harfleri ile yazılırken ihtiyaç duyulan harflerde şapka ve diğer işaretlendirmeleri kullandık ve metnin tamamında aynı usûlü bozmadan devam ettirmeye çalıştık. Sayfa geçişlerinin takibini kolaylaştırabilmek için esas aldığımız nüshaya göre yaprak numaralarını da metinde gösterdik. İlk defa karşılaşılan kelimelerde öncelikli olarak Kubbealtı Lugati ve Kâmûs-i Türkî'yi esas alarak kelimeleri tespit etmeye çalıştık. Çözölemeyen kelimelerde ise Lexiqamus programından istifade etme yoluna gittik.

Metin neşri, çalışmamızın son bölümünü teşkil etmektedir. Bu bölümün ardından genel bir değerlendirme olması açısından çalışmaya sonuç kısmı eklenmiş ve ardından yararlandığımız kaynaklar, kaynakçada gösterilerek çalışma nihayete erdirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNCELEME:

MÜELLİF, MÜTERCİM ve ESER

I. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI

A. Doğumu ve Nesebi

Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir. Hücetülislâm, Zeynüddîn, Zeynülenâm, Muhyiddin, Şerefüleimme ve eş-Şâfiî lakaplarıyla kendisine hitap edilmiştir.¹ Nisbesi Ebû Hâmid olmasına karşın onun Hâmid adında bir oğlu olduğuna dair tabakatlarda net bir bilgi bulunmamaktadır. İran'ın Horasan bölgesinde yer alan Tûs'ta 450 (1058) yılında dünyaya gelmiştir.² Doğduğu yere ithafla Tûsî nisbesiyle anılmıştır.

B. Çocukluğu

Babası Muhammed, Fars kökenli olup Tus'ta iplikçilikle (gazzâl) meşgul olan mütedeyyin bir tüccardır. Bir rivayete göre Gazzâlî nisbesi de buradan gelmektedir.³ Gazzâlî'nin babası fakir olmasına karşın hem kendinin hem ailesinin geçimini sağlarken, yanlarında olmaktan mutluluk duyduğu, sohbetlerine katıldığı ilim erbabına da ikramlarda bulunmaktaydı. İlme ve ulemaya çok büyük saygı ve muhabbet besleyen babası iki

¹ Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk* (thk. Muhibbüddin Ebî Said Ömer b. Garame el-Amri), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995, LX, 200; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1995, IV, 49; Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* (thk. Mahmûd Muhammed Tanahî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire: Hicr li'-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413, VI, 191-192.

² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem* (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, XVII, 124; Yakut el Hamevî, IV, 49; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed bin Ahmed Osman Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaut, Kâmil Karrat), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, XIX, 327; Sübkî, VI, 193; Mustafa Çağrıçı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489. İbn Hallikân, Gazzâlî'nin doğum yeri olan Taberan'daki alimlere göre doğduğu tarihin 451 yılı olduğunu ilave eder. İbn Hallikân, IV, 218. Öte yandan modern araştırmacılardan Frank Griffel, tabakatlarda açıkça yer alan bu tarihlendirmenin yanlış olduğunu; Sultan Sencer'e yazdığı mektubun içeriğinden ve Gazzâlî'nin seyahat tarihlerinden hareketle doğum tarihinin 446 ile 448 yılları arası olması gerektiğini iddia eder. bkz. Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, trc. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 50-53.

³ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâr-u Sâdır, Beyrut, II, 379. Zehebî'nin aktardığına göre Gazzâlî kendisinin Gazâle köyünden olduğunu ve nisbesinin çift "z" ile değil tek "z" ile okunması gerektiğini aktarmıştır. Zehebî, XIX, 343-344. Feyyûmî de bu görüşü kabul etmiştir. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi Feyyûmî, *el-Misbahü'l-Münir fî Garibi's-Şerhi'l-Kebir li'r-Rafii*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ty. II, 446. İbn Hallikân ve Zebîdî'nin de aralarında bulunduğu müellifler ise çift "z" ile yazımı kabul etmişlerdir. İbn Hallikân, I, 98; Ebü'l-Feyz Murtaza Zebîdî, *İthafü's-Sadeti'l-Muttakin bi-Şerhi İhyai Ulumi'd-Din*, Beyrut: Matbaatu'l Tarihu'l Arabî, 1994, I, s.18.

oğlunun da bu yoldan giderek alim olması için çaba gösteriyordu. Onları dilediği gibi okutmaya ömrünün yetmeyeceğini anlayınca bir sûfî dostundan oğullarının eğitimiyle ilgilenmesini istedi ve kendisi vefat ettiğinde geride bırakacağı malın iki oğlunun eğitimine harcanmasını vasiyet etti. Kendisi de fakir olan sufi dostu bu iki kardeşin eğitimiyle babalarının vefatından sonra da belli bir müddet ilgilendi. Daha sonra maişetlerini karşılayamadığı için onları bir medreseye yönlendirmek zorunda kaldı.⁴

Gazzâlî, 465'te Ahmed er-Râzekanî'nin (Rezkânî) ders halkasına katılarak burada eğitimini sürdürdü. Daha sonra Cürcan'a giderek burada İsmailî bir âlimin⁵ derslerine beş yıl devam etti.⁶ İslamî ilimlerde belli bir yol kat ettikten sonra Nişabur'a gelerek burada döneminin en önemli âlimlerinden olan İmâmü'l-Harameyn lakaplı Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî'nin talebesi oldu. Derslerindeki başarısı hem hocasının hem de çevresindekilerin gözünden kaçmadı ve parmakla gösterilen; fıkıh, kelam ve münazarada mahir bir öğrenci oluverdi. Öyle ki hocası hayattayken bir eser telif ederek ders vermeye başlamıştı. Buna rağmen Gazzâlî, hocasının vefatına kadar onun yanında kalmayı ve derslerini takip etmeyi ihmal etmemiştir.⁷

C. Gençliği

Gazzâlî, 478 yılında Cüveynî vefat edince Nişabur'dan ayrılarak Asker şehrine gitti. Burada Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ile karşılaştı ve onun huzurunda dönemin önde gelen âlimleriyle münazaralarda bulundu. Gazzâlî'nin İslamî ilimlere muvaffakiyeti ve münazaradaki başarısı Nizâmülmülk'ün dikkatinden kaçmadı. Nizamülmülk, büyük bir

⁴ Zehebî, **Siyer**, XIX, 335; Sübkî, VI, 193

⁵ Bu alimin kimliği hakkında yapılan tartışmalar için bkz. Çağrıçı, XIII, 490; Griffel, s. 58.

⁶ Es'ad el-Meyhenî adlı arkadaşının kendisinden aktardığına göre Gazzâlî, burada geçirdiği beş yıllık eğitimin sonunda derslerde tuttuğu notlarla birlikte Tus'a geri dönmek için bir kervana katılır ve bu kervanının önü eşkiyalar tarafından kesilerek yollarındaki bütün eşyalara el konulur. Gazzâlî, bu eşkiyaların önderinin yanına giderek tuttuğu notların onların işine yaramayacağını ancak bu notları geri alamazsa beş yıllık emeğinin ve ilminin yok olacağını söyler. Bunun üzerine eşkiyaların önderi ona gülüp "Nasıl oluyor da bu notları senden alınca tamamının yok olduğu ilmin senin olduğunu iddia edebiliyorsun!" diyerek karşılık verir ve sonrasında ona notlarının geri verilmesini emreder. Gazzâlî başına gelen bu olayı bir imtihan ve Allah tarafından bir ikaz olarak görür ve Tus'a varır varmaz bu notların ezberlemeye başlar. Üç yıl içerisinde tuttuğu notları ezberler ve bunu alışkanlık haline getirip aldığı bütün notları ezberler. Böylece bir daha notları kendisinden alındığında onların içindeki ilimden mahrum kalmayacaktır. Zehebî, **Siyer**, XIX, 335-336; Sübkî, VI, 195.

⁷ Gazzâlî *el-Menhûl*'u telif ettikten sonra hocası Cüveynî'ye arz eder. Hocası kitabı inceleyince Gazzâlî'ye "Ölmemi bekleyemedin de beni yaşarken öldürdün. Çünkü senin kitabın benimkini aştı." diyerek sitemde bulunmuştur. Bkz. Zehebî, **Siyer**, XIX, 335; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyyîn** (thk. Ahmed Ömer Haşim, Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb), Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1993, s. 534.

devlet adamı ve iyi bir siyasetçi olarak devletin karşı karşıya olduğu tehlikelerin farkındaydı. Özellikle Şî-Bâtîni grupların dâîler vasıtasıyla sünnî İslam'ı hem ilmî hem de toplumsal yönden çürütme çabalarının farkındaydı. Bu yüzden Nizâmülmülk, çevresinde Sünnî alimleri toplamış; bu tehlikeli grupları ilmî yönden çürütebilmek için kendilerini daha da geliştirme imkânı sağlamıştır. Gazzâlî, Nizamülmülk'ün etrafında oluşan bu ortamdan ziyadesiyle istifade etmiş; aynı zamanda başarısıyla ön plana çıkmıştır.⁸ Burada geçirdiği altı yılın sonunda Nizamülmülk, onun ilmî yetkinliğine bizzat şahit olmuş ve dönemin ulema sınıfı için en yüksek mansıb sayılabilecek olan Bağdat'taki Nizamiye Medresesine onu baş müderris olarak atamış ve Gazzâlî'ye Zeynüddîn lakabını vermiştir.⁹

D. Bağdat Nizamiyesi'nde Hocalığı

Gazzâlî, 484 Cemaziyelevvel ayında Bağdat'ta büyük bir törenle Nizamiye medresesinin başına geçti.¹⁰ Onun derslerini takip edenler kolay ve anlaşılır üslubuna ve ilmî birikimine hayran kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bağdat'ta kaldığı dört sene içerisinde bir yandan ders vermekle meşgul olurken diğer yandan da kendisini telif çalışmalarına adanmıştır. Özellikle kalam, fıkıh ve mantık alanlarında teliflerini Bağdat'ta kaldığı bu süre içerisinde meydana getirmiştir. Onun bu başarılı ve özverili çalışması Halife Muktedî-Biemrillâh'ın dikkatini celp etmiş ve kendisine ihsanlarda bulunmuştur.

Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı bu dönem içerisinde devrinin en önemli alimi olarak gösterilen, umerânın taltiflerine mazhar olan, talebelerin ilgisini toplayan, aldığı mansıb ve verilen atâlarla müreffeh bir hayat yaşayan Gazzâlî iç dünyasında derin sarsılmalar geçirmiştir. Kendi otobiyografisi sayılabilecek olan el-Munkız'da medresede geçirdiği yılların sonlarına doğru derin bir bunalım hali yaşadığını dile getirir. Bu bunalımın hem ilmî hem de amelî yönden kendini sarmakta olduğunu fark eder. Onun bu bunalımı, bildiği her şeyden kendini şüphe etmeye itmiş; önce duyularıyla elde ettiği bilgiler hakkında sonra da akıl ile elde ettiği bilgiler hakkında şüphe duyduğunu ifade etmiştir. Bu halini safsata yolu olarak nitelendiren Gazzâlî, iki ay kadar bu

⁸ Çağrı, XIII, 491.

⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed İbn Umranî, **el-Enbâ' fî Târihi'l-Hulefâ** (thk. Kâsım es-Semerrâî), Kahire: Dârü'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 2001, s. 204; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XVI, 292; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî.), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997, XII, 169.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XVI, 292; İbn Asâkir, LV, 201; İbnü'l-Kesîr, **el-Bidâye**, XII, 169.

düşüncelerle hayatını devam ettirdiğini ve kimseye bu durumundan bahsetmediğini dile getirir. Bu bunalımının ancak kesin bir delille izale olabileceğini düşünerek bu iki ayı geçirdiğini ve Allâh'ın kalbine bir nur ihsan etmesiyle bu halden kurtulduğunu belirtir.

E. Medreseden Ayrılışı, Uzlet Hayatı ve Vefâtı

Gazzâlî içinde bulunduğu bu safsata halinden kurtulduktan sonra amelî yönden geçirdiği bunalımı atlatmak adına bütün dikkat ve gayretini tasavvuf yolunu incelemeye vermiştir. *Munkız*'da hakikati arayanların dördüncü ve son halkası olarak zikrettiği tasavvuf yolunu öncelikle ilmî olarak araştırmaya koyulduğunu ifade eder. Ancak bu ifadeyi onun daha önce tasavvufa dair bir ilgi ve çalışması olmadığı şeklinde yorumlamamak gerekir. Mustafa Çağrıç'ın da ifade ettiği üzere bu anlatımı kronolojik olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Zira çocukken babasının onu ve kardeşini emanet ettiği dostu bir sufiydi. Tus'ta bulunduğu zamanda gerçekleşen bir hadisede Yusuf en-Nessâc'a "Şeyhim" diye hitap etmesi ve onun telkinleriyle tasavvuf hakkındaki şüphelerinin kalktığı söylenmektedir. Aynı zamanda Nişabur'daki öğrenimi sırasında, Kuşeyrî'nin öğrencilerinden olup Tûs ve Nîşâbur'un meşhur sufilerinden olan Ebû Ali el-Fârmedî'nin sohbetlerine iştirak etmiş ve birçok eserinde onun sözlerini aktarmıştır.¹¹

Gazzâlî tasavvufun ilim yönünün amel yönüne göre kendisine çok daha kolay geldiğini dile getirir. Tasavvufun ilmî yönünü keşfetmek adına Ebû Tâlib el-Mekkî, Hâris el-Muhâsibî gibi âlimlerin kitaplarını; Cüneyd el-Bağdâdî, İmam Şiblî, Bayezid-i Bistâmî gibi tasavvuf önderlerinden nakledilen sözlerin bulunduğu kitapları incelemeye başlar. Gazzâlî, bu okumaları sayesinde tasavvufun bilmekle, öğrenmekle değil amel ile tezahür edeceğini gördüğünü belirtir ve bunun için bir nefis muhasebesine koyulduğunu aktarır:

"Sonra, kendi vaziyetimi tetkik ettim. Gördüm ki, dünya işlerine dalmışım, bu işler beni tamamen sarmış haldedir. Yaptığım amelleri düşündüm. En güzel amelim, ders vermek ve talebe yetiştirmektir. Bu amelde de ahirete pek faydası bulunmayan, mühim olmayan birtakım ilimlerle iştigal ettiğimi gördüm. Ders vermemdeki niyetimi sorguladım. Onun da Allah rızası için olmadığını; şan şöret kazanmak, makam ve mevki sâhibi olmak arzusundan ileri geldiğini fark ettim. Uçurumun kenarında olduğumu, hâlimi düzeltmezsem sonumun ateş olacağına kanaat getirdim. Bir müddet sürekli bunu düşündüm. Henüz irademe hâkim durumda idim. Bir gün Bağdat'tan ayrılıp gitmeye ve

¹¹ Çağrıç, XIII, 491-492; Süleyman Uludağ, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 515-517.

bu hâllerden kurtulmaya kesin olarak karar verir, ertesi gün bu kararından vazgeçerdim. Kararsız bir hâldeydim, bir sabah ahiret arzusu kuvvet bulsa, akşam dünya arzuları bir ordu gibi üzerime saldırıp, o arzuyu mutlaka dağıtıyordu. Dünya arzuları bir zincir gibi, beni makam ve mevkiye doğru sürüklüyordu.”¹²

Gazzâlî, bu halin kendisinde altı ay boyunca devam ettiğini ifade eder. Bu halin ilk zamanlarında Cenab-ı Hakk’ın diline ket vurduğunu, ders veremeyecek kadar konuşmaktan aciz hale geldiğini söyler. Bu hal devam ettikçe daha çok hüzne gark olur ve sadece ruhî değil bedenî sağlığı da etkilenmeye başlar. Tedavi için gelen doktorlar bu hastalığın ilaçla geçmeyeceğini; içinde bulunduğu kederden kurtulması gerektiğini salık verirler. O, çaresiz kaldığını ve iradesinin tamamen kendisinden çıktığını görünce Hak Tealâ’ya kendisini bu halden kurtarması için sürekli niyazda bulunur. Nihayet dünya bağlarından kurtulacak iradeyi kendisinde bulan Gazzâlî Bağdat’tan ayrılıp Şam’a gitmeye karar verir. Bunu çevresinden saklamak adına Mekke’yi ziyaret etmek için yola çıkmış gibi gösterir. Bağdat’ta bulunanların kendisinin bütün makam ve mevkileri bırakıp buradan ayrılmasına anlam veremediklerini, farklı yorumlar yaptıklarını ve bu kararını dinî sebeple olduğunu kavrayamadıklarını ifade eder.¹³

Gazzâlî ailesinin nafakasına yetecek kadar malı ayırdıktan sonra geri kalanını dağıtarak Zilkâde 488’de Bağdat’tan Şam’a doğru hareket etmiştir. Burada iki seneye yakın kaldığını ifade eden Gazzâlî zikir ve ibâdetle vaktini geçirdiğini ifade etmiştir. Daha sonra Kudüs’e geçtiğini buradan hac farızasını yerine getirmek üzere Hicaz’a gittiğini sonrasında ise çocuklarının ısrarı ve memleket arzusu ile Tus’a geri döndüğünü ve on sene burada kaldığını söylemiştir.¹⁴

Gazzâlî’nin *Munkız*’daki bu anlatımı ile tabakatlardaki anlatımda bazı farklılıklar mevcuttur. Sübkî, onun önce Hicaz’a sonra Şam’a gittiğini söylerken¹⁵ Yâkut el-Hamevî, onun memleketine dönmeden önce Bağdat’a uğradığını aktarmıştır.¹⁶ İbnü’-Cevzî ise önce Hicaz’a gidip Bağdat’a geri döndüğünü ardından Şam’a ve Kudüs’e gittiğini *İhya*’yı yazmaya Kudüs’te başlayıp Şam’da bitirdiğini, sonrasında memleketine döndüğünü ifade

¹² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, **el-Münkız Mine’d-Dalâl** (haz. Abdülhalim Mahmud), Mısır: Dârü’l-Kütübü’l-Hadîse, ty., s. 171-173.

¹³ Gazzâlî, **Munkız**, s. 175. Gazzâlî üzerine çalışan araştırmacıların onun Bağdat’tan ayrılmasıyla ilgili yorumları için bkz. Çağrı, XIII, 492-493; Griffel, s. 65-82.

¹⁴ Gazzâlî, *Munkız*, s. 175-177.

¹⁵ Sübkî, VI, 197.

¹⁶ Yakut el-Hamevî, XI, 266.

eder.¹⁷ İbn'ül-Esîr, 488'de Gazzâlî'nin Şam'a gittiğini Kudüs'ü ziyaret ettiğini, tedris faaliyetlerini bırakıp zûd ve takvayla meşgul olduğunu, bu sırada *İhya*'yı yazdığını ve ertesi yıl hac görevini yerine getirdikten sonra Bağdat'a uğrayıp memleketine döndüğünü ifade eder.¹⁸ İbn Asâkir, Zehebî, İbn Kesir'de buna yakın bir şekilde tasvir etmişlerdir.¹⁹ Bazı tabakat yazarları, onun Mağrib Sultanı Yusuf b. Tâşfîn'i ziyaret etmek üzere İskenderiye'ye de gittiğini eklemiştir.²⁰ Gazzâlî'nin hayatının bu dönemi ile ilgili farklı tarihlendirme ve bilgiler modern araştırmacılar tarafından da farklı yorumlara tabi tutulmuştur.²¹ Gazzâlî'nin zûhd ve takvayla geçirdiği bu uzlet hayatı tasavvuf açısından çok önemli bir yere sahiptir. O, tasavvufa dair çoğu eserini bu süre zarfında telif etmiştir. Aynı zamanda gittiği şehirlerde kurduğu meclislerde bu kitaplarını okutmuş, birçok mutasavvıf bu sayede onun rahle-i tedrisatından geçmiştir.

Gazzâlî, medreseden uzak uzletle geçirdiği hayatı Selçuklu veziri, Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'ün ısrarları üzerine kesintiye uğramıştır. Fahrülmülk'ün ısrarı, yaptığı nefis muhasebeleri ve yakın dostlarıyla istişareler sonrasında Nişabur Nizamiye Medresesi'nde hocalık yapmayı kabul etmiştir. Ancak Gazzâlî Zilkade 499'da başlayan bu hocalık döneminin ilkinden farklı olduğunu dile getirmiştir:

“İyi biliyorum ki, ilim öğretmeye döndüm. Ama bu dönüş eskiden olana dönüş değildi. Çünkü eskiden şan ve şöhet kazandıran ilmi öğretiyor; sözüm ve amelimle şan ve şöhetle çağırıyordum. Niyetim ve kastım da bundan ibaretti. Şimdi ise Şan ve şöhetle terk ettiren bir ilme çağırıyor ve bunları terk ettiren şeyi öğretiyorum. Şimdiki niyetim ve arzum işte budur...”²²

Gazzâlî üç yılı aşkın bir süre bu görevi ifa ettikten sonra Nişabur'dan ayrılarak tekrar memleketi Tus'a geri döndü. Aynı zamanda telif çalışmalarını da devam ettiren Gazzâlî'nin incelenen olan *Minhâcû'l-Âbidîn*'i bu görev süresinde yazdığı tahmin edilmektedir.²³ Tus'ta evinin yanına ilim talebeleri için bir medrese ve sufiler için bir hankâh yaptırdı. Gazzâlî ömrünün bu son yıllarını bu iki mekandaki talebelerle ilgilenip kalan zamanında ise Kur'an okuyarak ibâdet ve tâ'atle meşgul olarak geçirdi. 14

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XVII, 125.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, 396.

¹⁹ İbn Asâkir, LV, 200; Zehebî, **Siyer**, XIX, 323-324; İbn Kesir, **el-Bidâye**, XVI, 147.

²⁰ Yakut el-Hamevî, IV, 49; Sübkî, VI, 199; Safedî, **el-Vâfi**, I, 211.

²¹ Bu yorumların genel değerlendirmesi için bkz. Çağrı, XIII, 492-493.

²² Gazzâlî, *Munkız*, s. 197.

²³ Çağrı, XIII, 493.

Cemâziyelâhir hicri 505 miladi 1111 yılında vefat etti ve ünlü şair Firdevsî'nin mezarının yakınına defnedildi.²⁴

II. İLYAS NİHÂNÎ VE MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN TERCÜMESİ

A. İlyas Nihânî

1. Hayatı

Tam ismi belli olmamakla beraber özellikle Minhâcü'l Âbidîn tercümesinin girişinde, müstensih, onun ismini İlyas bin Abdullah en-Nihânî olarak zikretmektedir.²⁵ Keşfü'z-Zünûn müellifi Kâtip Çelebi de ismini bu şekilde zikretmektedir.²⁶ Nihânî mahlası ile meşhur olmuştur. Mahlas, özellikle edebiyatta bir şairin düşünce dünyası, mesleği, fizikî özellikleri ve hayat görüşünü ifade etmesi açısından önemli ipuçları vermektedir. Nihânî'nin bu mahlası neden aldığına dair kaynaklarda bir ifade geçmemektedir. Nihân kelimesi Farsça bir kelimedir. Gizli, saklı, gizlenmiş, göz önünde olmayan manalarına gelmektedir.²⁷ Özellikle *Minhâc* tercümesi ve *Divan*'ına baktığımız zaman bu mahlasın meşrebi ile uyumlu olduğundan dolayı ona verildiği veya kendisinin tercih ettiği söylenebilir. Divânında geçen şu ifadesi bu iddiayı destekler mahiyettedir;

Bilsem devâyı neyler dermânı derd olanlar

Zevkin sürer dü kevnün tenhâ vü ferd olanlar.²⁸

Nihânî ile ilgili bilgilerin kaynak eserlerde sehven farklı kişilerin bilgileri ile karıştığını söyleyebiliriz. Bunun sebebi İlyas Nihânî'nin kendi döneminde çok fazla tanınmamasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bu durumun en önemli sebebi yaşadığı dönemin öncesinde ve sonrasında Nihânî mahlası ile meşhur olan dört kişinin daha bulunmasıdır. Bu kişilerle alakalı bilgiler de sınırlı olduğundan konu ile alakalı malumatın dikkatli seçilmesi daha da önem kazanmıştır. Bu dört kişi hakkında Ayhan

²⁴ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, XVII, 124; İbn Asâkir, LV, 204; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, 591; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XII, 215.

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1961): c.9, s. 64.

²⁶ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, IV, s.1501.

²⁷ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük** (haz. Kerim Can Bayar) İstanbul: Kubbelalet Neşriyat, 1998, s.543.

²⁸ Mesut Dursun, "Nihânî Divanı İnceleme ve Metin", (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 1990), s. 1.

Yakşı Kastamonu’lu Nihânî ve Divânı ile alakalı hazırladığı yüksek lisans tezinde toplu bir bilgi vermiştir. Bu isimler şunlardır;

“Nihânî: Kastamonuludur. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde yaşamış ve önemli kadılık görevleri yapmıştır. Latîfî *Tezkiretü’s Şuara* isimli eserinde onun kadılık görevinden ve divanından bahsetmektedir. Ölüm tarihi net olarak bilinmemektedir.”²⁹

Nihânî: Asıl adı Durak Çelebidir.³⁰ Defterdarlık yapmış 2. Selim tarafından Bayezid’i öldürmek için elçi olarak gönderilmiştir. Daha sonraları bazı iftiralara uğrayarak Kanûnî Sultan Süleyman’a öldürtülmüştür.

Nihânî: Asıl adı İbrahim Çelebidir. Edirne’de doğmuştur. Daha sonraları aklî dengesini kaybetmiş 1592 yılında Edirne’de vefat etmiştir. Araştırmalarımızda Milli Kütüphanede Osmanlıca olarak kaleme alınmış bir Divân ve bir Gazeliyyât’ı olduğunu gördük.³¹

Nihânî: Anadolu’nun bir kasabasındandır. Hadım Ali Paşa’nın hizmetinde bulunmuştur. Kendisi de bir Divân şairi olan Sehî ile yakın arkadaşır.”³²

Tezimize konu olan İlyas bin Abdullah en-Nihânî’nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda Nihânî’nin Arnavut asıllı³³ bir devşirme olduğu, varlıklı birisi tarafından köle olarak alındığı bilgisi mevcuttur. Kölelere tanınan imkanlardan faydalanmış ve böylece kendisini yetiştirme imkânı bulmuştur. İlk dönemlerinde Nihânî’nin dilinin Türkçe’ye yeterince dönmemesinden ve dilinin keskinliğini de ifade etmesi açısından halk arasında ona “Nacak” lakabının da verildiği bilinmektedir.³⁴ Yazmalar kataloglarında bazı eserleri yukarıda da zikredildiği gibi Nihânî Nacak Fazıl olarak kaydedilmiştir. Bu ifade ile alakalı divanında Nihânî şu beyiti kaleme almıştır;

Nihânî’ye Nacak derler ve lîkin gerçek eydürler

²⁹ Abdüllatif Çelebi Latîfî, *Tezkiretü’s-Şuarâ*, s.543.

³⁰ Kınalı-Zade Hasan Çelebi, *Tezkiretü’s-Şuarâ* (haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, II s.1019.

³¹ Nihânî İbrahim Çelebi, *Divan*, Milli Kütüphane, nr.167-01; aynı müellif, *Gazeliyyât*, Milli Kütüphane, nr. 260-02.

³² Ayhan Yakşı, “*Nihânî, Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı’nın Tenkitli Metni*”, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 1993), s. 17.

³³ Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Kühûl’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısım* (haz. Mustafa İsen) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1994, s.183.

³⁴ Pir Mehmed Âşık Çelebi, *Meşâirü’s-şuarâ*, (haz. Filiz Kılıç) İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, II, s.924.

Havâric boynun urmağa Ebû Müslim nacağıdır.³⁵

Medrese tahsilini aldıktan sonra Nihânî, Hacı Hasanzâde'ye asistan olmuş ve ilerleyen sürede bu medresede müderrislik vazifesini üstlenmiştir.³⁶ Aldığı eğitim onun Arapça ve Farsça'ya olan vukufiyetini artırmıştır.³⁷ Rüstem Paşa Medresesi'nde dönemin önemli simalarına da dersler veren Nihânî bir müddet Üsküp'te bulunan İshakiye Medresesi'nde de müderrislik yapmıştır.³⁸ Bu vazifesini tamamladıktan sonra Nihânî tekrar İstanbul'a dönmüş ve Mustafa Paşa Medresesi'nde ders vermeye devam etmiştir.³⁹

Nihânî ömrünün sonlarına doğru Hicaz'a gitmeyi ve orada yaşamayı çok arzulamıştır.⁴⁰ Bu sebeple Mekke'ye hac etmek gayesi ve orada kalmak niyeti ile seyahat etmiştir. Bu seyahatin yılı kaynaklarda hicrî 925 yılı olarak zikredilmektedir. Hac vazifesini ifa ettiği bu dönemde Nihânî ağır bir hastalığa yakalanmış ve burada vefat etmiştir.⁴¹ Vefat tarihi kaynaklarda net olmamakla beraber hicrî 925 yılı ağır basmaktadır.⁴² Kınalızade Hasan Çelebi ise eserindeki "Etti Mevlâsına cânını Nihânî teslim { اتدی مولا سنه جانی نهانی تسلیم } kaydını esas alarak onun vefatının 972 yılı olduğunu belirtmektedir.⁴³

2. Eserleri

Kaynaklarda Nihânî'ye nisbet edilen, biri Divân⁴⁴ diğeri ise Minhâcû'l Âbidin Tercümesi olmak üzere iki eser mevcuttur. Bu bilgi gerek dönemi gerekse sonrasında

³⁵ Mesut Dursun, "Nihânî Divanı İnceleme ve Metin", s. 2.

³⁶ Kınalı-Zade Hasan Çelebi **Tezkiretü's-Şuara**, II, 1017.

³⁷ Nev'izade Ataullah Efendi Atai, **eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri** (haz. Abdulkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, I, 421.

³⁸ Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin** (İstinsah edenler Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmûd Kemal İnal) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951, I, 226.

³⁹ Abdülatif Çelebi Latîfî, **Tezkiretü's-Şuarâ**, s.543.

⁴⁰ Kınalı-Zade Hasan Çelebi **Tezkiretü's-Şuarâ**, II, 1017.

⁴¹ Latîfî, **Tezkiretü's-Şuara**, s.543.

⁴² Atai, **eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye**, I, 421.

⁴³ Kınalı-Zade Hasan Çelebi, **Tezkiretü's-Şuarâ**, II, 1017.

⁴⁴ Ayrıca ilerleyen bölümlerde yazma kataloglarda bulunan nüshalarına değinilecektir. Ancak ilk kez Divân'ı olduğunu Latîfî dile getirmiştir. Bkz. Abdülatif Çelebi Latîfî, **Tezkiretü's-Şuara ve Tabsiratü'n-Nuzama** (haz. Rıdvan Canım) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2000, s.543. Bu Divan için bkz. Nihânî, **Divan**, Milli Kütüphane, nr.2441/15.

yazılan tezkirelerde⁴⁵ ve son dönemde kaleme alınan makalelerde⁴⁶ bu şekilde aktarılagelmiştir. Bu eserler haricinde bir mecmua tertip ettiği bilgisine eriştik ve aynı zamanda kendisine ait olmayan ancak kataloglama sonucunda İlyas Nihânî'ye ait gibi görünen eserleri de inceleme imkânı bulduk. Bu bölümde ilgili eserler hakkında muhtasar bir şekilde bilgi vermeye çalışacağız.

I. Divan: İçerisinde çoğunlukla gazellerin bulunduğu divanında az sayıda da olsa diğer nazım şekillerine yer verilmiş olup, klasik bir divan kadar olmasa da azımsanmayacak kadar şiir bulunmaktadır. Divan içerisinde bulunan şiirlerin birçoğu tasavvuf, ahlak ve tabiat ile ilgilidir. Nihânî'nin fikir dünyasını görmek açısından bu eser önemli bir kaynaktır. Tezkirelerde Nihânî'nin Divan'ı ve üslubu ile alakalı bilgiler mevcuttur. Bunlardan Latîfî, şâirin yeni manalar ve hayaller yaratmada mâhir olduğunu söylerken⁴⁷ Şakâyık tercümesinde ise şairin Arapça, Farsça, Türkçe olmak üzere üç dilde nazım ve nesir yazmaya maharetinin olduğu, güzel söz söyleme istidadıyla da birçok şiir kaleme aldığı vurgulanmıştır.⁴⁸

Nihânî'nin Divan'ı, yazma eser kütüphanelerinin kataloglarında farklı bölümlerde ve farklı isimlerle bulunmaktadır. Bu durum, yukarıda da zikrettiğimiz üzere özellikle Edirneli Nihânî ile İlyas Nihânî'nin Divan kayıtları arasında karışıklık olmasından ve tasnifleme hatası yapılmasından dolayıdır. Bu karışıklık da göz önünde bulundurularak yaptığımız araştırmalar neticesinde İlyas Nihânî'nin Divan'ı Ankara Milli Kütüphane'de⁴⁹, yerinde görme imkânı bulamadığımız ancak yazma kataloglarında karşılaştırma yapma imkânı bulduğumuz Gürcistan Tiflis Kütüphanesi'nde⁵⁰, İ.B.B

⁴⁵ Tez çalışmamızda da atıfta bulunduğumuz Latîfî Tezkiresi, Kınalızade Tezkiresi, Bağdatlı İsmail Paşa'nın Hediyyetü'l Arifin isimli eseri ve Aşıkpaşa'nın Tezkiresi gibi eserlerde, Nihânî özellikle Divan'ı ile bilinirken bununla birlikte sadece Minhâcî'l-Âbidîn tercümesi olduğu söylenmektedir.

⁴⁶ İlgili makaleler için bkz. Sadık Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 31 (2011/2): c.16, s. 139.

⁴⁷ Latîfî, *Tezkiretü's-Şuara*, s.543.

⁴⁸ Atâî, *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri*, I, 420.

⁴⁹ Kataloglama sonucu notlar kısmında eserle alaklı olarak şu bilgiler verilmiştir; Toplam 30 varaktan oluşan, filigranlı kâğıt üzerine yazılan, sırtında meşin cilt olan ve Divanî hat ile kaleme alınan bu eserin sonunda da hastalıklar ve belli ilaçlar hakkında bilgiler mevcuttur. Yazma için bkz. Ankara Milli Kütüphane, Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr 2441/15.

⁵⁰ Kataloglama sonucu notlar kısmında eserle alaklı olarak şu bilgiler verilmiştir; Toplam 50 varaktan oluşan bu eser Avrupa kâğıt üzerine kaleme alınmıştır. Koleksiyon içerisinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt edilmiştir. Yazma için bkz. Gürcistan Tiflis Kütüphanesi, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, nr L63/II.

Atatürk Kitaplığı'nda⁵¹, yine yerinde görme imkânı bulamadığımız Almanya Berlin'de⁵² ve İstanbul Kütüphaneleri'nde⁵³ bulunmaktadır. Bunlar haricinde Divân'da yer alan pek çok şiirin farklı mecmualar içerisinde bulunduğunu da araştırmalarımız süresince müşahade etme fırsatı bulduk.

II. Tercüme-i Minhâcü'l Âbidîn: Bu eser Nihânî'nin tek tercüme eseridir. Osmanlı Dönemi'nde birçok kez istinsah edilmiş ve son dönemde de Tercümân-ı Ahval Matbaası'nda basılmıştır. Bu eser, *Minhâc* ile alakalı Osmanlı Dönemi'nde yapılmış tek tercüme çalışmasıdır. Çalışmamızda bu eser merkeze alındığı için ve ayrı bir bölümde tafsilatlı incelendiği için bu kısımda muhtasar bilgi ile yetineceğiz.

III. Mecmua-i Eş'âr ve Fevâ'id: Bu eser, adından da anlaşılacağı üzere, Nihânî tarafından belli şairlerin şiir ve gazellerinin bir araya getirilmesiyle oluşan bir derleme eserdir.⁵⁴ Aynı zamanda bizzat Nihânî'ye ait bazı gazeller de içerisinde mevcuttur. Nihânî ile ilgili yapılmış önceki çalışmalarda ve tezkirelerde dikkatlerden kaçmıştır.

Belirtilen eserler haricinde yazma eser kataloglarında İlyas bin Abdullah en-Nihânî'ye ait olarak kaydedilen ancak ona ait olmayan eserler de mevcuttur. Tespitlerimize göre bunlardan ilki, Osmanlı tarihçilerinden Nihâlî İbrahim Efendi'ye ait olan, ancak kataloglarda İlyas Nihânî olarak kaydedilen *Mir'âtu'l Ukalâ*⁵⁵ isimli eserdir.

⁵¹ Toplam 45 varaktan oluşan bu eserin her varağında 15 satır bulunmaktadır. Koleksiyon içerisinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt edilmiştir. Yazma için bkz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Atatürk Kitaplığı Türkçe Yazma Divanları Koleksiyonu, nr. O. 124.

⁵² Kataloglama sonucu notlar kısmında eserle alaklı olarak şu bilgiler verilmiştir; Toplam 38 varaktan oluşan bu eser, nestalik yazı türü ile kaleme alınmıştır. Koleksiyon içerisinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt edilmiştir. Yazma için bkz. Almanya Berlin Kütüphanesi, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, nr. 3636.

⁵³ Kataloglama sonucu notlar kısmında eserle alaklı olarak şu bilgiler verilmiştir; Toplam 28 varaktan oluşan bu eser, ince talik kırmızı yazı türü ile kaleme alınmıştır. Her varak 15 satırdan oluşmakta, ahurlı kâğıt üzerine yazılmış olup siyah meşin bir cilt içerisinde. Müstensihî Receb bin Hoca Mehmed olarak kayıt edilmiş olup istinsah tarihi belli değildir. Koleksiyon içerisinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt edilmiştir. Yazma için bkz. İstanbul Kütüphaneleri, İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Türkçe Divanlar Koleksiyonu, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.) nr. 475.

⁵⁴ Yazmalar veri tabanında bu eser ile ilgili şu kayıt mevcuttur. "Sırtı açık kahve meşin ebru mukavva cild. Yazmanın adına Zahriyede kurşun kalemle Nihani Divanı adı verilmiş ve (925/1519'da ölen) Nihani (Nacak Fazıl)'ın şakayık'tan alınan kısa kimliği aktarılmıştır. Oysa yazma, divan değil, adı geçen Nihani'nin harf ve hece sırasız yazılı 85 adet gazelinden başka başta Mesihî'den 26, Şem'i den 12, sonda da Hızri den 10 parça manzume vardır. Yazma için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Koleksiyonu, nr 495.

⁵⁵ Bu eser Mısır Milli kütüphanesi içerisinde Türkçe Yazmaları koleksiyonunda mevcuttur. Ancak İlyas Nihânî olarak kayıtlara geçmiştir. Bkz. İlyas bin Abdullah en Nihânî, *Mir'âtu'l-Ukalâ*, ez-Zekiyye Mahtûtât Fârisiyye ve Türkiyye, nr. 13.

Bu eser bir ahlak kitabı olup İBB Atatürk Kitaplığı'nda Ahlak ve İctimaiyyat bölümünde mevcuttur.⁵⁶ Tespitlerimize göre aynı durum XVIII. yüzyılda yaşamış olan Ali Nihânî b. Mehmed Tevfik Yozgadî'nin 1878 yılında kaleme aldığı *Velâyet-nâme-i Hâcî Bektâş Veli* isimli eseri⁵⁷ kayıt edilirken de tekrar etmiştir. Bu eser de kataloglama sırasında sehven İlyas Nihânî'ye ait gibi kaydedilmiştir.⁵⁸

3. Tasavvufî Görüşleri

Nihânî'nin yukarıda da zikredildiği üzere meşrebi tasavvufa oldukça yatkındır. Gazzâlî'nin hayatında geçirdiği benzer dönüşümler Nihânî'nin hayatında da meydana gelmiştir. Nihânî'nin özellikle Divan'ında bulunan şiirlerinden hareketle onun tasavvufî düşüncelerini anlamak mümkündür.

Nihânî'nin tasavvuf anlayışı zühd merkezli bir anlayıştır. O bu dünyanın imtihan dünyası olduğu fikrine şiirlerinde fazlaca yer vermiş ve dünyanın aldatıcılığına insanların kapılmaması gerektiğini belirtmiştir. Sözlerinde, alim ve arif olan insanların toplumun önderleri olduğunu bu sebeple ucb ve kibir hallerinden uzak durmaları gerektiğini dile getirmiştir. Muhabbet ve aşk kavramını şiirlerinde kullanan Nihânî, aşk duygusuna sahip olmanın insanı eşref-i mahlukat yapan vasıfların en önemlilerinden biri olduğunu belirtir.

Nihânî'nin tasavvuf ile ilgili düşüncelerini anlamak için ona atıfta bulunan eserlerden ve kaleme aldığı kitaplardan faydalanmak gerekir. Ancak hayatı ve düşünce dünyası ile ilgili verilen bilgiler kaynaklarda oldukça sınırlıdır. Bu sebeple onun tasavvuf ile ilgili düşünceleri hususunda bilgi sahibi olmanın en somut yolu Divân'ında kaleme aldığı beyitleri incelemek ile mümkün olmuştur. Dünya malını ve dünya sevgisini önemsemeyip bu sevgiyi kalpten çıkarmayı tavsiye eden Nihânî, asıl yurdun ahiret yurdu olduğunu da ifade etmektedir.

Nihânî'nin özellikle Gazzâlî'nin Minhâcû'l Abidin isimli eserini tercih etmesi ve eseri tercüme ederken kullandığı usul ve kavramlar şiirindeki düşünce dünyası ile oldukça örtüşmektedir. Bu durumu zühd kavramı üzerinden görebiliriz. Minhâc

⁵⁶ İlgili eser için bkz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, nr 479.

⁵⁷ İlgili eser üzerine Bozok Sempozyumu'nda Orhan Kurtoğlu bir tebliğ sunmuştur. Bkz. Orhan Kurtoğlu, "Yozgatlı Nihânî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi", Bozok Sempozyumu, 2016, IV, s. 484.

⁵⁸ Sehven kaydedilen ilgili kataloglama için bkz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, nr 124.

tercümesindeki zühd anlatımı onun şiirine de yansımıştır denilebilir. Bu durumu metinde ve şiirde şu şekilde görebiliriz; *“İbâdeti mâni’ olan dört nesnedir. Birisi dünyâdır bundan halâs olmak tecerrüd ile ve zühd ile hâsıl olur. Zira ki dünyâyâ rağbet eden anın tahsîli ile meşgûl olub ibâdetden kalır. Zâhiri taleb ile ve bâtını îrâdet ve muhabbet ile meşgûl olur.”*⁵⁹ Aynı düşünce şiirine ise şöyle yansımıştır;

“Terk-i tecrîd-i tâc-ı taht ideyin

İki âlemde pâdişah olayın.

Zen ü ferzend ü malı neyleyeyim

Tek bir eksik gedik gedâ olayın”⁶⁰

“Nihânî sanma bu deyr-i cihânı dâr-ı karâr

Bu menzile gelen olur misafir âhir-i kâr.”⁶¹

Tasavvufta nefis terbiyesi oldukça önemsenen bir husustur. Mücahade, insanın tasavvuf yolunda aşması gereken adımların ve özellikle de kendi nefsi ile mücadele etmenin adıdır. İnsanın kendi nefsi ile ettiği cihadın harp meydanlarında yapılan cihattan daha zor olduğu da tasavvufi eserlerde vurgulanan bir durum olmuştur. Mutasavvıflar ve edebiyat yönü güçlü olan sufiler de bu durumu yazılarında, şiirlerinde dile getirmişlerdir. Nihânî de Divanı’nda nefis terbiyesini oldukça önemseydiğini gösteren şiirler kaleme almıştır. Nihânî insanın nefis terbiyesi ile kurtuluşa ereceğini ve insanın başkalarını düzeltmeye kalkmadan önce kendi nefsinin düzeltilmesi gerektiğini ifade eder. Bu tavır özü itibarıyla İslam’ın kaide olarak öğrettiği hususlardan bir tanesidir.

“Ey gönül gel hevâdan usan ahî

Kara toprak olacağın san ahî

Nice ayş ü safâ vü zevk sürür

Hâb-ı gafletten uyan uyan ahî

Nice hırs ü hevâ vü tûl-i emel

⁵⁹ Tez çalışmamızda ikinci bölümüm teşkil eden metin neşri kısmında 14a numaralı varak.

⁶⁰ Nihânî, **Divan**, İstanbul Kütüphaneleri, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.), No:46, vr. 6a.

⁶¹ Nihânî, **Divan**, vr. 3a.

Kork Hak'dan nebiden utan ahî

Çek Nihânî hevâ-yı nefsten el

Nice divanelik var uslan ahî”⁶²

Dünya malına ve dünyada verilen makamlara karşı insanlar imtihana tutulmuştur. Bu durum aynı zamanda âyet ve hadislerde apaçık belirtilmiştir. İnsanların çoğu, elde edilen mal ve makamın hakikatte diğer insanlardan üstün olmaya fayda veren unsurlar olduğunu zannetmektedir. Bu durum, özellikle ahlaki açıdan zemmedilen bir haslet olması itibarıyla sufilerin eserlerinde, sohbetlerinde daima mevzubahis olmuştur. Nihânî, insanların Allah katında eşit olduklarını, malın, makamın, soyun ve nesebin fayda getirmeyeceğini ancak takvada kulların birbirine üstün geleceğini ifade eder. İnsanın öldükten sonra dünyada kazandığı hiçbir makamın ve soyunun fayda vermeyeceğini, herkesin öldüğü zaman eşit olacağını şiirinde ifade etmektedir.

“Nesebine dayanma kıl a'mâl

Fayda etmez kimesneye nesebi”⁶³

“Dünya-yı denînin nesine tâlib olursun

Değmez terâhına ferâhı ursuna yası”⁶⁴

Muhabbet tasavvufun temel kavramlarından biridir. Tasavvufta muhabbet belli dereceler ile ayrılmış, ancak hakiki muhabbetin Hakk'a karşı olduğu ve yaratılmışlara karşı duyulan muhabbetin de yine insanı Allah sevgisine götürmesi gerektiği vurgulanmıştır. Tasavvufun gayelerinden biri de insanda rakîk bir kalp inşa etmektir. Böyle bir kalbe sahip olan insan her şeye karşı duyduğu muhabbetin kaynağının Hakk olduğunu bilir. Bir gönüle girmenin, gerektiğinde bin hacca gitmekten daha evlâ olduğunu söylerken Yunus Emre, aslında haccın faziletini küçümsememekte, ibâdet değerini düşürmemektedir. Aksine bir gönüle girmenin de ibâdet olduğu, insanlar ile gönül kırgınlığı yaşayan veya yaratılmışlara karşı muhabbetinde sıkıntı olan insanın önce bu durumunu düzeltmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Nihânî yaratılmış her şeye karşı muhabbetle bakmanın, insanların kalbini kırmadan onların dertlerini ve sıkıntılarını

⁶² Nihânî, **Divan**, vr. 8a.

⁶³ Nihânî, **Divan**, vr. 4a.

⁶⁴ Nihânî, **Divan**, vr. 2b.

gidermenin çok önemli olduğunu düşünmektedir. Yaratılana karşı muhabbet ve sevginin, bir gönle girmenin veya kırık bir gönlü tamir etmenin yapılacak birçok ibâdetten evlâ olduğunu şiirlerinde söylemektedir.

“Dilâ diler isen eğer hac gönül tavâf eyle

Safâ’yı Merve’yi ko kalbi sâf eyle.”⁶⁵

Tasavvuf literatüründe, insanın nefsi ile mücadelesindeki karşılaştığı kötü hasletler anlatılırken riya, kibir ve ucb kavramlarına vurgu yapılır. Özellikle âlimlerin ve âriflerin en çok karşılaştığı durumlardan ucb ve kibir hali üzerinde fazlaca durulmaktadır. Gazzâlî de *Minhâc*’da engeller geçidini anlatırken şeytanın hileleri bahsinde bu konu üzerinde durmuştur. Gazzâlî, âbide ucb ve kibir halinin hâkim olma durumunun nasıl oluştuğundan ve kişinin bundan kurtulma yollarından bahseder.⁶⁶ Nihânî, mahlasını ön planda olmayan, riya ve gösterişten kaçınan ve gizli anlamına gelen nihân kelimesinden almıştır. O, aynı zamanda marifet ehlinin ve evliyaların da böyle gösterişten uzak durmaları gerektiğine inanmaktadır.

“Cihânın varlığı cümle dilâ hâb ü hayâl ancak

Hakikat gözlesen füsûn-ı mekr ü al ancak

Riyâ vü zerk ile zâhid dilerse dost u dîdârın

Hey ol efkâr-ı fâsiddir bu fikr-i muhâl ancak.”⁶⁷

Evliyâ ile birlikte alimlerin de diğer insanlara nazaran dünyaya karşı muhabbeti daha fazla kalplerinden çıkarmaları gerektiğini söyleyen Nihânî, insanın nefsini kör eden hevadan ve hırsdan kurtulması gerektiğini de ifade etmektedir.

“Dânâ isen muhabbet-i dünyayı dînî ko

Dâne hevâ vü hırsdurür dünya bir tuzak.”⁶⁸

“Terk edip hırsı geç tamâ’dan kim

⁶⁵ Nihânî, *Divan*, vr. 9a.

⁶⁶ Gazzâlî, *Minhâcü’l Âbidîn ila Cenneti Rabbi’l Âlemîn*, (thk: Mahmud Mustafa Halavi) Lübnan: Daru’l Beşâir el-İslamiyye, 2012, s.133.

⁶⁷ Nihânî, *Divan*, vr. 9a.

⁶⁸ Nihânî, *Divan*, vr. 7b.

Tama' vü hırs eder lebîbi gabi"⁶⁹

Allah aşkını ve yaratana karşı duyulan muhabbetin sonsuz olacağını savunan Nihânî şiirinde ilahî aşka oldukça vurgu yapmaktadır. Yaratılanları dahi Allah yarattığı için sevmemiz gerektiğini söyleyen Nihânî, hakiki aşkın Allah aşkı olduğunu savunmaktadır. Tasavvuf tarihinde Allah aşkını vurgulayan pek çok sufi ve şair mecâzî aşktan ilâhi aşka geçmeyi bir tedricî usul olarak görür. İlâhi aşka ulaşmak isteyenlerin önce fani olan bu alemde aşk duygusunu farklı vesilelerle tanınması gerektiği vurgusu tasavvuf literatüründe yaygın olarak dile getirilmiş bir husustur. Ancak Nihânî bu aşkın gerçek aşkı görmek hususunda aşkın gözünü belli dönemlerde kararttığını düşünmekte, asıl yoğunlaşmanın ilahi aşka olması gerektiğini söylemektedir.

“Benim derdime dermân eyle yâ Rabb

Refîkim her dem imân eyle yâ Rabb

Gönül kim olmadı aşkınla ma'mûr

Îmâr etme virân eyle yâ Rabb

Mey-i aşkıyla tâ rûz-i kıyâmet

Beni sermest ü hayrân eyle yâ Rabb.”⁷⁰

Tasavvuf makamlarından biri olan rıza yine sufilerin üzerinde durduğu önemli kavramlardan biri olmuştur. Kulun Allah'tan razı olması, Allah'ın da kuldan razı olması gerektiği meselesi özellikle nefis-i radiye ve merdiyye makamlarındaki ana şartlardan biridir. Rıza halinin sadece iyi ve hoş zamanlarda gösterilmemesi her daim kulun rıza halini muhafaza etmesi sufilerce tekrarlanan bir husus olmuştur. Nihânî'nin şiirlerinde de rıza halini önemseyip vurguladığını ve rıza kavramı ile rızık kavramı arasında bir bağ kurduğunu görmekteyiz. O, rızık konusunda endişe edilmemesi gerektiğini, ne gelirse Cenâb-ı Hakk'tan geldiğini ve kulun bunlara razı olması gerektiğini, rızık konusunda insanlara minnet edilmemesi gerektiğini, Allah'ın her insan için rızık da yarattığını söylemektedir.

“Sultân-ı dehr odur kim mecmu' vâri yoktur

⁶⁹ Nihânî, **Divan**, vr. 4a.

⁷⁰ Nihânî, **Divan**, vr. 7b.

Genc-i kanâat olmuş gönlü ve gözü toktur.

Ehl-i kanâat olmaz mülk ile mala mâil

Varın hesaba çeksen birdir veya buçuktur.

Yola giden misafir kasr ü sarâyı neyler

Taht ü tâcı ne etsin şol kimse kim konuktur.”⁷¹

Nihânî, döneminde yaşayan sufileri divanında belli yerlerde eleştirerek tasavvufun asıl gayesinin şekil ve gösteriştan uzak bir hâl olduğunu hatırlatmaya çalışmıştır. Yunus Emre’nin dervişliğin tac ile hırka olmadığını hatırlatan sözünün bir benzeri de Nihânî’nin şiirinde, dönemindeki asıl maksattan kopan sufilerin eleştirisinde karşımıza çıkmaktadır.

“Riyâ vü zerk ile sûfî derûnun olmaz pâk

Hezâr çîle çıkar yüzbin i’tikâf eyle.

Sûfîlik tâc ile abâ oldu

Hayf kim ma’rifet hebâ oldu.”⁷²

İnsanlara minnet etmemek, insanlardan birşeyler istememek, kendi ihtiyacı olduğu zaman bunu tek başına halletmek Nihânî’nin fikir dünyasının merkezi olan durumdur. Bunu şiirlerine de yansıtan Nihânî, insanlara bağlanmanın sonunda dünyaya bağlanmayı gerektirdiğini, bu sebeple de dünyayı istemeyen bir ahiret yolcusunun insanlara minnet etmemesi gerektiğini söylemektedir.

“Ey gönül olmak dilersen ferd ü tek

Kim sana yoldaş olayın derse ek

Pâ-yı dilden kes ta’alluk bendini

Hay miskin kendü ölüne ağla tek.”⁷³

⁷¹ Nihânî, **Divan**, vr. 5b.

⁷² Nihânî, **Divan**, vr. 9a.

⁷³ Nihânî, **Divan**, vr. 12a.

Benlik sevgisi, insanın her daim ben demesi, Nihânî'ye göre nefsin en alt mertebesi olup şeytanın nefse hâkim olması sonucu doğan bir durumdur. Nihânî, insanın ben demeden önce benliğini tamir etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ubeydullah Ahrar Hazretlerinin “Ene'l-Hak demek kolay, eneyi kırmak zordur”⁷⁴ sözünün veciz bir şekilde tekrar ifadesi Nihânî'nin Divanı'nda karşımıza çıkmaktadır.

“Hurdefürûş olma sakın hurdebîn iken

Kâl eyle kalbin yürü sarrafa hemser ol.

Gayra nasîhat etmeyi ko gayret eylegil

İslâh eyle nefsin âlemde tek er ol.”⁷⁵

Âhiret yurdunun hakîki yurt olduğunu söyleyen Nihânî, insanların dünya sevgisine bağlanmaması gerektiğini Divanı'nda birçok yerde tekrarlamaktadır. Dünya sevgisi ve dünyaya karşı muhabbet beslemenin insanda oluşturacağı menfî sonuçlar üzerinde sufiler tarih boyunca ısrarla durmuşlar ve bu durumun zararlarına karşı insanları uyarmışlardır. Özellikle tasavvufta seyr u sülûk yapan müridlerin dünyaya karşı olan muhabbetlerini azaltmaya yönelik telkinler, birçok tarikatın ana gündemlerinden biri olmuştur. Kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesi vurgusu yapılırken, dünya sevgisinin ve dünyanın insan üzerinde bıraktığı menfî etkinin sebepleri üzerinde durulmaktadır. Aynı zamanda bu kötü durumdan kurtulmanın reçeteleri de verilmektedir.

“Bunda durmaz gider gelip gidecek

Yer değildir bu oynayıp gülecek.

Deme dirlik gerek diri olana

Ölmeden yer yer altı olacak.

Hakk'ı bil gayret eyle gayrı unut

Hak bilir kim Hakk'dan özge yok bilecek.

Nesi vardır Nihânî dünyanın

⁷⁴ Şah Rauf Ahmed, **Dürrü'l-Maarif**, İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 1994, s.66.

⁷⁵ Nihânî, **Divan**, vr. 8b.

Gönül eyleyecek göze erecek.⁷⁶

Sonuç olarak Divân'ı esas alınarak verilen bu örneklerden anlaşıldığı üzere, Nihânî'nin tasavvuf anlayışı zühdü merkeze alan bir anlayıştır denilebilir. Özellikle şiiirlerinin genelinde bu anlayışı farklı konu ve kavramlar ile ön planda tutması, aşırılıklardan uzak orta yollu bir tasavvuf çizgisi çizmesi onun Gazzâlî'ye olan ilgisi ile de irtibatlandırılabilir. Gazzâlî'nin *Minhâc* isimli eserinde anlatılan konular Nihânî'nin de benimsediği konular olmalıdır ki tercüme yapmak üzere sadece bu eseri tercih etmiştir. Nihânî'nin şiiirlerinde kullandığı dil ile *Minhâc*'ı tercüme ederken kullandığı dil birbiri ile oldukça örtüşmektedir. Aynı zamanda özellikle *Minhâc* içerisinde işlenen konular, sanki *Divan* üzerinde genel itibariyle şiiir diliyle tekrar ifade edilmiştir denilebilir. Fikir dünyası ve hayat tarzı onun böyle bir *Divan* kaleme almasında ve *Minhâc* gibi bir eseri tercüme etmesinde de oldukça etkili olmuştur.

B. Minhâc'ı Âbidîn Tercümesi

1. Tercüme Edildiği Dönem ve Tercüme Sebebi

Tercüme-i Minhâc'ı Âbidîn, Nihânî'nin kaleme aldığı tek tercüme eserdir. Eserin ne zaman tercüme edildiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak vefatına yakın bir dönemde, hac yolculuğuna çıkmadan önce tamamladığı tahmin edilmektedir. Bu konuda sadece Kâtip Çelebi hicri 925 yılında tercüme edildiği bilgisini bizlerle paylaşmaktadır.⁷⁷ Kâtip Çelebi'nin bu tarihi vermesinin sebebini yine eserin tam telif tarihinin bilinmemesi ile irtibatlandırabiliriz. Çünkü yukarıda da zikrettiğimiz gibi 925 yılı Nihânî'nin vefat ettiği yıldır ve bu türlü tarihi bilinmeyen eserlerde müellifin veya mütercimnin vefat tarihinin, eserin meydana geldiği tarih olarak kayıtlara geçirildiği bilinen bir husustur.

Eserin yazılış gayesi ile alakalı olarak Gazzâlî, *Minhâc*'ın mukaddimesinde bilgi vermektedir. Lakin Nihânî'nin bu eseri tercüme etme sebebi bizim esas aldığımız nüshada ve birçok nüshada yer almamaktadır. Fakat Nuruosmaniye nüshasında bu eserin tercüme sebebi ile ilgili olarak Nihânî tarafından kaleme alınmış bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlar Sadık Yazar'ın *Divan* dergisinde kaleme aldığı makalesinde şu ifadeler ile yer almaktadır;⁷⁸

⁷⁶ Nihânî, *Divan*, vr. 7b.

⁷⁷ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (trc. Rüştü Balcı), İstanbul: 2007, IV, 1501.

⁷⁸ Nihânî'nin bu eseri tercüme etme sebebi bazı yazma nüshalarda mevcutken bazılarında ise mevcut değildir. Bizim esas aldığımız Hacı Beşir Ağa koleksiyonunda bulunan yazma nüshada bu ifadeler

“... la-cerem meşayih-i din ... bu yolun ‘ukbelerini ve mahlaslarını ve mühlikatın ve münciyatın beyan itmek için nice kitaplar yazdılar ba‘zısı mücmel ve ba‘zısı mufassal lakin mufassal olan imlalden ve mücmel olan nev‘an ihlalden hali olmadığı ecilden ... Muhammed b. Muhammed el-Gazzali ... mü‘minine ihya’-ı din ve talibine yakın hasıl olmak için ‘aleme ‘ilm ırmakların icra eyleyüp nice mu‘teber kitaplar te’lif ü tasnif eyledikten sonra ahir ‘ömründe ‘ibadet emrinde ictihad-ı tam ve ihtimam-ı tamam gösterüp fasl-ı hitab olmak için Minhacü’l-‘Abidin adlı bir kitab-ı belagat-nisab tedvin eyledi ... vakta ki bu derdmend-i dani ve müstemend-i canı İlyas b. ‘Abdullah en-Nihani bu kitab-ı müşğîn-nikabun cemal-i pür-kemalini fevayid-i ‘akayid-i ehl-i sünnet birle mücella ve zerahif-i erahif-i bid‘atden müberra vü mu‘arra gördiye ve mesa’il-i ruşen-delayil-i tarik-i tasavvufda kafi ve calib-i derdmende şerbet-i şafi ve her ma’naya müşarün ileyh e’imme-i din içinde mecma’un ‘aleyh bulduysa hatırına hutur ... eyledi ki diba-yı ziba-yı ‘Arabiden çıkarup kaba-yı Rumi ile müzeyyen kıla ta ki lisanı ‘Arabide kasır ve zeban-ı Türkide kadir olan ‘aşık-ı sadıklara libas-ı me’luf ve kisvet-i ma’ruf içinde ‘arz-ı cemal itdüğü ahvalde suret-i ülfet gösterüp izale-i vahşet eyleye egerçi bu gubar-ı bi-mikdarun nihadında ol isti‘dad yog idi ki ana bir ‘izamun kelamını fehm eyleyüp tercüman-ı lisan-ı erbab-ı ‘irfan ola idi lakin Allah ... ta‘aladan istimdad u isti‘dad eyleyüp bu sebilün sülukına ikdam-ı tam eyleyüp ve bu kitab-ı müstecabun ma‘na-yı sa‘adet-iması edasını ‘amme-i insana fehmi asan ve ifadesi yeksan olmak için libas-ı isti‘adeden mu‘arra kisvet-i kinayeden müberra eyledi...” (Nurosmaniye 2331, 4a-b)

Nihânî burada eseri, ibâdet yoluna sülûk edenlere yol göstermek gayesi ile tercüme ettiğini söylemektedir. Nihânî eserin giriş kısmında Gazzâlî’nin mücmel ve mufassal birçok eser kaleme aldığını ancak ömrünün sonunda kaleme aldığı bu eseri kendisinin çok beğendiğini ve insanlara da faydasının dokunacağını düşündüğü için Türkçe diline tercüme ettiğini de ifade etmektedir.

mevcut değildir. Ancak (Nurusmaniye 2331, 4a-b) da bu ifadelere rastlayan Sadık Yazar, nüshada geçen ve yukarıda kayıt altına aldığımız ifadeleri makalesinde zikretmiştir. İlgili makale için bkz. Sadık Yazar, “Gazzâlî’nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 31 (2011/2): c.16, s. 139-140.

2. Tercih Edilen Nüshanın Teknik Özellikleri

Osmanlı döneminde Nihânî'nin tercümesi birçok kez istinsah edilmiştir. Bu nüshalar ile ilgili bilgiler, genel özellikler ve istinsah tarihleri ile alakalı malumat çalışmamızda ayrı bir bölümde verilecektir. Bu bölümde ise metin neşri için esas olarak kabul ettiğimiz nüshanın bilgilerini vermeye çalışacağız.

Tercih ettiğimiz nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa koleksiyonu içerisinde 345 numaralı kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüshanın sonunda mukâbele kaydı vardır. Ancak müstensihin kim ile mukabele ettiği bilgisi mevcut değildir. *Tercüme-i Minhâcü'l Âbidin* ismiyle istinsah edilen bu nüshanın tarihi, ferağ kaydında yer alan bilgiye göre hicri 1001'dir. Bu bilgi sebebi ile şu ana kadar ulaşılan en eski tarihli nüshanın da bu olduğunu söyleyebiliriz. Mütercim İlyas Nihânî'nin vefat tarihine en yakın olan nüsha da yine budur. Tercüme-i Minhâcü'l Âbidin kataloglama sonucunda Hacı Beşir Ağa koleksiyonu tasavvuf kitapları kısmına kayıt edilmiştir.

Çalışmamızda esas aldığımız nüsha, kütüphanede bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Mecmua içerisinde Azîz bin Muhammed en-Nesefî'nin *el-Maksâdu'l-Aksâ* adlı eseri ve Sinan Paşa'nın *Tazarruat* isimli eserleri de bulunmaktadır. Bu bilgiler mecmuanın kapağında da yer almaktadır. Minhâcü'l Âbidin ise bu iki eserin öncesinde mecmuanın başında yer almıştır.

Tercümenin ilk sayfasında oldukça güzel işlenmiş bir tezyin bulunmaktadır. Her varak 27 satır olmak üzere toplam 103 varaktan oluşmaktadır. İnce talik olarak adlandırılan gayet okunaklı bir yazı ile kaleme alınmıştır. Nüshada ayet ve hadisler kırmızı renk verilerek özel olarak müstensih tarafından belirgin hale getirilmiştir. Yine aynı şekilde bölüm geçişlerinde ve sınıflandırmalarda da birçok kez kırmızı renk ile belirgin hale getirilerek konu takibi kolaylaştırılmıştır. Nüshada müstensih yer yer bazı sayfalarda derkenar olarak isimlendirilen sayfa kenarlarına notlar da düşmüştür.

Bu nüshanın esas olarak alınmasının yukarıda da zikredildiği gibi iki önemli sebebi vardır. Bunlardan birincisi elimizdeki nüshanın ulaştığımız nüshalar arasında istinsah tarihi itibari ile en eski nüsha olmasıdır. Bilindiği üzere özellikle tercüme veya telif tarihi belli olmayan eserlerde müellifin veya mütercimin vefat tarihi oldukça önem arz etmektedir. Bu eserde de böyle bir durumla karşılaşmış bulunmaktayız. Mütercim nüshasına ulaşılamayan durumlarda, mütercimin vefat tarihine en yakın istinsah edilmiş nüsha seçilmesi gerekir. Biz de çalışmamızda bunun izlerini takip ederek yazma nüshalar

arasındaki en eski nüshaya ulaştık. İkinci önemli tercih sebebimiz ise bu nüshanın mukabeleli nüsha olmasıdır. Bilindiği üzere mukabele kayıtları bulunan nüshalara diğer nüshalara göre daha çok itimat edilmektedir. Bunun birkaç sebebi vardır. Mukabeleli nüsha iki kere üzerinden geçilmiş nüsha demektir. Bu belli durumlarda mütercim bizzat kendisi ile bazen de bir yazmadan diğer bir yazma esas alınarak yapılır. Ancak bizim esas aldığımız nüshanın kiminle mukabele edildiğine dair bir bilgi bulunmamak ile beraber mütercim kendisi ile olması ihtimali de tarih itibarıyla düşüktür. Muhtemeldir ki bu nüsha mütercim nüshası esas alınarak mukabele edilmiştir.

3. Nihânî'nin Tercüme Yöntemi ve Örnekler

XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başına tekabül eden bu tercüme, dili itibarı ile anlaşılır bir şekilde kaleme alınmıştır. Özellikle Nihânî'nin Divan sahibi bir şair olması aynı zamanda hayatı ile ilgili bilgi verilirken zikredildiği üzere medrese tahsili görüp Farsça ve Arapça öğrenmesi onun bu tercümeyi anlaşılır bir şekilde meydana getirmesinde önemli rol oynamıştır. Tercüme metni, gerek “*kangı, birle, dürlü dürlü, buncılayın*” gibi kullanılan bazı kelimeler, gerekse kelimelere bitişen ek yazımlarında korunan yuvarlak sesler itibarıyla Eski Anadolu Türkçesi'nin izlerini göstermektedir. Nüshanın tarihi (1001/1592-93) göz önünde bulundurulduğunda bunun olağan bir durum olarak kabul edilmesi gerekir.

Gazzâlî'nin bu eseri kaleme alırken hedeflediği, kolay anlaşılır, herkesin anladığı bir eser ortaya koyma gayesi, sanki Nihânî'nin tercümesine de aynı şekilde yansımıştır. Bu durum kendisini özellikle kavramların tarifinde açık bir şekilde göstermektedir. Örnek verilecek olursa zühdün tarifi ile alakalı bölümü şu şekilde tercüme etmiştir; “*Eğer suâl olursa ki zühdün hakîkati nedir? Beyân eyle ki ibâdet etmek bize müyesser ola. Cevâb verirüz ki müctehidîn katında zühd iki kısımdır. Birisi abdin makdûridir. Birisi makdûri değildir. Abdin makdûri olan dahi üç kısımdır. Birisi taleb-i dünyâyı terk etmektir. Birisi katında olanını dağıtmaktır. Birisi dahi dünyânın irâdetini ve ihtiyârını kalbinden çıkarmaktır. Ammâ abdin makdûri olmayan bu dünyâdan gönlünü saklamaktır ki herkes anın kalbinde dünyâ muhabbetinden eser kalmamaktır.*”⁷⁹ Buradan da açıkça görüleceği üzere tercüme dili günümüz açısından oldukça açık ve anlaşılırdır.

Eserin tercüme yöntemi ile alakalı ilk olarak söylenmesi gereken durum, metin içerisindeki şiirler, ayet/hadis tercüme ve Arapça lafızların geçtiği belli yerler

⁷⁹ Tez çalışmamızda ikinci bölümüm teşkil eden metin neşri kısmında 14a numaralı varak.

mütercim tarafından yer yer ihtisar edilmiş veya kendi yorumunu ekleyerek konuyu açmıştır. Metnin Arapça aslını ve Nihânî'nin Osmanlıca tercümesini karşılaştırarak bu neticeye varmış bulunmaktayız. Nihânî kendi varlığını, belli konuların ihtisar edildiği ve Gazzâlî'nin farklı kitaplarına atıfta bulunulduğu bölümlerde hissettirmiş ve okuyucuyu da yönlendirmiştir. İlim babının sonunda kaleme aldığı şu kısım bu durum için örnek verilebilir; *“İmdi bilgilki uzlet bâbında ehadîs ve ahbar ve âsâr çokdur. Lâkin bu kitâbda ihtisar olundu. Tafsîl isteyen İmam Gazzâlî'nin rahimehullah Kitâbu Ahlâkî'l-Ebrârına nazar eylesin”*⁸⁰

Minhâcî'l Âbidin içerisinde Gazzâlî ayet ve hadislerle fazlaca yer vermiştir. Nihânî'nin ayet ve hadisleri tercüme yöntemine bakıldığında ilgili ayetlerin tamamını tercüme ettiğini, hadislerde ise belli yerlerde hadisin birebir tercümesi yaparken, belli yerlerde de hadis içerisinde geçen bir kavramın açıklaması ile iktifa etmiştir. Bazen de hadis metninde olmayan ancak konu ile irtibatlı olarak ilave yorumlar yapılmıştır. Bu tercümeler ile alakalı aşağıdaki örneklerle bakmak yerinde olacaktır.

- Al-i İmran Suresi 142. Ayet ve tercümesi;

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ

“Şöyle mi sanırsunuz ki sizin üzerinize farz olan cihâdı yerine getirmeden cennete giresiz! Girmesiz din yolunda cihâd ve gaza eylemeyince”⁸¹

- Yusuf suresi 53. ayet ve tercümesi;

إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي

“Tahkîk beni nefsim yaramazlığa, şer ve fesâda sevk eder. Meğer ki Hak Teâlâ abdini esirgeyüb muti' eyleye”⁸²

- Mülk suresi 13. ayet ve tercümesi;

وَأَسْرُوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

⁸⁰ 17a numaralı varak.

⁸¹ 22b numaralı varak.

⁸² 26b numaralı varak.

“Sözlerinizi gerek gizlen gerek izhâr eylen, Hak Teâlâ kulûbunuzda olanı biliyor.”⁸³

- Müslim’de geçen bir Hadis-i Şerif ve tercmesi;

إن الله لا ينظر إلى صوركم وأموالكم ولكن ينظر إلى قلوبكم وأعمالكم

“Hak Teâlâ sizin sûretinize ve beşerenize nazar eylemez, belki kulûbunuza nazar eyler.”⁸⁴

- Buhârî’de geçen bir Hadis-i Şerif ve açıklaması;

لا حسد إلا في اثنين رجل آتاه الله القرآن فهو يقوم آتاء الليل وآتاء النهار

“Bu hadîsde zikr olan hased gıpta ma’nâsınadır. Bu hadîsi muhassalî budur ki gıpta eylemek illa şol kişiye ki Hak Teâlâ ana Kur’ân nasîb eyledi. Ol dahi gecede ve gündüzde tilavet eyledi ve amele götürdü ve dahi şol kişiye Hak Teâlâ mal verdi. Ol dahi Hak yoluna gecede ve gündüzde infak eyledi. Gıpta bunlara hasr eyledi.”⁸⁵

- Buhârî’de geçen bir Hadis-i Şerif ve tercümesi

أشد الناس بلاء الأنبياء ثم الشهداء ثم الأمثل فالأمثل

“Yani dünyâda eşedd-i belâyla mübtelâ olan enbiyâdır. Andan sonra ulemâdır, andan sonra şuhedâdır, andan sonra takvâda vara’da bunlara mümâsil olanlardır.”⁸⁶

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Nihânî ayetlerin tercümesinde ihtisar veya yorum yolunu tutmamış birebir tercüme etmiştir. Bu yöntem ve üslup metin içerisinde geçen tüm ayetlerde bu şekilde devam etmiştir. Ancak hadislere baktığımız zaman üç ayrı yöntemin uygulandığını söyleyebiliriz. Yukarıda verilen örneklerde de açıkça görüldüğü üzere Nihânî, hadislerde birebir tercüme yaparken, aynı zamanda hiç tercüme yapmadan açıklama yolunu da benimsemiş veya hadis metninde olmayan bir kavramı hadis ile irtibatlandırarak konu bütünlüğünü sağlamıştır. Bu tercümeler Nihânî’nin Arapça diline karşı olan vukufiyetini göstermesi açısından da oldukça önem arz etmektedir.

Metin içerisinde ayet ve hadisler dışında alimlerin ve selef-i salihînin sözlerine atıflarda bulunulmuş aynı zamanda şiirlere de yer verilmiştir. Metin içerisinde

⁸³ 32a numaralı varak.

⁸⁴ 32a numaralı varak.

⁸⁵ 38a numaralı varak.

⁸⁶ 57a numaralı varak.

tespitlerimize göre altmışyedi tane şiir bulunmaktadır.⁸⁷ Nihani bu şiirlerin bir kısmını eserine hiç almamış⁸⁸, bir kısmını düz yazı gibi tercüme etmiş⁸⁹ ve iki tanesi de Arapça ibaresi ile olduğu gibi metinde bırakmıştır. Şiirler haricinde kalan ve metin içerisinde geçen alim ve ariflerin sözlerini ise Arapça asıllarını vermeden doğrudan tercüme ettiğini söyleyebiliriz. Bu iki husus ile alakalı örneklerle bakarak durum daha net görülebilir.

Âlim ve âriflerin sözleri ile alakalı örnekler;

▪ “Ebu Hâtîm’e sordular ki; Yâ Ebâ Hâtîm dünyâ nedir ve İblîs kimdir? Cevâb verdi ki: Dünyânın geçmişi düşdür, bâkî kalanı arzudur, şeytân şol kimesnedir ki bize nef’i olan yerden imtinâ edüb zarar olan yerde ittibâ eder.”⁹⁰

▪ “Sehl Tüsterî derki; Cemî hayrât dört haslet içinde mevcûddur. Abdâl olanlar bununla abdal oldular. Ol dört hasletin biri cû’, biri samt, biri uzlet ani’l-halk, biri seher-i leyldir.”⁹¹

Şiir örnekleri;

▪ Kime ait olduğu zikredilmeyen bir şiir;

سهر العيون لغير وجهك باطل

وبكاؤهنّ لغير قطائك دائن⁹²

▪ Metin içerisinde Hz. Ömer’e atfedilen bir şiir;

⁸⁷ Şiirlerin tamamını Mahmud Halavî’nin çalışmasına bakarak notlandırdık. Halavî eserin sonunda bu şiirlerin sayfa numaralarının bulunduğu ayrı bir fihrist de hazırlamıştır. İlgili kısım için bkz. Gazzâlî, **Minhâc**, s.440.

⁸⁸ Mütercim, metinde Gazzâlî’nin eserinde zikrettiği birçok şiiri tercüme etmemiş ve eser içerisine almamıştır. Örneğin tevbe bâbında Gazzâlî konuyu anlatırken şu şiiri referans olarak vermiştir.

" يخاف على نفسه من يتوب فكيف ترى حال لا يتوب " Ancak aynı şiir Nihânî’nin bu bölümü tercüme ettiği kısma alınmamıştır. İlgili bölümler için bkz. Gazzâlî, Minhâc, s.94; Çalışmamızın metin neşri kısmında 13a numaralı varak. Bu ve benzeri örnekler oldukça fazladır. Bu karşılaştırmayı yapmak için Halavî’nin tahkiki esas alınabilir. Tespitlerimize göre kırkbeş şiir bu şekilde mütercim tarafından esere alınmamıştır.

⁸⁹ Gazzâlî İbn Mübârek’e atıfta bulunarak şu şiiri eserine almıştır;

"ألا احفظ لسانك إنَّ اللسان سريع إلى المرء في قتله

و إنَّ اللسان دليل الفؤاد يدل الرجال على عقله"

Nihânî ise bu şiiri şu şekilde tercüme etmiştir;

“Söylemekden dilini sakla ki sâhibini öldürmeğe müsta’celdir. Dahi lisân-ı tercümân cenândır. Kişinin kemâlini makâlinde bilir.

Nihânî’nin bu şekilde tercüme ettiği şiir sayısı yirmi civarındadır. Yine bu karşılaştırmayı yapmak için Halavî’nin tahkikinden faydalanılmıştır. Yukarıda geçen şiir için bkz. Gazzâlî, Minhâc, s.172; Nihânî’nin tercümesi için bkz. Metin neşri kısmından 31a numaralı varak.

⁹⁰ 48a numaralı varak.

⁹¹ 46b numaralı varak.

⁹² 88a numaralı varak.

وهذا المركب السفلي والهيكل العلوي إنما يدلان على الصانع الخبير⁹³

Metin içerisinde yöntem olarak benimsenen bir diğer husus ise bölümler arası geçişlerde ve bölüm sonlarındaki niyaz cümlelerinde Arapça tercih edilmiş olmasıdır. Bilindiği üzere eser yedi bölüm üzerine kurulmuştur. Bu bölümler Gazzâlî tarafından akabe/geçit olarak tanımlanmıştır. Bu geçitlerin isimlendirmesinde Nihânî de Arapça olarak bölüm isimlerini aynı şekilde kullanmış tercüme yolunu seçmemiştir. Örneğin eser içerisinde birinci geçit ilim geçididir demek yerine “الباب الاول في عقبه العلم” demiş ve bu uslubu tüm bölümlerin başlangıcında bu şekilde devam ettirmiştir. Aynı şekilde bölüm sonlarının hemen hemen hepsinde dua ve niyaz cümlelerini Nihânî bazen asıl metni esas alarak bazen de kendi inisiyatifi ile Arapça bir ibare ile bitirmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır; “بمنه و” . “والله سبحانه وتعالى اعلم بالصواب” , “الله اعلم” , “كرمه” .

III. MİNHÂCÜ'L-ÂBİDÎN

A. Konu ve Künye

Çalışmamıza konu olan ve metnin aslını teşkil eden Minhâcü'l Âbidîn isimli eserin, Gazzâlî'nin kaleme aldığı son eseridir.⁹⁴ Eserin tam adı “*Minhâcü'l Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi 'l-Âlemîn*” dir.⁹⁵ Minhâc kelimesi yol ve yöntem manasına gelmekte, âbid ise Allah'a kul olan kişi manasına gelmektedir. Gazzâlî bu eserin içerisinde Cennet'e giden yolda kula düşen vazifelerin ele alındığını göstermek maksadı ile eserine bu ismi vermiştir.⁹⁶

⁹³ 2b numaralı varak.

⁹⁴ Abdurrahman Bedevî, Gazzâlî'ye ait olduğu kesin olarak bilinen kitapları kaydettiği *Müellefâtü'l-Gazzâlî* isimli eserinin ilk bölümünde bu eserleri kronolojik bir sıraya göre kaydetmiştir. Bu sıralama içerisinde son sıraya Minhâcü'l – Âbidîn'i alarak bu eserin Gazzâlî'ye ait son eser olduğunu belirtir. bkz. Abdurrahman Bedevî, **Müellefâtü'l- Gazzâlî**, Kuveyt: Vekâletü'l – Matbuât, 1977, s. 234. Ayrıca Dr. Halavî Minhâc ile ilgili yaptığı tahkik çalışmasında bunu destekler mahiyette açıklamalar yaptıktan sonra bu eserin Gazzâlî'nin son eseri olduğunu söylemiştir. Gazzâlî, **Minhâcü'l Âbidîn**, s. 26.

⁹⁵ Eserin farklı isimlendirmeleri de kaynaklarda zikredilmiştir. Bunlar arasında “Minhâcü'l – Âbidîn”, “Minhâcü'l – Âbidîn ilâ Cenne” veya yukarıda da zikredildiği üzere ve eserin tam adı olan “Minhâcü'l Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi'l – Âlemîn” isimleri bu eser için çokça kullanılmaktadır. bkz. a.g.e., s. 20.

⁹⁶ bkz. a.g.e., s. 20.

B. Yazılış Gayesi

Eserin yazılış gayesi ile ilgili olarak Gazzâlî mukaddime bölümünde geniş bir bilgi vermektedir. Bu bölümde öncelikle Gazzâlî ibâdet vurgusu yapmaktadır. İbâdetin insanı cennete götüren en temel vazife olduğunu bildirmekte ve alimlerin bildikleri ile amel etmesi gerektiğini ancak bununla kurtuluş yolunu bulabileceklerini söylemektedir.⁹⁷ Gazzâlî Minhâc'da ana çerçeveyi ahiret yoluna sülûk etmek olarak belirler. Ahiret yoluna sülûk eden sâlik için aşılacak basamaklar ve geçilecek yolları ayrı ayrı tasnif eder. Gazzâlî ayet ve hadisler ile yöntemini belirlemiş ve eseri kaleme almasında bunların oldukça etkili olduğunu ifade etmiştir. Mukaddime kısmında esas aldığı ayet ve hadisleri şu sırayla nakletmiştir;

- “Ben sizin Rabb’inizim o halde bana ibâdet edin!”⁹⁸
- “Bu sizin için bir mükâfattır, sizin gayretiniz karşılığını bulmuştur.”⁹⁹
- “Cennet yolu, insanın sevmeyeceği şeylerle, cehennem yolu da insanın seveceği şeylerle doldurulmuştur.”¹⁰⁰
- “Dikkat edin, cennet yolu çok engebeli sarp bir zirve, cehennem yolu ise engebesiz ve kolaydır.”¹⁰¹

Gazzâlî Minhâc ile sâliklere öz ve sade bir şekilde kurtuluş yolunun reçetelerini sunmaktadır. Yaşadığı dönemde alimlerin ve özellikle muhaddislerin din konularında ihtilafa düşüp tartışmaları Gazzâlî’yi üzerinde herkesin ittifak edip uyacağı bir eser kaleme alma noktasında teşvik etmiştir. Bu durumu şu sözüyle anlayabiliriz; “*Her işi ve yaratmayı elinde bulunduran Rabb’ime beni kitabımı icma üzere yazabilme hususunda başarılı kılması için ve hiçbir itiraz edenin ona itiraz etmemesi için niyâzda bulundum.*”¹⁰² Allah’a giden yol olarak tanımladığı bu yolu ve bu yolda kulun karşılaşılacağı tüm durumları, nelere ihtiyacının olacağını, nasıl hazırlık yapması gerektiği hususlarını kitabın içerisinde kendine özgü tasnif ve tedvin usulü ile sınıflandırmaktadır.

Gazzâlî daha önce kaleme aldığı *İhyâü Ulûmi’ d-Dîn* ve *el-Kurbetu İlallah* isimli eserlerinde bu konularda nasıl mesafe alınacağını anlatmaktadır. Minhâc isimli eserini,

⁹⁷ bkz. a.g.e., s. 54.

⁹⁸ el- Enbiyâ 21/92.

⁹⁹ el- İnsân 76/22.

¹⁰⁰ Buhâri, **Rikâk**, 127.

¹⁰¹ İbn Hanbel, **Müsned**, V, 149.

¹⁰² Sf 29

önceden yazdığı kitapların çoğunluğunu halkın yeterince anlayamadığı ve belli bir seviyenin üstündeki insanların anlayışına hitap ettiği için kaleme aldığını ifade eder. Bu durumu eserin mukaddimesinde şu ifadelerle vurgulamaktadır; “Üzerinde herkesin ittîfak edeceği, okunduğu vakit faydalanılacak bir kitap yazma hususunda Cenâb-ı Hakk’ın beni muvaffak kılması için dua edip tazarruda bulundum. Sıkıntılı olanlara yardım eden, benim de duama karşılık verdi ve daha önce yazdığım *Esrârü Muâmelâti’l-Dîn* isimli eserimde hiç bahsetmediğim konuları ve muhteşem bir tertibi bana ilhâm etti. İşte bu kitapta bu konuları açıklayacağım.”¹⁰³ Ahmed Zerrûk tasavvuf ile alakalı yaptığı tasnifte her zümrenin ayrı bir tasavvuf anlayışı olduğunu ifade etmektedir. Bu zümreleri sıralarken halk kitlelerin tasavvufu, fakihlerin tasavvufu, muhaddislerin tasavvufu, nasiklerin tasavvufu ve abidlerin tasavvufu olarak sıralamış, abidlerin tasavvufunu ve bu tasavvufun usullerini öğrenmek isteyenlerin Gazzâlî’nin *Minhâcü’l Âbidin* isimli eserine bakmaları gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴

C. Yazılış Yöntemi ve Kitabın İçeriği

Gazzâlî, kulun Hakk’a giden yolda karşılaşacağı durumları göz önüne alarak bir sınıflandırma yapmış ve eserini kaleme almıştır. Bu sınıflandırmadaki düzeni Cenâb-ı Hakk’ın ibâdet yolunda kendisine ilham ettiğini söylemektedir.¹⁰⁵ Bu durumdan da anlaşılmaktadır ki Gazzâlî esas itibarı ile kendi seyrini, bu seyrinde karşılaştığı durumları ve bu sürecin sonunda nasıl necâta ulaşılacağını kaleme almıştır. Gazzâlî eserini tanıtırken “Bu kıymetli eseri, büyük manalar içerecek, düşünüldüğü vakit ikna edecek, açık bir yola davet edecek bir biçimde kısa ve özlü bir şekilde telif ettim”¹⁰⁶ şeklinde ifadelerle açıklamaktadır.

Gazzâlî bu eserde ibâdet yolunda karşılaşılabilecek durumları akabeler/geçitler olarak tanımlamıştır. Kitabında bu aşamaları toplam yedi geçit olarak sınırlandırmıştır. Bu geçitlerin her birini birbirinin tamamlayıcısı olarak tanımlamış ve bir geçit ile bir sonraki geçidin bağına kurarak sırasıyla kaleme almıştır. Eserde bulunan yedi geçit şu isimlerle isimlendirilmiştir;

- İlim Geçidi
- Tevbe Geçidi

¹⁰³ Gazzâlî, *Minhâc*, s.57.

¹⁰⁴ Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Muhammed Zerruk, *Kavaidü't-Tasavvuf*, Beyrut: Dâru Vahyi'l-Kalem, 2004, s. 85.

¹⁰⁵ Gazzâlî, *Minhâc*, s.66.

¹⁰⁶ bkz. a.g.e., s. 26.

- Engeller Geçidi
- Arızî Haller Geçidi
- Sebepler Geçidi
- Gizli Tehlikeler Geçidi
- Hamd ve Şükür Geçidi

Gazzâlî bu geçitleri, kulun tam manasıyla ibâdet yolunu bulması için önem sırasına göre ele almıştır. Her bir geçitte zorlukları ve yapılması gerekenlerini zikretmiştir. Eserin yazılış yöntemi ve üslubunun sadeliği bu bölümleri oldukça anlaşılır kılmıştır. Her geçit müstakil bir bölüm olarak kaleme alınmıştır. Her bölümün içinde ise ayrı konulara değinen ve bunları da belli bir sınıflandırma içerisinde ele alan Gazzâlî, gerektiğinde bölüm sonlarında konuların genel özetini vererek metni daha da anlaşılır kılmıştır. Gazzâlî'nin özellikle *İhya* gibi yaygın manada istifade edilen eserlerine baktığımızda sınıflandırma usulünü, konuları ayrı başlıklar altında bir düzenle anlatma metodunu oldukça yaygın bir şekilde kullandığını görebiliriz. Aynı şekilde bu usulün tezimize konu olan *Minhâcü'l-Âbidîn*'de de kullanıldığını ve böylece okuyucunun anlama ve konuyu kavrama ihtiyacının kolaylaştırıldığını ifade edebiliriz. Minhâc'a konu olan ve eserin tamamını teşkil eden bölümler tezimizin bu kısmında ayrı ayrı değerlendirilecek ve bölümün içerdiği konular ile alakalı muhtasar bilgiler verilecektir.

1. İlim Geçidi

Gazzâlî eserinde geçitleri zikretmeye başladığında bu geçitlerin ilkinin *İlim Geçidi* olarak tanımlamıştır. İlim geçidi olarak tanımlaması ile birlikte, cennete giden yolun ilk olarak ilim ile aşılabacağı vurgusunu da yapmıştır.¹⁰⁷ Gazzâlî ilim kavramını marifet ile birlikte ele alıp ilim ve marifet bir olursa bu geçidin geçilebileceğini söylemiştir.¹⁰⁸ Bahsedilen ilmi elde etmenin yolu ise Gazzâlî'ye göre; Delilleri doğru değerlendirmek, derin düşünce ve bilgi sahibi olmak için gayret etmek, alimlere sorular sorup onlardan istifade etmek ve hayır dualarını almak ile mümkün olur. Bu şekilde önce gayb ve yakîn bilgisine ardından da marifet bilgisine erişilmekte, böylece cennete giden yolda ilk geçit geçilebilmektedir.

¹⁰⁷ bkz. a.g.e., s. 61.

¹⁰⁸ bkz. a.g.e., s. 61.

2. Tevbe Geçidi

İlim geçidinde elde edilen bilgiler, kulu farzlar konusunda bilgi ve marifet sahibi yapmakta ve ibâdetlerle meşgul olmaya yönlendirmektedir. Bu noktada Gazzâlî kulun kendine şu soruyu sorması gerektiğini söyler; “Günahları işlemeye devam etmeme ve bu günahların beni kirletmesine rağmen ben nasıl ibâdete yönelirim?”¹⁰⁹ Bu soru ile birlikte Gazzâlî kulun tevbeye yönelmesi gerektiğini söyler. Asıl gayeye ulaşmak için bu geçidin geçilmesi gerektiğini bu geçit geçilemez ise cennete giden yolun kapanacağını belirtir. Kulun Allah’a yaptığı ibâdetlere yakın olmasının ancak tevbe edip günahlardan temizlenme ile mümkün olacağını da burada ifade etmektedir.

3. Engeller Geçidi

Gerçek bir tevbe ile kul artık ibâdetlere dönüp onlardan haz almak istemektedir. Ancak bu kez de kul çevresine baktığında birçok engelle kuşatıldığını ve bu engellerin ibâdetleri yerine getirmesinin önüne geçtiğini düşünmektedir. Biraz derinlemesine düşünüp bu engellerin ne olduğunu araştırdığında bunların; “Dünya, İnsanlar, Şeytan ve Nefs” olduğunu görür. İşte bu dört engel Gazzâlî’ye göre aşılması gereken temel sorunlardır. Bunların nasıl aşılabileceği ve engellerin nasıl ortadan kalkacağını engeller geçidinde detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Gazzâlî bu engellerden en çetininin nefsi olduğunu söyler. Burada nefsi dizginlemenin nasıl olabileceğini anlatırken en büyük vurguyu takva kavramına yapmaktadır. Kulun takva ile nefsini faydalı işlere doğru yönlendirebileceğini, aksi takdirde insanın nefsin esaretine girmek ile heva ve heveslerin peşinde koşturacağını iddia etmektedir.

4. Ârızî Haller Geçidi

Kul engeller geçidinde karşısına çıkan dört engelden kurtulunca tekrar ibâdetler ile meşgul olmaktadır. Ancak bu kez de baktığında kendisini ibâdetlerden alıkoyan bazı arızî haller olduğunu görecektir. Bu haller Gazzâlî’ye göre; Rızık endişesi, korkular, zorluk ve musibetler, başa gelebilecek her türlü kaza ve kader durumlarıdır. Gazzâlî bu hallerin de bir geçit olduğunu ve kulun bu geçidi de geçmek için birtakım gayretleri göstermesi gerektiğini zikreder. Rızık kazanma ve rızık elde etme karşısında kulda tevekkül halinin baskın gelmesinin gerektiğini söyler ve bu hâli kazanmanın yollarını anlatır. Korkular konusunda ise elden gelen tüm çaba ve gayretlerin gösterilmesinden sonra işleri Allah’a havale ederek bu korkuların üzerinden atılmasını ifade eder. Zorluklar

¹⁰⁹ bkz. a.g.e., s. 61.

ve musibetlerle karşılaştığında kulun sabır haline sarılması ve onun gereklerini yerine getirmesi gerektiğini belirtir. Kaza ve kader konularında ise rıza halinin kulda olması gerektiğini vurgular. Gazzâlî, bu gayretlerin tümünde kulun hakikatte Allah'ın güç ve kudretine karşı aciz olduğunu da belirtmektedir.

5. Nefsî Sebepler Geçidi

Kul cennete giden yolda karşılaştığı zor geçitleri geçtikçe ibâdete tekrar yönelmektedir. Ancak bu defa da kendisini dünya işlerine karşı oldukça istekli, ahirete ve ibâdete yönelik işlerde ise isteksiz ve tembel hissetmeye başlar. Bu noktada Gazzâlî kulun bu halden çıkması için “havf ve reca” iksirinden faydalanması gerektiğini belirtir. Korku ve ümit arasında kalmak demek olan bu hal, nefsi sebepler geçidi bölümünün ana hatlarını oluşturmaktadır. Bu geçitte Gazzâlî kulun ibâdetlere karşı kendini isteksiz hissettiği anlarda cehennem korkusunu ve Allah'ın azâbını hatırlaması gerektiğini ama aynı zamanda Allah'ın kendisini mükafatlandıracağı ümidinin de onu daha çok ibâdet etmeye teşvik etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

6. Gizli Tehlikeler Geçidi

Gazzâlî'ye göre buraya kadar olan geçitleri aşabilen kul için artık ibâdetleri yerine getirmek noktasında bir engel kalmamıştır. İbâdetlere karşı kulda artık bir istek hali vuku bulduğundan artık o ibâdetler ile meşguliyetini oldukça artırır. Ancak bu noktada farkına varmadan kulda riyâ ve ucb hali meydana gelebilmektedir. Böylesi bir durum yapılan ibâdetlerin hayrını ve Allah'ın rızasını kazanma halini kaldıracağından bu çok tehlikeli bir durumdur. Öyle bir hal ki kendini riya konusunda karşılaşacağı bir durumdan koruyup engellese bu kez de içten içe bu durumla başa çıktığından dolayı ucb hali farkına varmadan meydana gelir. Bu sebeple Gazzâlî bu duruma gizli tehlikeler demiştir. Bu durumu aşabilmesi için Gazzâlî'nin tavsiyesi ihlastır. Eğer kul ihlas ile hareket etmeye gayret eder ve kendisini ihlaslı olmak için zorlar ve yaptıklarının Allah'ın yardımı ile olduğunu düşünürse o zaman bu geçidi aşabilecek, aksi takdirde içine düştüğü bu hal onun ibâdetlerindeki rıza ve samimiyeti ortadan kaldıracaktır.

7. Hamd ve Şükür Geçidi

Şimdiye kadar geçilen tüm geçitler aslında kulun ibâdetlerinde ve cennete giden yolda aşması gereken en önemli imtihan noktaları idi. Gazzâlî bu geçitleri tamamlayıp ibâdetle meşgul olan kulun son olarak Allah'a bu nimetleri kendine bahsettiği için ve kendisine ibâdet etmesi için imkân sağlandığından dolayı hamd ve şükür içerisinde ona

yaklaşması gerektiğini söyler. Bu şükür ile kendisine bahşedilen tüm nimetlerin karşılığını verebileceğini ifade eder.

Tüm bu geçitlerin birer birer aşılması ile birlikte artık kul için zorluk kalmamış ve Rabb'inin ihsanına kavuşmuştur. Gazzâlî kitabın sonunda bu durumu şöyle tasvir etmektedir; Kul, tüm bu geçitleri geçtikten sonra ibâdetler ile meşgul olup Allah'ın rızası kazandığında artık ölüm de onun için korkulacak bir durum olmaktan çıkar, aksine dünya gözünde küçülmeye başlar. Böylece bu arzu ile ölümü ve Allah'a kavuşmayı şiddetli bir şekilde istemektedir. Allah'ın huzuruna tertemiz saf bir hal ile vardığında ona tüm kapılar açılır ve orada sonsuza kadar Hakk ile beraber kalma lütfuna mazhar olur. Gazzâlî bu tasvir ve hüsn-i niyet ile kitabını tamamlamaktadır.

Minhâcü'l Âbidîn böylece ibâdet yoluna sarılıp Allah'ın rızasına mazhar olmak isteyenler için bir rehber niteliğine kavuşmuştur. Gazzâlî daha önce de belirttiğimiz gibi bu eserinde özü itibari ile kendi seyrini yazmıştır. Çünkü içerisinde ele alınan bazı durumlarda o hâli yaşadığı ve sonucunu da bizzat kendisi gördüğü aşikardır. Şu sözü de bunu destekler niteliktedir; *“Allah'tan beni nefsin tedavisinin sırlarına muttali kılmasını ve beni ıslah etmesini ve benimle diğerlerini ıslah etmesini istedim.”*¹¹⁰ Cennete giden yol olarak tanımladığı tüm bu geçitleri aslında bir durak noktası olarak kabul edebiliriz. Bu durak noktalarında karşılaşılan durumların her birine bu kadar açık çözüm önerileri getirip durumu özetlemesi de aynı şekilde bu halleri bizzat yaşadığının göstergesidir. Bu kitap toplam yedi geçidin her birinin birer birer tafsilatlandırılması ile nihayete ermektedir.

IV. MİNHÂCÜ'L ÂBİDİN NÜSHÂLARI VE ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Minhâcü'l Âbidîn Gazzâlî'nin son eseri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, sonraki dönemlerde farklı dillere tercüme edilmiş ve üzerine şerh çalışmaları yapılmıştır. Tercüme ve şerh çalışmaları ileride ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Eserin aynı zamanda birçok yazma nüshası da bulunmaktadır. Yapılan tercümelerde yazma nüshalar oldukça önem teşkil etmiştir. Eserin Osmanlıca'ya yapılan tercümesinde de yine bu yazma nüshalar esas alınmıştır. Bu Osmanlıca tercüme esas alınarak da günümüz Türkçe'sine tercümeler yapılmıştır. Doğru yazmadan faydalanmanın sonradan yapılacak olan tüm çalışmalara etki ettiğini göstermesi açısından bu durum önem arz etmektedir.

¹¹⁰ bkz. a.g.e., s. 29.

Minhâcü'l-Âbidîn üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi Mahmud Mustafa Halâvî'nin 1984 yılında yaptığı tahkik çalışmasıdır. Bu çalışmada Halâvî üç yazma nüshayı esas alarak çalışmasını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

Minhâcü'l-Âbidin ilk olarak hicri 1288 yılında Kahire'de basılmıştır.¹¹¹ Ardından hicri 1291 ve 1300 yıllarında da basıldığını bilmekteyiz. Bundan sonra hicri 1302 yılından 1350 yılına kadar yine Gâzzâlî'ye ait Bidâyetü'l-Hidâye kitabının içinde ayrı bir kitap bölümü olarak yer almış ve basılmıştır.¹¹²

Minhâcü'l-Âbidin'in yazma nüshaları hakkında *Müellefât-ı Gazzâlî* isimli eserinde Abdurrahman Bedevi bilgi vermektedir. Bu nüshalara ek olarak Mustafa Halâvî kendi tahkikini yaparken esas aldığı bazı nüshaları da eklemiştir. Nüshaların listesi Yemen'de bulunan yazma eserler fihristi ve Şam'da bulunan Zahirîye kütüphanesi esas alınarak oluşturulmuştur.¹¹³ Biz de bu listeyi ve Abdurrahman Bedevi'nin verdiği listeyi esas alarak bu kısımda nüshalar hakkında bilgi vereceğiz. Bu nüshaların listesi şöyle sıralanabilir;

I. Yemen'de bulunan ilk nüshanın kütüphane katalog numarası 412 olup, toplam 81 varaktan oluşmakta, her varakta 25 satır bulunmaktadır. Mustafa Halavî'ye göre bu nüshanın son kısmı eksiktir. İstinsah edildiği tarih belli değildir.

II. Yemen'de bulunan ikinci nüsha hicri 1020 yılında istinsah edilmiştir. Toplam 138 varak olup, her varakta 17 satır bulunmaktadır. Kütüphane katalog numarası 2034'tür.

III. Şam'da bulunan ilk nüsha ise 97 varak olup, her varak 19 satırdır. Kütüphanenin tasavvuf bölümünde 5874 numara ile kayıtlıdır. Bazı kelimelerin hattı kırmızı ile diğer kelimeler ise siyah hatla açık bir şekilde yazılmıştır. Muhammed bin Salim Hisbâni tarafından hicri 877 yılında istinsah edilmiştir. Günümüze ulaşan Minhâc eserleri ve tercümelerinde en çok esas alınan nüsha budur. Elimizdeki en eski nüshalardan olduğundan, içerisinde eksik bölüm bulunmadığından ve hattının okunabilir olduğundan dolayı en muteber nüsha budur. Mustafa Halavî de yaptığı tahkik çalışmasında en çok bu nüshayı esas almıştır.

¹¹¹ Bedevî, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, s. 235.

¹¹² Gazzâlî, *Minhâc*, s.35.

¹¹³ Mahmud Mustafa Halavî eserin tahkikini yaptığı kitabında giriş bölümünde Minhâc ile olan hikayesini de anlatmıştır. Konya'ya geldiği sırada bir sahaf ile olan irtibatı sonucu bu esere karşı duyduğu muhabbet sonucunda bir araştırma faaliyetine başlamış ve kütüphalerdeki yazma nüshalarını araştırmıştır. Bunu da eserine yazma nüshaların listesi vererek eklemiştir. bkz. a.g.e., s. 31.

IV. Şam’da bulunan ikinci nüsha ise yine Tasavvuf bölümünde 8245 numara ile kayıtlıdır. Bir önceki nüshaya göre hattı biraz zayıftır. Toplam 95 varak olup, her varak 21 satırdır. Ahmed bin Ali el-Halebî tarafından hicri 842 yılında istinsah edilmiştir. Yine bu nüsha da elimizde bilgisi bulunan en eski nüsha olarak kabul edilir.

Müellefât-ı Gazzâlî’de Abdurrahman Bedevî’nin zikrettiği bazı nüshalar ise şunlardır;¹¹⁴

I. Dârü’l Kütübü’l Mısriyye de Tasavvuf bölümüne 6 numara ile kayıtlı hicri 823 senesinde Muhammed bin Yakub bin Mazhar tarafından istihsah edilmiş nüsha, 110 varaktan oluşmaktadır.

II. Abdurrahman Bedevi bu nüshadan sonra gelen diğer tüm nüshaları art arda sıralamıştır. Bunlar; İstanbul’da Atıf Efendi Kütüphanesi’nde 1509; Nuruosmaniye Kütüphanesi’nde 2625-2626-2627; Ayasofya Kütüphanesi’nde 2114-2115-2116; Divân-ı Hind Kütüphanesi’nde 1236; Manchester Kütüphanesi 99; Paris 4683, 6671; Vatikan 1384; Madrid 58; Tunus’ta Zeytuna Üniversitesi Kütüphanesi’nde 173; Topkapı Sarayı’nda toplam 80 varaklı 1419 yılına ait 115; Musul 176; Meşhed 11; Fas’ta Karaviyyin Üniversitesi Kütüphanesi’nde 1437; Leiden 2147 katalog numarası ile kayıtlı nüshalar bulunmaktadır. Bu nüshaların detaylı listesi *Müellefât-ı Gazzâlî*’de yer almaktadır.

V. MİNHÂCÜ’L ÂBİDİN TERCÜMELERİ

Minhâcü’l-Âbidîn’in özellikle herkesin anlayacağı bir üslup hedeflenerek yazılmış olması ve dilinin anlaşılır kılınması, onun aynı zamanda başka dillere de tercüme edilerek okunurluğunun artmasına sebep olmuştur. Yazıldığı günden sonraki zamanlarda eserin halk nazarında geniş şekilde kabul görmesi, içerisindeki birçok konunun ihtilaf barındırmaması, esere mütercimler tarafından fazlaca ilgi gösterilmesine sebep olmuştur.

Minhâcü’l-Âbidîn tercümelerini bu bölümde Türkçe’ye yapılan tercümeler ve diğer diller olarak iki başlık halinde incelemek doğru olacaktır. Tercüme eserler incelendiğinde burada belli başlı sorular sormak gerekir. Eser neden tercüme edilmiştir? Dönemsel olarak tercüme edildiği dönemde eser neye karşılık gelmiştir? Mütercim tercihini neden o eser üzerine kullanmıştır? Bu ve benzeri sorular bizlere eserin tercüme edilme amacı ve tercüme edildiği zamanki toplumda neye karşılık geldiği ile alakalı ipuçları da verecektir. Bizim çalışmamızda esas aldığımız tercüme İlyas Nihânî’nin kaleme aldığı bir tercümedir.

¹¹⁴ Bedevî, *Müellefâtü’l- Gazzâlî*, s. 234.

A. Türkçe'ye Yapılan Tercümeler

1. Osmanlı Dönemi Tercümesi

Osmanlı döneminde Minhâcü'l-Âbidin'in Türkçeye yapılan tek tercümesi XVI. yüzyılın ilk yarısında İlyas Nihânî tarafından kaleme alınmıştır. Bu tercümenin birçok yazma nüshası mevcut olup aynı zamanda eser, hicri 1280 yılında Tercümân-ı Ahvâl Matbaası'nda basılmıştır. İncelemelerimiz sonucunda eserin günümüz Türkçesine aktarımını üstlenen bazı çalışmalarda da bu baskının esas alındığı görmekteyiz.¹¹⁵ Bu çalışmamızda bizim esas aldığımız yazma ise Nihânî'nin vefatından yetmişbeş sene sonra istinsah edilmiş olan mukâbeleli nüshadır. Bu nüsha ile alakalı bilgi, aşağıda eserin nüshalarının tanıtıldığı kronolojik liste içerisinde mevcuttur.

Minhâcü'l-Âbidin'in Nihânî tarafından yapılan bu tercümesinin yazma nüshalarına bakacak olursak ulaşabildiğimiz bilgiler ve kitaplar neticesinde kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

I. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa koleksiyonu içerisinde 345 numaralı kayıtlı bulunan ve sonunda mukâbele kaydı olan nüsha hicri 1001 yılında Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin ismi ile kaleme alınmıştır. Çalışmamızda esas olarak kabul ettiğimiz ve mütercim İlyas Nihânî'nin vefat tarihine en yakın nüsha budur. Her varak 27 satır olmak üzere toplam 103 varaktır. Tezyini oldukça güzel olan bu nüsha bir mecmuanın içindeki üç kitaptan ilki olarak karşımıza çıkmıştır. Bu nüsha 345 numara kaydı ile kataloglama sonucunda bölüm içerisindeki tasavvuf kitapları kısmına kayıt edilmiştir.

II. İlk nüshaya en yakın diyebileceğimiz diğer nüsha İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 3824 demirbaş numarası ile kayıtlı bulunan nüshadır. Bu nüsha hicri 1017 yılında yazılmıştır. Her varakta 17 satır bulunmakta olup toplam 218 varaktır. Hilmi Ziya Ülken "*Gazzâlî'nin Bazı Eserleri'nin Türkçe Tercümeleri*" isimli makalesinde sadece bu nüshadan bahsetmekte ve makalesinde ele aldığı konuda bu nüshayı esas almaktadır. Makalade aktarılan bilgiye göre bahsi geçen nüshanın içerisinde şu ifadeler yer almaktadır: "*Kitabın birinci kısmının başlangıcında mütercimin adı müstensih tarafından şöyle zikredilmektedir; Minhâcü'l-Âbidin'i arapçadan Türkî diline tercüme etmiş olan*

¹¹⁵ Türkçe'ye sadeleştirilerek Turgut Ulusoy tarafından kazandırılmıştır. Yine Âbidler Yolu ismiyle 1972 yılında İstanbul'da Hisar Neşriyat'tan çıkmıştır. Eser için bkz. Turgut Ulusoy, **Abidler Yolu**, İstanbul: Hisar Neşriyat, 1972.

*İlyas b. Abdullah en-Nihânî'dir. Kitabın sonunda ise nüshanın Mudurnu'lu Recep tarafından hicri 1017 yılında kopya edilmiş olduğu yazmaktadır.*¹¹⁶

III. Eserin bir diğer nüshası ise Kastamonu Yazma Eserler Kurumu'nda 1683 numaralı kayıtlı yer almaktadır. Bu nüsha da *Terceme-i Minhâcü-Âbidin* ismiyle 1044 yılında kaleme alınmıştır. Müstensihisi Mustafa b. Yusuf olarak görülmektedir.¹¹⁷ Her varak 17 satır olmak üzere toplam 302 varaktır. Kitabın katalog bilgileri arasında; Mıklebli, desenli, mukavva sırtı, sertabı meşin, söz başları siyah çizgili olduğu ve sonunda bir dua ile birlikte Ali Efendi'nin mülkiyet kaydı bulunduğu bilgisine rastlamaktayız.

IV. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi koleksiyonunda 1075 tarihinde *Terceme-i Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle kaleme alınmış toplam 156 varaktan oluşan bir nüsha bulunmaktadır. Müstensih bilgisine rastlamamaktayız. Bu nüsha da 3270 kayıt numarası ile kataloglama sonucunda tasavvuf bölümüne kayıt edilmiştir.

V. Aynı şekilde Hacı Mahmud Efendi koleksiyonunda yazım tarihi belli olmayan *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* başka bir nüsha daha bulunmaktadır. Müstensihinin Muhammed el-İstanbulî adında bir zat olduğu bilgisi bilgisi ile birlikte bu kitap da toplam 218 varaktır. Bu eser 3258 kayıt numarası ile yukarıda zikredilen nüsha ile aynı koleksiyon içerisinde olmasına rağmen İslam Ahlakı bölümüne kayıt edilmiştir.

VI. Yine Hacı Mahmud Efendi koleksiyonu içerisinde müstensihisi belli olmayan ancak yazım yılı 1183 olarak kayıtlara geçen *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* isminde başka bir nüsha mevcuttur. Bu nüsha da toplam 230 varak olup aynı şekilde kataloglama sonucu 6428 kayıt numarası ile İslam Ahlakı bölümüne kayıt edilmiştir.

VII. Kayseri Raşit Efendi Yazma Eser kütüphanesinde 1183 yılında kaleme alınmış bir nüsha karşımıza çıkmaktadır. Bu nüsha da *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle kayıt edilmiştir. Her varak 20 satır olup toplam 152 varaktır. Bu eser de kataloglama sonucunda 273/3 kayıt numarası ile İslam Ahlakı bölümüne kayıt edilmiştir.

Bundan sonra bilgi vereceğimiz yazmaların istinsah tarihi bilgisi olmadığından kronolojik sıra gözetilmeden ele alınacaktır;

¹¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1961): c.9, s. 64.

¹¹⁷ Bu müstensih vefatından sonra terekesinde geride kalan kütüphanesi ile alakalı bir bölüm de mevcuttur. Bu bölümde geniş bir koleksiyona sahip olduğu görülmekte olup aynı zamanda kitapları arasında Minhâcü'l-Âbidin isimli eserin de var olduğu bilgisine erişmekteyiz. Ayrıca bkz. Nisa Öktem, "16.Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Osmanlı Kitap Kültürünün İzlerini Aramak: Kâtip Mustafa Bin Yusuf'un Terekesi", *Orta Doğu ve Afrika Araştırmaları Derneği, Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu*, 2015, (Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği), s. 5.

VIII. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda bulunan bir başka nüsha yine *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle toplam 284 varak bir kitap olarak 2871 kayıt numarası ile Tasavvuf bölümüne kayıt edilmiştir.

IX. Süleymaniye Kütüphanesi Kadızâde Mehmed koleksiyonundaki bir başka nüsha *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Müstensihinin Üveys bin Azeri olduğu bilgisi mevcuttur. Toplam 346 varak bir kitap olarak 290 kayıt numarası ile İslam Ahlakı bölümüne kayıt edilmiştir.

X. Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan koleksiyonundaki bir başka nüsha yine *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Müstensihinin Mustafa bin Yusuf olduğu bilgisi mevcuttur. Toplam 120 varak bir kitap olarak 175 kayıt numarası ile Tasavvuf bölümüne kayıt edilmiştir.

XI. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar koleksiyonundaki bir başka nüsha yine *Tercüme-i Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Müstensihinin Mustafa bin Yusuf olduğu bilgisi mevcuttur. Toplam 330 varak bir kitap olarak 875 kayıt numarası ile Tasavvuf bölümüne kayıt edilmiştir.

XII. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan bir başka nüsha *Minhâcü'l-Âbidin Tercümesi* ismiyle toplam 152 varak bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu eser diğerlerinden farklı olarak kataloglama sırasında 1391 kayıt numarası ile Hadis bölümüne kayıt edilmiştir. Bunda eser içerisinde birçok yerde hadislerle yer verilmesinin etkili olduğunu düşünmekteyiz.

XIII. Nuruosmaniye Kütüphanesinde bulunan bir başka nüsha yine *Minhâcü'l-Âbidin Tercümesi* ismiyle toplam 274 varak bir kitap olarak 2331 kayıt numarası ile Tasavvuf bölümüne kayıt edilmiştir.

XIV. Son olarak yazma nüshalar arasında Nevşehir Damat İbrahim Paşa İl Halk Kütüphanesinde bulunan ve *Minhâcü'l-Âbidin* ismiyle 147 varak olarak kayıt edilen nüsha çıkmaktadır. Bu eser de 490 numaralı kayıt ile diğerlerinden farklı olarak Fıkıh bölümüne kayıt edilmiştir. Bu katalog kaydının ise kitabın içerisinde bahsedilen konular ve bütünlüğü de esas alarak sehven olduğunu düşünmekteyiz.

Bu yazma nüshaların dışında son olarak matbu nüshaların bulunduğu birkaç önemli kütüphaneden örnek vermek yeterli olacaktır. Bunlar;

XV. Süleymaniye Kütüphanesinde Kadızâde Burhan koleksiyonu içerisinde *Minhâcü'l-Âbidin Tercümesi* olarak karşımıza çıkan eser hicri 1280 yılında Tercüman-ı Ahval Matbaası tarafından basılmıştır. Bu matbu nüsha 348 sayfadır. Kataloglama sırasında 006 numaralı kayıt ile İslam Ahlakı bölümüne kayıt edilmiştir.

XVI. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdai Efendi koleksiyonu içerisinde de aynı eser mevcut olup, 598 demirbaş numarası ile tasavvuf bölümüne kayıtlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı döneminde yapılmış tek tercüme Nihânî'nin tercümesidir. Bu konuda araştırmalarımızda kaynaklarda rastladığımız iki eksik bilgiyi de düzeltmekte fayda görmekteyiz. İlk olarak Hilmi Ziya Ülken, Gazzâlî'nin Türkçe'ye tercüme edilen eserler ile alakalı kaleme aldığı makalesinde Minhâcû'l Âbidîn ile alakalı olarak Nihânî'yi zikrettikten sonra Abdullah Hasib el-Fârukî isimli bir zatın da bu eseri tercüme ettiğini söylemiştir. Bu eserin de İstanbul Büyükşehir Belediyesi kitaplığında olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁸ Araştırmalarımız sonucu bu bilgiyi teyit ettiğimiz zaman burada bir eser ismi karışıklığı olduğunu fark ediyoruz. Abdullah Hâsib el- Fârukî, Gazzâlî'nin *Minhâcû'l-Âbidîn* isimli eserini değil *Misbâhü'n- Necâh* isimli eserini çevirmiştir. Bu esere kütüphanelerin veri tabanından da ulaşılabilmektedir. İkinci olarak ise Muhammed Riyad el-Mâlih tarafından kaleme alınmış olan *Fihrisi'l-Mahtûtât Dâru'l-Kütüb el-Zâhiriyye* isimli eserin Tasavvuf cildinde, hicri 925 yılında vefat etmiş İnâni isminde bir zâtın Minhâcû'l-Âbidîn'i tercüme ettiği bilgisi vardır. Öyle ki bu tercümenin Ayasofya ve Fatih kütüphanelerinde yazması olduğu bilgisi de mevcuttur.¹¹⁹ Lakin bu bilgiyi de teyit ettiğimiz zaman böyle bir tercümenin olmadığını görmekteyiz. Burada yazma okuma hatası olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünüyoruz. Nihânî ve İnâni isimlerinin yazılış benzerlikleri ve özellikle de yukarı da zikrettiğimiz gibi Nihânî'nin tercüme vakti (h.925) ile İnâni olarak belirtilen zatın vefat tarihlerinin aynı olması da bu bilgiyi teyit eder durumdadır. Kitabın Arapça olarak tahkikini yapan Mahmud Mustafa Halevî de bu bilgiyi çalışmasında paylaşmış ancak bakıldığında teyit etme imkânı bulamamıştır.¹²⁰

2. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Tercümeler

Cumhuriyet döneminde Minhâc tercümelerine, tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi toplumun ilgisi sebebi ile devam edilmiştir. Bu tercümeler yapılırken mütercimlerin bir kısmı Nihânî'nin tercümesini esas alırken bazı mütercimler de yeniden Arapça aslından faydalanarak tekrar yeni tercüme ortaya koymuşlardır. Bu bölümde bu tercümeler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

¹¹⁸ Ülken, s.64.

¹¹⁹ Muhammed Riyâd Mâlih, **Fihrisi Mahtutati Dâru'l-Kütübî'z-Zahiriyye: et-tasavvuf**, Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1978, I, s.786.

¹²⁰ Gazzâlî, **Minhâc**, s.39.

I. Cumhuriyet sonrası ilk *Minhâc* tercümesi, 1968 yılında Yaman Arıkan tarafından yapılan ve Abidler Yolu diye tercüme edilen eserdir. Eserin Türkçe tercümesi 300 sayfadır. Bu eser İstanbul'da Dede Korkut yayınlarından basılmıştır. Yaman Arıkan'ın tercümesi farklı yayınevleri tarafından da daha sonraları basılmıştır. Bunlar: Yağmur Yayınları, İstanbul 1971, 304 sf; Yaylacık Matbaası, İstanbul 1976, 304 s.; Yunus Emre Yayınları, İstanbul 1969; Uyanış Yayınları, 6. bsk., İstanbul 1980, 300 s.; Esra Yayınları, İstanbul 1981, 300 s.¹²¹

II. Osmanlı dönemi tercümesi olan ve tezimize de konu olan İlyas Nihânî'nin tercümesi, Cumhuriyet döneminde Türkçe'ye sadeleştirilerek Turgut Ulusoy tarafından kazandırılmıştır. Yine Âbidler Yolu ismiyle 1972 yılında İstanbul'da Hisar Neşriyat'tan çıkmıştır. 359 sayfa olarak çıkan birinci baskıyı 1977 yılında 384 sayfa olarak çıkan ikinci baskı, onu da 1979 yılında 376 sayfa olarak çıkan üçüncü baskı izlemiştir. Bu tercüme özellikle ülkemizde çokça kabul görmüştür.¹²²

III. Bir diğer tercüme ise, M. Sadi Çöğenli ve Ali Bayram tarafından yapılmıştır. Yine bu tercüme de Âbidler Yolu ismi verilmiştir. İstanbul'da 1980 yılında Özdemir Basımevi tarafından basılmıştır. Bu tercüme de 316 sayfadır. Bir diğer baskısı da 1981 yılında 336 sayfa olarak İstanbul'da Çile Yayınları tarafından basılmıştır. Son baskısı da 2011 yılında 342 sayfa olarak İstanbul'da Çelik yayınevi tarafından yapılmıştır.

IV. Özdemir Basımevi'nde yine 1980 yılında bu kez Naim Erdoğan tercümesi ile yine Âbidler Yolu ismiyle basılmıştır. Bu tercüme de toplam 316 sayfadır. Aynı yıl içerisinde aynı yayınevinin aynı isimlerle bu eseri basması da esere olan ilginin ayrı bir göstergesidir.

V. Son olarak Semerkand Yayınları tarafından basılan ve Ali Kaya tarafından tercüme edilen eser, Cennete Doğru: Yedi Geçit ismi ile ilk olarak 2001 yılında 327 sayfa olarak basılmıştır. Aynı yayınevi tarafından sonrasında bu eser defalarca basılmıştır. En son yayınevi 2015 yılında ismini değiştirerek Cennete Doğru: Abidler Yolu ismiyle 18. baskısını yapmıştır.

¹²¹ Bu eserlerin tamamına İBB Atatürk Kitaplığı veya İSAM veritabanından ulaşılabilir.

¹²² Cumhuriyet sonrası yapılan Gazzâlî tercümeleri ile alakalı çalışma yapan Yusuf Turan Günaydın bu tercüme ve diğer başka tercümelerin isimlerini ve dönemlerini zikrettiği bir makale kaleme almıştır. İlgili makale için bkz. Yusuf Turan Günaydın, "Gazzâlî Tercümeleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 30 (2011/2): c.16, s. 77.

Dilimize yapılan tercümelere odaklandığımızda bu eserin oldukça ilgi gördüğünü söyleyebiliriz. XVI. Yüzyılda Nihânî'nin başlattığı tercüme faaliyeti günümüze kadar gelmiş ve artarak devam etmiştir.

Minhâcû'l Âbidin hem kendi içerisindeki sınıflandırma sistemi ile hem de yazılış üslubunun sadeliği ile okuyucu üzerinde oldukça tesirli olmuştur. Kitabın içerisine Gazzâlî'nin aldığı konuların tamamı bir kulun ibâdet ederken karşılaştığı sıkıntılar olabileceğinden her okuyan bu kitapta kendisinden bir parça bulabilmektedir. Böylece etkisi ve okuma oranı da artmaktadır.

Osmanlı döneminde yapılmış olan tercüme ve bu tercümenin yapıldığı zamana baktığımız zaman bu kitabın bir ahlak aynı zamanda sülûk ehline de bir rehber kitabı olarak tercüme edildiğini söyleyebiliriz. Eser ibâdet yoluna sülûk edenlere yol göstermek ile birlikte aynı zamanda manevi sülûkunu tamamlamak isteyenler için de bir rehber olduğu için Nihânî yaşadığı çağda tercüme ettiğini söylemektedir.

Cumhuriyet döneminde özellikle 1970 yılından sonra tercümelerin artmasının iki önemli sebebi olabilir. Bunlardan ilki toplumun o yıllarda din adına geçirdiği evreler ve yaşadığı sıkıntılar sebebi ile bir arayış içerisinde olmasıdır. Bu sebeplerin ilki, insanlar arasındaki arayışa eserin içerisinde ibâdete yaptığı vurgu ile önemli cevaplar vermesi olabilir. İkinci sebep ise ülkemizde dini neşir işlerine olan ilginin artmasıdır denilebilir. Bu duruma bağlı olarak yapılan yayın çalışmalarına toplumun kayıtsız kalmaması ve ilgi göstermesi neşir ve tercüme çalışmalarını artırmıştır. Bu durumda dönemleri itibari ile yapılan Minhâcû'l-Âbidîn tercüme çalışmaları önemli bir boşluğu da doldurmuştur.

B. Diğer Dillere Yapılan Tercümeler

Türkçe dili haricinde eserin farklı dillere de tercümesi yapılmıştır. Araştırmalarımız neticesinde Minhâc'ın Farsça, Urduca, İngilizce ve Fransızca'ya tercümelerinin yapıldığı bilgisine ulaştık. Özellikle Urdu diline yapılan tercümelerin diğer dillerden daha fazla olduğunu belirterek aynı zamanda şerhinin de tercüme edildiğini ifade edebiliriz. Bu durum Urdu diline muhatap olan insanların ilgileri ile doğru orantılı gelişen bir durum olarak da değerlendirilebilir. Bu bölümde diğer dillere yapılan tercümeler hakkında bilgi vereceğiz.

I. İlk olarak Farsça tercümesine baktığımızda Minhâcû'l-Âbidîn kitabı ilk olarak hicri 834 yılında vefat eden Şeyh Yusuf Sakin-i İrec tarafından yapılmıştır. Bu tercümenin farklı kütüphaneler de nüshası bulunmaktadır. En son hicri 1294 yılında Bombay'da 107

sayfa olarak da basılmıştır.¹²³ İkinci Farsça tercüme ise 1980 yılında Tahran’da Sadi Sâvi tarafından yapılmıştır. Bu eser toplamda 237 sayfadan oluşmaktadır.¹²⁴

II. İkinci olarak Urdu diline yapılan tercümelerden bahsedebiliriz. Urdu diline Minhâcü’l-Âbidin hem günümüzde hem geçmişte farklı zamanlarda tercüme edilmiştir. Minhâcü’l-Âbidîn Urdu diline iki defa tercüme edilmiştir. Bu tercümelerden en yaygın olanı ve birçok kez baskısı yapılanı Said Ahmed Nakşibendî tarafından tercüme edilen ve toplamda 326 sayfa olan eserdir.¹²⁵ Bu tercüme esas alınarak aynı zamanda kitap İngilizce’ye de çevrilmiştir. Urdu diline yapılan bir diğer tercüme ise 2017 yılında Karaçi’de Arapça aslı esas alınarak bir komisyon tarafından yapılmıştır. Bu tercüme de toplam 496 sayfadan oluşmaktadır.¹²⁶

III. Minhâcü’l-Âbidin’in İngilizce üç ayrı tercümesi vardır. Bunlardan ilki Urdu dilinden İngilizce’ye yapılan tercümedir.¹²⁷ Bu tercüme İkbâl Hüseyin Ensari tarafından yapılmış ve 1998 yılında Pakistan’da basılmıştır. İkinci tercüme ise 2009 yılında Beyrut’ta basılmış olup, Arapça’dan İngilizce’ye yapılmıştır.¹²⁸ Üçüncü tercüme ise Muhtar Holland tarafından yapılmıştır. Bu tercüme 2009 yılında İngiltere’de¹²⁹ 146 sayfa olarak ve 2011 yılında Amerika’da¹³⁰ 309 sayfa olarak basılmıştır.

IV. Minhâcü’l-Âbidin’in bir diğer tercümesi ise Fransızca diline yapılmıştır.¹³¹ 2000 yılında Arapça orijinalinden Fransızcaya çevrilmiş olup toplam 192 sayfadır.

V. MİNHÂCÜ’L-ÂBİDİN ÜZERİNE YAPILAN İHTİSAR VE ŞERH ÇALIŞMALARI

Araştırmalarımız neticesinde Minhâcü’l-Âbidin üzerine iki şerh yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalardan ilki ve en çok baskısı yapıp tedavülde olanı İhsan

¹²³ Bedevî, **Müellefâtü’l- Gazzâlî**, s. 237.

¹²⁴ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (trc. Umar Bin Abdul Jabbar Sa’di Saavi), Tahran: Iranian Academy of Philosophy, 1980.

¹²⁵ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (trc. Muhammed Said Ahmed Nakşibendi), Lahor: Urdu Pazar, 1999.

¹²⁶ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (trc. Meclis el-Medinetü’l İlmiyye), Karaçi: Mektebetü’l Medineti Fizân, 2007.

¹²⁷ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (Minhâj al-‘âbidîn ilâ al-jannah) (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Karaçi: Darü’l Isha’at, 1998.

¹²⁸ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (Minhajul ‘abideen The best way for the worshippers) (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Beyrut: Darü’l Kütübi’l İlmiyye, 2009.

¹²⁹ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (Minhâj al-‘âbidîn ilâ jannat Rabb al-‘Âlamîn) (trc. Muhtar Holland), Bristol: Amal Press, 2009.

¹³⁰ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (The Path of the Worshipful Servants to the Garden of the Lord of All the Worlds) (trc. Muhtar Holland), Oakland Park: Al-Baz Publishing, 2011.

¹³¹ Ebû Hamid Gazzâlî, **Minhâcü’l Âbidin** (Le chemin assuré des dévots vers le Paradis) (trc. Asín Palacios Miguel ve Cheikh Yahya), Beyrut: el-Burak, 2000.

Muhammed Dahlan tarafından yapılan şerhtir. İhsan Muhammed Dahlan bu şerhine *Sirâcü't-Tâlibîn alâ Minhâci'l-Âbidîn* ismini vermiştir.¹³² Bu şerh var olan iki şerh arasındaki en tafsilatlı olanıdır. Konuları detaylı olarak ele alması ve tafsilatlı olarak açıklaması kitabın okuyucular için oldukça faydalı hale gelmesini sağlamıştır. İlk baskısı hicri 1374 yılında iki cilt olarak yapılmıştır. Bu şerh dilimize de Ömer Dönmez tarafından tercüme edilerek, Hisar Yayınları tarafından basılmıştır.¹³³ *Sirâcü't-Tâlibîn* aynı şekilde Urducaya da tercüme edilmiştir. Bu tercüme şerhin kaleme alınmasından 10 sene sonra Mulvi Muhammed Munir tarafından yapılmıştır.¹³⁴

İkinci şerh hakkında ise *Keşfü'z-Zunûn* müellifi Kâtip Çelebi bilgi vermektedir. Bu şerhin Şemseddin el-Balâtunusî tarafından büyük ve küçük şerh olarak yapıldığı bilgisini eserinde paylaşmaktadır.¹³⁵ Ancak hem yazma eserler kütüphanesi hem de erişebildiğimiz diğer kütüphaneler arasında yaptığımız detaylı araştırmalar neticesinde bu çalışmayı bulabilme imkânımız olmadı. Kâtip Çelebi devamında yine aynı zatın bu eseri ilim talebesi gençler için de ihtisar ettiği bilgisini paylaşmaktadır ve bu esere *Buğyetü't-Tâlibîn* ismini verdiğini söylemektedir. Araştırmalarımız sonucunda eserin tek yazmasının Beyazıd Devlet Kütüphanesi'nde olduğu bilgisine eriştik.¹³⁶ Bu eser de Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu muhtasar eserin hem 2011 yılında¹³⁷ hem de 2014 yılında baskısı yapılarak okuyucuların hizmetine sunulmuştur.¹³⁸

Abdurrahman Bedevî, *Müellefât-ı Gazzâlî* isimli eserinde Minhâcü'l-Âbidîn'in Abdulvehhâb Şârânî tarafından *Mâkasıd-ı Minhâcü'l-Âbidîn* ismi ile bir şerhinin daha yapıldığı bilgisini paylaşmaktadır.¹³⁹ Ancak bu şerhi ulaşabildiğimiz kütüphane veri tabanlarının hiçbirisinde bulamadık. Abdurrahman Bedevî'nin, Nevevî'nin Şafii fihhına dair kaleme aldığı *Minhâcü't-Tâlibîn* isimli eser ile sehven karıştırmış olması ihtimali

¹³² İhsan Muhammed Dahlan, *Sirâcü't-Talibin Şerhu ala Minhaci'l-Âbidin*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955.

¹³³ İhsan Muhammed Dahlan, *Minhacü'l-Âbidin Şerhi Siracü't-Talibin: (Hak Yolcusunun Rehberi)*, (trc. Ömer Dönmez), İstanbul: Hisar Yayınevi, ty.

¹³⁴ İhsan Muhammed Dahlan, *Minhacü'l-Âbidin Şerhi Siracü't-Talibin*: (Siraj ul Salikeen tarjuma Minhaj ul Abideen), (trc. Mulvi Muhammed Munir), Bangladeş: Lucknow Edition, 1960.

¹³⁵ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (trc. Rüştü Balci), İstanbul: 2007, IV, 1501.

¹³⁶ Ebu Hamid Gazzâlî, *Buğyetü't-Talibin fi ihtisari Minhaci'l-Abidin*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Beyazıd Bölümü, nr.1669.

¹³⁷ Ebu Hamid Gazzâlî, *Buğyetü't-Talibin ve Hulasatu Minhaci'l-Abidin* (thk. Mustafa Ghufayri), Marakeş: Matbaatu'l Vataniyye, 2011.

¹³⁸ Ebu Hamid Gazzâlî, *Buğyetü't-Talibin ve Hulasatu Minhaci'l-Abidin* (thk. Mustafa Ghufayri), Lübnan: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2014.

¹³⁹ Bedevî, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, s. 236.

oldukça yüksektir. Şâranî bu eser ile hayatı boyunca oldukça meşgul olmuş, medreselerde okumuş ve birçok kez okutmuştur.¹⁴⁰

VI. MINHÂCÜ'L ÂBİDİN'İN GAZZÂLÎ'YE NİSBETİ MESELESİ

Minhâcül-Âbidin ile alakalı yaptığımız literatür çalışmasında, esere yapılan atıflarda, eser ile alakalı yapılmış çalışmalarda ve son olarak eserin içerisinde Gazzâlî'nin kendi kitaplarına yaptığı atıflar ile kullandığı kavramlarda Gazzâlî'ye ait olduğu noktasında genel bir kanaat oluşmaktadır. Bu genel kanaati destekleyen noktaları bu bölümde açıklamaya çalışacağız.

Eserin Gazzâlî'ye ait olmadığı iddiası ilk olarak İbn Arabî tarafından dile getirilmiştir. İbn Arabî *Muhâdaratü'l- Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr* isimli eserinde şu ifadelerle Minhâcü'l-Âbidîn'in Gazzâlî'ye ait bir eser olmadığını söyler; “*Şeyh Ebu'l Hasan Ali el-Müseffîr adı anılmayan önemli bir kişiydi. Septe'de bu zatın kitaplarını gördüm. Bunların arasında Gazzâlî'ye ait olduğu kabul edilen ancak ona ait olmayan Minhâcü'l-Âbidîn de vardı. Bu eser bu zâtın (Ali el-Müseffîr) kitabıdır. Aynı şekilde yine Gazzâlî'ye ait olduğu kabul edilen Kitâbü'n- Nush ve't-Tesviye isimli eseri yazan da bu zattır. İnsanlar bu esere el-Madnûn's-Sağîr ismini de vermişlerdir.*”¹⁴¹ İbn Arabî'nin bu ifadelerindeki en önemli ayrıntı bizzat kendisinin eseri görmesidir. Durum böyle olunca aidiyet meselesi de önemli kitaplarda yerini almış ve tartışılmıştır.

İbn Arabî'nin iddiası üzerine sonradan kaleme alınan bazı makale ve kitaplarda iddiasının gündeme getirildiğini ancak temellendirilmediğini de görmekteyiz. Bu iddia daha sonraları Massignon tarafından tekrar kaleme alınmıştır. *Le Passion de Hallaj* isimli eserinde Massignon, bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğundan şüphe ettiğini söylerken bu şüphesini yine İbn Arabî'ye atıfta bulunarak delillendirmekte ve o da herhangi bir yorum veya açıklama yapmamaktadır.¹⁴² Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde de Gazzâlî maddesi ile alakalı bilgi verilirken, eserleri bölümünde Minhâc'ın onun eseri olmama ihtimali olabileceğinden bahsedilmiş ve yine açıklama ve yorum yapılmadan İbn Arabî'ye atıfta bulunulmuştur.¹⁴³ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Minhâcü'l Âbidin'in Gazzâlî'ye

¹⁴⁰ Aykut Avcı, “Fıkhi İhtilâflara Tasavvufî Bir Bakış Açısı (Şâ'rânî Örneği)”, (Yayınlanmamış Doktora lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2015), s. 8.

¹⁴¹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Muhâdaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr fî'l-Edebiyyât ve'Nevâdiri'l-Ahyâr*, Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1968, I, s.224.

¹⁴² Gazzâlî, *Minhâc*, s.24; Bedevî, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, s. 237.

¹⁴³ H. Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, *DIA*, XIII, s. 523.

ait olmadığı tezini İbn Arabî'den sonra araştırmacılar sadece onun eserine atıfta bulunarak savunmuşlardır. Lakin bu noktada ortaya konulan genel bir araştırma sonucu olmadığını görmekteyiz. Şimdi İbn Arabî'nin bu temel iddiasına karşı antitez olarak kitaplarda bu konu ile ilgili geçen bilgilere bakabiliriz.

Bu iddiaya ilk işaret eden Zebîdî'dir. *İthâfû's-Sâade* isimli eserinde Zebîdî, Gazzâlî'nin eserlerini zikrettiği bölümde Minhâc'dan bahsederken İbn Arabî'nin iddiasını eserine almıştır. Ancak Zebîdî, kendi döneminde Minhâcû'l-Âbidîn'in Gazzâlî'nin son eseri olarak bilindiğini ve yedi geçitten oluştuğunu söylemektedir.¹⁴⁴ Bu eserin Gazzâlî'ye nisbeti açısından oldukça önemli bir bilgidir. Zebîdî Gazzâlî'nin vefatından yaklaşık 30 yıl sonra dünyaya gelmiştir ve dönem olarak oldukça yakın bir dönem denilebilir. Aynı zamanda Zebîdî'nin belki de en önemli eseri diyebileceğimiz ve yaklaşık 11 yılda Gazzâlî'nin *İhya* isimli eserine şerh olarak hazırladığı *İthâfû's Sâade* isimli eseri, bu konuda onun Gazzâlî ve eserlerine karşı vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir. Gazzâlî'ye ve onun eserlerine karşı gösterdiği alakayı onun, “*En önemli çalışmam İmam Gazzâlî'nin İhyâ'sını şerh etmeye başlamamdır*”¹⁴⁵ cümlesinden anlamak mümkündür.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*'da Minhâcû'l-Âbidîn ile alakalı bilgi verdiği bölümde kitabın aidiyeti konusuna da değinmiştir. İbn Arabî'nin bu eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını söylediği bilgisini eserinde detaylı bir biçimde paylaşmıştır. Sonrasında ise Kâtip Çelebi kendi yaptığı incelemeler ve diğer eserleri olan irtibatı da göz önüne alarak eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu ve bu eseri Gazzâlî'nin son eseri olarak kabul edildiğini söylemektedir.¹⁴⁶

Gazzâlî'nin eserleri ve ona nispeti ile alakalı ilk derli toplu çalışma XIX. yüzyıl ortalarında R. Gosche tarafından yapılmıştır. O eserinde Gazzâlî'nin kırka yakın eserini ve ona nispetini tartışmıştır. Bu eserde Gosche Minhâcû'l-Âbidîn'in Gazzâlî'ye ait bir eser olduğunu söylemektedir.¹⁴⁷

Abdurrahman Bedevî ise kitabı *Müellefât-ı Gazzâlî*'yi kaleme alırken, içerisinde Gazzâlî'ye nisbeti kesin olan eserler ve şüpheli olan eserler diye ayrı bölümlerde eseri tasnif etmiştir. Bu eserde Minhâcû'l-Âbidîn Gazzâlî'ye nisbeti kesin olan eserler

¹⁴⁴ Zebidi, *İthâfû's-Sadeti'l-Muttakin* I, s.27.

¹⁴⁵ Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Târîhu 'Acâ'ibi'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* (nşr. M.H. Cevher), Kahire: 1958, IV, 151.

¹⁴⁶ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, s.1501.

¹⁴⁷ Karlığa, XIII, s. 524.

bölümündedir.¹⁴⁸ Bu kitapta Abdurrahman Bedevî nisbeti kesin olan kitapları da yazılış tarihine göre sıralamıştır. Bu sıralamaya göre Minhâc, Gazzâlî'nin aynı zamanda son eseridir. Abdurrahman Bedevî bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğu noktasında şüphesinin olmadığını ayrıca bu bölümün sonunda belirtmektedir.¹⁴⁹

Minhâc'ı Âbidîn'in 1984 yılında tahkikini yapan Mahmud Mustafa Halavî eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu söyledikten sonra İbn Arabî'nin tespiti üzerine şunları söylemektedir; *"İbn Arabî'nin Minhâc'ı nispet ettiği Ebu'l-Hasen Ali el-Müseffir'den naklettiği kasideye baktığımızda, kasidenin Minhâc'ın içeriğinden son derece uzak hulûl düşünceyi barındıran bir üsluba sahip olduğu görülür. Oysa Minhâc böyle bir üsluptan büsbütün uzak, ibâdet ve taat konularında nefsi terbiyeye davet eden ve nefs-i emmârenin kötülüklerine karşı ona galip gelmeyi amaçlayan bir muhtevaya sahiptir."*¹⁵⁰ Burada Halavî'nin zikrettiği kaside, İbn Arabî'nin eserinde Ali el-Müseffir'e nispetle paylaştığı kasidedir. İbn Arabî, bu kasideyi Minhâc'ın Ali el-Müseffir'e ait olduğunu söyledikten hemen sonra paylaşmaktadır.¹⁵¹ Mustafa Halavî burada çok önemli bir noktaya değinmiştir. Özellikle kasidenin son kısmında geçen *"Ben kendimi ancak siz olarak görüyorum. İnancım odur ki siz bensiniz"*¹⁵² ifadeleri ve buna benzer ifadelerin Gazzâlî'nin eserlerinde ve düşünce dünyasında karşımıza çıkması oldukça zordur. Özellikle Minhâc'ı Âbidîn'i incelediğimiz zaman hulûl ve ittihattan uzak bir üslup ile yazıldığı da görülecektir. Mustafa Halavî'nin yine çok önemli diyebileceğimiz bir tespiti de şudur; *"İbn Arabî'nin Muhâdaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr isimli eserinde geçen ifadelere bakıldığında, bu sözlerin Cahız'ın Kitâbü'l-Mahâsin ve'l-Ezdâd isimli eserindeki Mümâcinât başlığı altından alınıp araya sokuşturulduğu görülür. Burada Cahız, İnân Cârîye en-Nâtîfî'nin hikayesini anlatmaktadır. İşte bu durum İbn Arabî'nin sözlerini ve bu sözlerin ona nispetinin doğruluğunu da oldukça zayıflatır."*¹⁵³ Bu tespit de oldukça önem arz etmektedir. Çünkü eserin içerisindeki böyle bir bilgi farklılığı diğer

¹⁴⁸ Bedevî, **Müellefâtü'l- Gazzâlî**, s. 237.

¹⁴⁹ bkz. a.g.e., s. 237.

¹⁵⁰ Gazzâlî, **Minhâc**, s.25.

¹⁵¹ Bu eserinde İbn Arabî Ali el-Müseffir'in kişiliğinden bahsettikten sonra onu ziyaretinden bahsetmektedir. Aynı zamanda onun kaleme aldığı ve kendisinin de oldukça etkilendiği kasidesini kitabında bu bölüme alarak düşünce dünyası ile ilgili bilgi de vermektedir. İlgili kaside için bkz. İbnü'l-Arabi, **Muhâdaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l-Ahyâr**, I, s.224.

¹⁵² bkz. a.g.e., I, s. 224.

¹⁵³ Gazzâlî, **Minhâc**, s.25.

bilgilerin de doğruluğunu etkileyeceğinden eserin ortaya konulmasındaki titizlik ve içerisindeki iddialar noktasında da şüphe uyandırmaktadır.

Tüm bu tespitler ışığında eserin Gazzâlî'ye ait olduğu noktasında bazı değerlendirmeler yapabiliriz.

I. Gazzâlî'nin hayatını konu edinen eserlerin birçoğuna baktığımız zaman Minhâcû'l-Âbidîn'in Gazzâlî'ye nispet edildiğini görürüz. Bu bize eserin aidiyeti noktasında araştırmacıların fikir birliğini göstermektedir.

II. Gazzâlî'nin kitaplarına baktığımız zaman özellikle öğrencilere ve ibâdet yoluna girenlere tavsiye sadedinde yazdığı kitaplarında kullandığı üslubun burada da aynı şekilde devam ettiğini görebiliriz. İçerik olarak değerlendirdiğimiz ve kitabın geneline baktığımız zaman bu eserin Gazzâlî'nin önceden kaleme aldığı eserlerin konu ve üslup bakımından bir devamı olduğunu söyleyebiliriz. Metnin içerisinde talebelerden birinin sorusuna Gazzâlî'nin verdiği cevap bu konuyu destekler mahiyettedir; “Bilgilki sû-i hâtimenin ahvâlini ve ma'nâsını tafsîli ile İhyâ-yı ulûmda zikir olunmuştur. Bu kitâb tatvile mütehammil olmadığı için ale't-tafsîl zikir olunmadı.”¹⁵⁴

III. Eserin içerisinde geçen tüm hadislerin tahririni metin içerisinde inceleme fırsatı bulduk. Bu inceleme sonucunda içerisinde geçen hadislerin neredeyse tamamının İhyâ'da da geçtiğini söyleyebiliriz. Bu da yine eserin diğer eserlerin devamı nisbetinde olması ve birbiri ile tutarlılığını göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda Gazzâlî'nin hadis kaynaklarını ve faydalandığı kitapları da bildirmektedir. Uzlet babında Nihânî'nin şu ifadesi bu konuyu destekler mahiyettedir; “İmdi bilgilki uzlet bâbında ehadîs ve ahbar ve âsâr çokdur. Lakin bu kitâbda ihtisar olundu. Tafsîl isteyen İmam-ı Gazzâlînin rahimehullah *Kitâb-ı Ahlâku'l-Ebrârına* nazar eylesin.”¹⁵⁵

IV. Gazzâlî, kitabın içerisinde önceden telif ettiği eserlere farklı bölümlerde vurgu yapmaktadır. Bu eserlerin her birine yaptığı vurgu yukarıdaki örneklerde olduğu gibi genel itibari ile atıf şeklindedir. Kitabın içerisinde tafsilata girmek istemediği konularda okuyucuyu diğer eserlerine yönlendirmektedir.

¹⁵⁴ Gazzâlî eserin içerisinde kendi kitaplarına farklı hususları kaleme alırken atıflarda bulunmuştur. Bu atıfların birçoğu tafsilat isteyen konular ile ilgilidir. Eserin yazılış gayesi insanların kolay bir şekilde anlayacağı bir eser ortaya çıkarmak olduğundan bu tarz tafsilat isteyen konularda Gazzâlî daha önceden kaleme aldığı kitaplara atıflar yaparak okuyucu yönlendirmektedir. Burada yaptığı atıf tezimizin metin neşri kısmında 74 b numaralı sayfa içerisinde bulunmaktadır.

¹⁵⁵ Metin neşri kısmında 17 a numaralı sayfa içerisinde bulunmaktadır.

V. Kitabın mukaddimesinde geçen ifadeler de aynı şekilde eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu bize açıkça göstermektedir. Gazzâlî mukaddime kısmında özellikle eserlerine vurgu yaparak bu kitabı telif gayesini anlatmaktadır. Mukaddime kısmında Gazzâlî'nin “*Üzerinde herkesin ittifak edeceği, okunduğu vakit faydalanılacak bir kitap yazma hususunda Cenâb-ı Hakk'ın beni muvaffak kılması için dua edip tazarruda bulundum. Sıkıntılı olanlara yardım eden, benim de duama karşılık verdi ve daha önce yazdığım Esrârü Muâmelâti'd-Dîn isimli eserimde hiç bahsetmediğim konuları ve muhteşem bir tertibi bana ilhâm etti*”¹⁵⁶ ifadesi hem önce yazdığı eserler ile Minhâc'ın bağını gösterirken hem de yukarıda bahsettiğimiz eserler arasındaki sürekliliği de göstermesi açısından oldukça önemlidir.

VI. Ali el-Müseffir yaklaşık olarak Gazzâlî'den 100 yıl sonra yaşamış bir zattır. Böyle olması akıllara şu soruyu getirmektedir. Gazzâlî'ye ait olmayan ve kendinden 100 yıl sonra yaşamış birine nispet edilen bir kitap nasıl bu süre zarfında Gazzâlî'ye aitmiş gibi varsayılabilir? Çünkü normal şartlarda bir kişinin eseri başka birine nispet ediliyorsa gerçekten eserin sahibi olmayan kişinin daha sonra yaşaması gerekir. Ancak aynı zamanda İbn Arabî'nin eseri bizzat gördüm demesi de önemli bir iddia olarak karşımızda durmaktadır. Bu durumda şu ihtimalin de gerçekleşmiş olması gayet mümkündür. Ali el-Müseffir'e ait aynı isimle farklı bir kitap olabilir ve İbn Arabî önceden Gazzâlî'ye nispet edilen ve çalışmamıza konu olan bu eseri görmeyerek Ali el-Müseffir'in kitabının bu eser olduğunu düşünmüş ve bu kanıya varmış sonunda da böyle bir cümleyi eserinde zikretmiş olabilir.

Gazzâlî ile alakalı yazılan eserler, araştırmacıların bu konuya dair yorum ve tespitleri ve bizim de çalışmamızda bu konuyu incelememiz neticesinde görülmektedir ki bu eser Gazzâlî'nin bir eseridir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere Gazzâlî'nin Tus'a döndükten sonra hadis ilmi ile iştigal etmesi aynı zamanda talebelerine de hadis okutması onun bu eserinde fazlaca hadislerden istifade etmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda Gazzâlî, Tus'da daha önceden kaleme aldığı eserlerinden farklı olarak insanların kolay şekilde anlayabileceği ve ibâdete yöneleceği bir eser yazmayı istemiştir. Minhâc'ın Âbidin'in mukaddimesinde bu konuya değinmiş ve eserini ortaya koyarken gayesini de söylemiştir. Tüm bunların neticesinde Gazzâlî'nin yazılış gayesindeki herkesin anlayışına

¹⁵⁶ Gazzâlî, Minhâc, s.57.

uygun bir kitap yazma isteğinin sonraki dönemlerde gerçekleştiğini birçok dile tercüme edilerek farklı coğrafyalarda yaşayan insanlara da ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

İLYAS NİHÂNÎ TARAFINDAN YAPILAN MİNHÂCÜ'L ÂBİDÎN
TERCÜMESİ

I. MİNHACÜ'L ÂBİDÎN TERCÜMESİ METİN NEŞRİ

A. Mukaddime

[1-b] Hamd-i cemîl-i bî-hadd ve şükr-i cezîl-i bî-'add ol hâlık-ı kevneyn ve râzık-ı sakaleyn ki gevher-i mahlûkâtın vücûdu anın vücûd-i bahrinden bir katre ve cemâli pertevinden bir lem'adır ve masnû'ât-ı kâ'inât ve nizâm-ı umûr-ı mümkünât anın birliğine ve varlığına delîl-i kâtı' ve burhân-ı sâtı'dır ve salavât-ı bî-ğâyât ve tahiyyât-ı bî-nihâyât ol pîşvâ-yı ümmet ve reh-nümâ-yı millet, padişâh-ı taht-gâh-ı şerî'at, âfitâb-ı cihân-tâb-ı tarîkat u hakikat, mir'ât-ı sıfât-ı Hüdâ, Hazret-i Muhammed Mustafa üzerine olsun ki bunlar ecille-i memâlik-i siyâdet ve edille-i mesâlik-i sa'âdetdir.

Ammâ ba'd, ey zehrevân-ı şerî'at v'ey sâkinân-ı tarîkat v'ey tâlibân-ı hakîkat, bilgil ve âgâh olgıl ki medlûl-i Kur'ân-ı Kerîm ve Furkân-ı Yezdân-ı Hakîm bunun üzerinedir ki ins ile cin tâifesi ta'ayyün-i vücûd ile mu'ayyen olmakdan matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ Hazret-i Rabbu'l-'İzzete hulûs-i niyyet ve şevk u muhabbet ile 'ibâdet eylemekdir, tâ ki gönüller saykalı 'ibâdet ile mücellâ olup merâyâ-yı esmâ ve 'ibret-nümâ-yı eşyâ olalar ve hâsseten nev'-i insân bu sükkân-ı kevn ü mekân getürmege tâkat getirmediği emânet yükünü mütehammil olmağa imkân müyessir ola.

Pes imdi ma'lûm oldu ki 'ilm şeceresinin semeresi ve 'ömr sermâyesinin faydası Allahu Te'âlâ Hazretine 'ibâdet eylemekdir ve dahi evliyânın şî'ârı ve enbiyânın muhtârı ve sa'âdetin sebîli ve cinnin delîli ve derdimizin dermânı ve Rabbimizin fermânıdır. Nitekim Kitâb-ı Kerîm'inde ve Furkân-ı Azîm'inde buyurmuşdur: ¹⁵⁷“وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ” Ya'nî “Ben sizin Rabbinizim, 'ibâdeti bana edin.” Zîrâ ki rubûbiyyet, sebep-i ma'bûdiyyetdir ve buyurmuşdur ki; ¹⁵⁸“إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا” Ya'nî âyet-i sâbıkada va'd olunan sevâb ve hüsn-i me'âb sizin ihlâs ile kıldığınız 'ibâdetin cezasıdır. Sa'yiniz zâyi' değildir. Lâkin bu tarîkin ibtidâsından intihâsına varınca nazar-ı vâsık ve te'emmül-i sâdık birle tefekkür ve te'emmül kılsavuz bu sebîlin sülûkını zahmetlü ve kat'ını meşakkatlü buluruz. Akabâtı çok ve şedâyidine nihâyet yok, ba'îdetü'l-mesâfe ve 'azîmetü'l-âfe 'avâyık-ı bî-hadd [2-a] sûret-i ülfet gösterüp izâle-i vahşet eyleye. Egerçi bu gubâr-ı bî-mikdârın ziyâdında ol isti'dâd yoğ idi ki ekâbir-i 'izâmın kelâmını fehm eyleyüp tercümân-ı lisân-ı erbâb-ı irfân

¹⁵⁷ el-Enbiya, 21/92.

¹⁵⁸ el- İnsân, 76/22.

ola idi. Lâkin ol imâm-ı hümmâmın rûh-ı pür-fütûhundan istimdâd ve isti'dâd eyleyüp bu sebîlin sülûkına ikdâm-ı tâm gösterüp bu kitâb-ı müstetâbın ma'nâ-yı sa'âdet-îmâsı edâsını 'âmme-i insâna fehmi âsân ve ifâdesi yeksân olmak için libâs-ı isti'âre ve kisvet-i kinâyeden müberrâ eyledi ve dahi gûş-i hûşla müstemi' olup, fehvâsından müntefi' olanlar şeyh-i mürşidin meşrebinden zevk alup 'âlem-i melekûta kemâl-i şevk hâsıl kıldıkdan sonra bu za'îf ve nahîf lütûfla yâd eyleyüp du'â-i hayr ile rûhunu şâd eyleyen mü'minlere Allahu Te'âlâ Celle ve 'Alâ Hazretleri dünyâda rızâsın ve âhirette likâsın müyesser eylesin, âmîn yâ Mu'în ve dahi mekârim-i ahlâkla meşhûr-i âfâk olan ekâbir-i deverân ve efâzıl-ı a'yândan mütezarri' u me'mûl ve mütevakkı' u mes'ûldür ki bu fakîr u hakîr el-mu'terifu bi't-taksîrin cerâyim-i defterini ifşâ etmemek ile 'aybını setr ideler; ta'zîr ve teşhîr itmeyeler. Dest-i inâyet ile hatâların ıslâh idüp dâmen-i kerem birle ayb-pûş olalar. Mukaddemâ bu kitâba şurû' idenler sülûkında basîret üzre olmak için Hazret-i imâm-ı evâ'il, icmâl-ı mesâ'iline işâret eyledi ve buyurdu ki; Tahkîk 'abdin 'ibâdet için evvel-emirde mütenebbih olup tarîk-i sülûkına müteveccih olduğu oldur ki ilhâm-ı Rabbânî ve tevfk-i Yezdânî birle anın gönlünde ¹⁵⁹”أَقَمَنَّ شَرَحَ اللَّهِ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِّنْ رَبِّهِ“ âyetinin ma'nâsı zuhûr idüp kalbi münşerih ve münfetih olur ve Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem bu ma'nâya işâret idüp buyurdu ki; ¹⁶⁰”إِن النُّورَ إِذَا دَخَلَ الْقُلُوبَ انْفَسَحَ لَهُ وَانْتَشَرَ. قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَلْ لِّذَلِكَ عَلَامَةٌ يُعْرَفُ بِهَا؟ فَقَالَ النَّبِيُّ عَنِ دَارِ الْغُرُورِ، وَالْإِنَابَةِ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالِاسْتِعْدَادُ قَبْلَ الْمَوْتِ“ Nüzûle, ya'nî nûr bir mü'minin kalbine 'ubûr eylese ol gönlüne genişlik ve küşâdelik gelür ve hâsıl olur. Didiler ki; “Yâ Resûlallâh bir 'alâmeti var mıdır ki anın ile biline?” Buyurdu ki; “Dâr-ı gurûrdan bî-huzûr olup dâr-ı hulûda rücû' eylemekdir ve ölmezden evvel ölüme yaraklanmaktır.” Kaçan ki bir 'abdin hâtırına bu ma'nâ hutûr eyler ki nefsimi nice türlü ni'metler içinde müstağrak görürin. Hayâtdan ve nu'ûtdan ve 'ilmden ve kuvvetden vesâir ma'ânî-i şerîfe ve lezzât-ı latîfeden ne varısa ve dahi kendü vücûdumu nice âfâtlardan ve

¹⁵⁹ ez-Zümer, 39/22.

¹⁶⁰ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek, **Kitâbü'z-Zühûd ve'r-Rekâik**, Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, s.106; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebî Şeybe, **el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Asâr**, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989, X, 98; Ebu Bekir Muhammed b. Ebi İshak Kelâbâzî, **Bahru'l Fevâid el-Meşhûr bi Meâni'l Ahbâr**, (thk. Muhammed Hasan Muhammed, Ahmed Ferid el-Mezidî), Beyrut: Darü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1999, s.101; Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî Hâkim, **el-Müstedrek alâ's-Sahîheyn**, (thk. Mustafa Abdülkadir Atta'), Beyrut: Darü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1990, IV, 346; Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsbahânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahânî, **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ**, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1974, IX, 246.

mihnetlerden sâlim görürin. İmdi bu ni‘metlerin bir mün‘imi vardır ve bu âfâtlardan [2-b] beni bir saklayıcı vardır, kolayına değildir. Benden şükr-i ni‘met ve edâ-i hizmet taleb eyler. Eger edâsında sûret-i ğaflet göstersem bu ni‘metleri benden zâ‘il eyler, yerine mihnetler ve âfâtlar virirler ise ve bu ma‘nâ-yı musaddak olmak için resûl-i sâdık gönderdi. Envâ‘-ı mu‘cizât ve esnâf-ı kerâmet ile izhâr-ı dîn eyledi ve haber virdi ki bizim bir Rabbimiz vardır, ‘Âlim’dir, Kâdir’dir, Mürîd’dir, Hayy’dır, Mütেকellim’dir, Semî’dir, Basîr’dir, Vâhid’dir; görür, işidir, emre imtisâl idenlere sevâb virür, nehye irtikâb idenlere ‘azâb eder ve cemî‘-i esrârımızı ve efkârımızı bilür, mühimmâtımızı kayırır. Anın emrine muhâlefet idersem hâlim nice olur deyu kayırsa ve dahi fikr eylese ki bu haber verdiği nesneler hadd-i zâtında mümkündür. Enbiyânın yalan söylemek şânı değildir dise lâ-cerem ol ‘abdin gönlünde âhiret endîşesi cûş eyleyüp kendü ahvâlini kayırmağa başlar. Bu mertebeye hâtıru’l-fezâ’ dirler. Bu dereceye yetişenler ızdırâba ve iltihâbına düşüp anlardan ğadr münkâtı‘ olup üzerlerine hüccet mukarrer olur. Ğaflet uykusundan uyanırlar ve husûl-ı emânı ile müyesser olup anı tedârik iderler. Eserden mü‘essire istidlâl itmege müteveccih olurlar. Nitekim emîrû’l-mü‘minîn ‘Ömer radiyallâhu te‘âlâ ‘anh buyurur ki;

البصرة تدل على البعير وآثار المشي تدل على المسير

وهذا المركب السفلي والميكال العلوي إنما يدلان على الصانع الخبير¹⁶¹

Ya‘nî devenin kanğı deve var idüğine delâlet ider ve yollarda vâki‘ olan izler yoldan geçenlere delâlet ider, ya bu zemîn ve âsumân-ı sâni‘ dânâ-yı tûvânâyâ niçün delâlet eylemeye! Bu hâlet-i mezkûr tarîk-i ‘ibâdetde sâlikler hücum eyleyen ‘akabâtın evvelidir. Bu ki ‘akabe-i ilm u ma‘rifet dirler, tâlib-i Hak olanlara lâzımdır ki bu ‘akabeyi kat‘ ideler. Delâ‘ilinde hüsn-i nazar kılmağıla ve ‘ulemâ-i âhiretten istifâde itmek ile ve sulehâdan istid‘â du‘â itmekle ve istimdâd-ı himmet kılmak ile zîrâ ki bunların her birisi delîl-i sebîl-i ma‘rifet ve sirâc u tâc-ı ümmet ve âfitâb-ı cihân-tâb-ı millettir. Bu takdîrce tâliblere yakîn hâsıl olur ki bu ‘âlemin elbette bir sâni‘i vardır ki anın şerîki yokdur. Mecnû‘-ı mahlûkât varlık hil‘âtın geydüren ve bu dürlü dürlü ni‘metleri in‘âm iden ve bize ‘ibâdet ve şükrü ni‘met emr iden ve küfürden ve ma‘siyetden nehy iden ve va‘di sevâb ve va‘di ‘ikâb iden oldur ve bu ‘ilm-i yakîn hâsıl olduktan sonra vech-i mezbûr üzerine mezkûr Mevlâ’ya ‘ibâdet itmege müncezip olur ve emrine imtisâl itmege sûret-i ihtimâm gösterir.

¹⁶¹ Hz. Ömer’e ait böyle bir şiire kaynaklarda rastlanılmamıştır. Ancak Sefirî, benzer anlamdaki bir şiiri Sem‘ani’nin bedevî bir araptan aktardığını söyler. Bkz. Şemseddin Muhammed b. Şeyh Zeynüddin Ömer b. Veliyyullah Sefirî, **el-Mecalisü’l-Va‘ziyye fî Şerhi Ehâdisi Hayri’l-Beriyye**, (thk. Ahmed Fethi Abdurrahman), Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004, I, 461.

Lâkin ne vechiyle hizmet itmek gerekdir ve bunun gibi ‘amel buyurmuşdur, bilmez ki yerine getüre. [3-a] Bi’z-zarûre şerî‘at-ı nebevîyyenin ferâyizin ve vacibâtın ve sünenin ve adâbın öğrenmekle meşğûl olur, tâ ki şerâ‘iti ile hizmeti yerine getirüp Mevlâ’sı huzûrunda makbûl ola. ‘İbâdet emrinde tekmîl-i ma‘rifet kıldıkdan sonra ‘ibâdete yaraklanur. Lâkin hâline nazar ider, kendini necâsete cenâbetle mülevves ve habâset-i zünûb ile sâhib-i hades görüp eyder ki; “Ben, bende-i âsî, bunca me‘âsî içinde Mevlâ’ma ne vechile ‘ibâdet ideyin? İmdi evvel tevbe ideyin, kendü günâhımdan pâk olup ‘ibâdete liyâkat kesb ideyin, yüzümi hidmet eşiginde hâk ideyin” dir. Burada sâliklere ‘akabe-i tevbe istikbâl ider. Lâzım gelür ki ol ‘akabeyi dahi kat‘ ide, tâ ki maksûda vâsıl ola. Bu takdîrce kılduğı günâhları anup derdiyle âh idüp gözü yaşını seylâb idüp itdüğü işlere peşîmân olur, tazarru‘ ve zârî kılur. Mevlâ’sından mağfîret ister. Pes Hak Te‘âlâ’nın hüsn-i tevfiği ve kemâl-i ‘inâyet ile günâhından pâk olur, bu ‘akabeden dahi halâs oldukdan sonra ‘akabe-i avâyık hücum ider. Matlûbuna mâni‘ olur. Lâ-cerem vâcib olur ki bu mevânî‘i def‘ u ref‘ eyleye. Öyle olsa te‘emmül ider, görür ki kendüye mâni‘ olanlar dört nesnedir; biri dünyâ ve biri halk, biri şeytân, biri nefis-i emmâredir. Bu dört mâni‘i dört me‘âdin ile def‘ itmege meşğûl olur, dört me‘âdinin biri dünyâdan tecerrüd, biri halkdan teferrüd, biri şeytân ile muhârebe, biri nefse muhâlefetdir. Lâkin nefis ile muhâlefet sâyirinden müşkildir. Şol sebep ile ki bundan tecerrüd mümkün değildir ve dahi şeytân gibi bi’l-küllîye kahr eylemek müyesser olmaz, zîrâ rûhun mürekkibidir. Bunsuz menzil alınmaz, lâkin ‘ibâdet emrinde muvâfakat itmez, hevâ gibi zıd ğayr üzerine mecbûl olduğı ecilden bu takdîrce lâzım oldu ki takviyeden licâm uraruz, tâ ki serkeşliğini terk idüp mutî‘ ve münkâd ola. Mesâlik-i merâtibde sâlike zahmet virmeye ve mehâlık ve mefâsidde rakîbini varta-i helâke düşürmeye. Bu ‘akabeden dahi necât bulup fâriğ olduğı dem ‘akabe-i ‘avâriz karşılar ve tâlibleri kendüye meşğûl kılup ‘ibâdetden alıkor. Pes bu ‘akabede dahi te‘emmül-i sâdık kılup görür ki bu dahi dört nev‘dir. Biri rızkdır ki nefis anı taleb idüp eyder ki kıvâm-ı beden rızk-iledür. Ben hod dünyâdan ve ehlinden ğaflet eyledüm. Rızkım bana kimden hâsıl olur deyu teşvîşe düşürür. Biri dahi şol nesnelerdir ki, hâtıra hutûr ider, havfdan ve recâdan ve matbû‘âtdan ve mekrûhatdan ‘avâkıb-ı umûr mübhem olduğı ecilden salâh kandedir ve fesâd kandedir bilmezem, bu gitdüğim yolda dikkat ola, mühlikeye düşem deyu muztarib olur. Biri dahi şol şedâyid ve mesâ’ibdir ki bir taraftan [3-b] ‘arız olur. Halkdan ‘uzlet ve şeytân ile muhârebe eyler ve nefis ile muhâlefet sebebinden nice nice ğamlara ve ğussalara düşer ve anca mihnetler ve meşakkatlar görür. Biri dahi şol kazâlar ve belâlardır ki, Hak Te‘âlâ tarafından nâzil olur. Nefs-i emmâre cez‘a ve fez‘a müsâra‘at idüp mekârih göricek fitneye ve fesâda mübâderet

itdüğü sebebden sâlik-i miskînin başına nice hâller getürür. Lâ-büdd muhtâc oldu ki bu ‘akabeyi dahi kat‘ eyleye ve dört nesne ile rızık emrinde Hak Te‘âlâya tevekkül eyleye. Makâm-ı hatarda umûrunı Hakk’a tefvîz eyleye. Hulûl-ı şedâyid katında sabr-ı cemîl kıla. Nüzûl-i kazâ deminde hüsn-i rızâ göstere. Bu takdîrce ol ‘akabeden halâs olur. Bi-‘avnilâhi ve tevfiikihi ve te’yîdihi. Lâkin bundan sonra ‘ibâdetde şurû‘ eyledikde kendü nefsinî âhiret emrinde ğâfil hayırlı işlerde kâsil ve kâhil şedd u şûra bi’t-tab‘ mâ’il görür. Umûr-ı ‘ibâdetde fütûr gösterüp dâyima râhat ve huzûr ister. Eyle olsa buna bir muharrik gerekdir ki şevk ve zevk ile tâ‘ate sevk eyleye ve bir zâcîr gerekdir ki ma‘siyetden men‘ eyleye. İmdi Allâhu Te‘âlâ’nın ‘âbid kullarına va‘d kılduğı envâ‘-ı mesûbât ve kerâmâtın recâsı muharrik olup neşât ve sürûr üzre ‘ibâdetde sevk eyler ve Hazret-i Celîl ve Cebbâr’ın günâhkar olanlar için virdüğü haber ‘azâb-ı cahîm ve ikâb-ı elîmin korkusu me‘asî ve menâhîden zecr ider. Buna ‘akabe-i bevâ’is dirler. Bu ‘akabe dahi kat‘ idenler bilâ-mânî‘ ve lâ-‘â’ik ‘ibâdetde tâlib ve râğîb olup kemâl-i şevkle edâsında müdâvemet gösterir. Lâkin bu derecede iki ulu âfât hücum eder. Biri riyâ âfâtı ve biri ‘ucb âfâtıdır. Gâh olur ki ‘ibâdetini halka gösterüp kendüye sâlih didikleri sebebden ferah kesb ider, bunun ile tâ‘atını ifsâd ider. Gâh olur ki ‘ibâdetini emr-i ‘azîm i‘tikâd idüp anın sebebi ile kendüyi mükerrem görür, mukâbelesinde kerâmetler tevakku‘ eyler, ‘ucb ile ‘amelini ibtâl ider ve mesûbâtını elf kılar. Buna ‘akabe-i kavâdih dirler, bunu dahi kat‘ eylemek lâzımdır. İhlas-ı ‘amel ve i‘tizâr-ı kusûr kılmak ile ve kendüye hizmet tekellûf olunduğunu ulu ni‘met ve ‘azîm-i minnet bilmek ile ve Hak Hazreti’nin ululuğuna nisbet ve dünyâda virdüğü ve âhirette va‘d kılduğı ni‘metlere nisbet ‘ibâdetini emr-i muhakkir görmek ile bu takdîrce eger işledikleri ‘amelleri cemî‘-i âfâtlardan sâlim olup kemâ-yenbağî hâsıl olur. Lâkin bu derecede nazar ider, Hazret-i Mevlâ’nın minnetleri ve ni‘metleri deryâsına kendülerini müstağrak görürler. Şol cihetden ki ‘avâızdan ‘ismet ve mevânî‘den hirâset ve kavâdihden berâ’at müyesser olup kendülerini tevfiik-i ‘ibâdet ve hulûs-i niyyet ile [4-a] ârâste ve pîrâste bulurlar. Öyle olsa korkarlar ki nâgâh bu ni‘metlerin şükrünü yerine getürmekden sûret-i ğaflet gösterdikde küfrân-ı ni‘met olmak sebebi ile bu ni‘am-ı cezîle zâ’il olup ‘âbidler ve muhlisler mertebesinden tenezzül ideler. Lâ-cerem ‘akabe-i hamd u şükür anlara istikbâl eyler. Pes ol ‘akabeyi dahi kat‘ eylemek vâcibdir. Kesret-i hamd-i Cemîl ve vefret-i şükr-i cezîl kılmağıla Hak Te‘âlâ Hazreti’nin virdüğü ni‘metler üzerine, tâ ki ol mevâ’id-i pür-fevâyid yevmen-fe-yevmen mütezâyid ola. Vaktâ ki bu zikr olan ‘akabelerden halâs bulsalar ehassı havâs silkine münselik olup matlûb ve maksûdların hâzır ve müheyyâ görürler. Az müddet içinde bunun üzerine müdâvemet kılmağıla kendülerini sahrâ-yı şevkde ve arsa-i muhabbetde bulurlar. Tâvûs-ı hubân gibi ravza-i

rıdvân ve bostân-ı emânda cevelân iderler. Meclis-i münâcât ve suffice-i kerâmâtta sâhibu's-sadr ve celîlü'l-kadr olurlar, mertebe-i irtibât ve imbisât-ı bisâtta manzûr-ı Rahmân ve makbûl-i Yezdân olup uluvv-menzile ve sümüvv-mertebe hâsıl kılurlar. Eyyâm-ı bekâlarında şahslar dünyâda ve kalb ile ukbâda olup sâaten-fe-sâaten müterakkib-i ni'am-ı bî-gâye olurlar. Bu dünyâ-yı deniyye nazarlarında bir cîfe-i habîse gibi görünür. Bi'l-küllîyye nefret iderler. Mele-i a'lâya şevkleri ğâlib olup cân u gönülden mevte tâlib olurlar. Melâ'ike-i mukarrabîn Hazret-i Rabbu'l-'âlemîn tarafından revh ve reyhân ve beşâret-i rıdvân tuhfeleri ile ziyâret idüp bu dâr-ı mihnetden Hazret-i 'İzzet'e ve reyâhîn-i cennete da'vet iderler. Bu mertebede ğışâve-i basar ve basîret mürtefi' olup 'âlem-i melekûta nazar iderler. Kendüler için bir ulu na'îm ve mülk-i 'azîm görürler ki ni'am-ı dünyâ ve mülk-i bî-bekâ anların katında dâne-i hardaldan ednâ görünür ve Hazret-i Hallâk-ı kâinât ve Müdebbir-i umûr-ı mümkünât kıbelinden eltâf-ı küllîsi ve a'tâf-ı nâ-mütenâsi fâyiz olup bir vechle i'zâz ve ikrâm ve envâ'-ı in'âma vâsıl olurlar ki hîred-i hurde-dân ve nefsi-i müdrike-i insân tahrîr-i kalem-i tîz-zebân takrîr ve lisân-ı fasîhu'l-beyân ile şerh eylemekde kâsır ve mütehayyirdir. Zehî sa'âdet-i 'uzmâ ve mevhibet-i kübrâ ol bende-i mes'ûda ki bunun gibi emr-i maġbût ve makâm-ı mahmûd ana müyesser olup ebedü'l-âbâd izdiyâd-ı rif'at-i şân ile dil-şâd ola. Hazret-i Sultân-ı bâr-gâh-ı ezel ve Feyyâz-ı hıyâz-ı bostân-ı lem-yezelden mütezarrî' ve mütevakkî'dır ki bu ni'am-ı cezîle ve kurbet-i Celîle-i bî-bendlerine dahi cemî'-i ümmet-i Muhammed ve cemâ'at-ı millet-i Ahmed birle müyesser ve muhassal kıluvire, ve mâ zâlike 'alallâhi bi-'azîz ve dahi 'ulûmumuzdan bizi müntefî' kılup vasf-ı semâ' ile kâni' olanlardan kılmaya, [4-b] tâ ki kıyâmet gününde 'ilm u ma'rifetimiz bize hüccet olup müstevcib-i 'ukûbet olmayavuz. Tevfîk-i 'ameli nasîb eyleyüp dünyâda rızâsın ve âhirette likâsın müyesser eyleye. Âmîn. Yâ delîle'l-mütehayyirîn, vaktâ ki sülûk-ı tarîk-i dîn ve 'ubûr-ı minhâc-ı âbidîn yedi 'akabe üzre takarrür itdüğü sâbıkda mu'ayyen ve mübeyyen oldıysa. Hazret-i İmâm-ı Hümmâm bu kitâbı yedi bâb üzerine tertîb eyledi ve her bâbda bir 'akabenin ahvâlini ve keyfiyet halâsını beyân eyledi, tâ 'ibâdet yolunda pûyân ve kurb-ı menzilet makâmını cûyân olanlar suhûlet ve selâmet birle bu 'akabeleri kat' idüp matlûblarından ve maksûdlarından münkâtı' olmayalar. منه وكرمه.

■ الباب الاول في عقبة العلم

■ الباب الثاني عقبة التوبة

■ الباب الثالث في العوائق

- الباب الرابع في العوارض
- الباب الخامس في البواعث
- الباب السادس في القوادح
- الباب السابع في الحمد والشكر

B. el-Bâbü'l- Evvel- الباب الاوّل في عقبة العلم

Ya'nî bâb-ı evvel 'ilm 'akabesinin beyânındadır. Ey şol kimesne ki Rabbine 'ibâdet idüp 'uluvv-mertebe istersen ve cehennem 'azâbından halâs ve Hak Te'âlâ katında mine'l-havâs olmak kasedersen senin üzerine evvel lâzım olan oldur ki 'ilm öğrenesin, zîrâ ki 'ilm bu dâ'irenin kutbu ve bu semerenin lübbidür ve dahi bilgil ki 'ilm ü 'ibâdet iki ulu gevherdir ki anları tahsîl etmek içündür. Göklerden münezzel olan kitâblar ve Hak tarafından mürsel olan nebîler, bil ki bu yerler ve gökler ve yerde ve gökde olanlar cümlesi bunları kesb etmek içündür. Nitekim Hak Te'âlâ Hazreti Kur'ân-ı Kerîm'inde buyurur; "خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا" 162 Ya'nî Allâhu Te'âlâ yedi kat gökleri ve yedi kat yerleri yoğ iken var eyledi, tâ ki siz bilesiz. Allâhu Te'âlâ her nesneye kâdirdir ve her şeyi künhî hakîkati ile bilür ve bunların arasında emri ve kazâsı câri ve hükmi nâfiz olur. Haberde gelmişdür ki Dâvudu'n-Nebî aleyhi's-salâtu ve's-selâm Hak Te'âlâya su'âl eyleyüp didi ki; "Yâ Rabbi bu halkı niçün halk eyledin? Hazret-i Rabbü'l-'İzzet'den cevâb geldi ki; 163 "كُنْتُ كَنَزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ" 164 Ya'nî "ben bir gizli genc idim, sevdim ki bilinmem bu halkı yarattım ki beni bileler. Pes âyet-i kerîmeden ve bu hadîs-i şerîfden ma'lûm oldu ki, zemîn ve âsumân ve sükkân-ı kevn u mekân ve 'adem-i âdemden çıkup sahrâ-yı vücuda gelmekden maksûd-ı aslı Hazret-i Hak Te'âlâyı zâtı ve sıfâtıyla bilmekdir. [5-a] Ve dahi bu iki şâhid-i âdil ile sâbit oldu ki, 'ilm bu cihân sıdkında bir 'azîz ve şerîf gevherdir ki 'âlemde anın bedeli bulunmaz ve bahâsı bilgilmez. Dahi Hak Te'âlâ buyurmuşdur ki; 164 "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ" Ya'nî "Cin ile insi bana 'ibâdet itmegiçün yarattım, gayrı nesne için yaratmadım."

162 et-Talak, 65/12.

163 İsmail İbn Muhammed el-Cerrâhi Acluni, **Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlü'l İlbaş Amme's-Tehera mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs**, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1351, II, 132.

164 ez-Zariyat, 51/56.

Bu âyetden dahi sâbit oldu ki, vücûd-ı sekaleynden maksûd ma'bûd-ı bi'l-Hak Hazretine 'ibâdet eylemekdir. Lâkin 'ibâdet ma'rifetsiz olmaz. Bu takdîrce âyet-i kerîmenin ma'nâsı, “وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ”, ya'nî bildikden sonra 'ibâdet itmek için yaratdım.

Gayrı nesne için yaratmadım demek olur ve dahi sâbit oldu ki 'ilm gibi 'ibâdet dahi Hak Te'âlâ katında bir 'azîz ve şerîf gevherdir ki anın bedeli bulunmaz. Pes imdi mukarrer oldu ki, 'ilm-i nâfi' ve 'amel-i sâlihden özge 'âlemde nesne yokdur. Öyle olsa her bir 'abde lâzım oldu ki bu ikisinden gayrı nesneye meşğûl olmaya. Zîrâ ki bunlardan gayrı 'amel-i bâtil ve şugûl-i bî-hâsıldır ve dahi bilgil ki bu iki gevherin eşrefi ve efdali ilmdir. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur ki; ¹⁶⁵ “فضل العالم على العابد كفضلي

” Ya'nî “‘Âlimlerin 'âbidler üzerine fazlı benim fazlım gibidir, ümmetimin ednâsı

üzerine” ve dahi buyurur ki; ¹⁶⁶ “نَظْرَةٌ إِلَى الْعَالَمِ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ مِنْ عِبَادَةٍ سَنَةٍ صِيَامُهَا وَقِيَامُهَا” Ya'nî “Bir kere

nazar eylemek 'âlîme benim katımda sevgülüdür bir yıl 'ibâdet eylemekden ki gündizi sâyim ve gicesi kâyim olmağıla.” Ve dahi buyurur ki; ¹⁶⁷ “أَلَا أدلکم علی أهل الجنة قالوا بلی یا رسول الله،”

” Ya'nî “Siz bildürün ehl-i cennetin eşrefi kimlerdir...”, didiler ki, “...yâ

Resûlallâh buyurun” Didi ki “Anlar benim ümmetimin âlimleridir.” Ve dahi buyurdu ki;

¹⁶⁸ “أطلعت ليلة المعراج على النار فرأيت أكثر أهلها الفقراء قالوا یا رسول الله من المال قال لا من العلم” Ya'nî “Mi'râc gicesi

ehl-i nâra muttali' oldum, ekserin fukarâ gördüm.” Didiler ki, “Yâ Resûlallâh mâldan mı

fakîrlerdin?” Buyurdu ki; “Yok, 'ilmden fakîrlerdin.” İmdi bu hadîslerden ma'lûm oldu ki,

'ilm 'ibâdetden efdaldır, lâkin her 'âlîme vâcibdir ki 'ilmi ile 'amel eyleye ve illâ anın

'ilmi hebâ ve mensûr olur. Zîrâ ki 'ilm şecere menzilesindedir ve 'amel semere

menzilesindedir. Egerçi şeref şecerindir, ol olduğu cihetden lâkin fayda etmek semarât ile

hâsıl olur. Bu takdîrce lâzımdır ki her 'abdin ikisinden dahi hazzı ve nasîbi ola. Yalnız

birisıyla kanâ'at itmeye, tâ ki kendüye bunlardan fayda hâsıl ola. [5-b] Bu cümleden

¹⁶⁵ Tirmizi, **İlim**, 39; Taberani, **el-Mu'cemü'l Evsat**, VIII, 233.

¹⁶⁶ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari, **el-Esrarü'l-Merfua fi'l-Ahbari'l-Mevzua**, Beyrut: Dârü'l-Emâne, 1971, s. 371; Aclûnî, II, 318; Ebû Abdurrahman Muhammed b. Derviş el-Beyrut Muhammed el-Hût, **Esna'l-Metalib fi Ehâdîsi Muhtelifi'l-Meratib**, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1983, s. 306.

¹⁶⁷ Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcani Sehmî, **Târîhu Cürcan**, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987, I, 172.

¹⁶⁸ Abdurrauf Muhammed İbn Tacilârifin Münâvî, **Feyzü'l-Kadîr Şerhü Câmi's-Sağir li's-Suyûti**, Kahire: Matbaatü'l Mustafa, 1938, II, 432.

ma'lûm oldu ki ikisi bile gerek imiş, yalnız birisinin faydası yokmuş ve dahi bilgil ki Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurmuşdur ki; ¹⁶⁹”العلم أمام العمل والعمل تابعه“ Ya'nî 'ilm 'amelin imâmıdır ve 'amel anın tâbî'idir. Vaktâ ki 'ilm asıl ve metbu' olduysa lâ-büdd oldu ki 'ilm takdîm oluna 'ibâdet üzerine. Zîrâ ki 'abd olan evvel ma'bûdı bilmek gerek andan 'ibâdet itmek gerekdir. Ne keyfiyet ile 'ibâdet eylesin şol kimesne ki ma'bûdını esmâsı ve sıfâtı ile bilmeye ve mevlâsı hakkında vâcib nedir ve muhâl nedir idrâk eyleye. Dikkat oldur ki Hak Te'âlâ hakkında bir nesne i'tikâd ider ki andan münezzehdir, el-'iyâzu billâh. Anın gibi 'ibâdet sebep-i şekâvetdir ol i'tikâd-ı bâtıl sû-i hâtimeye sebep olur, zîrâ ki sû-i hâtime iki mertebe üzeredir.

Evvel mertebesi oldur ki, sekerât-ı mevt hâzır olduğu hinde i'tikâd vâcib olan emirlerde kişinin kalbi ne şekk veya inkâr vâki' olur, ol hâletde iken melekü'l-mevt rûhunu kabzeder, ol ukde-i şekk ve inkâr-ı 'abd ile Hak arasında hicâb olur, ol hicâb sebebi ile bu'du dâyim hâsıl olur, mahallat-ı ennâr olur, ne'ûzu billâhi min zâlik.

İkinci mertebesi oldur ki, hâlet-i nizâ'dan iken ol kişinin kalbine mülâhaza-i 'isyân ve şehvât-ı dünyâ ve lezzât-ı nefsânîye 'âriz olur, egerçi asl-ı îmân zâ'il olmaz. Ammâ evvel hâlin zâ'il olmadan ittifâk rûhunu kabz ederler, öyle olsa zehârif-i dünyâyâ kalbi meyl eylediği sebebdan Hak ile kendü arasında hicâb hâsıl olur. Ol hicâb mikdârınca 'azâb vâki' olur. Egerçi asl-ı îmân olduğu sebebdan âhiru'l-emr 'azâbdan halâs olur. Bu tafsîlden ma'lûm oldu ki her kişiye vâcibdir ki dünyâda mebd'e ve me'âdını kemâ hüve hakkuhû bile ol 'ilm sebebiyle sekerât-ı vartalarından suhûlet ile halâs bula. Zîrâ ki kişi sağlığında nenin üzerine olursa mevtinde dahi anın üzerine olur. Nitekim Hazret-i Resûlullâh buyurur; ¹⁷⁰”تموتون على ما تعيشون وتحشرون على ما يموتون“ Ya'nî “Hayâtınızda nenin üzerine olursa mevtiniz anın üzerine olur ve mevtinizin üzerine olursa haşrınız anın üzerine olur.” İmdi kişi sağlığında i'tikâd-ı pâk üzerine olsa hâlet-i nizâ'da dahi ol i'tikâd üzerine olur ve dahi müfessirler buyururlar ki; ¹⁷¹”يُتَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ“ âyetinin ma'nâsında Allâhu Te'âlâ Hazreti mûnis kullarını dört yirde îmân ile ve tevhîd ile sebt kılur. Birisi teslîm-i rûh iderken ve birisi münkir ve nekire cevâb virirken ve birisi kıyâmet gününde hesâb virirken ve biri sırâtı geçerken ve dahi bilgil ki Allâhu Te'âlâ Hazreti'nin

¹⁶⁹ Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi Münzirî, **et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerif**, Kahire: Dârü't-Türas, I, 94.

¹⁷⁰ Hadis kaynaklarında bu şekilde bir hadis bulunamamıştır.

¹⁷¹ İbrahim, 14/27.

zâtını ve sıfâtını [6-a] ve ef'âlini bildikden sonra lâzımdır ki umûr-ı şer'îyyeden senin üzerine işlemesi vâcib olundu bilesin, tâ ki vech-i me'mûr üzerine 'amel getürmek sana müyesser ola ve dahi menâhî-i şer'îyyeden senin üzerine terk-i vâcib olanları ne vechile nehy oldıysa bilmen vâcibdir, tâ ki anlardan nehylenmek sana mansûr ola ve illâ şol tâ'atları nice yerine getüresin ki anın mâhiyetin ve keyfiyetin bilmeyesin ve şol ma'âsîden nefsinin nice men' idesin ki anın ma'siyet idüğün bilmeyesin. Bu takdîrce senin üzerine vâcibdir ki 'ulûm-ı şer'îyyeden tahâret ve salât ve zekât ve savm ve hacc gibi ve dahi ne varisa cemî'-i şerâyiti ile ve erkânı ile öğrenesin, tâ ki vech-i me'mûr üzerine 'amel getürmek sana âsân ola. Nice emirler vardır müddet-i medîdedir ki anı işlersin haberin yokdur ki 'amelini ifsâd idersin, anı 'ibâdet sanursun ve dahi vakt olur ki sana bir mes'ele müşkil olur, anı su'âl idecek kimesne bulamazsın. Yıllar ile terk-i vâcib idersin. Nice işlemek gerek idüğün bilmedigin ecilden ve dahi a'mâl-i zâhirine medâr olan a'mâl-i bâtînîye ki anlara a'mâl-i kalb dirler, anları dahi bilmek senin üzerine vâcibdir. Meselâ tevekkül ve tefvîz ve sabr ve tevbe ve ihlâs dahi bunlara benzer, ne varisa, nitekim gelse gerekdir inşâ'allâhu te'âlâ ve dahi a'mâl-i bâtînenen şunlar ki bunların ezdâdı olmuştur, anları dahi bilmek lâzımdır, tâ ki ihtirâz mümkün ola. Meselâ suht ve ehli ve emel ve riyâ ve kibir ve 'ucb dahi bunlara benzer, ne varisa, nitekim gelse gerekdir inşâ'allâhu te'âlâ. Bu zikr olan a'mâl-i bâtînenin farz idüğüne Kur'ân-ı Kerîm'de nass vârid olmuştur. Nitekim Hak Te'âlâ Hazreti buyurur; ¹⁷² "فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ" Ya'nî "Tevekkül eyleyin, eger mü'min oldunuz ise." Bu âyetden tevekkül ve tefvîz farz idüğü anlandı. Zîrâ ki emr-i mutlak farza delâlet ider ve dahi buyurur ki; ¹⁷³ "واشكروا نعمت الله إن كنتم إياه تعبدون" Ya'nî Allâhu Te'âlâ'ya şükr eyleyin. Eger 'ibâdetinizi Allâh'a mahsûs kıldunuz ise bu âyetden rızâ farz idüğü bilindi, zîrâ ki şükr rızânın fer'idir ve dahi buyurur ki; ¹⁷⁴ "اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ" Ya'nî "Sabr eyleyin, Allâhu Te'âlâ sabr idenleriledir." Bu âyetden sabr farz oldığı fehm olundu ve dahi buyurur ki; ¹⁷⁵ "تَوَبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا" Ya'nî Allâhu Te'âlâya bir tevbe eyleyin ki ol tevbe size nâsîh ola. Bu âyetden tevbe farz idüğü muhakkak oldı ve dahi buyurur ki; ¹⁷⁶ "وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا" Ya'nî "İbâdetinizi Allâhu Te'âlâ'ya ihlâs ile eyleyin." Bu âyetden dahi

¹⁷² el-Mâide, 5/23.

¹⁷³ en-Nahl, 16/114.

¹⁷⁴ el-Enfal, 8/46.

¹⁷⁵ et-Tahrim, 66/8.

¹⁷⁶ el-Müzzemmil, 73/8.

ihlâs farz idüğü bilindi ve çünkü bunları irtikâb ezdâdındandır, ictinâbsız müyesser olmaz. Pes vâcib oldu ki ezdâdından ictinâb ideriz. **[6-b]** Bu tafsîlden ma‘lûm oldu ki a‘mâl-i zâhire dahi ne vechile farz oldıysa a‘mâl-i bâtına dahi ol vechile farz olmuş idi. A‘mâl-i zâhireyi emreyleyen Mevlâ’dır, a‘mâl-i bâtineyi emreyleyen Mevlâ’dır ve anın hakkında nâzil olan kitâbdır, bunun hakkında dahi nâzil olan oldur. Pes imdi ne vech vardır ki savm u salâtı kendümize farz bilüp erkân ve şerâytin ri’âyet ile edâ ideriz ve sabrı ve tevekkülü kendümize farz bilmeyiz, ahkâmını ve şerâytini yirine getirüp ‘amel itmeyiz, belki bunlar ne nesne idüğün herkes fikr itmeyiz, ne delîl ile ve kimin fetvâsıyla terk ideriz. Hazret-i Yezdân, Hakîm-i Kur’ân-ı ‘Azîmi’nde medh eyleyüp, ¹⁷⁷”تَوَرَّأَ وَهُدًى وَ حِكْمَةً“ didiği ‘ulûm ki muhabbet-i dünyâyı kat’ ider ve riyâset hevâsını def’ ider ve muhabbet birle gönülleri doldurur, sâhiblerine havf ve haşyet artırır. Anları bi’l-küllîye terk ideriz ve bir ‘amele meşğûl olarız ki pâdişâhlar katında anın ile sâhib-i sadr olarız ve celîlü’l-kadr olmak taleb ideriz ve vesile-i münâsebet ve zerî‘a-i merâtib kılup dünyâda mâl-ı harâm kesb idüp âhirette tu‘me-i hatme olavuz. Ol Allâh hakkı için ki cümle ‘âlem anın kudreti kabzasındadır. Bu bizim itdüğümüz bir ulu fezâhatdır. Lâkin ekserimiz bundan gâfildir. Bir fezâhat dahi budur ki tetavvu’âta ve nevâfile meşğûl oluruz. Üzerimize farz olanı terk ideriz. Farzı terk etmek ma‘siyet idüğünü biliriken nâfile ‘ibâdet ile uluvv-mertebe taleb ideriz. Ferâyızı terk olundığın kayırmayız. İmdi bilgil ki nevâfil ferâyizi iskât eylemez, Hak Te‘âlâ buyurduğın tutmayup kendü bildüğümüz işlemek ile kurbet hâsıl olmaz. Bundan dahi müşkil oldur ki nice ma‘siyetler işleriz. Anı ‘ibâdet sanırız. Meselâ tûl-i emel ma‘siyet-i mahz iken anı hayr sanup ‘amele götürürüz. Fark itmedüğümüz sebepten ve dahi cezâ’ ve sulh ki ma‘siyet-i mahzdır, tedârû’ ve ibtihâl sanup anın üzerine müdâvemet kılruz ve dahi nice ma‘siyetler işleyüp Hak Te‘âlâ katında ‘azâb-ı elîme müstahak oluruz. Hâl budur ki, biz anları ‘ibâdet sanup sevâb-ı ‘azîm tevakku’ ideriz, mağrûr oluruz, ‘ibâdet nedir ma‘siyet nedir bilmedigimizden, ol ecluden, ne‘ûzu billâh min zâlike’l-ğurûr ve kabâhâtü’l-fadâha ve dahi bilgil ki a‘mâl-i bâtinenin a‘mâl-i zâhiriyyeye ‘alâkası vardır, ba‘zısı ıslâh ider ve ba‘zısı ifsâd ider. Meselâ ihlâs, muhlis-i ‘ameldir, ıslâh ider ve ‘ucb ve riyâ müfsid-i ‘ameldir, ibtâl ider, öyle olsa bize vâcib oldu ki bunların ‘alâkaları ne keyfiyet iledir ve te’essürleri ne vechiledir ve müfsidlerinden zabt-ı ‘amel etmek nice müyesser olur biledür. Zîrâ ki ‘amel-i sâlih, müfsidlerinden sâlim olmasa **[7-a]** sa‘âdet ve ‘ibâdet şekâvete mübeddel olup hüsrân-ı ‘azîm hâsıl olur. Nitekim Hazret-i Resûlullâh

¹⁷⁷ el-En’âm, 6/91.

sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur ki; ¹⁷⁸“نوم على علم خير من صلاة على جهل، فإن العامل بغير علم يفسد أكثر” Ya’nî “İlm üzerine olup uyumak hayırlıdır, cehl üzerine namâz kılmakdan.” Zîrâ ki bilmeyen kişinin fesâdı salâhından ziyâde olur. Şol sebebdendir ki ‘âlimin uyhusu geçmiş ‘ibâdetini ifsâd eylemez. Câhilin namâzı cemî‘-i ‘ibâdetini ifsâd ve ibtâl eyler. Bu sebebdendir ki e’imme-i mühtediyyîn ve ‘ulemâ-i sâlihînden ashâb-ı basîret ve erbâb-ı tevîk-i ‘ibâddan olanların tahsîl-i ‘ilmi dîn ve tekmîl-i ma‘rifet-i yakîn kılmağa ihtimâmları ve inâyetleri sâ’ir halkdan ziyâdedir. Bu zikr olunan umûrdan ma‘lûm oldu ki, ‘ilm ve ma‘rifet merkez dâ’ire-i ‘ibâdet ve merca‘-ı mühimmât-ı ‘ubûdiyyetdür. Öyle olsa tâliblere vâcibdir ki, ‘ilmi ‘amel üzerine takdîm iderler ve dahi ‘ilm-i nâfi‘ ‘âlimlere havf ve haşyet ziyâde ider. Nitekim Hak Te‘âlâ Hazreti buyurur ki; ¹⁷⁹“إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” Ya’nî “Allâhu Te‘âlâ’dan korkanlar değildir, illâ şol ‘ulemâdır ki Hak kemâ yenbağî bilirler ve ‘azametinden heybet alurlar, kemâliyle ta‘zîm ve tekrîm iderler. Bu takdîrce ‘ilm ve ma‘rifet mûris-i havf u haşyet olduğu ecilden sâhibini ma‘siyetden zecr idüp hemîşe tâ‘ate ve ‘ibâdete sevk eder sülûk-ı tarîk âhiretten hod matlab-ı a‘lâ ve maksad-ı aksâ değildir, illâ tahsîl-i ‘ibâdet ve terk-i ma‘siyet kılmağıla Hak Te‘âlâ katında kurb-ı menzilet kesb eylemekdür. Eger su‘âl olunursa ki sâhib-i şer‘ buyurmuşdur ki; ¹⁸⁰“طلب العلم Ol farz olan ‘ilm ne ‘ilmdir ve ‘ibâdet emrinde la-büdd olan ne mikdârdır? Cevâb virirüz ki fi’l-cümle farz olan ‘ilm üç kısımdır; biri ‘ilm-i tevhiiddir, biri ilm-i sırdır, ya’nî şol ‘ilmdir ki kalbe müte‘allik ola ve biri dahi ‘ilm-i şerî‘atdır. Ammâ ilm-i tevhiidden usûl-i dîni bilecek kadar ‘ilm farz-ı ‘ayndır. İ’tikâd olunsâ ki bizim Allâh’ımız vardır ve birdir, Hayy’dır, ‘Âlim’dır, Kâdir’dır, Mürîd’dır, Müttekellim’dır, Semî’dır, Basîr’dır, Kadîm’dır, şerîki yokdur. Sıfât-ı kemâl ile muttasıfdir cemî‘-i nekâyisden müberri’ ve nekâyızdan münezzehdir ve dahi tasdîk oluna ki Muhammed Mustafâ sallallâhu ‘aleyhi vesellem anın kulıdır ve hem resûlidür. Fi’l-cümle Hak Te‘âlâ tarafından ne getürdiyse gerçekdür, umûr-ı âhiret bâbında her ne ki söylediyse vâki‘dir.

¹⁷⁸ Ebû Nuaym, IV, 385. Münâvî, VI, 291. Aclûnî, II, 393.

¹⁷⁹ el-Fâtır, 35/28.

¹⁸⁰ İmam-ı A’zam Nu’mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, **Müsnedü'l-İmam Ebû Hanife**, Haleb: Mektebetu Rebi’, 1962, s.25; İbn Mâce, İlim, 17; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, Kahire: Darü'l Harameyn, I, 7, II, 289, 297; Kelâbâzî, s.327; Ebû Nuaym, VIII, 323; Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, **ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdisi'l-Müştehire**, Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1960, s.141.

Bu zikr itduğımız akāyid-i dñiyyenin cemî'-i edillesinin usûlü Kur'ân-ı 'Azîm'de gelmişdür ve meşâyih-i kibâr rahimehullâhu te'âlâ te'lîf itdükleri kitâblarda mufasssal beyân eylemişlerdür ve dahi şeâyir-i sünnetden mübtedi' olmayıcak kadar mesâ'il öğrenmek farz-ı 'ayndır ve zinhâr, ehl-i bid'at olmakdan, ki bid'at Hazret-i 'İzzet katında hatar-ı 'azîmdir, muhassılu'l-kelâm kitâbda ve sünnetde ve eserde olmayanlardan ihtirâz eylemek gerek, belki vâcibdir ve dahi şol nesneler ki [7-b] Anları bilmemek hatardan hâlî değildir, ol nesneleri bilmek farz-ı 'ayndır. Ammâ 'ilm-i sırdan şol nesne ki, anı bilmekten Hak Hazreti'ne ta'zîm-i itâ'at ve hüsn-i kurbet ve ihlâs-ı 'amel hâsıl olur. Ol nesneyi bilmek farz-ı 'ayndır. Zîrâ ki 'ibâdet anlarsız makbûl olmaz. Bunların tafsîli kitâbda gelse gerekdür, inşâ'allâhu te'âlâ.

Ammâ 'ilm-i şerî'atden şol nesne, ki anın 'ilmi üzerine mu'ayyen olmuşdur; tahâret ve salât ve savm gibi, anı bilmek farz-ı 'ayndır, tâ ki anı 'amele getürmek mümkün ola. Ammâ zekât ve hacc ve cihâd, eger şer' ile üzerine vâcib oldıysa anı dahi bilmek farz-ı 'ayndır ve illâ değil. Eger su'âl olunsa ki cemî'-i keferenin müşkillerini nakz idüp üzerlerine İslâm muhabbetini lâzım kılacak kadar ve ehl-i bid'atın cemî'-i mezhebini ibtâl idüp üzerlerine tarîkat-ı sünnet muhabbetini lâzım kılacak kadar 'ilm-i tevhîdden bizim üzerimize farz-ı 'ayn mıdır, değil midir? Cevâb virirüz ki farz-ı kifâyedir, farz-ı 'ayn değildir. Üzerimize farz-ı 'ayn olan i'tikâdımızı tashîh idecek mikdârıdır, ziyâde değildir nesne ki kelâm-ı sâbıkda işâret olındı. Bundan ma'lûm oldı ki 'ilm-i tevhîdin furû'ını ve vekâyi'ini ve cemî'-i mesâ'ilini tafsîlatını bilmek farz-ı 'ayn değildir. Lâkin bize bir şübhe 'ârız olsa ki i'tikâdımıza nev'an hâlel virse ol şübheyi halledüp kendümüze kanâ'at virecek mikdârı farz-ı 'ayndır. Ziyâdeye dikkat ve tevağğul hâcet değildir. Belki terki evlâdır, zîrâ ki halelden hâlî değildir. Görmez misin ki akāyid-i dñiyyede ziyâde riyâda dikkat idüp mücâdele ve münâza'a idenlerin ekseri dalâlete düşüp kimisi Râfızî ve kimi Mu'tezilî olmuşdur, hattâ ba'zı fetvâda İmâm Ebû Yûsuf rahimehullâh hazretinden rivâyet iderler ki 'ilm-i kelâmda mütevağğıl olan kişinin imâmeti câ'iz değildir ve dahi bilgil ki her vilâyetde ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at 'âlimlerinden bir 'âlim olsa Müslümanların 'ilm-i dñinde vâki' olan şübhelerin hall eylese ehl-i bid'atın delîllerini reddeylese, tâlib-i hak olanların gönlünü ehl-i bid'atın vesveselerinden sâfi kılssa dahi bu 'ilm üzere müstakıl olsa sâ'ir halkdan farz sâkit olur. Yine buncılayın 'ilm-i sırrın ve 'acâyibü'l-kulûbun cemî'-i vakâyi'ini bilmek farz-ı 'ayn değildir. Meger şol nesneleriyle ki ifsâd-ı 'amel eyler dahi şol nesneleri ki anı 'amele götürmek vâcib ola, ihlâs ve hamd ve şükr ve tevekkül gibi bu takdîrce anları bilmek farz olur ve dahi 'ilm-i fikhın 'ibâretinin vakâyi'ini ve mu'âmelâtını bilmek farz-ı 'ayn değildir. Husûsan ki üzerine mu'ayyen olmaya. Eger su'âl olunsa ki

‘ilm-i tevhîdden üzerimize farz olan [8-a] mikdârı kesb eylemekde nazar-ı sahîh kifâyet ider mi, yohsa ta‘allümü la-büdd müdür? Cevâb budur ki mu‘allim hakikatde Hak Te‘âlâ’dır. Dilediği kulına bildirür ne vechile dilerse nazar-ı sahîh ile olsun ilhâm ile olsun ilkâ-i mu‘allim ile olsun lâkin mu‘allim ile fetholmak sâ‘irinden esheldir ve dahi bilgil ki bu zikrolunan ‘ilm ‘akabesi egerçi matlûba muvassıldır. Lâkin kat‘ eylemesi emr-i müşkildir. Zîrâ ki şedâyid çok ve hatarâtına nihâyet yoktur. Bu ecildendir ki niceler tarîk-i müstakîmden ‘udûl eylediler, dalâlete düşdiler ve niceler sülûk iderken yolda kaldılar ve niceler müddet-i medîde bu sahrâda sergerdân oldılar ve niceler az müddet içinde tarîki kat‘ eylediler, matlûba vâsıl oldılar. Zâlike takdîrû’l-‘azîzi’l-‘alîm.

Ammâ bunun menâfi‘i ve ‘ibâdet emrinde şiddet ihtiyâcî, bâb-ı evvelde beyân olunmuşdur, i‘âdesi hâcet değildir. ‘İlm-i tevhîd ve ‘ilm-i sırr, mukarrib-i hazret ve mûris-i havf u haşyet ve müsmire-i hulûs-ı niyyet ve muslih-i erkân-ı ‘ibâdet oldukları ecilden sâ‘irinden bunların menâfi‘i ekser ve fezâ’ili evferdir. Nitekim haberde gelmişdür; “إن الله السلام تعلم العلم النافع فقال إلهي وما العلم النافع قال أن تعرف عظمي وجلالي وكبريائي وكمال قدرتي على كل.” “تعالى أوحى إلى داود عليه

شيء¹⁸¹ “İlm-i Hak, Dâvud-Ya‘nî Hazret didi. Hazret-i Dâvud didi ki; “İlâhî, ‘ilm-i nâfi‘ nedir?” Hak celle ve ‘alâ; “Buyurdığım benim ululuğumu bilmekdir, cemî‘-i nekâyızdan tenezzühümü anlamaktır ve cümle eşyâyı benim katımda muhkir görmekdür ve zerrât-ı kâinâta kemâl-ı kudretimi idrâk eylemekdür. Bu şol ‘ilmdir ki seni bana yakîn eyler ve dahi ‘Alî kerremallâhu vechehû buyurmuşdur ki; “فإن أعلم الناس بالله أشدهم خشية. “مَا يَسْرُنِي لَوْ مَتَّ طِفْلاً وَأَدْخِلْتُ الْجَنَّةَ وَمَ أَكْبُرُ، فَأَعْرِفَ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ”¹⁸² Ya‘nî “Ben henüz tıfl oğlan iken kebîr olup Rabbimi bilmezden

evvelin ölse idim ve cennete girse idim mesrûr olmaz idim, zîrâ ki Hak Te‘âlâ Hazretini artuk bilen kişinin korkusu artuk olur, Rabbine ‘ibâdeti ziyâde ider, halka hayır nasîhatı çok olur. İmdi ben tıfl iken öleydim, egerçi cennete girerum. Lâkin bu sa‘âdet müyesser olmazdı” didi. Ammâ bu ‘amelin şedâyidi çokluğunun sebebi oldur ki tahsîl-i ma‘rifet dünyâdan ve ehlinden ‘uzlet itmeyince olmaz ve hevâ ve hevesden bi’l-küllîye münkatı‘ olmayınca ve kemâl-ı mücâhede ile mücerred olup gönül mir’âtını Rabbin ta‘allukdan tecellî ve musaffâ kılup mücerredât ile münâsebet kılmayınca suver-ı hakâyık-ı eşyâ

¹⁸¹ Haber olarak zikredilen bu söze kaynaklar arasında sadece İsmail Hakkı Bursevî’nin Ruhu’l Beyân adlı eserinde Minhâcû’l Abidîn’e atıfla bahsetmektedir. bkz. İsmail Hakkı Bursevî, **Tefsirü Ruhi’l Beyan**, İstanbul: Mektebetü Eser, 1969, II, 322.

¹⁸² Ebû Nuaym, I, 73; Münâvî, II, 18;

mün‘akis olmaz. Havâss-ı penceresinden gönül sirâcesine ‘ilm-i âfitâb pertev salmaz. Ammâ tarîk-i ‘ilm-i hatar-ı a‘zâm üzerine olduğının vechi budur ki şol kimseler ki tahsîl-i ‘ilm iderler ki anın ile isti‘lâsı akrân ve makbûl-i sultân olmak kasdın iderler ve anların bâtil işlerine ve mühmel sözlerine muvâfakat iderler. **[8-b]** Nâ-meşrû‘ olan kadiyyelerini sûret-i şer‘a koyup tervîc iderler ve fâsid-i tama‘ birle emr-i ma‘rûrını ve nehy-i münkeri terk iderler, Hak sözi söylemezler, mansıplarından havf iderler ve fâsid-i tama‘ birle emr-i ma‘rûfu yirine getirmezler. Anlar şol tâ‘ifedür ki dürlü dürlü ‘amelleri cidd u cehd ile kesb iderler. Lâkin üzerlerine hevâ gâlib olup ‘ilmi hevâyâ uydururlar. Her ne ki işler ise hevâ ile işlerler, dînlerini dünyâyâ satarlar, bunun gibi tâcirler ticâretlerinde hasâret iderler, bu asıl ‘ilmden isti‘âze vâcibdir. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurır ki; ¹⁸³“نَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ.” Ya’nî sana sığınırız şol ‘ilmin şerrinden ki anın nef‘i olmaya ve dahi Bâyezid rahimehullâh buyurır ki; “Otuz yıl mücâhede eyledüm şiddetde ve hatarda, ‘ilmi sâ‘irinden artuk görmedim” İmdi ki sakın eger sana şeytân iğvâ idüp ‘ilmi ve mücâhede-i dünyâyâ sarf itmek vesvesesin ilkâ iderse isti‘âze birle ol vesveseyi kalbinden izâle eyle. Eger izâle idemezsen ol ‘ilmin tahsîlinden ferâgat eyle. ‘İbâdete kifâyet idecek kadar ‘ilm ile iktifâ eyle. Zîrâ ki ol ‘ilm ile egerçi dünyâda mâl ve câh ele götürürsün. Lâkin âhirette cehennem odunu olursun. العِيَاذُ بِاللَّهِ مِنْ عِلْمٍ مُضِرٍّ وَعَمَلٍ مُفْسِدٍ.

Bu tafsîlden ma‘lûm oldu ki tahsîl-i ‘ilm itmeyenlere hukûk-ı ‘ibâdeti yirine getürmek müyesser olmaz. Eger bir kişi cemî‘-i melâikenin ‘ibâdeti kadar ‘ibâdet eylese ‘ilmsiz ol ‘ibâdetin kendüye faydası olmaz, nefîcesi cümlesi hebe-i mensûr olur. Bu takdîrce her kişiye vâcibdür ki ‘ilm u fen öğrenmekde sa‘y-ı belîğ ve ihtimâm-ı tâm göstere, meks ile ve tedrîs ile ve zabt-ı mesâ’il ile ve hıfz-ı delâ’il ile dahi keslden ve melâldan müctenib olup cemî‘-i şedâyidine müterakib olmak ile tâ ki varta-i dalâlete düşüp zümre-i şeyâtîn ile ashâb-ı hâsirînden olmaya ve dahi bilgil ki eger Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ Hazreti’nin masnû‘âtına im‘ân-ı nazar eylesin ve te‘emmül-i sâdık kılsun ve tahkîk, bilsün ki bu ‘âlemîn bir Hâlık’ı vardır, şerîki yokdur; Hay’dır, ‘Âlim’dır, Kâdir’dır, Mürîd’dır, Mütakellim’dır, Semî’dır, Basîr’dır, Kadîm’dır, sıfât-ı kemâl ile muttasıfdır. Cemî‘-i nekâyisden münezzehdir. Mahalli havâdis değildir. Zamândan, mekândan ve cihetden müberrâdır. Hiçbir nesneye benzemez, cevher değil ve ‘araz değildir. Cism değil cismânî değil, dahi Hazret-i Resûl’ün sallallâhu ‘aleyhi vesellem mu‘cizâtına ve asâr-ı

¹⁸³ Müslim, **Zikir ve Dua**, 73; Ebû Dâvud, II, 92; Tirmizî, **Da'vât**, 65; Nesâî, **İstiaze**, 20; İbn Mâce, **İlim**, 23.

nübüvvetine nazar kılsun ve i'tikâd eylesün ki, tahkîk, Allâhu Te'âlâ'nın kavli ve resûlü ve emînidir ve umûr-ı âhiretten her ne ki haber virdi ise haşirden ve neşirden ve 'azâb-ı kabirden ve su'âl-ı münker ve nekirden ve sırât ve mîzândan, bunların emsâli ne ki var ise cümlesi gerçektür diyu tasdîk eylesün ve dahi ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at tâ'ifesinün ahvâline [9-a] nazar eylesün ve dîn bâbında emânetlerine ve ihtimâmlarına vâkıf olsun ve hükm eylesün ki bunlar ittifâk idüp haber verdi ki dîn emrinde sâdıklardır. Meselâ Hak Te'âlâ'nın yevm-i âhirette bilâ-keyf ve lâ kem didikleri ve dahi Kur'ân-ı 'Azîm ve Furkân-ı Kerîm Hak Te'âlâ'nın kelâmıdır, gayr-ı mahlûkdur, hurûf-ı munkatı'adan ve esvât-ı muhtelifeden değildir didikleri gibi dahi i'tikâd itsen ki 'âlem-i melek ve melekût ve azdan ve çokdan her ne ki vâki' olursa hattâ havâtır-ı kulûb ve tâlib-i sadaka "وما يشبه ذلك" cümlesini Hak Te'âlâ'nın kazâ ve kaderi ve îrâdât ve meşiyeti ile dir. Dahi cezm eylesün ki hayır ve şer ve nef' ve dârr ve îmân ve küfür mecmû'ısı Hak Te'âlâ'dandır. Dahi ma'lûm eylesün ki Hak Te'âlâ'nın üzerine hiçbir nesne vâcib değildir. Eger sevâb virürse fazlı ile virür ve eger 'azâb iderse 'adliyle ider. Bu zikr itdüğümüz usûl, selef-i sâlihîn i'tikâdlarında zâhir olmazdan evvelden derc eylemişlerdür ve te'lîflerinde sebt itmişlerdir. Ehl-i bid'at fırkaları zâhir olmazdan önden dahi a'mâl-i bâtınanın mevâcibine ve menâhîsine ki bu kitâbda gelse gerekdir, inşâ'allâh nazar kılasın. Dahi a'mâl-i zâhireden isti'mâli vâcib olanların cümlesini öğrenirsün. Tahâret ve salât ve savm ve bunların emsâli ne ki varsa bu bildiklerini vech-i meşru' üzerine 'amele getürmek, tahkîk, Hak Te'âlâ'nın üzerine farz kıldığı umûr bir nesne getürmüş olasın ve 'âlim-i 'âmil olup ümmet-i Muhammed sallallâhu 'aleyhi ve sellem, 'âlimler içinde ¹⁸⁴ "والراسخون في العلم" na'tı ile men'ût olursun, cümleden ve taklîdden ve ğafletten halâs olup şeref-i 'ilm ile müşerref ehl-i havâs olursun. Senin için sevâb-ı cezîl ve kadr-i celîl hâsıl olur ve bu 'akabe-i 'ilmi kat' itmiş olursun, bi-'avnilâhi ve hüsnî tevfikihî. Hak Sübhânehû ve Te'âlâ Hazreti'nden mutazarrı'dır ki cemî'imize 'inâyet ve hidâyet idüp 'ilm-i nâfi' ve 'amel-i sâlih müyesser kılıvire, âmîn. Yâ mucîbe's-sâ'ilîn bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn ve âlihî ve sahbihî ecma'în, ve'l-hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn.

C. el-Bâbü's-Sâni- الباب الثاني عقبة التوبة

Ey kâsıd-ı 'ibâdet ve tâlib-i tâ'at, senin üzerine olsun tarîk-ı hakkı bildikden sonra ki cemî'-i günâhlarına tevbe edesin, tâ ki senin için tevfik-i 'ibâdet müyesser ola. Zîrâ ki

¹⁸⁴ Âl-i İmran, 3/7.

şekâvet ve zünûb mûris-i hirmân ve müstevcib-i hizlândır ve dahi kayd-ı ma'siyet tâ'at mesâfesini sür'at ile kat' itmeye mâni' olur ve dahi ma'siyet ağır mülkdür, hayırlı işlere hiffet ve neşât üzre şürû' itmege mâni' olur, günâh üzerine musırr olmak kasâvet ve zulmet ve küdüret ve hayret virür. Bunlardan halâs olup safâ-yı hâtır bulmayınca lezzet-i tâ'at [9-b] ve halâvet-i 'ibâdet hâsıl olmaz. Vakt olur ki sâhibini küfre ve şekâvete yitiştürür el-'iyâzü billâh. Bu takdîrce kasâvet-i kulûb ve şekâvet ve zünûb ile mashûb olanlara tevfk-i tâ'at ne keyfiyet ile müyesser olur? Ya şol kimisine hizmete nice da'vet ideler ki dâimâ emre muhâlefet ider? Ya münâcâta nice yakîn götürürler ki şol kimseler ki ser-tâ-kadem necâset ile mülevves görirler? Nitekim Seyyid-i Enbiyâ Muhammed Mustafâ 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm buyurur; ¹⁸⁵”إِذَا كَذَبَ الْعَبْدُ تَنَحَّى الْمَلِكُ عَنْ نَتْنٍ مَا يَخْرُجُ مِنْ فِيهَا.“

Ya'nî bir kimse yalan söylese şol melekler ki anın hayrını ve şerrini yazarlar, ağzından çıkan kelâmın kokusundan kaçarlara, anın gibi dili Hak Te'âlâ zikrine nice lâıyk olur, bundan ma'lûm olur ki tevbe etmeyen mücrimlerin ma'siyetleri şulûğundan tevfk-i 'ibâdet hâsıl olmaz ve erkân-ı hizmet yirine getirmek müyesser olmaz. Oldıgı takdîrce dahi 'ibâdetinden halâvet ve kalbinde safvet olmaz. Nitekim dimişlerdir ki şol kimseler ki kıyâm-ı leyl ve siyâm-ı nehâra ikdâm eylemezler. Anların ikdâmı kuyûd-ı zünûb ile mukayyedir ve dahi bilgil ki tevbe kılmayup 'ibâdet idenlerin tâ'atı kabûl olmaz, zîrâ ki medyûn olanlar dâyinlerine bir şey-i kalîl tuhfе alınışlar. Anınıla deynleri bağışlanmak murâd idinseler tuhfeleri makbûl olmaz ve dahi mücrim olanların üzerine tevbe ve li-rızâ-i husâma farzdır. Anların eyledikleri 'ibâdetlerinin ekseri nevâfildir teberru'ı nice kabûl olur üzerlerine deyn ü vâcibu'l-edâ var iken ve dahi bir kişi fı'li harâm üzerine musırr iken kendüye helâl olan fı'li terk itmekden ne fayda hâsıl olur ve dahi bir bendeyi mevlâsının gazâbı var iken hizmet ile nice tekarrüb kesb ider. İmdi ol günâhına i'tirâf idüp tevbe kılmağıla ğazâbı 'izâle eylesün, andan hizmet ile takarrüb istesin. Eger su'âl olunursa ki tevbe ne nesnedir ve erkânı ve şerâyiti nicedir? Ve dahi tevbe-i nasûh niye dirler? Beyân eyle ki, biz anı 'amele getirüp günâhdan pâk olarız. El-cevâb budur ki; hakîkatde tevbe, Hak Te'âlâ'dan 'ırâk olan tarîkden rücû' idüp ana yakîn olan tarîke teveccüh eylemekdür. Lâkin bu ma'nâ üç nesne ile müntazîm olur. Evvelkisi 'abd ile Mevlâ arasında ma'siyet ulu hicâb idüğün bilmekdir. İkincisi günâh sebebi ile mahbûb ve matlûbdan ba'îd olduğına müte'ellim ve nâdim olmaktır. Üçüncüsü kendi emrin tedârik eylemekdir. Bu dahi üç nesne ile mutasavverdir. Birisi terk-i ihtiyâr-ı zünûb itmekdür ve birisi âhir ömrine degin

¹⁸⁵ Hadis bu lafızla muteber kaynaklarda yer almamaktadır. Kaynakta " إِذَا كَذَبَ الْعَبْدُ تَبَاعَدَ عَنْهُ الْمَلِكُ مِيْلًا مِنْ نَتْنٍ مَا " "جاء به" lafzıyla geçmektedir. bkz. İbn Mâce, **Birr ve's-Sıla**, 46.

terk üzerine tasmîm-i niyyet eylemekdür ve birisi dahi kıldığı zünûbın dünyâda vebâinden halâs olmağa mümkün oldukça mübâşeret eylemekdir. Bunun tafsîli gelse gerekdir. Ba‘zı e‘imme bu muntazîm olan umûra tevbe dirler. [10-a] Ba‘zılar tevbe nedâmete dirler. Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem ¹⁸⁶”الندم توبة“ didigiyle ihticâc iderler, bunun cevâbı gelse gerekdir inşâ‘allâhu te‘âlâ. İmdi bu ma‘nâlardan zâhir oldu ki bir kişi kıldığı zünûbe peşîmân olmasına yâhûd peşîmân olsa lâkin âhir ömrine degin terk üzerine tasmîm-i niyyet itmese ihtimâl virse ki girü ihtiyârıyla ‘avdet eyleye. Ammâ âhir ömrine degin ‘avdet itmese ol kişiye târik-i zünûb dirler, tâ‘ib dimezler ve eger ömrinün ibtidâsından intihâsına degin günâh işlemese yemhunan ana tâ‘ib dimezler, belki müttakî dirler. Öyle olsa tâ‘ib diyü sâbıkan günâh işleyüp ba‘dehû tevbe idüp girü ‘avdet itmemege dirler. Görmez misin ki Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem “مطقيون عن الكفر” dirler, “تائب عن الكفر” dimezler. Zîrâ ki hîç vâki‘ olmamışdır ve Hazret-i ‘Ömer radiyallâhu ‘anh içün “تائب عن الكفر” dirler. Eger su‘âl olunsu ki bir fertût, zamân-ı sâbıkda zânî ve kâtî‘u’t-tarîk olmuş-idi. Lâkin şimdiki hâlde kâdir değildir. Eger tevbe kılmak kasd eylese şübhesiz tevbesi makbûl olur mı? Egerçi bâb-ı tevbe küşâdedir, ammâ ol şol vaktler ki ihtiyâr-ı ma‘siyet eyledi ki kudret-i zünûb kılmadı kudret olmayınca terki hod mutasavver değildir. Cevâb virirüz ki tevbe kılmak oldur ki işlediği günâhın kabahâtini idrâk eyleye anın mislini artık ihtiyâr eylemeye. Lâkin sûretde mümâsele şart değildir, ma‘nâda mümâsele kifâyet ider. İmdi pîr-i fânî egerçi zînâyâ ve kat‘-ı tarîka kâdir değildir, lâkin ma‘siyetde bunlara kâdirdir. Meselâ kizb ve ğıybet ve nemîme ve kazf-ı zinâyâ ve kat‘-ı tarîka mümâsildir. Egerçi ba‘zısı ba‘zından mütefâvitdir. Zîrâ ki ma‘âsî-i fer‘iyyenin menzilesi bid‘at menzilesinden ednâdır ve bid‘at menzilesi küfr menzilesinden ednâdır ve menzilesi beraber olanlara mümâsil dirler. Bu takdîrce eger bir kişi kıldığı günâhlarına nâdim olsa ve niyyet eylese ki anın gibi günâhları ayırık işlemege gerekse mümâseleti suvarı, gerekse ma‘nevî olsun, ol kişinin tevbesi kabûl olur, bi-fadlillâhi te‘âlâ.

Ve dahi bilgil ki tâ‘ib-i tevbe kılmaktan Hazret-i Hakk’ı ta‘zîm ve ‘azâb-ı elîmden hazer kasd eylemese, bil ki dünyâ tevakku‘ eylese yâhûd halkdan korksa ya medh u senâ taleb eylese ya da‘fu nefis yâhûd fakra ecel için tevbe kılsa makbûl olmaz. Bu zikr

¹⁸⁶ İbn Mâce, **Zühd**, 30; Süleyman b. Davud b. Carud Farisî Ebû Dâvud et-Tayâlisî, **Müsnedu Ebî Davud et-Tayâlisi**, Mısır: Dâr-ü Hicr, 1999, I, 298.

itdigümüzden tevbenin hakîkati ve erkânı ve şerâyiti ma'lûm oldu. Lâkin bir mukaddimesi vardır anı dahi zikr idelîm, bi-'avnillâhi te'âlâ.

İmdi evvelâ sâhib-i zünûb olanlar kendi günâhlarının kabahâtini fikr idüp idrâk ideler. Hak Te'âlâ Hazreti'nin ehl-i zünûbe 'azâb-ı 'azîm ve 'ikâb-ı elîm va'id kılduğunu fikr ideler ve kendülerin za'fını ve şiddet-i 'azâba 'adem-i tâkatları mülâhaza ideler. **[10-b]** Ve göreler şol kimseler ki şemsin harâretine ve cellâdın darbına belki karıncanın ısırduğına mütahammil olmazlar. Onlar cehennem odının isligine ve zebânîler işkencesine ve ateşden yir olmuş deve gibi yılanlar katır gibi akreblerin soktuğına nice tâkat getirirler. Vaktâ ki bu zikr olunanı fikr idüp gice gündüz bunun endişesine düşseler. Lâ cerem sâhib-i zünûb olanları tevbe-i nasûha sevk eyler ve tevbe-i nasûh şol tevbedir ki kişi âhir ömrine degin ri'âyet idüp tevbesinin üzerine mukarrer ola. Bunun gibi tevbeye tevbe-i nasûh anın için derler ki sâhibine nâsîh olur tezekkür itdüğü vaktin günâhdan men' ider. Şöyle ki âhir ömrine degin ri'âyet eylemese girü ma'siyete 'avdet eylese anın gibi tevbeye nasûh dinmezler. Eger su'âl olunsâ ki Hak Te'âlâ Hazreti "تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا" diyü emr eyledi. İmdi ne vechile mümkün olur ki bizden bi-vechin mine'l-vücûh günâh sâdır olmaya. Eger sağâyirden ve eger kebâyirden ma'a hâzâ ki 'ulemâ-i dîn rıdvânullâhi 'aleyhim ecma'in, enbiyâ 'aleyhimü's-selâm hakkında ihtilâf idüp dimişler ki ba'zı sağâyir anlardan sâdır olmak câ'izdir. Bu takdîrce ümmet-i Muhammed cemî'-i ma'siyetden ne vechile ma'sûm olur ki bu emr-i teklîf, mâ-lâ yutâk olmaya? Cevâb virüriz ki hadd-i nefsinde 'ismet mümkündür mümteni' değildir. Hak Te'âlâ 'inâyet itdüğü kulına müyesserdür, teklîf mâ-lâ yutâk değildir ve dahi tevbenin şartı oldur ki kasd-ı zünûb eylemeye sehv ve hatâyı ma'fuvvdur. İmtisâl-ı emre münâfî değildir. Ammâ şöyle ki 'amdıyla sâdır ola. Def'-i tevbe ideler, dimeyeler ki tevbenin üzerine mukarrer olmadıktan sonra ne fayda hâsıl olur! Zîrâ ki bu fikr şeytânın ğurûrudur. Günâh ideceginden bildin, vakt ola ki işlemedin, ecel ayra tâ'ib bulunasın. Farz idelüm ki günâh idesün, tevbeden ne ziyân idesün, hod geçmiş günâhların 'afv olur. Bu ulu fayda değil midir ki şeytân iğvâsı ile terk idersen bu faydadan mahrûm olursun! Bundan bilindi ki tevbe hiçbir hâlde terk itmek câ'iz değildir. Lâkin tevbe gönülden gerekdir, dilden olan tevbenin faydası yokdur. Bunun misli bez ağardıcılar, bezi boyayın ağardayın diyü delîle kanâ'at eyleyüp 'amele getürmemek gibidir.

Ve dahi bilgil ki günâh üç kısımdır. Birisi terk-i ferâyizdir. Meselâ aksâm-ı zünûb salât ve savm kefâreti gibi. Bunların vebâlerinden halâs olmağın dünyâda tedâriki mümkün oldukça kazâ eylemekdir. İkinci şol günâhdır ki, 'abdiyle Hak Te'âlâ arasında vâki' olur.

Hukûkdur, şurb-i hamr ve çalgı ve ribâ malın yimek gibi. Bunlardan halâs olmak, giçen zünûba nedâmet ve terk üzerine tasmîm-i niyyet eylemektir. Üçüncüsü hukûk-ı ibâddır. Bu cümlesinden müşekkeldir. **[11-a]** Bu dahi üç kısımdır ki gâh olur mâla müte‘allik olur, gâh ‘ırzâ müte‘allik olur ve gâh hurmete müte‘allik olur. Ammâ şol hukûk ki mâla müte‘allikdir. Ya edâ yâhûd helâl itdürmek ile olur. Eger sâhib-i hak olan gâ’ib ya meyyit olsa anı sadaka kılalar. Eger sadaka kılmak kadar mâla kâdir değiller ise Hak Te‘âlâ’ya tazarru‘ ve ibtihâl ideler, tâ ki kıyâmet gününde hasımlarını râzı kılavire.

Ammâ şol hukûk ki nefse müte‘allikdir, anın halâsı kısâsa râzı olmaktır. Ya kısâs ideler, ya ‘afv ideler. Eger bu emrde ‘acz gösterirse Hak Te‘âlâ’ya rücû‘ idüp çok tazarru‘ eyleye, tâ ki kıyâmet gününde hasmını irzâ eyleye.

Ve ammâ şol hukûk ki ‘ırza müte‘allikdir, gıybet ve buhtân ve şetm gibi. Anın halâsı sâhib öninde kendü nefsinı tekzîb eylemekdür. Dahı helâllığın dilemekdür. Eger izhâr eylemekde fitne ve fesâd hâsıl olmakdan korkar ise Hak Te‘âlâ’ya tazarru‘ ve rücû‘ eyleye ve sâhib-i hak için hayırlar işleye, tâ ki yevm-i âhirette hasmı râzı ola.

Ve ammâ şol hukûk ki hurmete müte‘allikdir, kimesnenin ehline ya veledine hıyânet itmek gibi. Anı izhâr idüp helâllığın dilemeye. Zîrâ ki muhârrik-i gazâb ve mûris-i fitne ve işâ‘at-ı fâhişedir. Belki anın tarîki tazarru‘ ibtihâldir, tâ ki mukâbelesinde Hak Te‘âlâ hayırlar virmek ile hasmını irzâ eyleye.

Ammâ şol hukûk ki dîne müteallikdir, bir mü’mine kâfir ya mülhid ya ehl-i bid‘at demek gibi. Anın tarîk-i halâsı sâhib-i Hak öninde kendüyi tekzîb idüp helâllığın dilemekdür. Eger mümkün değil ise Hak Hazreti’ne tazarru‘ ve ibtihâl ve istiğfâr eyleye, tâ ki hasmını irzâ eyleye. Mahzal-ı kelâm mümkün olan yirlerde irzâ-i husâma eyleye. Mümkün olmadığı yirlerde Hak Te‘âlâya rücû‘ eyleye ve istiğfâr eyleye ve kesret-i hayr ile ‘afv u ihsân dileyüp zârî kıla. Bu takdîrce mercûdur ki Hak Te‘âlâ ol tâ’ibîn sıdk u ihlâsını bildikde fazl-ı azîm ve ihsân-ı ‘amîm birle hazîne-i kereminden husemâ-yı irzâ ve tesellî eyleye. Vaktâ ki bu zıkr olunan vech üzre tevbe-i ‘amele getürsen dahi gönlini cemî‘-i zünûbdan tenzîh eylesin. Tahkîk, cemî‘-i ma‘âsîden halâs bulırsun, bi-fazlillâhi ve keremihî.

Ammâ kalbini cemî‘-i zünûbdan berî kılasın ve âhir ömrine varınca terk üzerine mukarrer ve musammem olsun. Lâkin kazâyı fevâ’id eylesin ve irzâ-i husemâ eylesin. Sâ’ir zünûbun ‘afv olur, bunlar zimmetinde kalur.

Hazret-i imâm-ı hüâm, bu makâm-ı sa‘âdet-encâm, tevbe bâbında bu mikdâr beyân ile iktifâ eyledi. Sâ’ir tafsîli *İhyâ-yı ‘Ulûm* ve ba‘zı musannefâtına havâle eyledi.

Ammâ bu fakîru'l-hakîru'l-mu'tarif-i bi't-taksîr havâle kılduğı yirlerden zikr-i lâ-büdd olanların ba'zısın îrâd eyledüm, bi-'avnillâhi ve hüsnî tevfkîhî.

Vaktâ ki tevbe kılmak günâh kılmağa müteferri' oldı ise ve dahi tevbe bilmek günâh ne idüğün bilmeye mütevakkıf olup **[11-b]** lâzım oldı ki günâhın mâhiyetini ve mazarrâtını ve merâtibini ve envâ'ını bilebilir ve dahi tevbe ne vechile vâcib olmışdur ve tâ'ibler de ehl-i tahkîk-i kümmellerdir ve ehl-i taklîd-i kümmellerdir. Ma'lûm idinedir tâ ki tevbe bilüp 'amele getirmekde basîret üzre olaruz. İmdi bilgil ki günâhın mâhiyeti Allâhu Te'âlâ Hazreti'nin emrine muhâlefet eylemekdür. Bu muhâlefetin münşî-i insânda vâki' olan dört nev' sıfatdır. Evvelki sıfat-ı rubûbiyyetdür, ikinci sıfat-ı şeytâniyyetdür, üçüncü sıfat-ı seb'iyetdür, dördüncü sıfat-ı behîmedir. Bu sıfatların her birisi bir türlü günâha sebep olur. Bunları hikmetdir ya minnet birle ıslâh itmeyenler ve i'tidâl-i şer' üzre 'amele getürmeyenler dalâlete ve şekâvete düşerler. İnsânda bu sıfatlar vâki' olduğının sebebi budur ki anâsır-ı erba'adan mürekkebdür ve her 'unsûr kendüye münâsib bir eser gösterür. Ammâ sıfat-ı rubûbiyyet bir nice sıfâtdır, fahr u kibr ve hubb u senâ ve hubb u devâm vü bekâ ve taleb-i isti'lâ gibi kebâ'ir-i zünûb, ekser bunlardan kopar ve sıfat-ı şeytâniye müteşâ'ib olur, hasede ve hud'aya ve hileye ve bağya ve fesâda ve dalâlete ve sıfat-ı seb'uya müteşâ'ib olur ve istihlâk mâlca ve behîme müteşâ'ib olur ve hırsa ve şehvete ve serîka ve cemî'-i mâla ve harâm yimege. Ammâ bu sıfatın zuhûru tedricle hâsıl olur. Ol sıfat-ı behîmiyye zuhûr ider. Andan sıfat-ı seb'uya hücum ider. Andan şeytâniyye hâdis olur. Andan sıfat-ı rubûbiyyet gâlib olur. Bu sıfâtlar zâhir olduktan sonra insânın a'zâsına müteferrik olur. Ba'zısı kalbe varır, küfr ve bid'at ve nifâk ve hıkd ve hased gibi ve ba'zısı göze varur ve kulağa varur, nâmahreme nazar ve istimâ'-ı menâhî gibi ve ba'zısı dile varur, kizb ve şetm ve ğıybet gibi ve ba'zısı batna ve ferce varur, ekl-i harâm ve zinâ ve livâta gibi ve ba'zısı ele ve ayağa varur, serîka ve darbe ve katle ve fesâda sa'y itmek gibi ve ba'zısı cemî'-i bedene varur, cümle a'zâyla ma'siyete mübâşeret gibi. Bunlardan hâsıl olan zünûbun mazarrâtı oldur ki yevm-i âhirette Hak Te'âlâ Hazreti'nin 'atâsına ve likâsına hicâb olup cinânından ve rıdvânından mahrûm ider ve 'azâb ve ikâbına müstehak ider. Zîrâ ki şehvât-ı nefsâniyeden özine Hak Te'âlâ'dan ba'îd ider nesne yokdur ve dahi zehârif-i dünyâdan alâka-i kat' itmekde artuk tarîk müyesser değildir. Bu takdîrce şol kişi ki ne günâh itdüğün idrâk eyledi ve mazarrâtın kemâ hiye bildi ve tarîk ne vechile idüğün anladı ve kendinün üzerine i'râz-ı farz idüğün anladı ve vech-i meşrûh üzerine cemî'-i erkânın ve şerâyitin tevbenin yerine getürdi. Ol kimesne tevbe emrinde takallübden **[12-a]** ve ğafletten halâs buldı. Ammâ şol kimesne ki tevbenin ma'nâsını tahkîk idinmedi, belki âyete ve hadîse ve selef-i sâlihînin âsârına tâbî' olup icmâlen ma'lûm idindi ve tevbe

idüp terk-i zünûb üzerine tasmîm-i niyyet eyledi. Anın dahi tevbesi makbûl olur, mukallidlerin îmânı sahîh olduğu gibi ve dahi bilgil ki sâhib-i zünûb olanlara vâcibdür ki tevbe te'hîr itmeyeler, iki delîl ile; biri oldur ki vakt ola, ecel gele, tevbe eylemeden fevt ola; ikinci delîl oldur ki her bâr ki bir kişi bir günâh işlese gönlinde bir zulmet hâsıl olur. Şol adam nefsinden mir'âta dokunup hâsıl olduğu gibi geçenki ol zulmet-i müzâhime eyleye. Kalbe bir kasâvet gelür ki ana reyn dirler. Mir'ât yüzinde buhâr gâlib olduğu vaktin pas hâsıl olduğu gibi. Nitekim kelâm-ı kadîmde gelmişdür; ¹⁸⁷”كَأَنَّ بَانَ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ“

Ya'nî ehline bunun kesb eylediği günâhlar gönüllerinde muntabi' olup ziyâde zulmet hâsıl olur. Ol zulmetin intibâ'ı sebebi ile gönlinden izâlesi müşkil olur, mir'ât paslandıktan sonra izâlesi müşkil olduğu gibi. Bu takdîrce tevbe eylemek ol tâbî'at olmuş, zulmeti izâle eylemez, nefsin buhârını kat' itmek ile mir'ât paslandıktan sonra sebebin izâle ile zâ'il olmadığı gibi. Belki ol zünûb mukâbelesinde 'amel-i sâlih işlemek ile mahv olur. Zîrâ ki zünûbden kalbe zulmet geldüğü gibi 'amel-i sâlihden dahi nûr gelüp ol zulmeti ve kasâveti zâ'il eyler. Mir'âtın yüzini saykal mücellâ kıldığı gibi. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurır; ¹⁸⁸”اتَّبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَنْسَخَهَا“ Ya'nî günâh ardınca hayr işle ki mahv idesin ve dahi buyurdu ki; ¹⁸⁹”إِذَا عَمِلْتَ سَيِّئَةً فَاتَّبِعْهَا حَسَنَةً تَكْفُرْهَا السَّرُّ بِالسَّرِّ وَالْعَلَانِيَّةُ بِالْعَلَانِيَّةِ“ Ya'nî kaçan ki bir günâh işlesen ardınca hayr işle, ol günâha kefâret olsun. Ol hasene vakt olur fi'li kalbî olur. Gönlinden Hak Te'âlâ'ya tazarru' gibi. Vakt olur cevârih ile olur, a'mâl-i zâhire gibi ve dahi sadakât gibi. Vakt olur lisân ile olur, suçını i'tirâf idüp ¹⁹⁰”رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ“ demek gibi ve dahi dimişlerdir ki 'abde lâzımdır ki Mevlâ'sına her hâlde rücû' eyleye. Günâh işlediği hinde “Yâ Rabbî, günâhımı setr eyle” diyü günâhdan fâriğ oldukda tevbe eyleye. Tevbeden sonra “Yâ Rabbî, 'amel-i sâlihi rûzî kıl” diyü 'amel-i sâlih husûlünden sonra “Yâ Rabbî, 'amelimi sen kabûl eyle” diye. Lokman

¹⁸⁷ el-Mutaffifîn, 83/14.

¹⁸⁸ İbn Ebî Şeybe, V, 211, VII, 193; İbn Hanbel, **Müsned**, XXXV, 284, 319, XXXVI, 313; Dârimî, III, 1837; Tirmizî, Birr, 52; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebir**, Kahire: Mektebet'ü İbn Teymiyye, 1994, XX, 144, 145. Ebû Nuaym, IV, 376, 378. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, (thk. Abdülali Abdülhamid Hamid), Bombay: ed-Dârü's-Selefiyye, 2003, X, 380.

¹⁸⁹ İbn Hanbel, **Müsned**, XXXV, 386.

¹⁹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, (thk. Muhammed Abdülkadir Atta'), Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 2003, II, 50.

Hekîm oğluna nasîhat idüp dimek ki ¹⁹¹”لا تَوَخَّرِ التَّوْبَةَ فَإِنَّ الْمَوْتَ يَأْتِي بَغْتَةً“ Ya’nî tevbe’yi te’hîr eylemeye. Ölüm kişiye ansızun gelür. İmdi ‘âkil olana vâcibdür ki ölmezden ögüdin kendi ahvâlini tedârik eyleye. Günâhına tevbe’yi te’hîr itmeye, tâ ki te’hîrde âfât vardır ve dahi müfessirler ¹⁹²”لَوْلَا أُخْرِجْنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ“ âyetinin [12-b] ma’nâsında demişlerdir ki insâna sekerât-ı mevt içinde perde münkeşif olup kendü makâmını müşâhede eyledikde eyder ki; “Yâ meleke’l-mevt, kerem ile beni bir gün te’hîr eyleye, tevbe eyleyeyin ve ‘amel-i sâlih işleyeyin, Rabbimden özür dileyeyin.” Ol dahi eyder ki; “Eyyâmını zâyî‘ eyledün, artuk senin için gün yokdur.” Pes eyde; “Bir sâ‘at te’hîr eyle, emrimi tedârik ideyin.” Cevâb vire ki; “Sâ‘atini zâyî‘ eyledün, senin için sâ‘at yokdur.” Hemân ol demde anın üstine tevbe kapusıya niye, hasret ile can vire, el-‘iyâzu billâh.

Îlâhî ve Seyyidî ve Mevlâyî, bu yüzi kara günâhkâr bendeyi cemî‘-i ümmet-i Muhammed karındaşlarına bu vartadan yüz aklığı ile halâs eyle! Ve dahi bilgil ki her kişiye cemî‘-i ahvâlde ale’d-devâm tevbe eylemek lâzımdır. Zîrâ ki cemî‘-i zamânda günâhdan hâlî değıldür ki cevârih ile işler. Eger cevârih günâhdan hâlî olsa zünûb kalbden hâlî olmaz, andan dahi hâlî olursa vesveseden hâlî olmaz.

[Fasl]

Bilgil ki bu ‘akabe-i tevbe ulu ‘akabedir, kat’ı müşkildir ve hatar-ı ‘azîmdir. Bundan halâs olmağa çok mücâhede girekdir. Görmek ile müyesser olmaz. Nitekim Ebû İshâk-ı İsferânî’den radiyallâhu ‘anh rivâyet olunur ki; Hak Te‘âlâ Hazreti’ne otuz yıl tazarru‘ ve zârî kıldum ki bana tevbe-i nasûh nasîb eyle, müyesser olmadı. Âhir didim ki subhânallâhi’l-‘azîm buncadan berü du‘â ideyin, kabûl olmaz. Bu ne hâldür diyü perîşân oldukda gice vâkı‘amda görürün, bana eyderler ki “Otuz yıldan berüden hâcetün revâ olmadığın ‘acebler misin, recâ etdüğün ne nesnendir bilir misin? Allâhu Te‘âlâ Hazreti’nin mahbûbı olmak istersen, Kur’ân-ı Kerîm’de¹⁹³”إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ“ okumadın mı bu mertebeyi az mı görürsün ki bu kadar eglendigine ‘aceb ne kılursın” didiler. İmdi nazar eyle bu ‘azîzlerin dîn emrinde ihtimâmlarına ve ıslâh-ı kulûb itmekde mücâhedelerine ve bu matlûbun husûlünde mülâzemetlerine. İmdi sana dahi âhiret gerek ise anlar sülûk itdüğü tarîki elden koma ve dahi hatar-ı ‘azîm idüğünün vechi oldur ki zünûbun evveli kasâvet ve

¹⁹¹ Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansur et-Taberi Lalekaî, **Şerhu Usuli İ'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa**, (thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gamidi), Riyad: Dar'u Taybe, 2003, VI, 1121. Beyhakî, **Suâbu'l-İmân**, IX, 371.

¹⁹² en-Nisâ, 4/77.

¹⁹³ el-Bakara, 2/222.

âhiri şekâvet ve ne‘ûzu billâh iblîs-i mağrûr ve Belâm bin Ba‘ûr kıssaların işidmedin mi ki tum‘-ı dünyâ ucından bir fi‘le mürtekib oldılar ki evvelinde fâsık ve âhirinde kâfir oldılar. Mahrûm-ı ebedî ve merdûd-ı sermedî kıldular. İmdi biz dahi gözümüz açalum ve gönlimüzdeki ma‘siyet ‘azmini kat‘ idelüm ve zulmet perdesini ref‘ idelüm ve şekâvet vartasından hazer idelim. Zîrâ dimişlerdir ki bir kişi günâh işlese kalbi kararır. ‘Alâmeti odur ki günâh işlemekten kayırmaz olur, anın katında ‘ibâdetin kadri kalmaz ve hayrı nasîhat ile müte‘essir olmaz ve dahi rivâyet olunur ki, kırk yıl gice ve gündüz bir günâh için ba‘zı müttakîler ağladı ve tazarru‘ vü zârî kıldı. İmdi biz dahi günâh-ı kebâyirden ve sağâyirden ne var ise hesâb idüp [13-a] tevbe kılmağın te‘hîr itmeyelüm ki ölüm kişiye ansızın gelür. Her demde vaktimiz hâzır olalum ve dahi Âdem Nebî’nün ‘aleyhi’s-salâtu ve’s-selâm hâline nazar eyle, gör ki Hak Te‘âlâ kendü yed-i kudreti ile halk itmişken ve melâ’ikelere secde itdürüp boynları üzre getürüp cennete atmışlariken âhar bir günâh işlediği içün başından tâc-ı kerâmet ve öninden hil‘atı alup kendüyi cennetden sürdü. İki yüz yıl sergerdân olup âhirü’l-emr tazarru‘ ve ibtihâl ve zârîliği nihâyetine irişdirüp tevbesini kabûl idüp günâhını ‘afv eyledi. İmdi Âdem Nebî’nün bir günâh işlemek ile hâli böyle olacak, ma‘siyet deryâsına ğark olanların hâli nice olsa gerekdür! ve dahi tevbe idenlerin tazarru‘ı ve ibtihâli bu derecede olıcak günâh üzre musırr olanların hâli ve ‘âkibeti neye varsa gerekdür! ve dahi günâhdan tâ‘ib olanların hevli kıyâmetden emîn olmayıcak tevbe kılmayanlar ne fikredürler ‘acabâ! İşledükleri ma‘siyet kendülerden sorulmaz mı sanurlar! Öyle olsa sana vâcibdir ki cemî‘-i günâhlarına tevbe idesün. Eger tekrâr günâh işlerisen tekrâr tevbe idersen günâh işlemegi nice san‘at idindükse tevbe eylemeni dahi öyle san‘at idinmesün ve dahi günâh işlemekten nice ki ‘âcizlik getürmezisen tevbe eylemekden dahi öylece ‘âcizlik getürmeyesün ve dahi nice şeytâna tâbî‘ olup günâh işledinse Rahmân’a tâbî‘ olup tevbe eyleyesin. Zîrâ ki günâh ardınca tevbe kılmak ‘alâmet-i hayrdır. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurıyor ki; ¹⁹⁴”حَيَّاكُمْ كُلُّ مُفْعِنٍ تَوَّابٍ” Ya’nî sizin hayırlınız kesret-i günâh ile mübtelâ olup kesret-i tevbe ile Hak Te‘âlâ’ya rücû‘ idenizdir. Hak Te‘âlâ’ya Kur’ân-ı Kerîm’inde buyurır; ¹⁹⁵”وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا” Ya’nî şol kimesne ki bir yaramazlık işler yâhûd nefesine zulm eyler, andan sonra Hak Te‘âlâ’dan mağfîret taleb eyler, ol kimesne Allâhu Te‘âlâ Hazreti’ni kendü içün günâhlarını örtücü ve esirgeyici bulur.

¹⁹⁴ Beyhakî, *Şuâbu'l-İmân*, IX, 327; Münâvî, III, 468.

¹⁹⁵ en-Nisâ, 4,110.

[Fasl]

Ve bi'l-cümle kaçan ki tevbeye ibtidâ eylesen ve gönlünü günâhlardan berî eylesen ve dahi niyyet kılsan ki artuk günâha ihtiyâr ile mübâşeret eylemeyesün ve mümkün oldukça irzâ-yı husemâ ve kazâ-i fevâ'id kılup sâ'ir umûrda Hak Te'âlâ Hazreti'ne tazarru' ve zârî ve ibtihâl ile rücû' idesün, tâ ki 'inâyet-i Hak olup zünûbunu 'afv eyleye ve hizâne-i lütfinden hasmını tesellî eyleye ve niyyet üzere ğasl idüp ve ârî pâk don giyüp bir halvet yirde dört rek'at namâz kılup namâzdan fâriğ olıncak yüzini yire sürüp başına toprak koyup ağlayu ağlayu kalb-i hazîn ve savt-ı refî' ile günâhını zikr ile mümkün oldukça ve kendü nefsinî melâmet ile kesb u kârî tazarru' vü zârî kılup gözyaşların döküp seyl-i eşk ile bend-i vücûdî söküp [13-b] serzeniş idüp eyder ki, "Ey yüzi kara 'âsî nefis, Hazret-i Hak'dan utanmaz mısın, âhiretini sanmaz mısın, öleceğin anmaz mısın, dahi insafâ gelmez misin, nice bir musîbet işleyüp Mevlâ'na muhâlefet eylersen 'azâbına tâkat getirebiliyor musun, ğazâbından kurtulmağa kâdir misin ki bunca zünûba mürtekib olursun." Bunun emsâli sözler ile nefsünü zecr idüp kıyâmet gününün şiddetini fikr eyleyüp, kendü hâlini tedbîr itdikden sonra başını yirden kaldırıup iki ellerini kaldırıup Hak Te'âlâ'ya du'â idüp eyder ki; "إِلٰهِي عَبْدُكَ الْعَاقِبُ رَجِعْ اِلَى بَابِكَ عَبْدُكَ الْعَاصِي رَجِعْ الصَّلَاحَ عَبْدُكَ الْمَذْنِبُ اِتَّكَ بِالْعَذْرِ فَاعْفُ عَنِّي بِجُودِكَ وَتَقَبَّلْنِي بِفَضْلِكَ وَاَنْظِرْ اِلَيَّ بِرَحْمَتِكَ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي مِنَ الذَّنُوبِ وَاَعْصِمْنِي فِيمَا بَقِيَ مِنَ الْاَجَلِ فَاِنَّ الْخَيْرَ كُلَّهُ يَا تَجْلِي عِظَائِمِ الْأُمُورِ يَا مُنْتَهَى هِمَّةِ الْمَهْمُومِينَ يَا مَنْ إِذَا أَرَادَ: " Bu du'âyı şiddet ile okuyasın: "بِيدِكَ وَ أَنْتَ بِنَا رُؤْفَ الرَّحِيمِ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَوْ كُنْ فَيَكُونُ أَحَاطَتْ بِذُنُوبِنَا وَ أَنْتَ الْمَدْحُورُ لَنَا يَا مَدْحُورَ كُلِّ شَيْءٍ كُنْتَ أَذْخَرَكْ لِهَذِهِ السَّاعَاتِ فَتُبَّ عَلَيَّ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ." Andan sonra tekrâr tazarru' vü zârî kılup gözyaşını seyl-âb eyle ve bu du'âyı okı: "يَا مَنْ لَا يَشْغَلُهُ شَأْنٌ عَنْ شَأْنٍ وَلَا سَمْعٌ عَنْ سَمْعٍ يَا مَنْ لَا تُغْلِطُهُ الْمَسَائِلُ وَيَا مَنْ لَا يُرِمُهُ الْإِحَاحُ الْمَلْحِيحِينَ، اِذْقِنِي بَرْدَ عَفْوِكَ وَحِلَاوَةَ مَغْفِرَتِكَ" 196 Andan sonra Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem üzerine salavât getire ve cemî'-i mü'minlere du'â ve istigfâr eyleye. Andan sonra Hak Te'âlâ Hazreti'nin tâ'at ve 'ibâdetine meşgûl ola ki bu takdîrce günâhlardan pâk olup anadan doğmuş gibi olırsun ve mahbûb-ı Hak olup "إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ" 197 mefhûmının mâsadaki olırsun ve senin için ecr-i cezîl ve sevâb-ı cemîl hâsıl olur ve tevbe-

¹⁹⁶ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, IV, 340-341; Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (thk. Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amravi), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001, XVI, 425.

¹⁹⁷ el-Bakara, 2/222.

i nasûh cemî‘-i şerâyiti ve erkânı ile tamâm idüp yirine getürmiş olırsun ve bereketen ihlâs bulup mihnet-i ma‘siyetden halâs olup dünyâda ve âhirette tevvâblar silkinde münselik olup ‘akabe-i tevbeden halâs bulırsun, bi-‘avnillâhi te‘âlâ ve hüsni tevfikihî, innehû veliyyü’l-hidâye.

D. el-Bâbü’s-Sâlis-الباب الثالث في العوائق

Mukaddime-i kitâbda ma‘lûm olmuş idi, ‘ibâdete mâni‘ olan dört nesnedir; birisi dünyâdır, bundan halâs olmak tecerrüd ile ve zühd ile hâsıl olur. Zîrâ ki dünyâyâ râğbet iden anın tahsîli ile meşğûl olup ‘ibâdetden kalır. Zâhiri taleb ile ve bâtını îrâdet ve muhabbet ile meşğûl olur. İmdi bir kişinin zâhiri ve bâtını dünyâyâ meşğûl olsa ‘ibâdet itmek müyesser olmaz. Şol sebebdan ki kişinin nefsi ve kalbini bir nesneye meşğûl olsa anın zıddından münkâtı‘ olur. Anın içün e‘imme-i dîn, dünyâ ile âhireti iki kuma ‘avrata benzedirler ki birisi irzâ itsen [14-a] âharı incinir ve dahi mağrib ile maşrika teşbîh iderler. Birinden yana yürisen âharından ‘ırâk olursun, muhassal birisine meyl âhirinden i‘râzı müstelzimdir. Nitekim Ebû Derdâ radiyallâhu ‘anh eyder; ¹⁹⁸“زاولت أن أجمع بين العبادة والتجارة فلم” Ve dahi emîrü’l-mü‘minîn ‘Ömer radiyallâhu ‘anh buyurır ki; ¹⁹⁹“لو كانتا مجتمعين لأحد غير لاجتماعنا لما أعطاني الله تعالى من القوة والليل” iderdim didi ve Hazret-i Resûlullâh ‘aleyhi’s-salâtu vessellâm buyurmuşlardur ki; ²⁰⁰“من أحب دنياه خرب آخرته ومن أحب آخرته خرب دنياه فأثروا ما يُبقى على ما يفنى” Bu zikr olandan ma‘lûm oldu ki bir kişinin zâhiri ve bâtını dünyâyâ meşğûl olsa, ana ‘ibâdet müyesser olmaz. Eger zâhirde iderse ma‘iyyetde ‘ibâdet olmaz. Belki ‘âdetdir, zîrâ ki ‘ibâdet, zâhirî ve bâtınî, Allâhu Te‘âlâ’ya meşğûl olmak ile olur. Ammâ kaçan ki zâhirdir ki ve bâtını dünyâdan mücerred kılsan, sübk-i bâr kalsan senin içün ‘ibâdet itmek âsân olur. Zîrâ ki huzûr-ı kalb hâsıl olur ve ‘ibâdetine istikrâr virür ve dahi mu‘âvenet ider. Nitekim Selmân-ı Fârisî radiyallâhu ‘anh eyder; ²⁰¹“إن العبد إذا زهد في الدنيا استنار قلبه بالحكمة وتعاونت أعضاؤه في العبادة” Ve dahi dünyâdan mücerred olmak ‘ibâdetin kıymetini ziyâde eyler ve şerefini arturur. Nitekim

¹⁹⁸ Rivayet kaynaklarında Ebû Derdâ’ya ait böyle bir söze rastlanılmamıştır.

¹⁹⁹ Kaynaklarda bu şekilde bir söze rastlanılmamıştır.

²⁰⁰ İbn Hanbel, **Müsned**, XXXII, 470; Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, **Sahîh-i İbn Hibbân**, (thk. Şuayb Arnavûd), Beyrut, Müessesetü’r Risale, 1988, II, 486; Hâkim en-Nisâburî, IV, 343, 354; Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, III, 517.

²⁰¹ Rivayet kaynaklarında Selmân-ı Fârisî’ye ait böyle bir söze rastlanılmamıştır.

Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurmuşlardır; ²⁰²“رَكْعَتَانِ مِنْ رَجُلٍ زَاهِدٍ قَلْبُهُ خَيْرٌ وَأَحَبُّ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ عِبَادَةِ الْمُتَعَبِّدِينَ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ أَبَدًا سَرْمَدًا” Eger su’âl olunsa ki zühdün hakîkati nedir? Beyân eyle ki ‘ibâdet itmek bize müyesser ola. Cevâb virürüz ki müctehidîn katında zühd iki kısımdır; birisi ‘abdin makdûrudur, birisi makdûrî değildir. ‘Abdin makdûrî olan dahi üç kısımdır; birisi taleb-i dünyâyı terk itmekdür, birisi katında olanını dağıtmakdur, birisi dahi dünyânın irâdetini ve ihtiyârını kalbinden çıkarmakdur. Ammâ ‘abdin makdûrî olmayan bu dünyâdan gönlini saklamakdur ki herkes anın kalbinde dünyâ muhabbetinden eser kalmamakdur ve dahi bilgil ki zühd-i gayr-i makdûrın mukaddemesi zühd-i makdûrdur. Meselâ sâlik olan zühd-i makdûrî vech-i mezkûr üzre ‘amele getürse dünyâdan gönli bî-ihtiyâr sovumağa başlar. Bu taksîmden zühdün hakîkî ne idügi ma‘lûm oldı ve dahi bilgil ki bu umûr-ı selâsenin şekli ve zahmetli ve meşakkatlisi gönülden îrâde-i dünyâyı terk itmekdür. Zîrâ nice kişiler vardur ki zâhirde dünyâyâ mübâşeret itmez ve âşikâre taleb eylemez. Lâkin gönülden tâlib ve râğibdir. Bundan bilindi ki zühdün ve tecerrüdün zübdesi ve güzîdesi terk-i irâde-i dünyâdır, terk-i taleb ve terk-i mübâşeret değildir. Görmez misin ki Hak Te‘âlâ tenzilde buyurır; ²⁰³“لِّلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ غُلُوًّا فِي [14-b] تِلْكَ الدَّارِ الْآخِرَةِ نَجْعَلُهَا” ²⁰⁴” Ya’nî biz dâr-ı âhireti kılâruz, şol kimseler için ki yeryüzinde dünyâ ile ululanmak dahi fesâd itmek istemezler. Bu âyet-i kerîmede nefy-i irâdeyi zikr eyledi. Nefy-i taleb mübâşeretini zikreylemedi, nefy-i irâdet anları müstelzim olduğu için ve dahi buyurır ki; ²⁰⁴” Ya’nî “مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ” ²⁰⁵” Ya’nî şol kimesne ki âhiret ekinini ister, anın murâdın hâsıl eyleriz. Ammâ âhirette nasîbi yokdur ve dahi nice yirlerde Hak Te‘âlâ buyurmuşdur; ²⁰⁵” Ya’nî “مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا” gibi irâdeti zikreyler, sâyirîni zikreylemez, mühim olup sâyirîn müstelzim olduğu için. Lâkin kaçan ki bir kişi terk-i dünyâ taleb ve tefrîk-i cem‘ üzerine müdâvemet ve mülâzemet kılrsa mercu’dur ki Hazret-i Rabbu’l-‘İzzeti terk-i irâdet-i dünyâyâ dahi fazlı ve keremi birle tevfiik eyleye ve dahi bilgil şol kimesne ki dünyânın kabahâtini ve âfâtını ve ‘uyûbunu fikreylese terk-i dünyâ kılmağa ve gönlinde muhabbeti izâle kılmağa bâ’is olur, bi-‘avnillâh ve e’imme-i dîn rıdvânullâhi ‘aleyhim ecma’in dünyânın kabahâtini ve ‘uyûbunu

²⁰² Beyhakî, Şuâbu’l-İmân, X, 405; Münâvî, III, 575

²⁰³ el-Kasas, 28/83.

²⁰⁴ eş-Şûrâ, 42/22.

²⁰⁵ el-İsrâ, 17/18.

katında nice sözler söylemişlerdür. Ba‘zıları demişlerdür ki, dünyâyı terk eyledüm, kıllet-i ğinâ ve kesret-i ‘inâ ve sür‘at-ı fenâ ve hisset-i şürekâsından ötirü. Ba‘zılar eyder bu kelâmdan râyiha-i raġbet şemm olunur, zîrâ ki bu sıfatlar ile mevsûf olmasa terk eylemezüm demek îhâm olunur. Bâ-vücûd ki bunlarısız terki lâzımdır. Ya‘nî ‘azîzler demişlerdir ki, dünyâ Hak Te‘âlâ Hazreti’nin ‘aduvvısıdır, Mevlâmızın ‘aduvvısına muhabbet itmek mûcib-i ġazâb ve sebep-i zevâl-i ni‘met ve kâtı‘u’t-tarîk-i rahmetdir ve dahi bu dünyâ-yı deniyye hadd-i nefsinde bir cîfe-i habîsedir görmez misin ki ‘âkibet niye vardır. Ta‘âmı yahni ve libâsı pelâs olur ve ‘akârı harâb ve devâbı türâb olur. Hüküm ve hükûmeti zâ’il olur. Pes kişi bunun nesnesine mâ’il olur. Lâkin bu cîfe hevâ-yı nefse hoş gelür. Zehâri fiyle müzeyyendür. Ğâfil zâhirine aldanup mağrûr olur. ‘Âkil habâsete nazar idüp i‘râz eyler. Eger su‘âl olınsa ki vech-i mezkûr üzerine dünyâdan i‘râz itmek bize farz ve nâfile midir? Cevâb virirüz ki harâmdan zühd farzdır. Helâlden nâfiledir. ‘İbâdetde müstakîm olanlar katında harâm meyyite-i müstakzir hükmündedir, zarûret olmayınca tenâvül itmeye ikdâm eylemezler. Tenâvül itdükleri vaktin dahi def‘-i zarar idecek kadar kuvvet iderler ziyâde itmezler. Ammâ helâlden zühd idüp i‘râz itmek bûdelâ mertebesidir. Anların katında helâl, meyyite hükmündedir. Hâcet mikdârı tenâvül iderler, ziyâde itmezler. Ammâ harâm anların yanında od menzilesindedir kat‘an tenâvül itmezler ziyâde itmezler hâtırlarına dahi getürmezler. Kendüleri helâk olmaġa râzı olurlar. Harâm tenâvül itmeġe râzı olmazlar. Bu makâma yetişenlerin kalbi dünyâdan devr olup **[15-a]** himmetleri bi’l-küllîyye dünyâdan mûnkatı‘ olup cîfe-i habîsden nefret ider gibi nefret iderler ve gönüllerinden irâdet ve ihtiyâr zâ’il olur. Eger su‘âl olınsa ki ne vechile mezkûr üzerine dünyâdan i‘râz itmek bize farz mıdır ya nâfile midir? Cevâb virirüz ki, harâmdan zühd farzdır, helâlden nâfiledir. Anı bizde bu tâbî‘at ve hilkât dururken bizim müştehamız ve matlûbumuz od gibi ve cîfe gibi mekrûh olmak ne vechile mutasavverdir? Cevâb virirüz ki, Şol kimesneler ki Hak Te‘âlâ tevfiķ virdi ve bildirdi ki, dünyâ kendünün düşmanıdır ve mü’mînlerin harâmısidir, yolların urur ve dahi cemî‘-i mazarrâtını ve âfâtını anlamışlardır. Anların katında nâr-ı muhrikadır ve cîfe-i müstakzire gibi görünür. Bunları kimesne ta‘accüb itmez. İllâ şol ġâfil kimesneler iderler ki, kendileri dünyânın zâhirine ve zînetine mağrûrlardır. ‘Aybına ve âfâtına muttali’ değillerdür. Bu ma‘nâ münkeşif olmak içün bir mesel îrâd idelüm ki farz eylese diriz ki bir kâmil helvacı şekeri helva bişirse lâkin içine zehr-i kâtil karıştırsa ve belirsiz olsa ba‘zı kimesneler zehîr kâtil idüġin bilseler ve ba‘zılar bilmeseler ol helvacı helvasını ra‘na tabaklara zînet idüp halka ‘arz eylese şol kimesneler ki içinde zehîr var idüġin bilürler, tenâvülden i‘râz iderler. Bir vechile ki eger ‘azâb dahi itseler yemeġe ikdâm itmezler. Zîrâ bilirler ki helva nâr gibi tenâvül ideni helâk ider ve

ammâ şol kimseler ki içinde ne var idügin bilmezler, rağbet idüp tenâvül itmek üzerine olurlar, mütehâlik olurlar ve ziyâde hırs gösterirler. Rağbet itmeyenleri ta‘accüb iderler. Belki hamâkata ve sefâhate haml iderler. Bu zikr itdigimiz harâmın zararın bilip i‘râz idenler ile bilmeyüp rağbet idenlerin mislidir. Ammâ helvacı helvanın içine zehîr katmasa lâkin helvanın içine tükürse ya süm kürse andan karışdurup bilirsüz eylese andan ‘arz eylese bilmeyenler rağbet ile tenâvül ider. Bilenler istikrah idüp zarûret olmayınca tenâvül itmezler. Bu zikr olunan ehl-i basîret olanlar ile ehl-i ğaflet olanların helâlden tenâvül itdüklerinin meselidir ve bu iki tâ’ife egerçi tâbî‘atda ve hilkâtda birdir. Lâkin basîretde ve ğafletde muhâlif oldukları cihetden birisi rağbet itdüğinden birisi rehbet ider idi. Ğâfiller eger dünyâyı zâhidler anladığı gibi anlasalar anlar dahi zâhid olurlar idi ve eger zâhidler dünyânın kendü zarârını bilmeselerdi ğâfiller gibi anlar dahi rağbet idüp hırs gösterir idi. Eger su‘âl olunsa ki ‘ibâdet kıvâm-ı beden olmayınca müyesser olmaz. Bu dahi dünyâsız olmaz. Bu takdîrce bi’l-küllîye i‘râz itmek ne vechile mümkün olur? Cevâb virirüz ki, kıvâm-ı bedenden maksûd olan ‘ibâdet itmege kuvvet ve kudret hâsıl olmakdur. **[15-b]** Yimek ve içmek ve telezzüz itmek değildir. İmdi senin bedeninin kıvâmını Hak Te‘âlâ diler ise sebebsiz bâkî kılur, melâ’ike gibi. Dilerse sebep ile bâkî kılur. Vakt olur ki senin yanında azalan rızkı sebep kılur. Vakt olur talebini ve kesbini kılur. Vakt olur ki bir kişiyi sebep kılursun, anı bilmezsin ve taleb eylemezsin. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ²⁰⁶”وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ“ Ya’nî şol kimseler ki Hak Te‘âlâ rızâsı için terk-i zünûb itmek ile takvâ kılurlar. Hak Te‘âlâ ol kimesneleri ğamdan ve ğussadan kurtarır ve dahi ummadığı yirden rızkın verir. Bu takdîrce taleb-i dünyâ hâcet değildir. Tevekkül ile ‘ibâdetinde hâlis ol rızkın kında ise gelür yetişür, Hak Te‘âlâ’nın lütfi ve keremi birle. Eger bu derecede sabr idemeyüp taleb idersen tâ‘ata kuvvet hâsıl olmak için niyyet ile murâd-ı nefis için taleb eyleme, tâ ki senin talebin ve irâdatın kes-i âhiret olup ‘ibâdetden ‘add oluna. Bu takdîrce senin talebin zühde ve tecerrüde mâni‘ olmaz, vallâhu te‘âlâ a‘lem.

‘İbâdeti ‘â’ik olanların ikincisi halkdan ‘uzletdir ihtilâtdan i‘râz vâcibdir. İki haslet için ki haslet-i evvel oldur ki, halk sâliki kendüye meşğûl idüp ‘ibâdetden alıkor. Ba‘zı ‘azîzlerden rivâyet olunur ki; bir cemâ‘ata sataşdım, ok atar bir kişi dahi gördüm ki ‘ırâk yirde oturmuş kendi hâline meşğûl. Diledim ki bunun ile musâhabat idem. Yanına vardım. Bana eytdi muhabbetullâh musâhebâtden sevgülüdür. Didüm ki; bunda yalnız

²⁰⁶ et-Talâk, 65/2-3.

muhabbet olursan. Eytdi; Hak Te‘âlâ ve dahi iki melek benim ile biledir. Eytdüm; ok atanların kanğısı giçdi. Didi ki; Hak Te‘âlâ kangısını birağırsa ol giçdi. Benim yolum kanğı tarafadır didim. Eli ile gökten bana işâret eyledi ve durup yürüvirdi. İmdi ma‘lûm oldu ki, halk kişiyi kendüye meşğûl idüp tâ‘atdan alıkor. Vakt olur ki ‘ibâdet itmek isteyesin men‘ iderler vakt olur ki ‘ibâdet evcinden kişiyi belâya girifdâr iderler. Nitekim Hâtem-i A’sâm rahimehullâh didi ki bu halkdan beş nesne taleb eyledüm, ‘icâbet itmediler, gelin ‘ibâdet idelüm didim, itmediler. İmdi ben ‘ibâdet iderim, bana mâni‘ olman didim, mâni‘ oldılar. Sizden ferâğat üzre olanı beni incitmen didim. Rencîde itdiler. Cemî‘-i nesnenizden geçdim, bana ‘icâzet virün, mâni‘ olman didim. Mânî‘-i hâcet oldular. Beni nâmeşrû‘ işe da‘vet eylemek size tâbî‘ olmaduğım vaktin bana ‘adâvet eylemen didim ve muhâlefet itdüğim vaktin bana ‘adâvet itdiler, âhar bunları terk idüp yalnız ‘ibâdete meşğûl oldum ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem ‘uzlet zamânını [16-a] vasf eyledi ve ol zamânın ve ehlinin ahvâlini beyân eyledi, ol zamâna ta‘ayyünler ‘uzlet eylesinler diyü emr eyledi ve dahi şübhe yokdur ki Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem bize aslah ve enfa‘ olan umûru bizden yek bilir. İmdi her kişi kendü zamânını görsün. Eger vasf eylediği üzerine bilirse emrine imtisâl idüp nasîhatını kabûl eylesün çün senin zamânında sana aslah olan nesnelerde senden a‘lem olduğın tasdîk itdüğün ise ‘ilel-i kâzibe ile ta‘allül idüp kendü nefsüne huda‘ eyleme ki ziyân idüp hâsır olursun. Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem ‘uzlet zamânını vasf itdüğü hadîslerin birisi budur ki ‘Abdullah bin ‘Amr bin el-‘Âs radiyallâhu ‘anh haber virüp eyder ki; ²⁰⁷بينما نحن حول رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا ذكر الفتنة فقال: إذا رأيتم الناس مرجت عهودهم وخفت أماناتهم، وكانوا هكذا وشبك بين أصابعه قلت: ما أصنع عندك ذلك جعلني الله فداك قال: الزم بيتك وأمسك عليك لسانك وخذ بما تعرف وذر ما تنكر، وعليك بخاصة Ya’nî bir zamân Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem etrâfında oturduk fitne zamânı anıldı ve dahi vakti soruldu, buyurdu ki; “Şol vakitdir ki halkın ‘ahidleri müşevveş ola ve emânetleri kalmaya.” Ve mübârek parmaklarını birbirine sokuşdurup müşebbek eyledi ve buyurdi: “Şöyle oldukları vaktin halkın ‘ahdi ve emâneti ferşikatiş olduğu vakit.” Dimek olur ki, didim ya Resûlallâh, Hak Te‘âlâ beni sana fedâ eylesin, ol vakt ne işleyeyin. Buyurdi ki, evinde isem ol otur ve dilini hıfz eyle sana emrolan nesneleri tut, nehy olanları terk it ve bir hadîsde dahi buyurır ki; ²⁰⁸ذلك أيام الهرج قيل

²⁰⁷ Ebû Davud, **Melâhim**, 17; İbn Mâce, **Fiten**, 32; İbn Hanbel, **Müsned**, XI, 567; Hâkim en-Nisâburî, IV, 315; Ebû Nuaym, VIII, 144.

²⁰⁸ İbn Hanbel, **Müsned**, VII, 316; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, X, 8; Hâkim en-Nisâburî, III, 361.

mu'âvinimiz yokdur. Dünyâdan giderimiz çokdur ve zamâne halkının fesâdına nihâyet yokdur ve 'Ömer bin el-Hattab radiyallâhu 'anh buyurır ki, 'Uzletde râhatlık var, yaramazlara karışmaktan ve dahi rivâyet olunur ki Süfyân bin 'Uyeyne rahimehullâhu 'aleyh eyder: "Bir gün Süfyân-ı Sevrî'ye varup bana nasihat eyle didim. Eytdi: ²¹²أقلل من معرفة الناس" Ya'nî halkdan bilişligi izâle it. Ben eytdim; "Niçün Allâh sana rahmet eylesin?" Hadîsde gelmişdür ki; ²¹³أكثرُوا من معرفة المؤمنين فإن لكل مؤمن شفاعة" Ya'nî mü'minler ile bilişligi çok eylen ki her mü'min için şefâ'at vardır, kıyâmetde de ki bu zamânda herkes mekrûh görmezsin illâ bilişlerinden görürsün. Hadîs bunun gibi zamâna göre değıldür" didi. Ben eytdim; "Gerçek siz bu zamânın hâli budur ki dersiz, âhar Süfyân-ı Sevrî fevt oldukdan sonra nice yıllar geçtikden sonra vâkı'amda görüp didim ki "Yâ Abdallâh, bana nasihat eyle." Eytdi ki; "Halk ile bilişigini çok eyleme ki bunların şedâyidinden halâs olmak müşkildir." Ve dahi Fâzıl bin 'İyâd rahimehullâh eyder ki; " Bu zamân bir zamândır ki dilini sakla ve mekânını yaramazlardan hâli eyle ve kalbini ilâc-ı riyâzet ile pâk ve 'âli eyle. [17-a] Hak Te'âlâ buyurduğünü işle ve nehy itdüğünü terk eyle ve Süfyân-ı Sevrî rahimehullâh eyder ki; ²¹⁴هذا زمان السكوت ولزوم البيوت والرضى بالقوت إلى أن تموت" Ve dahi Dâvûd-i Tâ'i rahmetullâhi 'aleyh eyder ki; ²¹⁵صم عن الدنيا واجعل فطرك الجنة وفر من الناس فراك من الأسد" Ya'nî dünyâda oruç tut, âhiretini fitra ile ve bu halkdan kaç arslandan kaçtığın gibi, tâ ki sana zararları yetişmeye ve dahi Ebu 'Ubeyde'den rivâyet olunur ki her kime yetişdim, bana ekser nasihatları bu oldu ki dilersen Hak Te'âlâ katında kadrin ve şerefîn ola halk içinde ma'rûf olmak hevâsını içinden çıkar. İmdi bilgil ki 'uzlet bâbında ehadîs ve ahbar ve âsâr çokdur. Lâkin bu kitâbda ihtisâr olundu. Tafsîl isteyen İmâm-ı Gazâlî'nin rahimehullâh *Kitâbu Ahlâki'l-Ebrâr*'ına nazar eylesin. Ammâ şol haslet-i sâniye ki halkdan teferrüd ve 'uzlet iktizâ ider. Ol oldur ki halka muhtalit olan 'âbidler 'ibâdetini ne halkın yüzüne tezeyyün

²¹² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebü'd-Dünya, **el-Menemât**, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, 1993, s. 40; Ebû Nuaym, VI, 383.

²¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Şemsüddin ez-Zehebî, **İsbâtü's Şefâa**, (thk. İbrahim Abdülmecid), Edvâü's-Selef, 2000, s.58; Aclûnî, s.125.

²¹⁴ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebü'd-Dünya, **el-Uzle ve'l-İnfirâd**, (thk. Abdülhamid Muhammed es-Sa'dunî), Kahire: Mektebetü'l-Furkân, s. 45; Sefirî, I, 445.

²¹⁵ Ebû Nuaym, VII, 342, 351; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **el-Müntehab min Kitâbi'z-Zühed ve'r-Rekaik**, (thk. Hasan Sabri) Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2000, s. 130. a. mlf., **Târîhu Bağdâd**, VIII, 347; Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, **Vefâyâtü'l-A'yân**, II, 261.

idüp göstermek dâ‘iyesinden hâlî değildir. Zîrâ ki riyâ kara karınca yirde karanlık gicede nice yürürse riyâ dahi kişinin damarlarında şöyle yürür. Kimesne görmez. İmdi halkdan müteferrid olmayanların ekser ‘ameli riyâ sebebiyle bâtıl kılur, hiç haberi olmaz. Meger ki Hak Te‘âlâ kendü kereminden saklaya. Nitekim Yahyâ bin Mu‘âz rahmetullâh eyder; ²¹⁶“رؤية الناس بساط الرياء” Ya‘nî kişinin ‘ibâdetini nass görmek riyâ döşegidür. Bu ecildendir ki zümre-i zühhâd riyâdan korkup birbirine ziyârete varmazlar idi. Nitekim rivâyet olunur ki, Herîm bin Hayyân ‘Üveysi’l-Karne radiyallahu ‘anhumâ didi ki; “Yâ ‘Üveys, bize sıla ile ziyâretle likâ eyle.” ‘Üveys didi ki; “Sana sıla edeyin, dahi efdal-i nesne ile du‘â-yı ğaybdır. Ziyâretde ve likâda tezeyyün ve riyâ ‘ârız olup ‘ibâdeti ibtâl eyler.” Ve dahi Süleymânî’l-Havâs için dirler ki; “İbrâhîm bin Edhem geldi, varup ziyâret etmez misin?” Cevâb virüp didi ki; “Şeytân-ı mâride buluşmak bana sevgülüdür ana buluşmakdan.” Bu söz halka hoş gelmedi, didiler ki; “Ne ‘aceb söz söyledin, ol ‘azîzin nesin gördün ki böyle dirsın?” Didi ki; “Yaramazlığın görmedim, lâkin korkarım ki ana buluşduğum vakit tezeyyün-i ‘amel kılmağıla ‘ibâdetimi bâtıl kılam, şeytâna buluşduğum hinde andan imtina‘ idüp şerrinden halâs olurun, bi-‘avnillâhi te‘âlâ.” Ve dahi rivâyet olunur ki İmâm-ı Gazâlî’nin şeyhi ‘âriflerden birine buluşdu. Çok zamân söyleşdiler. Andan birbirine du‘â kıldılar. Âhar şeyh ‘ârifeye eytdi; “Bu meclisten korkulu ve hatarnâk meclise hâzır olmadım bana sen hadîsin gökcegin ve ‘ilmin nefis haber vermedin mi ve benim önimde izhâr-ı kasdın eylemedin mi? Ve ben dahi ile eylemedim mi iki taraftan riyâyıla ibtâl-ı ‘amel kılmaduk mı?” **[17-b]** Bu şeyh işidip şol kadar ağladı ki ‘aklı başından zâ‘il oldu. Andan sonra ekser-i mahalde bu kaziyyeyi anup halka nasîhat iderdi. İmdi zâhidlere ve ehl-i riyâzetlerine birine buluşdukda hâlleri böyle olıcak, erbâb-ı dünyâ ve ashâb-ı ğaflet ve hevâ olanların hâlleri nice olsa gerekdir ve ehl-i fesâd olanların ‘âkibeti yine yitişe. İmdi bilgil ki bu zamân ehlinin fesâdından ve mazarrâtından halâs olmak müşkildir. ‘İbâdetden seni alıkoyalar, andan gayrı nesne hâsıl olmaz ve hâsıl olmuş tâ‘atını bile ifsâd iderler. Öyle olsa senin üzerine lâzımdır ki bunlardan ‘uzlet idesin. Eger su‘âl olunsa ki halkdan ‘uzlet ve müteferrid olmanın hükmi nedir, bu hususda tabakâd-ı halk nicedir ve bize vâcib olan ‘uzletin haddi nedir? Cevâb virirüz ki, halk bu bâbda iki fırkadır; biri şol kimesnedir ki halkın ana ‘ilmde ve hükmdede ihtiyâcı olmaya. Anın gibi kimesneye evlâ oldur ki müteferrid ola, anlara karışmaya, hemân cemâ‘atde ve cum‘a‘da ve ‘îdlerde ve hacca ve meclis-i ‘ilmde ve ma‘îşetde mühim olan emirlerde karışa. Sâ‘ir umûrda kendinden

²¹⁶ Rivayet kaynaklarında Ebû Derdâ’ya ait böyle bir söze rastlanılmamıştır.

gizleye. Ne kimesne anı bile ve ne ol kimesne bile. Ammâ dilese ki halka herkes karışmaya. Kendüye kemâl-i ‘uzleti maslahat göre. Ana bu vechile ‘uzlet iki emrin biri ile câ’iz olur; birisi dağlar başında ve deryâ köşelerinde ve hâlî yerlerde sâkin ola ki anda mecâmi‘-i enâma ve şe‘âir-i İslâm’a hâzır olmak ana vâcib olmaya ve biri oldur ki ferâyizi edâ itmek için halka karışmakdan bir isim hâsıl ola ki bu ferâyizin sevâbı ana mükâfat eylemeye. Bu takdîrce ehl-i ‘uzlete ‘özü olur. Müellif-i kitâb rahmetullâhi ‘aleyh eyder ki; “Mekke-i Mükerrema’de ba‘zı meşâyih gördüm ki müteferrid olmuşlar. Harem-i Şerîf’de gelüp cemâ‘at ile namâz kılmazlar, ma‘a hâzâ ki Harem’den uzak değiller. Bunlara didim ki “Üzerinize vâcib olan nesneyi niçün terk idersiz?” Cevâblarında bu zikr itdiğimiz ‘özü beyân eylediler. Ben dahi eytdim ki; “Ma‘zûr ‘itâb olmaz ki Allâhu Te‘âlâ ‘alîmun bi-zâtî’s-sudûrdur. Lâkin tarîk-i ‘adl halka şer‘ ile cem‘i lâzım olan yerlerde şerîk olmaktır. Ammâ şol kimesne ki bi‘l-küllîyye ‘uzlet ister, bir yere varsun ki halka karışmak. bi vechin mine’l-vücûh vâcib olmaya. Zîrâ ki kişi halkla bir şehirde bile olsa bunlara kat‘an karışmaya ve ‘özü idüp ihtilâtın şerri hayrından artuktur. ‘Uzletimiz sebebi olur dise egerçi ma‘zûr olur. Lâkin mahall-i hatardır. Vakt ola ğalât eyleye. ‘Özü i‘tikâd ittüğü ‘özü olmaya. İmdi ‘uzlet-i tâmmın **[18-a]** murâd eyleyin. Tarîk-i evveli ihtiyâr eylesün. İkinci fırka şol kimesnedür ki halk içinde ‘ilmde muktedâ ola, merci‘-i nâs ola. Hakkı beyân itmekde ve ehl-i bid‘atın sözlerin red itmekde ve halkı hayır işe da‘vet itmekde kuvvet-i tâmmesi ola. Anın gibi kimesne halkdan ‘uzlet eylemek câ’iz değildir. Belki vâcib oldur ki halkı hayra da‘vet eyleye. Nasîhat eylemekde nasb-ı nefis eyleye. Dîn bâbında şübhelerin halleyleye. Evâmir ve nevâhî-i ityan ide. Nitekim Hazret-i Resûl ‘aleyhisselâm buyurur; ²¹⁷”إذا ظهرت البدع سكت العالم فعليه لعنة الله“ Ya‘nî kaçan ki bid‘atlar zâhir olsa ve ‘âlim olan kimesne sâkıt olsa Allâh’ın la‘neti anın gibi ‘âlimin üzerinedir. Ammâ bu la‘nete ol vakt müstahak olur ki halkla muhtelit ola. Eger halkdan ‘uzlet itmiş olsa müstahak olmaz. Lâkin üzerine lâzımdır ki yine halka rücû‘ idüp emr-i ma‘rûf ve nehy-i münker eyleye. Nitekim üstâd Ebu Bekr bin Fevrek’den rahmetullâhi ‘aleyh rivâyet olunur ki ‘ibâdet eylemek için halkdan ‘uzlet idüp bir dağa vardı. Bir gün ol dağdan bir âvâz geldi ki Yâ Ebâbekir halk üzerine hüccet hak olmuşken itaatullâh koyup kullarını terk eyledin. Çün bu âvâzı işiddi. Girü rücû‘ idüp halka karışdı ve Me‘mûn bin Ahmed üstâd Ebî İshak’dan

²¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli Hallal, **es-Sünne**, (thk. Atıyye Zehrani), Riyad: Dârü'r-Raye, 1989, III, 494; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, **el-Câmi' li-Ahlâki'r-Ravi ve Âdâbü's-Sami'**, (thk. Tahhan Mahmûd), Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983, II, 118.

rahimehumullâh rivâyet eyledi ki Cebel-i Lübnan ‘âbidlerine eytdi ki; ²¹⁸“يا آكلة الحشيش تركتم” Ya’nî “Ey ot yiyiciler, ümmet-i Muhammedi ehl-i bid‘at elinde kodunuz geldiniz. Bu dağda ot yimege meşğûl oldunuz. Anlar dahi cevâb virdiler ki, bizim halk ile musâhabet itmege kudretimiz yokdur. Hak Te‘âlâ sana kudret ve kuvvet virmiş, bu emir senin üzerine lâzımdır, bizim üzerimize lâzım değildir. Andan Ebû İshâk rahimehullâh tasnîf itdügi *Câmi ‘u’l-Celiyy ve ‘l-Hafıyy* ulu kitâbıyla ki halkı Hak yoluna da‘vet eyledi. Ehl-i bid‘at elinden halâs itdi. Dahi şol ‘âlim ki dîn emrinde halk ana muhtâc olalar. Halkla musâhabet kılmak iki tarîk vardır; birisi oldur ki, anda sabr-ı cemîl ve hilm-i ‘azîm ve nazar-ı latîf olup dîn bâbında dâ’ima Hak Te‘âlâ’dan mu‘âvenet taleb eyleye. İkincisi oldur ki, zâhirde halk ile olup bâtında Hak ile ola. Eger halk ana söyleseler söyleşe, eger ziyâret ideler mikdârlarınca ta‘zîm eyleye ve lütûf göstere ve eger sükût ideler ya i‘râz eyleseler ğanîmet bile. Eger halk hayr-ı ‘amel üzerine olsalar, yardım eyleye. Eger lağv ve şer‘ üzerine olsalar bunları zecr ve men‘ eyleye ve cemî‘-i hukûkullâha ri‘âyet eyleye. Ziyârete ve ‘ibâdete ve tağrîbe ve tahiyyedâra Hak Te‘âlâ rızâsı içün gönüllerini hoş eyleye. Kendüden tevakku‘ itdikleri

Derkenâr: muhâlefet eyleye ve i‘râz ide ve hayri nasîhat eyleye. Eger kâdir olursa **[18-b]** maslahatları mümkün oldukça görüvire, müsâhale kılmaya, bunlardan ecr istemeye. Ne işlerse Allah için işleye ve ne umarsa Allah’tan uma, kimesneden nesne ummaya ve dahi nefret ve haşyet gösterüp mütekebbir olmaya ve kâdir oldukça bezl-i mâl eyleye. Dahi ezâlarına mütehammil olup bunlara güler yüz göstere ve eger nesne virirler ise mütebâ‘iz ola ve istiğnâ göstere. Hâceti vârisa dahi ketm eyleye. Mühümmeti bildirmeye, ihfâ ile işleye ve hâcetde kendü nefesine nazar eyleye. Bir vakt ihtiyâr eyle ki nefsi için ‘ibâdet-i hâlise kıla. Nitekim ‘Ömer bin el-Hattâb radiyallâhu ‘anh buyurur; ²¹⁹“إن نمت الليل لأضيعن نفسي”

Ya’nî gice uyursam nefsim zâyî‘ iderin ve eger gündüz uyursam ra‘iyye-i zâyî‘ kılurun. Bu iki emir ortasında bana uyumak nice müyesserdir dedi. İmdi ma‘lûm oldu ki bir kişinin nefsi halk ile olmak ve kalbi Hak ile olmak mihnet-i ‘azîme ve meşakkat-ı şedîdedir. Ehl-i ‘uzletden bunun mücâhedeyi artukdur. Bu sebebdan ba‘zı meşâyih eyder ki “Diriler ile dirilmek ve ölmüşlere iktidâ itmek ne katı müşkil olur” Ve

²¹⁸ Münâvî, I, 401.

²¹⁹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, **Fütuhu Mısır ve Ahbaruha**, y.y., Mektebetü’s-sekafeti’d-diniyye, 1415, s. 105, Münâvî, III, 152.

İbn Mes'ûd radiyallâhu 'anhumâ eyder;²²⁰ "خالط الناس وزايلهم ودينك لا تكلمنه" Ya'nî halk ile ihtilât eyle ve bunlardan 'ırâğ ol dînini mecrûh eyleme. Ammâ şol vakt ki fitne denizi mevc ura. 'Âlem ızdırâba düşe, halka dîn kapusu kalmaya. Başı kapusu ola. Fitne ve fesâd 'âmmе-i nâsdan tecâvüz idüp havâssa sirâyet eyleye. Her kişi kendü maslahatı teşvîşine düşe. Ol vakt bunun gibi 'âlimler için vardır ki 'ilm-i kubûr sınırunda defn edeler ve halkdan 'uzlet idüp her birisi bir köşede sâkin olup her biri kendü nefsin ıslâh ede. İmdi her 'âlim kendü zamânına nazar eylesin. Eger fitne zamânı ise uzleti ihtiyâr eylesin. Eger emn u emân zamânı ise halka ihtilât eylesin ve bu emirde teemmül-i sâdık kılsın. Zîrâ ki bu bâbda galat çok vâki' olur. Niceler 'uzleti vâcib iken ihtilât eylediler ve niceler ihtilât vâcib iken uzlet eyler ve niceler hayvan gibi huzûr-ı ihtiyâr idüp kendüyi ehl-i 'uzlet sanur. Nicelerin dimâğına sevdâ-yı riyâset gâlib olur. Kendüğü emr-i ma'rûf ve nehy-i münker kılurın sanır ma'siyeti 'ibâdet zannidüp mağrûr olur. Eger su'âl olunsa ki Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur ki;²²¹ "عليكم بالجماعة فإن يد الله على الجماعة وأن الشيطان ذئب الإنسان كذئب الغنم، يأخذ الشاة النائية والقاصية"

[19-a] Ya'nî lâzım olup cemâatden ayrılmak ki Hak Te'âlâ'nın yed-i kudreti cemâ'at üzerinedir ve şeytân insanın kurdudur. Cemâ'atden taşra çıkanı ve ayru gideni ve girüde kalanı kapar ve dahi buyurur ki;²²² "فإن الشيطان مع الفذ وهو من الاثنين أبعد" Ya'nî şeytân bir kişiyledir iki kişiden 'ırâkdır cevâb virirüz ki eğer cemâ'at ile olmak buyurdu. Lâkin fitne zamânında müteferrid olmak dahi buyurdu. Nitekim yukaruda beyânı gecdi. İmdi hadîsler arasında tenâkuz yokdur. Muhakkıklar tevfiğ ve tatbîk etmişlerdir. Meselâ 'aleykum bi'l-cemâ'ati hadîsinin üç ma'nâya ihtimâli vardır. Birisi umûr-ı dîniyye ve ahkâm-ı şer'iiyyede müctemi' olun demek olur. Zîrâ ki ümmeti Muhammed dalâlet üzere cem' olmazlar. İmdi bir kişi ahkâm-ı dîniyyede cumhûra muhâlefet itse dalâlete düşer. Ammâ bir kişi cumhûr müctemi' olduğu ahkâm-ı şer'iiyye ıslâh itmek için halkdan 'uzlet eylese bu hadîsi münâffî değıldür. İkincisi ol vecihdir ki cumada ve cemâatde ve idlerde ve bi'l-cümle şer ile içtimâ' vâcib olan yirlerde müctemi' olun dimek olur. Zîrâ ki bunun gibi mecâmî'de kuvvet-i dîn ve şevket-i İslâm ve kefereye kahr ve melâhideye zecr hâsıl olur

²²⁰ Buhârî, **Edeb**, 81; İbn Ebî Şeybe, V, 293; Taberânî, **el-Mu'cemü'l Kebîr**, IX, 353.

²²¹ Mütercim burada iki farklı hadîsi tek seferde zikretmiştir. Birinci hadîs için; "عليكم بالجماعة فإن يد الله على الجماعة" bkz. Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, XII, 447; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, XIII, 426. İkinci hadîs için "وأن الشيطان ذئب الإنسان كذئب الغنم، يأخذ الشاة النائية والقاصية" bkz. İbn Hanbel, **Müsned**, XXXVI, 358; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, XX, 164; Ebû Nuaym, II, 247; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, IV, 338.

²²² Tirmizî, **Fitne**, 31; Nesâî, **Aşretü'n Nisâ**, 101.

ve dahi içtimâ'inde bereket ve Hak Te'âlâ'dan rahmet eksik olmaz. Bu ecilden demişler ki müteferrid olanlar mecâmi'-i İslâm'da halka karışsunlar sohbetde ve mezâhime ve vesâyir umûr da müteferrid olsunlar ki âfâtlardan sâlim olalar. Üçüncü vecih oldur ki, zamân-ı fitne olmadığı vaktin müctemi' olun demek olur. Yâhûd din emrinde za'îf olanlar cemâ'atden ayrılmasunlar demek olur. Zîrâ ki müstakillen ıslâh-ı dîn itmege kâdir değildir. Ammâ şol kimesne ki ehl-i basîret olup din emrinde kaviy ola. Kimesneden hiç istimdâd itmege muhtâc olmaya. Fitne zamânında Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurduğu üzere 'Uzlet-i ihtiyâr etmek evlâdır. Zîrâ ki ihtilâtın fesâdı ziyâdedir 'uzlet fesâdından. Lâkin şe'âir-i İslâm'dan ve hayırlı cemiyetlerden münkatı' olmaya. Meger ki dağlar başında ve hâlâ yerlerde mütevattın ola. Ehl-i İslâm'ın içtimâ'ına hâzır olmak müte'azzir ola. Lâkin anın gibi âlimler her kında olursa cemâ'at-ı müslimînden hâlî olmazlar. Anların ile ictimâi ve ihtilâtı terk etmeye. Mecâmi'-i İslâm'da hâzır olmak sevâbından bî-nasîb olmayalar. Belki iki sevâbdan bile beher-mend olalar. Nitekim abdâl olanlardan istimâ' olunur ki zamânın fesâdına ve tağyîrine mültefit olmayup bu 'âlemi seyir ederler. Ehl-i İslâm'ın [19-b] içtimâ'ına her kında olursa hâzır olurlar. Anlara yirin damarları dürölüp tayy-ı mekân idüp bir müddetde varup ol diyârın halkına dürlü dürlü kerâmet tuhfelerin iletüp nicedir mandalara dest-gîr olurlar ve gâh bu diyârın halkına irişürler. Hakîkatda dünyânın şerefi ve ibkâsı bunların iledir. Hazret-i Hallâk-ı kâ'inât ve Musavvir-ı suver-i mevcûdât dünyâda ve âhirette 'azîz eylesin. Ol kâmilleri ki kendü nefsleri mühimmâtını terk idüp bizim gibi bîçâre tâlibleri matlûbuna ulaştırmağa tamâm yiryüzü kendülere bir kadem olup sa'y-i tamâm ve ihtimâm-ı tâm gösterüp lûtûf ideler. Eger su'âl olunsa ki hadîsde gelmiştir ki; ²²³”رهبانية أمي الجلوس في المساجد“ Ya'nî benim ümmetimin dünyâdan kaçup Hakk'a müteveccih olmaları mescidlerde sâkin olup Hak Te'âlâ'ya 'ibâdet eylemekdir. Bundan bilindi ki halkdan kaçup 'uzlet eylemek hâyiz olmaya. Cevâb virirüz ki; Bu hadîsde zikr olan 'uzletden bir kısımdır. Zîrâ ki bir kişi mescidden çıkmayup halkla ihtilât itmese şahıs bunların ile olup ma'iiyetde münferid olmağıdır. Hûr-i 'ayn uzletdir. Nitekim İbrâhîm bin Edhem rahimehullâh eyder ki “Hak'la münferid olup halk içinde ol Rabbine mûnis ol halkdan vahşet eyle.” Eger su'âl olunsa ki medâris-i 'ilmiyye ve savâmi-i sûfiyye hakkında ne dursin? Bunların içinde 'ulemâ-i şerî'at ve sulehâ-i tarîkat sâkin olurlar. Bunlar ehli 'uzlet midir yohsa ehli ülfet midir? Cevâb virirüz ki; Zümre-i 'ulemâ tahsîl-i 'ilm-i dîn ve cumhûr-ı sulehâ kesb-i ma'rifet-i

²²³ İbn Mübarek, s. 290; Ebû Abdullah Veliyyüddin Muhammed b. Abdullah Tebrizî, **Mişkatü'l-Mesâbih**, (thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî), Dimaşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985, I, 225; Aclûnî, s. 436.

yakîn ve ‘ibâdet ve tâ‘at etmegi için tarîk-i a‘del ve üslûb-ı eshel fikr olunup vaz‘ olunmuştur. Zîrâ ki bu emirde iki ulu fâ‘ide vardır. Birisi halkdan ‘uzlet ve terk-i musâhabet ve müzâhemelerinden ferâğatdır. Birisi şe‘âir-i islâmda halka muvâfakat ve bereket-i içtimâ-i ümmetde müşâreketdir. Bu takdîrce tarîk-i ahsen ve sebîl-i eslem oldur ki kişi medârisde ve savâmi‘de sâkin olup ‘uzlet ve muhâletat mesûbâtını cem’ eyleye. Bu ecildendir ki buk‘aları ekseri şehirlerde bünyâd iderler. Tâ ki erbâb-ı hayr olanlar dîn bâbında tâlib-i ilmi din ve kâsib-i ma‘rifet-i yakîn olanlara muâvenet idüp tekmîl-i ma‘rifet ve tahsîl-i ‘ibâdet itmekde zahmet çekmeyeler vesâir halkın müşkilâtını bunlardan istifsar idüp cevâb alalar ve sulehâ tâ‘ifesinin âdâbın ve rûsûmun görüp iktidâ ideler. Öyle olsa şol kimesneki niyyet-i hâlisalarla bu buk‘aları tamir ederler ve ‘amel bâbında hüsn-i tedbîr iderler. Dünyâda hizmetkâr-ı dîn ve âhirette ashâb-ı huld-ı birrin olurlar. Eger su‘âl olunsa ki mürîd olanların hâli nedir mücerredlerden ve murtazalardan ‘uzlet itmek câ‘iz midir yoksa musâhabet itmek vâcib midir? **[20-a]** Cevâb virirüz ki eger bu mücerredler ve murtazâlar selef-i sâlihînden sonra göre geldikleri durum üzere sâbit-i kademleriye ve e‘imme-i mühtedinden mevrûs olan tarîk üzerine mukarrerler ise anlar dîn karındaşları ve tarîk yoldaşları ve ‘ibâdet yardımcılarıdır. Bunlardan ‘uzlet itmek câ‘iz değildir. Musâhabetlerinde çok fâ‘ide vardır. Bunların meseli Cebel-i Lübnan zâhidleri gibidir. Zîrâ ki bunlar cemâat olup birbirine takvâda mu‘âvenet ederler şedâyidde ve mesâ‘ibde Hak üzerine ve sabr itmek üzerine vasiyet ederler. Ammâ şöyle ki tarîklerini ve ‘ibâdetlerini tebdîl ve tağyîr idüp selef-i sâlihîn aslını ve üslûbunu riâyet etmezler ise mürîdler sâ‘ir halkdan nice muâmele ederlerse anların ile dahi ol vecih ile edeler. Her biri kendü zâviyesinde sâkin olup dinlerini hıfz idüp ‘ibâdete meşğûl olalar mecâmi‘-i İslâm‘da ve hayırlı işlerde bunların ile cem‘ olalar. Vesâ‘ir umûrda uzlet edeler bunlar hakîkatta ehl-i ‘uzletden ‘uzlet idenlerdir. Eger su‘âl olunsa ki bunlar erbâb-ı medâris ve ashâb-ı savâmi‘ birle musâhabet kılmakdan kendülerine zarar müşâhede eyleseler bunların içinden taşra çıkup bir hâlî yirde sâkin olup ‘ibâdete meşğûl olmak câ‘iz midir değil midir? Cevâb virirüz ki; medâris-i ‘ilm ve savâmi‘-i ‘amel kal‘a menzilesindedir. Bunların içinde erbâb-ı mücâhede uğrundan ve harâmiden emîn olurlar. Bunlardan hârici sahrâ menzilesindedir. Şeyâtîn ins u cin leşkeri kal‘adan taşra olanları gayret idüp tâ‘atlarını alup kendülerini esir ederler. İmdi bu askerleriyle muhârebeye kâdir olmayanlar kal‘adan taşra olmak câiz değildir. Kal‘a içinde olup ehlinden ‘uzlet etmek gerektir. Ammâ şol mürîd ki ehl-i basîretidre a‘dâyı def‘ itmege kâdir ola. Kal‘ada olmak ile sahrâda olmak ana beraber ola. Taşrada durmak câ‘izdir. Lâkin kal‘ada ihtiyât artukdur. Zîrâ ki vakt olur kişi taşrada âkıl bilinip şeytân ana zafer bulur. Bu takdîrce taleb-i ‘ilm ve ‘amel

ile bilce olup anların musâhabeti meşakkatine mütehammil olmak evlâdır. Eger su'âl olursa ki dîn karındaşlarını ziyârete varmak ve biribirine sıla etmek câiz midir değil midir? Cevâb virirüz ki Hak Te'âlâ rızâsı için ihvân-ı dîn ve hullân-ı sâlihîne ziyârete varmak aynı 'ibâdetdir ve Hak Te'âlâ'ya kemâl-ı kurbetdir. Dahî bunda envâ'-ı fevâyid-i kulûb ve esnâf-ı mesâlih-i nûfûs vardır. Lâkin bunun iki şartı vardır. Birisi budur ki, ifrat ile ihtilât ve kesret ile inbisât olmaya. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem [20-b] Ebu Hureyre buyurur ki; ²²⁴”يا أبا هريرة زُرْنِي غَيًّا نَزِدُ حُبًّا“ Ya'nî beni geç geç ziyâret eyle tâ muhabbet yönünden ziyâde ola. İkinci şartı oldur ki hukûk-i ziyâreti ri'âyet eylemektir. Riyâdan ve tezeyyün-i kelâmdan ihtirâz idüp ve lağvdan ve gıybetten ve bunların emsâlinde içtinâb itmektir. Zîrâ ki bunlardan sana ve musâhibine vebâl hâsıl olur. Nitekim rivâyet olunur; Süfyân ve Fudayl rahimehumullâhu te'âlâ bir yerde buluşdular ve söyleşüb ağlaştılar andan Süfyân didi ki; Ya Eba 'Alî şöyle zan eyledim ki bundan hoş hâli meclise hâzır oldum. Fudayl eyder; bundan hatarnâk-ı meclise hâzır olmadım. Zîrâ ki seni kasd eylemedin. Kelâmın ahsenini bana söyleyesin ve ben kasd eyledim ki evvelâ seni sana söyleyem. Süfyân bu sözü çün işiddi, çok ağladı. İmdi bilgil ki ziyâret-i ihvân ve mülakât-ı fülân bu zikr olunan şerâ'it üzerine vâki' olsa 'uzleti münâfî olmaz ve sana ve musâhibine zarar etmez. Belki hayr-ı kesîr ve nef'-i 'azîm hâsıl olur. Eger su'âl olursa ki; Zamân-ı fitne olmadığı evânda 'uzlete bâ'is olan ve tarîk ferağâtı âsân eden ne nesnedir? Cevap virirüz ki; Birisi cemî'-i evkâtını 'ibâdete sarf eylemektir. Zîrâ ki 'ibâdet müstakillen şuşuldur. Nasla istînâs 'alâmet-i iflâsıdır. Kaçan ki nefsinin halkın kelâmına müteveccih kılsın ve bunların ahvâline meşğûl olasın. Senin için bir 'amel-i zâyide ve şuşul bî-fâ'ide hâsıl olup ferâgat ve batâlet iktizâ ider. Ammâ kaçan ki evkâtını 'ibâdete sarf eylesin. Tahkîk-i münâcât halâvetini bulup Hak Te'âlâ'nın kitâbıyla me'nûs olursun ve halk ile ihtilâtdan vahşet ve musâhabetlerinden dehşet ve ferâgat hâsıl olur. Nitekim haberde gelmiştir ki; Musa aleyhisselâm Kaçan ki münâcâtdan rücû' eylese halkdan vahşet ederdi ve barmaklarıyla kulaklarını tutardı. Tâ ki halkın sözlerini işitmeye ana bu halkın kelâmını esvât-ı hamîr gibi nefret verirdi ve dahî İmâmü'l-Harâmeyn rahmetullâhi 'aleyh eyder; ²²⁵”اتخذ الله صاحبًا ودع الناس جانبًا“ Ya'nî halkdan ferâgat eyle. Hak ile musâhabetin ve müvânesetin ziyâde ola.

²²⁴ Ebû Dâvud et-Tayâlisî, IV, 268; İbn Hibbân, II, 386; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, II, 110; Beyhakî, X, 566.

²²⁵ Cüveynî'ye ait böyle bir söze kaynaklarda rastlanılmamıştır. Ancak bu söz İbrahim b. Edhem, Fuayl b. İyâz gibi meşhur mutasavvıflara nispetle aktarılmıştır. bkz. İbn Ebi Dünya, **el-uzle ve'l-İnfirâd**, s. 68;

İkinci oldur ki halkdan bi'l-küllîye tam'ını kat' idesin. 'İbâdet emri sana âsân ola. Zîrâ ki şol nesne ki andan umduğı kat' idesin ve anın zararından havf etmeyesin. Anın vücûdu ve 'ademi yanınızda beraberdir.

Üçüncü ihtilâtın âfâtların ve mihnetlerin mülâhaza eylemekdir. Vaktâ ki bu üç emri vechi meşrûh üzere amele getiresin ve mülâzemet müdâvemet gösteresin. Halkın musâhabetinden seni kat' idüp Hak Te'âlâ tâ'atına ve 'ibâdetine rabt eyler, bi-'avnillâhi te'âlâ.

Ammâ ava'ik bâbının [21-a] üçüncü hasleti şeytân ile muhârebe kılmaktır. İmdi senin üzerinize iki delîl ile vâcibdir ki şeytân ile muhârebe kılasın ve anı kâhir ile mağlûb idesin. Birisi oldur ki bu şeytân bir 'aduvvdur ki kimse ile sulh etmek ihtimâli yoktur. Seni helâk etmekden gayrı nesne ile kâni' değildir. İmdi bunun gibi aduvvden emîn olmak kemâl-ı ğâfletdendir ve bu dediğimize şahid istersen bu âyet-i kerîmeye nazar eyle ki Hak Te'âlâ buyurur ki; ²²⁶”إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ أَلَمْ آغْضُ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ“ dimekdir ki; Ey Âdem oğlanları size vasiyet kılmadım mı ki şeytâna itâ'at eylemen Zîrâ ki sizin için aşıkâr 'aduvvdur ve dahi buyurur; ²²⁷”إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا“ Ya'nî tahkîk, şeytân sizin ile düşmandır. Siz dahi anın ile düşmanlık edin. Bu âyet-i kerîmeden bilindi ki şeytândan dâ'ima hazer itmek vâcibdir.

İkinci delîl budur ki şeytânın cibilliyeti ve hilkatı insana adâvet etmek üzerinedir idi. Nasbı nefis itmişdir ki senin ile muhârebe ve mücâdele kıla. Gece ve gündüz de senin üzerine mekir okların atarsan andan ğâfilsin ve dâima sen kavlin ve fi'lin ile Hak Te'âlâ 'ibâdetine meşğûl olup halkı doğru yola da'vet edersin. Senin bu fi'lin şeytânın murâdına ve himmetine ve san'atına muhâlifdir. Fi'l ve kavlin ile dâima şeytânı gazâba götürürsün ve 'amelini ifsâd edersin. Ol senin ile sulh eylesin Bi'z-zarûri ol dahi senin helâkın kasd ider. Zîrâ ki 'adâvetden hâlî değildir. Şeytân hor bir mel'undur ki kendünün isâ'etine ve helâkına kasd etmeyenlerin ve herkes muhâlif olup ğazâba götürmeyenlerin ve dâ'im kendüye muvâfakat ve sadâkât gösterenlerin helâkine kasd eyler. Melâhîde ve zındıka gibi senin ile nice adâvet idüp helâkine kasd eylemesin ki anınla muhâlefet itmek üzerine nasb ve nefis idüp cemî'-i 'amelini ibtâl edersin. İmdi 'âmmе-i nâsa 'adâvetden gayrı hâsseten

Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyad el-Basri İbnü'l-A'rabi, **Mu'cem-ü İbnü'l-A'rabi**, (thk. Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî), Riyad, Dâr-ü ibnû'l-Cevzî, 1997, II, 824; Ebû Nuaym, VII, 373; XII, 133; Sefîrî, I, 445.

²²⁶ Yâsîn, 36/60.

²²⁷ Fâtır, 35/6.

senin ile adâveti vardır ve senin ile düşmanlık etmekde müstakil değildir. Nice a'vânı ve ensarı vardır nefis ve heves ve hevâ vesâir sıfât-ı zemîme gibi ve sana duhûl etmeğe nice yolları vardır. Cemi'-i damarlarına girüp seyrider, senin andan haberin olmaz ve Yahyâ bin Mu'âz ikrârı ider. Şeytân senden fâriğdir ki ma'siyete kendü nefsinin ve haven ile meşgûlsün ve sen anı görmezsin ol seni görür ve sen anı unudursun ol seni unutmaz dahi kendi nefsinden şeytâna yardımcıları vardır. Sen anları dost sanup murâdlarına muvâfakat edersin haberin yokdur ki **[21-b]** düşmânın ile ittifâk idüp seni helâk itmeğe meşgûllardır. Eger su'âl olunsu ki şeytân ile muhârebe kılmak nice dir? Ne vechile müyesser olur ve mekrinden halâs olmak nice mutasavvırdır? Cevâb virirüz ki, Ba'zı meşâyih katında şeytânın şerrini def' etmek isti'âzeden gayri nesne ile mümkün değildir. Zîrâ ki bir kelb-i akûrdur. Hak Te'âlâ bizim üzerimize musallat eylemiştir. Eger bunun muhârebesine ve mücâdelesine meşgûl olursa ve ziyâde rahmet çekib evkâtımızı zâyî' ideriz. Bunun birle vakt olur. Bize fırsat bulup mecrûh eder.

İmdi evveli budur ki sâhib-i kelbe mürâca'at ideriz. Kelbini men' eyleye. Ba'zılar katında şerrinden halâs olmak kendü ile muhârebe idüp vesvesesine muhâlefet itmekdir ve ba'zılar katında tarîk-i a'del ve üslûb-ı eshel budur ki istiâze ile muhârebe-i cem' edeler. Zîrâ ki Hak Te'âlâ Hazreti anın şerrini bizden def' itmeğe kâdir-i mutlakdır ve kâfi ve vâfidir. Eger isti'âzeden sonra üzerimize galebe ederse biliriz ki Hak tarafından bizim üzerimize ibtilâ vâki' olmuşdur. Ya'nî bizim mücâhedemiz ve sabr ve sıdkımızı ve din bâbında ihtimâmımızı tecrübe eder. Nitekim ba'zı evkâtda küffarı bizim üzerimize musallat eyler def' itmeğe kâdir iken bize cihâd sevâbını ve sabır derecesini ve şehâdet mertebesini nasîb eder. Cemî'-i zünûbdan pâk idüp arıtmak için bu takdîrce musallat-ı a'dâ inâyet-i 'azîme ve fazîlet-i cesîmedir. Egerçi zâhirden meşakkat-ı şedîde görünür. Nitekim Kur'ân'da buyurur; ²²⁸”وَلْتَبْلُوْنَكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِيْنَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِيْنَ” Ya'nî sizi gazâyâ emretmek ile tecrübe ederiz. Tâ ki dîn yolunda mücâhede kılâsın ve belâyâ sabreden kimesnelerdir bilib zahmetlerine sevâb ve hüsn-i me'âb nasîb ideriz ve dahi buyurur ki; ²²⁹”وَلْيَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا” Ya'nî gâh size ve kâh kâfire yardım ideriz. Tâ ki sizden îmân üzerine sâbit kimesnelerdir bilir. Gaza ve cihâd sevâbıyla müşerref ideriz ve ba'zınızı kerâmet-i şehâdet ile mükerrerem kılâdır. Dahi buyurur ki; ²³⁰”اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوْا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِيْنَ جَاهَدُوْا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ

²²⁸ Muhammed, 47/31.

²²⁹ Âl-i İmrân, 3/140.

²³⁰ Âl-i İmrân, 3/142.

”الصَّائِرِينَ“ Ya’nî şöyle mi sanursunuz ki sizin üzerinize farz olan cihâdı yerine getirmeden cennete giresiz! Girmezsiz dîn yolunda cihâd ve gazâ eylemeyince. Dahi bilgil ki şeytân ile muhârebe ve mücâdele kılup kâhir eylemek meşâyih-i dîn beyânı üzre üç nesnedir; birisi şeytânın mekirlerini bilmektir ve hîlelerini anlamaktır. Tâ ki senin üzerine. Senin üzerine mekr itmege ikdâm idemeye. Nitekim sârikler sâhib-i hâne kendülerini duyduğunu bileler kaçarlar. İkincisi oldur ki şeytânın da‘vetine [22-a] Mültefit olmayasın ve gönlümü ol tarafa müteveccih kılmayasın. Zîrâ ki şeytân kuduz kelb gibidir. Kimi görürse urmağa başlar. Eğer karşular ise kavgasın artururuz. Eger i‘râz itseler ferâğat ider. Üçüncüsü oldur ki Hak Te‘âlâ’nın zikrine ve fikrine meşğûl olasın. Nitekim Hazret-i Resûl-ı sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur ki; ²³¹”إِنَّ ذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى فِي جَنْبِ الشَّيْطَانِ كَالْأَكْلَةِ فِي جَنْبِ ابْنِ“ Ya’nî Hak Te‘âlâ’nın zikri şeytânın yanında ekile gibidir. İnsân yanında ekile bir marazdır ki mühlikedir. Eger su‘âl olunsa ki şeytânın mekr ve hîlesi ne vechile bilinir ve ne tarîk ile ma‘lûm olur? Cevâb virirüz ki tahkîk-i şeytânın vesveseleri vardır. Anları insanın üzerine ok gibi yağdırır. Bir lahza hâli olmaz. Bu vesveseleri nefis-i emmârenin hâtıralarını bilmeyenler anlamaz ve hîleleri var duzak menzilesindedir. Anın ile halkı sayd eder. Bu dahi bilinmez illâ anın insan gönlüne ne vechile duhûl itdüğü ma‘lûm olunca. İmdi fuzalâ-yı sâhib-i basîret ve ‘ulemâ-i âhîret sa‘y-i içtihâd idüp kitâblar tasnîf eylediler. Bu zikir olunan mekrleri ve hîleleri beyân eylediler ve dahi iblîsin menşe-i teblisinin ekseri havâtır-ı kulûb idüğü bildiler. Ol ecilden havâtır-ı kulûbun mâhiyetini ve ahkâmını ve envâmını mufasssalar beyân kıldılar ve bu tafsîlin zeylinde kalbi insana ne vechile duhûl eder anı şerh eylediler ve mekr ve hîlelerin beyân ve ‘ayân kıldılar. Biz dahi bi-‘avnillâhi te‘âlâ elimizden geldikçe şerh idelüm.

İmdi bilgil ki Hak Te‘âlâ Hazreti Âdemoğlunu halk itdüğü zamânda anın üzerine bir melek-i müvekkil eyledi ki dâ’ima hayra delâlet eder. Ol melekin nâmına mülhim derler ve da‘vetine ittihâm derler. Dahi ol melek mukâbelesinde şer ve fesâda delâlet eder. Şeytân halk eyledi ki ol şeytâna vesvâs dirler ve da‘vetine vesvese derler. Ol mülhim olan melek hayırdan gayrı nesneye da‘vet etmez. Ammâ vesâvisin ekseriyâ da‘veti şer ve fesâtdır. Lâkin vakt olur ki hayra delâlet eder. Kasdı tadrîc ile şerre yetiştirmekdir. Bir vechile ol işledüğü hayrının sevâbı şerrine kifâyet etmez. Meselâ vakt olur ki ba‘zı nevâfile da‘vet eder ki anı amele götürmekde nice ferâyızı terk idüp nice zünûbe mürtekib olur.

²³¹ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nisbet edilen böyle bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak Sefîrî eserinde bu sözün Ka'b el-Ahbâr'a ait olduğunu zikretmiştir. bkz. Sefîrî, II, 306.

Vakt olur bir hayır işi gökçek vechile işlemeğe tahrîk eyler. Tâ ki tamam olduğu hinde ‘ucb eyleye. Cemî‘-i a‘mâlini ibtâl eyleye. el-iyazubillah. Bu iki daiyan da‘vetlerini ehl-i basîret olan gönül kulağıyla işidir. Hadîs-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem bu ma‘nâyı musaddakdılarla buyurur; ²³²“إِذَا وَلَدَ الْمَوْلُودَ لِبَنِي آدَمَ، قَرَنَ إِبْلِيسَ بِهِ شَيْطَانًا، وَقَرَنَ اللَّهُ بِهِ مَلَكًا،” [22-b] فالشيطان جائمٌ Ya‘nî her kaçan ki bir Âdemoğlunu doğsa Hak Te‘âlâ ana bir melek mukârin kılur ve şeytân bir şeytân mukârin kılur. Ol şeytân Âdem oğlanın sol kulağında olur ve melek sağ kulağında olur. Dâ‘ima biri hayra ve biri şerre da‘vet eder. dahi Resûl-i sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur ki; ²³³“الشيطان لمة بابن آدم وللملك لمة” Ya‘nî vakt olur ki Âdem oğlanına melek nüzûl eder. Hayra da‘vet eylemek için vakt olur ki şeytân nüzûl eder. Şerre da‘vet etmek için andan sonra Hak Te‘âlâ Celle celâluhu insanın hilkâtında bir tâbîat-ı terkib eylemiştir ki dâima şehvât ve lezzâta meyl eyler. Eğer melih ve eğer kabîh bu tâbîata hevâ-yı nefis dirler. Bu dahi şeytân gibi şer ve fesâda da‘vet eder insanı. Bu takdîrce insana da‘vet idici üç oldu. Biri melek, biri şeytân, biri hevâ-yı nefisdir. Bu mukaddimeyi bildikten sonra bilgil ki havâtır dedünüz şol eserlerdir ki insanın kalbinde hâdis ve hâsıl olur. Fi‘le ve terk-i fi‘le bâis olur. Bu eserlere havâtır anın için derler ki hâdis olduğu zamânda kalbe ızdırâb virür. Zîrâ ki hâtıra ızdırâba derler. Egerçi bu havâdisin hudûsı hakîkatın Hak Te‘âlâ’dandır. Lâkin ba‘zı vâsitasız ve bazı vâsita ile olduğu için dört kısma münkasım oldu. Evvelki kısmı ve şol eserdir ki bizzât Hak Te‘âlâ Hazretinden insanın kalbinde hâdis olur ana hâtır derler. Egerçi cümlesine hâtır ıtlâk olunur. Lâkin meşâyih istilâhatında vâsitasız hâsıl olan esere hâtır derler. İkinci kısmı tâbîat-ı insana muvâfık olan eserdir ki ana hevâ-yı nefis dirler. Egerçi tâbîatın ismidir, lâkin buna dahi ıtlâk olunur. Üçüncü kısmı melek da‘vetinin akabince hâdis olan nesnelerdir ki ana ilhâm dirler. Dördüncü kısmı şeytân da‘vetini akabince hâdis olanlardır ki ana vesvese dirler. İmdi havâtır-ı kulûb bu dört kısımdan hâli değildir ve bilgil ki şol havâtırın Hak Te‘âlâ tarafından bilâ vâsita olur. Gâh olur ki imtihân ve ibtilâ ve teşdîd-i belâ için vâki‘ olur, lîk gibi. Gâh olur ikrâm-ı ‘ibâd için ve ilzâm-ı hüccet için vâki‘ olur ol hâtıra hayır olur. Ammâ şol hâtıra ki şeytân vâsitasıyla olur. Ekser şer olur. Az oluyor ki hayra da‘vet eder anın ile mekir ve istidrâc kasd eder. Nitekim sâbıkda tafsîl üzere geçdi. Şol hâtıra ki

²³² Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nisbet edilen böyle bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak hadis kitaplarında mana olarak benzer bir rivayetler bulunmaktadır. bkz. Müslim, **Sıfatü'l Kıyâme**, 69; İbn Ebî Şeybe, I, 191; İbn Hanbel, **Müsned**, VI, 159.

²³³ Tirmizî, **Tefsîru'l Kur'an**, 3; İbn Mübârek, 503; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, IX, 101.

hevâ-yı nefis kabilinden gelür anda hayır yokdur. Belki temettu' ve telezzüzdür. Eger zâhirde hayır dahi olursa meali şeridir. Zîrâ ki bu dahi şeytân gibi. Bu dahi zıddı hayır üzere mecbûldur ve ammâ şol hâtıra ki melek vâsıtasıyla hâdis olur. Anların küllîsi hayırdır ki mürşid-i tâmdır. **[23-a]** Ammâ şol hâtıra ki şeytân cânibinden hâdis olur. Anda asla hayır yokdur. Belki iğvâ ve istidlâldır ve istidrâcdır. Eger da'vet-i hayrâta dahi mefhûmu şeridir. Bu havâtırın aksâmını ve esnâfını ve envânını bildikden sonra bize vâcibdir ki fi'l-cümle hâtır-ı hayır ve hâtır-ı şerden bilirüz ve dahi kıbel-i Hak'dan gelen hayırları ve şeytân ve hevâ-yı nefisden gelen şerleri bilirüz ve fark ideriz ve ne ile fark olunur ma'lûm idineyüz ve dahi hayırlar olur hâtıra haktan mıdır ya melekden midir bilirüz ve ana sa'y ederiz veya şeytânın ya nefsin vesvesesi midir bilüp içtinâb ideriz. Zîrâ ki müeddası şeridir. Pes bu üç matlûb için üç fasıl vaz' olundu.

[Fasl-ı Evvel]

Hâtır-ı hayr ile hâtır-ı şerrin farkı beyânındadır. İmdi bilgil ki bu iki hâtır birbirinden fark etmek dilesen 'ulemâ-i âhiret vaz etdüğü ve dört mizânın her birisine vezin ile, tâ ki birbirinden fark oluna. Mîzân-ı evvel şerîatdır. İkinci iktidâ-yı sülehâdır. Üçüncü nefret-i nefisdir. Dördüncü meyl-i nefisdir. İmdi şol hâtır ki kulûbe hutûr eder. Evvela mizân-ı şer'îyle anı vezneyle. Eger muvâfık olursa hayırdır. Eger muhâlif olursa şeridir. Yâhûd muvâfakatından şübhe ya ruhsât olursa anı dahi terk eyle ki şeridir ve anda ma'lûm olmazsa arz ile iktidâyı sâlihîne eger hâtırına gelen nesne işlemekte sülehâya iktidâ var ise hayırdır. Eger fâcirlara iktidâ var ise şeridir. Eger bu mîzân ile şerh ma'lûm olmazsa arz eyleye. Nefsine nazar eyle. Eger ol hâtırdan nefsi bi't-tabi'î nefret ederse hayırdır. Eger bi't-tabi'î nefret itmeyüp Hak'dan korkup nefret iderse şeridir ve eger meyl iderse bi't-tabi'î şeridir. Zîrâ ki şerre bi't-tabi'î meyl itmez eger sevâb diyü meyl iderse. Benim cinân mîzân-ı şer ile vezneyle, tâ ki hayır mıdır ve şer midir bilesin.

[Fasl-ı Sani]

Şol havâtır ki şer eyledüğü ma'lûm ola. Bizzât Allâhu Te'âlâ'dan mıdır ya şeytândan mıdır ya hevâ-yı nefisden midir beyân eder. Bu dahi üç nesne bilinir. Birisi oldur ki eger ol hâtıra kalbinde mukarrer ve muhkem bilirsen Hak Te'âlâ'dandır. Yâhûd hevâdandır. Eger mütereddid ve muztarib bulursan şeytândandır. Zîrâ ki Hak Te'âlâ'dan bizzât olan mukarrer ve muhkemdir ve hevâ-yı nefisden gelen dahi muhkem ve sâbit olur hikmeti budur ki bunun hücumu ve ikdâmı şeytân hücumundan kolaydır ki butlân üzerine ikdâmı ziyâdedir. Bu ecildendir ki 'ulemâ-i râşidîn nefsi-i emmâreyi kaplana benzedirler. Yine hücum ederse kal' ve kam' itmeyince terk itmez ve dahi dîn düşmânına benzerler. Hamiyyet-i din üzerine cenk eder ya ölür ya öldürür ve şeytânı kurda teşbîh iderler ki **[23-**

b] Bir taraftan kovarsın bir taraftan dahi gelüp durup cenk eylemez. İkinci oldur ki, eger kalbine gelen havâtır-ı günâh akabince hâdis olursa Hak Te‘âlâ tarafındandır ki işledüğün günâh. Mukayyeddur ki Hak Te‘âlâ sana ihânet ve ukûbet idüp kalbine hâtır-ı şer ilkâ eder. Eger günâh akibince olmazsa belki ibtidâ‘en hâdis olsa ana dahi nazar eyle gör. Eger kalbinde mukarrer ise hevândandır. Eger değilse şeytândandır. Üçüncü oldur ki, eger kalbüne hutûr eden havâtır-ı şer Hak Te‘âlâ’nın zikri ile zâ‘if olmazsa ve gem olup zâ‘il olmazsa şeytândandır. Zîrâ ki şeytân zikrullâha tâkad getüremez. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur; ²³⁴“إِذَا ذَكَرَ الْإِنْسَانُ رَبَّهُ خَسِسَ الشَّيْطَانُ وَوَلَّى، فَإِذَا غَفَلَ وَسَّوَسَ إِلَيْهِ” Ya‘ni Kaçan ki insan Rabbisin zikr eylese şeytân geri durur i‘râz ider ve kaçan ğaflet eylese gelür vesvese verür.

[Fasl-ı Sâlis]

Havâtır-ı hayr Hak Te‘âlâ’dan mıdır ya melekten midir anı beyân eder. Bu dahi üç tarîk ile bilinir. Birisi oldur ki ol hâtıra nazar eyle. Eger kalbinde mukarrer ve müstahkem ise Hak Te‘âlâ’dandır. Eger mütereddî ise melektendir. Zîrâ ki melek nâsihdur. Sana nasîhat idüp senden hayır ricâ ider. Anın için seni hayra da‘vet idüp raġbet gösterir. İkinci tarîk oldur ki, eger havâtır-ı i.tihâd ve tâ‘at akabince hâdis olursa Hak Te‘âlâ’dandır. Nitekim Kur‘ân-ı Azîmi’nde ve Furkân-ı Kerîmi’nde buyurur ki; ²³⁵“وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادْهُمْ هُدًى” Ya‘nî şol kimesneler bizim dînimiz yolunda mücâhede iderler. Anlara yollarımızı kılavuzlarız ve dahi şol kimesneler ki eger hidâyet buldular anların hidâyetlerini artırırız. Ana hâtıra ibtidâ hâdis olursa ekseriye melektendir. Üçüncü tarîk oldur ki, eger hâtıra i’tikâdiyetde ve amâl-ı bâtınada olursa bizzât Hak Te‘âlâ’dandır. Eger furû‘da ve a‘mâl-ı zâhirede olursa melektendir. Zîrâ ki cumhûr-ı ‘ulemâ ittifâk ettiler ki melek ‘amel-i bâtınanın ma‘rifetine kâdir değildir. Ammâ şol hâtır hayır ki şeytândan vâki‘ olur. Şerri azîm müeddî olmak için ana nazar eyle. Eger anı işlemekte kendünü neşât üzre bulursun ve havfsız bulursun ve emîn üzere olup amele getürmekde isti‘câl edersin ol şeytândandır. Ana delîldir acele. Anı terk eyle ki hayrı şerrine vefâ itmez. Eger nefsinin havf ve haşyet ve teennî ve basîret ve teemmül-i âhîret üzerine bulursan ve kalbinde muhkem ve mukarrer olursa Hak Te‘âlâ’dandır. Eger tereddüt ve ıztırab üzerine bulursan melektendir. İmdi bundan ma‘lûm oldu ki insân

²³⁴ İbn Ebî Şeybe, VII, 335; Ebû Nuaym, VI, 268; Beyhakî, II, 74; Münâvî, IV, 186.

²³⁵ el-Ankebût, 29/ 69.

²³⁶ Muhammed, 47/17.

‘amelinde neşât üzerine olmak hiffetdir. Meger ki neşât zikri sevâbdan [24-a] hâsıl ola. Bu takdîrce mezmûm değildir. Ammâ te’ennî ale’l-‘ıtlak memdûhdur. İllâ beş yirde değil. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur ki; ²³⁷“العجلة من الشيطان إلا في خمس:

”إطعام الطعام إذا حضر الضيف، وتجهيز الميت إذا مات، وتوزيع البكر إذا أدركت، وقضاء الدين إذا وجب، والتوبة من الذنب إذا أذنب

Ya’nî ‘acele eylemek şeytândır, illâ beş yirde değil. Birisi kız yetişdikden sonra ere verin. İkinci degin vâcib olduğu zamanda edâ itmek. Üçünci dahi meyyitin tekfini ve techîzini kayırmaktır ve dördüncü konuk geldikde önüne ta‘âm gereküp tekrîm etmektir. Dahi beşinci günâh etdikde akibince tevbe eylemektir. Ammâ te’ennî ale’l-ıtlâk memdûh olduğunun sebebi oldur ki işlediği hayrı kema yenbağî tamâm itmege tedârik eder. Dahi Hak Te‘âlâ katında makbûl ola mı olmaya mı diyü endîşe kılur. Ammâ basîret-i ‘âkibet anın için memdûh olur ki işlediği işin hayr-ı mahz idüğün ma‘lûm idinüp ve âhirette sevâbı bî-hesâb ricâ idüp ‘amele götürmekde ictihâd-ı tâm gösterür. İmdi bilgil ki bu fasılda mezkûr olan umûrun küllîsini zabt eylemek ehemmi-i metâlib ve etemm-i megâribdendir. Zîrâ ki ‘ulûm-ı şerîfedendir ve esrâr-ı latîfedendir.

Bu fasıl şeytânın hilelerini ve hud‘aların beyân eder. İmdi bilgil ki Âdemoğlanına şeytân vesvese kılup ‘ibâdetini bâtıl kılmağa kasd etdüğü yedi tarîk üzeredir; biri budur ki ‘amelden nehy eder. Çünkü Hak Te‘âlâ iğvâsından saklaya. Kul şeytânın vesvesesin reddidüp eyder ki benim bu dünyâda geldüğimden maksûd-ı aslî âhîret yarâğın görmektir. Bu dahi ‘amel-i sâlih ile olur. Ma‘a hâzâ ki ben bir muhtâc bendeyin. Bu takdîrce terk-i ‘amel itmek bana hüsrândır. Bundan sonra şeytân yine iğvâ idüp eyder ki; Bir kaç gün bu ‘âlemi zevk u safâsına meşğûl ol kalbinde dünyâ arzusu kalmasun. Sonra tevbe kılup ‘amel-i sâlih işle. Hak Te‘âlâ Hazreti’nin rıdvânına ve cinânına ulaş iki cihânda berhurdâr olup nâmurâd kalmayasın. Yine bi-tevfikillâhi ehl-i ‘irfân olanlar cevâb virüp eyderler ki, Vakt ola ki sabâha erişeyim. Bugün ölem ecel-i hod elîmde degül. Farz edelîm ki yarına yetişirün bugünkü ameli yarın işleyecek yarın ki ameli ne vakt işlerin. Benim için hod her gün bir amel farz olmuşdur. Bundan sonra yine vesvese kılup eyder ki, bi-ciddin tut bir ‘amelî tamâm eyleyüp birine dahi başla fırsatı fevt oldun. Çok hayırlar ile Hak Te‘âlâ katında tekarrübün ziyâde olsun. Bunu dahi sâhib-i hidâyet olanlar bi-‘avnillâhi te‘âlâ red idüp eyderler ki az ‘amel işleyüp tamâm itmek hayırlıdır. Çok ‘amele şurû‘ idüp nâ-tamâm koymadan [24-b] bundan sonra bir vesveseye dahi başlayup eyder ki ‘amelini gökcek ile

²³⁷ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nisbet edilen böyle bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak Ebû Nuaym eserinde bu sözün Hâtim el-Esam'a ait olduğunu zikretmiştir. bkz. Ebû Nuaym, VIII, 78.

cemî'-i erkânı ve şerâi'ti ile ri'âyet eyle. Seni görünler 'amelinde mukassardır diyü himmet itmişler belki senin hüsn-i 'ibâdetin ittiba' etsünler. Bundan sonra iki sevâb hâsıl olur. Biri 'ibâdetin sevâbı, biri dahi ittiba' sevâbıdır. Bundan garâzı ameline riyâ halt idüp ibtâl eylemektir, bi-'avnillâhi te'âla. Ehl-i ihlâs olanlar bunu da red idüp eyderler ki bizim tâ'atımız Hak Te'âlâ içündür. Halka göstermekden bize fayda yokdur. Belki zamânımız çokdur. Tâ'atımızı Rabbimiz gördüğü yeter. Halk nice i'tikâd iderlerse etsünler bizim ümüdümüz Hâlik'dandır. Halkdan değildir. Bundan sonra ennar 'ucb ile duhûl idüp eyder ki zehî amel ve zehî ihlâs ki sen kıldın Hak Te'âlâ katında ulu mertebe kesb eyledin. Muhlisler makâmına ve sıddıklar derecesine yetişdi. Yine bi-lütfillâhi te'âlâ ehl-i basîret olanlar bu vesvese-i dahi red idüp ederler ki, Minnet Allaha ki bize tevfk-i 'amel nasîb eyledi. Bu dahi Mevlâmızın fazl-ı keremidir ki bize kuvvet ve kudret verdi ve dahi ma'rifet ve basîret verüb 'ibâdetimizi mevânî'den saklayup bizi şeytân mekrinden kurtardı ve tâ'atımıza kendü fazl-ı keremi ile kadr ve kıymet verdi yoksa bizim kıldığımız 'ibâdet anın virdüğü ni'metine nisbet ol mertebede değildir ki binde birinin şükrün yerine getirmek kâdir ve sâlih ola ve Hak Te'âlâ Hazreti bizim mücerred 'ibâdetimizi kabûl itmek olur. Minnet ve sa'âdetdir. Bunun ile rif'at-i dereceleri ve izdiyâd-ı mertebeleri ne vechile taleb kıların. Hakî katte Hak Te'âlânın fi'lidir. Kıyâmet gününde nice benimdir diyü unutmadın arz edeyin. Bundan sonra meğer âhare âğâz kılup eyder ki; 'ibâdetini bu halkdan ihfa eyleyüp her ne işlersen sırrıyla işle ki kimesne vâkîf ve muttali' olmaya. Zîrâ ki muhlislerin amelleri bu vechile olur. Hazret-i Hak'dan gayri kimesne vâkîf olmaz. Bundan gazez ba'zı 'ameller âşikâr ki işlemek lâzım gelür. Anları terk idüp 'amelini ihfâ ile ider demek ile halk içinde meşhûr eylemektir. Bu dahi riyânın bir müşkil kısmıdır ki kimesne muttali' olmaz. Meger ki Hak Te'âlâ nûr-ı basîret ve yere ve bu eşkâlinin müşkili budur ki riyâ-yı sâbıkda halka 'amel 'arz eder. Bunda ihlâs-ı 'amel 'arz ider. Bu derecede Hak Te'âlâ hidâyet virdüğü zıddiyetler bu vesveseyi dahi def' iderler ki ey mel'un şimdiye degin 'ameli ifsâd etmeğe sa'ye eder idin şimdi kasdın budur ki ihlâsımı ifsâd edersin. İmdi ben Hak Te'âlâ'nın kuluyum ol na'im üzeredir dilerse 'ibâdetimi izhâr eylesin dilerse ihfâ eylesin ve dahi beni dilerse [25-a] 'azîz eylesin, dilerse fakîr eylesin. Hükm anındır, ben anın dest-i kudretinde ve kabz-ı îrâdetinde bu halkın elinde ne vardır ki anların duyduğundan veya duymadığından endîşe edeyin dir. Bundan sonra yedinci mekre âğâz idüp kazâ ve kader mes'elesini anup eyder ki sana bu 'amelden hâsıl nedir? Eger sen ezelde saîd halk oldun ise terk-i 'amelden ne zarar olur? Ve eger şakî yâr oldun ise amelin sana ne nef'i olur. Bu makâmda Hak Te'âlâ 'inâyet ve hidâyet müyesser idüp bu varta-i 'azîme ve bu 'akabe-i şedîdeden halâs itdüğü zıddiyetler cevâb virüp eyderler ki; tahkîk,

biz Rabbimizin bendeleriyiz bize hizmet ve tâ‘at buyurdu kendü maslahatına karuşup kethüdâlık etmek buyurmadı. Bize vâcib olan oldur ki Mevlâmızın emrine imtisâl eyleriz buyuruğun yerine getirüb nehy itdüğinden içtinâb ederiz. Hazret-i Hallâk-ı ‘âlem rubûbiyet esrârını ve ulûhiyet etvârını kendü bilür. Kullarına nice dilerse oradan icrâ eder. Fâ‘il-i muhtâr ve Celîl-i Cebbâr’dır. Diledüğün işler kimesnenin zehresi yokdur ki i‘râz itdüğüne kula kulluk yaraşır. Kendüye lâıyk olanı görsün. Hizmetde olup kethüdâlığı kosun. Hak Te‘âlâ kendüye lâıyk olanı bilür. Diledüğünü işler kimesneye danışmaz ve dahi cevâb virüp eyder ki; Eger sa‘îd olam eger şakî olam beher hal bana amel-i sâlih işlemek ve Rabbimin buyruğunu tutmak nâfî‘dir. Zîrâ ki eger sa‘îd olursam ‘ibâdetimi hüccet edinüb edyerim ki “İlâhî, Seyyidî ve Mevlâyî, ben tevekkül-i ‘inâyet idüp ezelde sa‘îd takdîr eylemişsen ‘amel dahi işlemem rahmetinden bî-nasîb olmaz idim. Zîrâ senin mukadderin mübeddel ve muğayyer olmaz. İmdi ‘amel-i sâlih kılanlara dahi kendü fazlın ile sevâb-ı cezîl ve ecr-i cemîl va‘d eylemişdik. Ol va‘di kelîme mücebince ricâ iderim ki bî-sebeb beni sa‘îd halk itdüğün gibi ‘ibâdetime dahi fazl-ı keremin ile kadr ve kıymet virüp izdiyâd-ı rif‘at ve uluvv-mertebe müyesser ile virdüm ve eger şakî olursam bârî kıyâmetde nefsimi melâmet eyleyem ve dünyâda ‘âsi olmasın. Bu belâya girifdâr olmaz idin ve bu mat‘ûn olmayam ve dahi idim ki ilahi dünyâda sana muhâlefet itmedim kâdir olduğumca buyruğunu yerine getirirüm rızân üzerine dahi oldum âhirette dahi. Dahi hem rızân üzereyim gerek cennete buyurların gerek cehenneme iki cihânda. Sana bu sa‘âdet yeter ki senin rızân üzerinde olam buyuruğundan yüz döndürmeyim. Ale‘l-husûs ki Kur‘ân-ı Kerîm’de ve Furkân-ı ‘Azîmde tâ‘at idenlere va‘d-i sevâb ve hüsn-i me‘âb kılmış idin. Hâşâ ve kellâ ki senin va‘dinde halef ve kavlinde hilâf olamaz derim. [25-b] Nitekim Kitâb-ı Kerîm’inde sa‘îd olanların halinden hikâyet idüp haber virdi ki; ²³⁸ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي

”صَدَقْنَا وَعَدُهُ” Ya‘nî şükür ol Allâhu Te‘âlâ’ya ki bize va‘de kıldığını yerine getürdi. Halef-i va‘d eylemedi. Bu takdîrce şol kimesneler ki Hak Te‘âlâ’ya îmân ile ve tâ‘at ile oluşur ebedde cennete girür. Fazl-ı keremi ve va‘di muktezâsınca bu tafsîlden bilindi ki şeytân insana ulu düşmandır. Kişi ‘ibâdetini anın elinden halâs itmege müşkildir kişi dâ‘ima ihtiyât üzere olmak vâcibdir ve Hak Te‘âlâ’dan isti‘ânet taleb idüp isti‘âze kılmakdan hâlî olmak câ‘iz değildir.

[Fasl]

²³⁸ ez-Zümer, 39/74.

‘İbâdete âyık olanların dördüncü kişinin kendi nefsidir. Ey sa‘âdet yoldaşları ve tarikat karındaşları Hak Te‘âlâ sizi ve bizi nefs-i emmâre şerrinden saklasun. Zîrâ ki nefs-i emmâre düşmanların kavîsidir ve nusretlerin reisidir. Belâların zahmetlüsi ve âfâtların meşakkatlisidir. Derdi büyük devâsı müşkil. Zîrâ bunun düşmanlığın içerüdendir. Sâirlerin taşradandır. Az uğrusu gayri gibi olmaz, zararı ziyâde olur. Biti andan saklamak müte‘âsır olduğundan hîlesinden halâs olmak müte‘azzirdir ve dahi bunun derdi içerü yürekdedir. Zâhir i‘tâda olan gibi olmaz. Dahi bu kişiye bir sevgülü düşmandır. Pes kişi dostunun ayıbını görmez. Zîrâ ki muhabbet gözlerini a‘mâ eder. İmdi insân kendünün yaramaz işlerini eyü görür. Nefsi hod-i dâim adâvet ve şekâvet üzerinedir. Öyle olsa her kişinin nefsi aduvv-i mühlikesidir. Her dem helâkına kasd eder anın hayrı yok meğer Hak Te‘âlâ kendü lütfundan ve kereminden saklaya ve te‘emmül eyle senin cemî‘-i âfâtlar ve fezâhatlar ve fitne ve muhârebe ve mücâdele ve ma‘siyetler ve mukâteleler ki bu halk içinde vardır. Cümlesi nefs-i emmâre sebebi ile olmuşdur kiminde müstakillen kendüsünden ve kiminde muâvenet-i şeytân ve müşâreket-i ‘avân ile olmuşdur. Meselâ Hak Te‘âlâ Hazretine ol isyân eden iblîs sâhib-i telbisdur. Anın başına belâlar getirüp Hak Te‘âlâ dergâhından merdûd eyleyen kendü nefsi idi. Seksen bin yıl ‘ibâdet etmişken adı mel‘un olup kibr u hasedi öcinden dalâlet-i bahrine müsteğrak olup merdûd idi ve matrûd-ı sermedî oldu. Ma‘a hâzâ ki ol zamânda ne dünyâ var idi ve ne halk var idi ve ne şeytân var idi. Belki her ne işlediyse kendü nefsi işledi kimesne vesvesesine ‘uyûb dâll olmadı idi. Andan sonra atamız Âdem ‘aleyhisselâm, anamız Havva, hayât-ı sermedîyeye hâris olup shevât-ı nefsâniyeye ittiba‘ etmek ile şeytân sözüne mağrûr oldular ve Hak Te‘âlâ’nın buyurduğunu [26-a] sıvıb ‘âsî oldular. Bu isyân sebebi ile Hak Te‘âlâ’nın civârından reddolup cennet-i firdevsden merdûd oldular. Hor ve hakîr bu vefâsı yok hâlîki çok dünyâ-yı deniyyeye tenezzül eylediler. İmdi bunlarda hırs bekâ ve şehvet ve hevâ olmuşdı. Hak Te‘âlâ’nın nehy eylediği şecerinin semeresine meyl idüp ve şeytânın iğvâsına tâbî olup kendülerini ve evlâdını bu dünyâyı pür belânın cefasına mübtelâ kılmazlardı ve Kâbil ve Hâbil kıssasını işidmedin mi ki hased öcinden nâ-hak yere katl-i nefis oldu ve dahi Hârut ve Mârut şehvet belasından bunca ma‘siyetleri mürtekib oldular. İmdi bu cihânın ibtidâsından intihâsına varınca teftiş ve tefahhus eylesin bulursun ki bu halk içinde fitne ve fesâdın aslı ve menşe-i nefs-i emmâredir. Sâ’irinin gibi müvesvedir ve muhârrikdir. Eger bu nefsin şu tağyi olmasaydı her kişi hayır işde ve selâmetlikde olurdu. Vaktâ ki nefs-i emmâre bu vechile düşmanlık kıldıysa her kişiye lâzımdır ki kendü nefsi emrinde ihtimâm idüp ıslâhına ikdâm eyleye. Eger su‘âl olunsa ki bir düşmanın hilesi ve bu emrin çaresi nedir? Bize beyân ile cevâb virirüz ki bunun emri asîr ve ıslâhı

nusret içündür. Nitekim buyurur; ²⁴²”إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا“ dahi buyurur; ²⁴³”أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ“ Ya‘nî Allâhu Te‘âlâ takvâ idenler ile dir. Dördüncü şedâyidden necât bulmakdır ve rızk-ı helâl hâsıl olmakdır. Nitekim buyurur; ²⁴⁴”وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ“ Bu âyetin tefsîri fasl-ı tecerrüdde beyân olunmuşdur. Beşinci ıslâh-i ‘ameldir ki buyurur; ²⁴⁵”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا“ Ey şol kimesneler ki îmâna geldiler, Allâhu Te‘âlâ takvâ idin dahi doğru söyleyin sözünüz a‘mâlinizi ıslâh eylesün. Altıncı günâhdan yarlıganmakdır. Nitekim buyurur; ²⁴⁶”وَبِعُفْرِ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ“ Ya‘nî dahi sizin günâhınızı yarlıgasun. Yedinci muhabbet itmekdir. Nitekim buyurur; ²⁴⁷”إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ“ Ya‘nî Allâhu Te‘âlâ takvâ idicileri sever. Sekizinci kabûl itmekdir. Nitekim buyurur; ²⁴⁸”إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ“ Ya‘nî Hak Te‘âlâ ‘ibâdeti kabûl eylemez, illâ müttakîlerden eyler. Dokuzuncu ikrâm ve i‘zâzdır. Nitekim buyurur; ²⁴⁹”إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ“ Ya‘nî Allâhu Te‘âlâ katında ziyâde ikrâm olunan takvâsı ziyâde olandır. Onuncı ölüm deminde beşâret dir. Nitekim buyurur; ²⁵⁰”الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا“ [27-a] ”يَتَّقُونَ هُمْ الْبَشَرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ“ Ya‘nî şol kimesneler ki îmâna geldiler ve dahi takvâ kıldılar, anların için teslîm-i rûh iderken cennette makâm ların göstermek ile kıyâmet gününde beşâret vardır. Onbirinci nâr-ı cehenneminden necât bulmakdır. Nitekim buyurur; ²⁵¹”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا“ Ya‘nî müttakîlere cehennem odından necât virür ve dahi buyurur ki; ²⁵²”وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى“ Ya‘nî ehl-i takvâ olanlar nârdan ba‘îd olsa gerekdir. On ikinci cennete vâris olmakdır. Nitekim buyurur; ²⁵³”بَلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا“ Ya‘nî bu vasıf itdüğimiz şol cennet dir ki buna vâris olan kullarımızdan müttakî olanlardır. Bu âyet-i

²⁴² en-Nahl, 16/128.

²⁴³ et-Tevbe, 9/123.

²⁴⁴ et-Talâk, 65/2-3.

²⁴⁵ el-Ahzâb, 33/70-71.

²⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/31.

²⁴⁷ et-Tevbe, 9/4.

²⁴⁸ el-Mâide, 5/27.

²⁴⁹ el-Hucurât, 49/13.

²⁵⁰ Yûnus, 10/63-64.

²⁵¹ Meryem, 19/72.

²⁵² el-Leyl, 92/17.

²⁵³ Meryem, 19/63.

kerîmelerden gayrı ki iki cihânın sa‘âdeti takvâda mûndericidir. İmdi sen dahi nasîbini takvâdan fevt eyleme ki iki cihânda sa‘âdetli olasın ve dahi bilgil ki ‘ibâdet emrinde makbûl ve mu‘teber olan usûl-i selâse ki biri tevîk-i tâ‘at. Biri tevîk-i ihlâs-ı amel ve biri kabûl-i ‘ibâdetdir. Cemî‘an takvâ câmi‘dir. Nitekim beyân olundu ki; ²⁵⁴“أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ” ve ²⁵⁵“يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ” ve ²⁵⁶“إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ” âyetlerinde geldi. İmdi bu umûr-i selâseniz zikr olundu ‘ibâdetin medârıdır ve ‘ubûdiyetin merkezi bunlardır. Zîrâ ki tevîk olmayınca müyesser olmaz ve ihlâs-ı amel olmayınca faydası itmâm olmaz tamâm olduktan sonra dahi makbûl olmayınca faydası olmaz. Bu sebebdendir ki ‘âbidler dâ’ima Hak Te‘âlâ’ya tazarru‘ idüp su‘âl iderler ki; “Yâ Rabb bize tâ‘at üzere tevîk vir ve taksîrimizi tamâm eyle ve ‘ibâdetimizi kendi keremîn ve lütfun ile kabûl eyle.” İmdi bu matlûbun küllisini Hak Te‘âlâ müttakîlere va‘d eylemişdür. Gerekse taleb eylesünler, gerekse eylesünler. Bu takdîrce kasd-ı ‘ibâdet idenlere belki sa‘âdet-i dareyne tâlib olanların gerekdir ki müttakî olanlar, tâ ki şübhesiz ‘ibâdetlerinin faydası müterettib ola. Rivâyetdir ki ba‘zı makâbirde yazılmışdır ki takvâdan özüne zad-ı âhiret yoktur. Ey şol kimesneler ki âhirete sefer ederler. Takvâsız bu tarîke sülûk eylemen ve dahi ‘âbidler ve zâhidler cemî‘-i ömürlerin ‘ibâdete sarf iderler. Zahmetler çekerler. Meşakkatler çekerler. Kabûl ola mı olmaya mı diyü tereddüd iderler, dindi. Eger bunlar ‘ibâdetlerden de takvâ üzere olsalar kabûlünde tereddüd olmaz idi. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ²⁵⁷“إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ” Bu âyet-i kerîmede kabûl ‘ibâdeti müttakîlere tahsîs eyledi ve dahi Hazret-i Â‘îşe’den radiyallâhu ‘anhâ rivâyet olunur ki; eyder, Resûlullah Hazretini sallallâhu ‘aleyhi vesellem dünyâda bir nesne takvâdan gayri ‘ucûba getürmezdi, sebebi ol itdüğü takvâ için meb‘ûs olınmışdır. Kaçan bir müttakî görse **[27-b]** ‘ucûbe götürürdü, vakti ferah olurdu ve Katâde radiyallâhu ‘anh buyurur; “Tevratlara yazılmışdır ki, ey Âdemoğlanı Allâhu Te‘âlâ’ya takvâ ile kında dilersen râhat uyu, ol kimesneden üşenme ve dahi rivâyet olunur ki; ‘Âmir bin ‘Abdukays radiyallâhu ‘anh maraz-ı mevtime iken âhiretin fikr idüp çok ağladı. Ma‘a hâzâ gicede ve gündizde bin rekât namâz kılar idi. Ana su‘âl eylediler ki niçün ağlarsın, senden özge Hak Te‘âlâ katında ‘âbid var idüğü ma‘lûm değildir. Cevâb virdi ki; ²⁵⁸“إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ”

²⁵⁴ et-Tevbe, 9/123.

²⁵⁵ el-Ahzâb, 33/71.

²⁵⁶ el-Mâide, 5/27.

²⁵⁷ el-Mâide, 5/27.

²⁵⁸ el-Mâide, 5/27.

âyetini andım, ağladım. Korkarın ki Hak Te‘âlâ ‘ibâdetimi kabûl eylemeye ve dahi rivâyet olunur ki ba‘zı sülehâ şeyhinden vasiyet taleb eylediler. Şeyhleri eyttiler ki sana bir vasiyet kılaysın ki Hak Te‘âlâ cemî‘-i evveline ve âhirine ol vasiyeti kılmışdır. Nitekim Kur‘ân-ı ‘Azîm’de ve Furkân-ı Kerîm’de buyurur; ²⁵⁹“وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ” “اتَّقُوا” Ya‘nî tahkîk-i vasiyet kıldım, sizlerden önden kitâb gönderdiğim ümmetlere ve sizlere ki Hak Te‘âlâ’dan takvâ eylen. İmdi Hak Te‘âlâ kullarına aslah olan umûrda kendülerden a‘lemdir ve ensah ve ehramdır eger ‘âlemde takvâdan özge bir eyu haslet olaydı kullarına anın ile vasiyet iderdi. Zîrâ ki ‘ibâdete ‘inâyeti ve rahmeti ziyâdedir ve hikmeti kemâl-ı mertebedîr ve nihâyet derecede, vaktâ ki bu vasiyet-i şerîfle vasiyet kıldıysa ve cemî‘-i evvelîn ve âhirîn gelenleri bu vasiyyetde cem‘ eylediye ve bilindi ki ‘ibâdet bâbında mertebe-i ‘ulyâ ve gâyet-i kusvâ takvâdır. ‘İbâdet hakkında hikmetine ve rahmetine lâıyk olan envâ-i inâyeti ve esnâf-ı kerâmeti müştemildir. Meselâ nasîhat ve delâlet ve irşâd ve tenbîh ve te’dîb ve tehzîb bunların emsâli ne ki var ise cemî‘-isi bunda mündericidir ve dahi bilindi ki bu haslet cemîan hayrât-ı dünyâyâ ve mühimmât-ı ‘ukbâyâ kâfî ve şâfîdir ve dahi, derekât-ı süflîden müb‘iddir ve derecât-ı ‘ulyâyâ mübellîğdir. Eger su‘âl olunsâ ki; Bu takdîrce takvâdan özüne etemm-i metâlib ve etemm-i me‘ârib yoktur ve dahi eşref-i vesâil ve ahsen-i hasâ’il budur. İmdi bize vâcib oldu ki bu sıfât-ı hamîde ve haslet-ı kerîmenin mâhiyetini ve envânını ve aksâmını ve merâtibini ve şerâıitini a‘lâ vechi’t-tafsîl bilirüz, tâ ki takvâ ameile götürmek ve hukûkunu riâyet etmek bize âsân ola. Cevâb virirüz ki takvâ lugat-ı ‘Arâbî’de sakılmağa dirler, vikâye ma‘nâsınadır. Aslı vakvâdır. Lafzı vâvı tâ’ya dönderdiler, [28-a] takvâ oldu. Nitekim vükelânın vâvını tâ’ya dönderdiler, tûklân oldu. Vaktâ ki ‘âbidler terk-i ma‘siyet üzre tasmîm-i niyyet eyleseler ve bu ma‘nânın üzerine mukirr olsalar nefislerini ma‘siyetden saklarlar ve sıfat-ı takvâ ile muttasıf olup müttakî olurlar. Bu ma‘nâca takvâ-yı kulûbı zünûbdan berî kılmaktır. Ammâ meşâyih ıstılahâtında takvâ diyü ihtirâz itmege dirler. Şu ma‘siyetlerden ki anın misli sâdır olmamış ola, hattâ terk-i zünûb idüp kendüyi ma‘siyetden berî kılsa ana tâ’ib dirler müttakî dimezler. Muhassal-ı kelâmın budur ki anların katında takvâ cemî‘-i zamânda kalbi ma‘siyetden ‘ismete bulmağa dirler. Ammâ Kur‘ân-ı Kerîm’de takvâ üç ma‘nâyâ ıtlâk olunur.

²⁵⁹ en-Nisâ, 4/131.

Birisi haşyet ve heybet ma'nâsıdır. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ²⁶⁰”وَيَايَا فَاتَّقُونَ“²⁶⁰ ve dahi buyurur; ²⁶¹”وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ“²⁶¹ korkun şol günden ki Allahu Te'âlâ'ya rücû' eylesiz ve anda soru hesâbı olursunuz.

İkinci tâ'at ve 'ibâdet ma'nâsıdır. Nitekim Hak celle ve 'alâ buyurur; ²⁶²”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ“²⁶² Ya'nî Hak Te'âlâ kemâl-ı tâ'at ile tâ'at kılın, 'ibâdet itmek ile ve terki ma'siyet kılmak ile ve şükür ve zikir etmek ile.

Üçüncü gönlün günâhdan berî kılmaktır meşâyıh katında mu'teber olan şart üzerine bu üç ma'nâdan takvânın mâhiyeti ve hakikatı ma'nâ-yı âhardır evvelkileri değildir. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ²⁶³”وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُخِشِ اللَّهَ وَيَتَّقِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ“²⁶³ bu âyetde tâ'at ve haşyet değildir. Belki ma'siyetden 'ismetdir ve dahi bilgil ki meşâyıh-i kibâr. Takvâ için üç menzil 'işâret ederler. Biri şirk-i billâhdan takvâ. Biri bid'atdan takvâdır. Biri ma'âsî-ı fer'iyyeden takvâdır. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de gelmiştir; ²⁶⁴”وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحَ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ“²⁶⁴ Bu âyetin tefsîrinde ba'zı müfessirler demişlerdir ki, Evvelki takvâdan murâd şirk-i billâhdan ihtirâzdır. İkinci takvâdan murâd bid'atdır. Üçüncü takvâdan murâd ma'âsî-i fer'iyyeden berî olmaktır. Bu takdîrce âyet-i kerîmenin ma'nâsı budur ki; Şol kimesneler ki îmâna geldiler 'amel-i sâlih işlediler anların yedikleri helâl ta'amdan günâh ve soru hesap olmaz. Kaçan ki şirkden beri olalar ve bid'atdan içtinâb ideler ve dahi Hak Te'âlâya ikrâr itdiler ve Sünnet-i Resûl'e tâbî' olalar ve tâ'atlarında müstakîm olup ma'âsî-i fer'iyyeden ihtirâz edeler. [28-b] Ba'zılar katında, evvelki takvâ harâmdan ihtirâzdır şübehâtdan. Üçüncü fuzûl-i mubahâtdan biri olmaktır. Bu ma'nâyı âhire Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem hadîs-i şerîfnde 'işâret vardır ki buyurur; ²⁶⁵”إِنَّمَا سَمِيَ الْمُتَّقُونَ مُتَّقِينَ لَهُ لِتَرْكِهِمْ مَا لَا حَسَنَ بِهِ حَذَرًا“²⁶⁵ Ya'nî müttakîlere anın için müttakî denildi ki kendülere yaramaz olmayanları giderdiler. Nâgâh yaramaza müeddî ola diyü bu hazer eyledikleri ecilden ve dahi bilgil ki

²⁶⁰ el-Bakara, 2/41.

²⁶¹ el-Bakara, 2/281.

²⁶² Âl-i İmrân, 3/102.

²⁶³ en-Nûr, 24/52.

²⁶⁴ el-Mâide, 5/93.

²⁶⁵ Tirmizî, Sıfatü'l Kiyâme, 19; İbn Mâce, Zühhd, 24; Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr, XVII, 168; Hâkim en-Nisâburî, IV, 355.

şirkden ve muharremâtıdan ihtirâs etmek ‘avâm-ı mü’minîn takvâsıdır ve şübehâtıdan ve mubahâtın israfından hazer etmek havâssı takvâsıdır. Ammâ zıddiyetlerin takvâsı oldur ki şol nesneler ki Hak Te‘âlâ’nın zikrine ve fikrine mâni‘ ola. Anların cemî‘inden içtinâb itmekdir eger helâl ve eger harâm eger zâhir ve eger bâtın hatta şol havâtır-ı kulûb ki Hak Te‘âlâ’nın tefekkürüne mâni‘ ola. Andan dahi ihtirâz eylemeyince kendülere müttakî demezler. Bu takdîrce takvânın cemî‘-i esnâfının câmî‘ olan târif budur ki zarar ihtimâl olan nesnelerin cemî‘inden içtinâb oldu ve bu muhtemel zarar olanlar iki kısımdır. Biri ma‘siyete sarf ve harâm-ı mahzdır ve biri şubehat ve fuzûl-i mubahâtdır. Zîrâ ki bunlar hırs gösterüb meşgûl olmak harâma ve ‘isyâna yetiştirir. Nefs-i emmârenin tuğyan sebebi ile ve dahi bilgil ki harâmdan ve ‘isyândan takvâ eylemek efdaldır. Bunun terki sebeb-i ğavâyâ ve bâ‘is-i ‘ikâb olur. Şubehatdan takvâ eylemek mendubdur. Bu takvânın mûcibi sevâb ve terki ‘ikâb olur. Fuzûl-i mübâhatdan takvâ eylemek hayr-ı mahzdır, terki sebeb-i hesâb ve kıyâmet gününde habs-i medîde bâ‘is olur. Bundan bilindi ki takvânın ednâ derecesi muhârrematdan içtinâb eylemekdir. A‘lâsı muzırr olan nesneler zerre-i cemî‘inden ihtirâz eylemekdir. Meşâyıh-ı ‘izâm bu dereceye makâm-ı edeb virürler. Bu makâma yetişenler umûr-ı takvâda ve üslûb-ı vera‘da ve tarîk-i irşâd ve kâmil ve mükemmel olup Hak Te‘âlâ dergâhında bende-i mukbil olurlar. Şol sebebdan ki haktan ba‘îd eden nesnelerden azaların ve erkânların hıfz ettiler ve kendü nefislerine takvâdan licâm urdılar. Eğer denilse ki, a‘zanın ve erkânın ittikasi ne keyfiyet ile olur tafsîl ile, tâ ki biz dahi nefsimize takvâdan licam urup kendümüze ram eylemek müyesser ola. İderiz ki bu bâbın şerhi ve tafsîli emrinde, ya‘nî erkân ve a‘zâ takvâsında ‘ulemâ-i âhîret ve sulehâ-i sâhib-i basîret. Beş fasıl vaz eylediler ki her bir fasılda, A‘za-yı re’iseden [29-a] bir ‘uzvun keyfiyet takvâsın beyân eylediler ve bu beyân olan a‘zanın biri göz, biri kulak, biri lisân, biri gönüldür, biri şem‘dir. Bu beş a‘zâ kelül olup sâ‘ir erkânın takvâsın müstelzim olduğı ecilden. Bunların takvâsın beyân eylemek ile iktifâ eylediler. İmdi bu beş ‘uzvu bir kişi menâhîden ve meâsîden hıfz eylese sâir erkân takvâsından müstağni olur. Ve hukûk-ı takvâyâ bi-tamâmihî ri‘âyet idüp bi-‘avnilâhi ve tevfikihî yerine getirmiş olur.

[Fasl-ı Evvel]

Göz takvâsı beyânındadır. İmdi bilgil ki gözün takvâsı oldur ki neye gerekse nazar eylemeye. Husûsen mehârimden ve mâlâyâniden hıfz eyleye. Zîrâ ki ekser-i âfât

nazardan hâsıl olur. Nitekim Hak Te‘âlâ ²⁶⁶“قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ بَرِّئٌ مِمَّا يَفْعَلُونَ” Bu âyet-i kerîmenin fehvâsında teemmül edenler üç ma‘nâya ‘işâret bulurlar ki; Biri te’dîm-i ‘ibâdetdir. Biri tenbih-i fâ’idedir. Biri tehdîddir. Ammâ te’dîm bu âyetin “يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ” kavlinden fehm olunur ki çünkü Hak Te‘âlâ hıfz-ı bâsâr ile emr eyledi. ‘Abd olanlara Mevlâsının emrine imtisâl lâzımdır ve dahi te’dîb ile mü’eddib olmak vâcibdir ve illâ Rabbu’l-‘İzzetin meclisine varmağa küstâh ve bî edeb olanlara icâzet virmezler. Bu takdîrce terk-i edeb itmek hicâb olup bisât-ı kurbe gitmege geçmekden men‘ iderler. Ammâ fâ’ide-i tenbih bu âyetin “ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ” kavlinden bilinir ve bu lafz-ı ezkânın iki ma‘nâsı vardır; Biri tahâret biri ziyâde ma‘nâsınadır. Zekât ikisine bile itlâk olunur bu takdîrce bu âyetin ma‘nâsı budur ki; Ya Muhammed mü’mînler eyt ki gözlerini hıfz eylesinler Zîrâ ki hıfz-ı bâsâr gönülleri günâhtan pak eyler ve tâ‘atlarında ziyâde eder. Zîrâ ki hıfz-ı bâsâr kılmasalar eğer kasd ile harâma nazar ederlerse günâha mürtekeb olurlar. Vakt olur ki gördükleri harâma gönülleri müteallik olup tahsîle mübâşeret idüp helâk olurlar ve eger helâle nazar ederler ise vakt olur ki ana gönülleri müteallik olup hevâ muktezâsıyla tahsîle meşğûl olup tâ‘atten ve ‘ibâdetden kalurlar. Kaçan ki nazar kılmasalar râhat olup bu fitnelerin cemî’inden sâlim olurlar. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem ve ‘Îsâ ‘aleyhisselâmdan rivâyet olunur ki; ²⁶⁷“إِيَّاكُمْ وَالنَّظَرَ فَإِنَّهَا تَرَعُ” Ya‘nî neye gerekse nazar itmekden sakının ki nazar kalbe şehvet tohumunu saçar. [29-b] Bu kadar fitne sâhibini yoldan çıkarmaga kifâyet ider ve dahi Zünnûn-i Mısırî rahmetullâhi ‘aleyh dir ki; “Hıfz-ı basar yine gökcek kapucı olur ki şehveti kalbe duhûl itmekden men‘ ider. Kaçan ki gözlerini fehm olmayanlara nazar eylemekden hıfz etsin. Fârîğu’l-kalb olup nice fitnelerden nefsin sâlim bilirsın. Yevmen-fe-yevmen hayrın ziyâde olur. Ammâ bi-tahdîd ve tahzîr bu âyetin ²⁶⁸“إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ” kavlinden fehm olunur. Bunun ma‘nâsı budur ki mâlâyaniye nazar eylemekden hazer eyle ki Hak Te‘âlâ ma’siyetlerinizi görür ve ne işlerseniz bilür ‘amelinize göre cezâ virür. Nitekim buyurur; ²⁶⁹“يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ” Ya‘nî Hak Te‘âlâ gözleri hain olanları bilür

²⁶⁶ en-Nûr, 24/30.

²⁶⁷ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü’l-Cevzi, **Zemmü’l-Hevâ**, (thk. Mustafa Abdülvahid), 1962, s. 92.

²⁶⁸ en-Nûr, 24/30.

²⁶⁹ el-Mü’min, 40/19.

ve gönlünde yaramazlık olanları bilür, hazer eyler. Yoksa size ‘azâb ider demek olur ve dahi Hazret-i Resûlullah sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur ki; ²⁷⁰“إِنَّ النَّظَرَ إِلَى مُحَاسِنِ الْمَرْأَةِ سَهْمٌ مِنْ” Ya’nî, tahkîk, bu ‘avratına hüsnine nazar etmek şeytân oklarından bir okdur. Şol kimesne ki terk-i nazar eyledi. Allâhu Te‘âlâ ana lezzât-ı ‘ibâdet müyesser eder ki ana sürûr verür. İmdi ‘ibâdet-i halâveti ve münâcât-ı lezzeti nasîb olmak ‘âbidler katında ulu mertebedir ve ‘âlî derecedir ve bu ma’nâ sülehâ katında mücerrebdir ki şol kimesneler ki hıfz-ı bâsâr idüp ‘amel-i sâlih işleyüp ‘ibâdetlerin halâvetini idrâk iderler ve gönüllerinde safvet bilürler. Mâlâyaniden i‘râz-ı ‘ayn iderler ve bu ma’nâyı müşâhede kılurlar. Hıfzı basar kılmağın bir tarîki dahi budur ki kendü a‘zânâ nazar idesin. Niçün halk olunmuşdur göresin. Anın için muntazır kılup gayri nesne için sarf itmeyesin. Meselâ insanın ayakları cennet bağçelerin seyr etmek içündür ve elleri ol bağçenin fâkihesin dermek içündür ve gözleri Hak celle ve ‘alâyı müşâhede etmek içündür ve kulağı ol sultânın kelâm-ı şerîfin işitmek içündür ve gönli ol Hazret-i Sübhân’ın Cemâl-i bî-çûnına mir’ât olmak içündür ve hem-çünân sâ’ir a‘zânın dahi her biri bir ‘amel-i hâssa mahsûsdur. İmdi bunları dünyâ-yı deniyyede nâ-meşrû işlere ve mâlâyani emirlere sarf eylesin âhirette va‘d olunan merâtib sana katında müyesser ola gerekdir. İmdi vâcibdir ki bunlar ne üçün halk oldu ise anlara mâni’ olacak umûra sarf eylesin, tâ ki dâr-ı ‘ukbânın sa‘âdet-i kübrâsını zehârif-i dünyâyı bî-vefâyâ satmasın.

[İkinci fasl]

Kulagın takvâsını beyân ider. İmdi bilün ve âgâh olun ki istimâ-i kelîmât-ı fahşiyât ve isğâ-i esvât. [30-a] menhiyât harâmdır. Bunlardan içtinâb etmek vâcibdir ve kelîmât-ı mubahâtın israfından ihtirâz etmek lâzımdır. İki sebebeden biri oldur ki haberde gelmiştir; ²⁷¹“المستمع شريك المتكلم” Ya’nî dinleyici söyleyenin şerîkidir. Bu takdîrce şol kelâm ki anı söylemekden zarar hâsıl olur. İşitmesinden dahi zarar müterettib olur. İstimâ-ı kabîh olduğu cihetden ikinci sebebi olur ki, işitmekden havâtır-ı kulûb ve vesvese-i zünûb hâsıl olur. İnsânı ‘isyânâ mâ’il kılup ‘ibâdetine mâni’ olur. İmdi bilgil ki şol sözler ki insânın kalbinde karar eder. Tenâvül olunan ta‘âm gibidir ki kimi nâfi‘ ve kimi muzırrdır kiminin zararı kemâlinden olup zehr-i kâtil gibi helâk eder. Belki kelâm ‘arz-ı kârıyla bâki kalur.

²⁷⁰ İbn Hanbel, **Müsned**, XXXVI, 611; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, VIII, 208; Ebu Nuaym, s. 601; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, VII, 305; Münâvî, I, 132.

²⁷¹ İbn Mübârek, s. 16; Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber, **Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fazlihî**, DAmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994, I, 548.

Gönlüne eseri zahmet ve meşakkat virür. Belki hıkd-ı hasede bâ'is olur. 'Azîm-i fitnelere ve ulu belâlara yetişdirir ve ta'âmın zararı devâ ile zâ'il olur.

Derkenâr: Zararı ta'âm zararından ziyâdedir ki ta'âm zararı bir iki sâatden sonra zâ'il olur. Ammâ eser-i kelâm.

Ammâ kelâmın zararı def olmayup derdine çare bulunmaz bilgil ki eger insan sem'ini mâlâyani kelâmdan hıfz eylese kalbi râhat olup bu zıkr olunan âfâtlardan emîn ola, bi-'avnillâhi te'âlâ.

[Üçüncü Fasl]

Lisân takvâsının beyânındadır. Bilgil ki lisân insanda eğerçi cürm-i sağırdır. Lâkin cürm-i kebîrdır ve fitnesinden necât bulmak 'asîrdır. Zîrâ ki tuğyân yönünden a'zânın a'zâmıdır ve 'adâvet yönünden erkânın ahkemi ve akvâmıdır. Nitekim Süfyân bin 'Abdullâh radiyallahu anh rivâyet kılar ki; Hazret-i Resûlu sallallâhu 'aleyhi vesellem ki; ²⁷²”قلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا أَكْثَرُ مَا يَخَافُ عَلَيَّ فَأَخَذَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِلِسَانِ نَفْسِهِ ثُمَّ قَالَ هَذَا“ Ya'nî dedim ki Ya Resûlallâh benim üzerime ziyâde havf edecek ne nesnedir. Kendü mübârek parmağıyla lisânına yapışup budur diyüp cevâb virdi ve buyurdu ki; ²⁷³”بَلَاءُ الْإِنْسَانِ مِنَ اللِّسَانِ“ ve Hazret-i 'Îsâ'dan 'aleyhisselâm su'âl idüp didiler ki bize bir 'amel kılaruz ki anın ile cennete girerüz buyurdu ki imdi söylemem didiler. Kâdir değilüz buyurdu ki imdi hayırdan gayrı söylemem ve dahi Yûnus bin 'Abdullâh, Basra şehrinde katı ısı günlerde savme mütehammil oldum. Mâlâyani söz terk itmege mütehammil olamadım ve dahi Tâvûs eyder benim lisânım aslandır. Eger kavli virürsem beni helâk eder. Pes bu lisânın hıfzı ve zabtı bâbında meşâyih-i kibâr rahimehumullâhu te'âlâ beş asıl beyân iderler.

[Asl-ı Evvel]

Ebu Saîd Hudri radiyallahu 'anh rivâyet kıldığı hadîsin mazmûnudur. Haber virür ki; Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur ki; ²⁷⁴”يَكْرَهُ [30-b] إِذَا أَصْبَحَ ابْنُ آدَمَ“

²⁷² Ebû Dâvud et-Tayâlisî, II, 558; İbn Ebî Şeybe, V, 320; İbn Hanbel, **Müsned**, XXIV, 143; Tirmizî, **Zühed**, 61; İbn Mâce, **Fiten**, 12.

²⁷³ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nisbet edilen böyle bir rivayete rastlanılmamıştır. Bu sözün Hz. Ali'ye ait olması muhtemeldir. bkz. Luvis Rızkullah b. Yusuf b. Abdülmesih el-Yesui Şeyho, **Mecâni'l-Edeb fî Hadâiki'l-Arab**, Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1913, II, 67.

²⁷⁴ İbn Mübârek, s. 358; Ebû Dâvud et-Tayâlisî, III, 660; İbn Hanbel, **Müsned**, XVIII, 403; Tirmizî, **Zühed**, 60; Ebû Nuaym, IV, 309; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, VII, 23; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Begavî, **Mesâbihü's-Sünne**, (thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, Muhammed Salim İbrâhim Semare, Cemâl Hamdi Zehebi), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987, III, 325.

”الأعضاء كلها إلا اللسان وقلنا: ننشدك الله أن يستقيم فإنك إن استقيمت وإن اعوججت اعوججنا Ya'nî Âdemoğlanı sabah kalıcak cemî'-i a'zâsı hal-i delîle lisân ederler ki Hak Te'âlâ'dan dileriz ki sen müstakîm olasın. Zîrâ ki sen müstakîm olucak biz dahi müstakîm oluruz ve sen egri olacak biz dahi eğri oluruz. Bunun sırrı budur ki lisân te'sîri kavî olduğu ecilden sâ'ir a'zâyı kendüye eziyet verür. Nitekim Malik bin Dinar rahimehullâhu 'aleyh eder; Kaçan ki kalbine kasâvet ve bedenine sakâmet ve rızkında hasâret görsen, tahkîk, belki senden bir yaramaz söz sâdır olmuşdur.

[İkinci Fasıl]

Hıfz-ı evkât eylemekdir. Zîrâ ki insâna zikrullâh ve emr-i ma'rûf ve nehy-i münker ve hayr-i nasîhat ve tâ'lim-i 'ilm ve ma'rifet ve irşâd-ı tarîkat kelâmından her ne ki sadır olursa kelâmının mazarratı yönünden onu mertebesi lağv olmakdur. Lağv kelîmatı hod tazyi-i evkât idüp 'ibâdete mâni' olur. Nitekim rivâyet olunur ki Hassân bin Sinân bir gün gider iken yol üzerinde bir çardak gördü ve sordu ki bu ne vakt yapıldı ve dendi nefisine hitâb idüp dedi kim ya mağrûr-i nefîs sana mühim olmayanları niye sorarsın bunu sormakdan sana Rabbini zikr itmek hayurlu değil midir ki anı terk edersin diyüp bir yıl nefisine savmla 'ikâb eyledi. Zehî sa'âdet şol kâmillere ki nefislerine ihtimâm idüp tazyi'-i evkât eylemezler, hayfâ ol bizim gibi gâfillere ki irha-yı 'inân-ı lisân idüp kendülerini varta-i helâke bırakırlar.

[Asl-ı Sâlis]

A'mâl-i sâlihaya iştiğâl göstermekdir. Zîrâ şol kimesneler ki terk-i iştiğâl idüp battâl yörürler anların ekser evkâtı hikâyât-ı gıybet-i amîze ve kelîmât-ı fitne-engîz ile geçer. Nitekim ederler; ²⁷⁵”من كثر كلامه كثر سقطه“ Ya'nî kimin sözü çok oldu hatâsı dahi çok oldu. Ğıybet havf ve nefsinde bir sâ'ika-i mühlîkedir ki kişinin nice yıllık 'ibâdetini az zamânda yakup helâk eyler. Dirler ki ğıybet idenlerin misli şol kimesne gibidir ki mancınık düzüp içine kendü 'ibâdetini koyup şarka ve garbe ve etraf-ı 'âleme perâkende eder ve dahi demişlerdir ki; ”كثرة الكلام تميث القلب“ bâhusûs ğıybet ve mesâvî ola ve dahi hikâyet olındı ki 'azîzlerden birine didiler kalan kişi seni ğıybet eyledi ol dahi mesâvî idene bir tabak hurma eylidüp didi ki işitdim ki hasenâtını bize armağan göndermişsiz. Biz dahi mükâfâtı için bu hurmacığı size armağan getirdük. [31-a] Dahi rivâyet olunur ki 'Abdullah ibni Mübârek rahimehullâhu 'aleyh meclisinde ğıybet söyledi ve

²⁷⁵ Nisbeti zikredilmeyen bu söz araştırmalar sonucu ulaşılan kaynaklarda Hz. Peygamber'e nisbet edilmektedir. bkz. Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, VI, 328; Ebû Nuaym, III, 74.

‘Abdullah’dan muvâfakat taleb eylediler. Cevâb virüp didi ki eger ben ğıybet eylesem kendü anamı iderdim, zîrâ ki kendi hasenâtımı anamdan gayriye reva görmezim dedi. Dahi rivâyet olunur ki; Hâtem-i A‘sam bir gece mest ollu teheccüd namazinâ durmadı avratı anı melâmet eyledi. Hatem dahi cevâb virüp dedi ki nice kişiler gecelerini ihyâ idüp sabah olacak bizi müsâvî kıldıkları tâ‘atlarının sevâbını bize verdiler. Yevm-i haşirde bizim mizânımıza girse gerekdir. Ol kişiler bizim için hakîkatda mücâhede iderler dedi.

[Fasl-ı Râbi‘]

Dünyânın âfâtlarından sâlim olmaktır. Nitekim Süfyân-ı Sevrî rahimehullâh eyder; “Diline getürme şol kelâmı ki anınla dışın çıkaralar.” Dahi eyder ki; “Bast-ı lisân idenler ifsâd-ı şân iderler.” Dahi eyder ki; “Dilin zabt eyle, kendüni melâmet eyleme. Zîrâ ki tekellüm mûris-i ibtilâ teellümdür.” Dahi İbn Mübârek rahimehullâh eyder ki; “Söylemekden dilini sakla ki sâhibini öldürmeğe müsta‘celdir. Dahi lisân-ı tercümân cenândır. Kişinin kemâlini makâlinden bilür. Dahi ile mutî‘ eyder ki insanın lisânı kemînde arslan gibidir. Fırsat bulıcak sâhibini helâk eyler. İmdi sana vâcibdir ki lisânını licâm sükût ile mülcem kılasın. Dahi rivâyet olunur ki; pusuda nice kelâm vardır ki sâhibine eder ki beni terk eyle ki sana ziyânım dokunur. Bu hikâyetlerden bilindi ki kişi lisânını licâm-ı sükût ile mülcem kılmak vâcibdir.

[Fasl-ı Hâmis]

Âhiret âfâtların anmakdır. Zîrâ ki söylenen söz şundan hâlî degıldür ki ya helâl ola ya harâm ola. Eger harâm olursa sâhibini âhirette ‘azâba giriftâr eder. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ²⁷⁶“مررت ليلة أسري بي نظرة في النار قومًا يأكلون الجيف قلث يا” Ya’nî Mi‘râc gicesi cehennemde bir tâ’ife gördüm ki cîfe yirler. Didim ki Cembrâ’il’e bunlar kimlerdir? Didi ki; dünyâda Âdem eti yiyenlerdir, ya’nî mesâvî idicilerdir ve dahi Hazret-i Resûl Sallallâhu ‘aleyhi vesellem Mu‘âz’a buyurur ki; ²⁷⁷“اقطع لسانك عن حملة القرآن وطلاب العلم ولا تمزق الناس بلسانك فتمزقك كلاب النار” Ya’nî dilin Ehl-i Kur’ân’dan ve ehl-i ‘ilmden kes dünyâda mesavi ile halkı yırtma âhirette cehennem kelâmı seni dahi yırtmasun. Dahi Ebi Kılabe’den rivâyet olundu ki; Eger ğıybet kalbi harâb ider ve ‘ibâdetlerini bâtl ve hidâyetlerini zâ’il kılur ve eger söylenen sözler mubâh olursa anda dört emir vardır; biri kirâmen kâtibi [31-b] bir işe meşğûl eyler ki anda hayır ve fâ’ide yokdur ve şol kimesne ki ‘âkildir bunlardan istihyâ idüp abes yere ezâ etmez. Zîrâ ki her

²⁷⁶ İbn Hanbel, **Müsned**, IV, 367; Ebû Dâvud, **Edeb**, 35.

²⁷⁷ İbnü'l Cevzî, **Kitâbü'l-Mevzuât**, III, 159; Münzirî, I, 39.

ne söylenürse bunlar yazarlar. Nitekim Hak Te‘âlâ celle celâluhû buyurur; ²⁷⁸”مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ“ Ya‘nî insân hiç bir söz söylemez, illâ anın katında hâzır görici vardır.

İkinci emir oldur ki; söylenen sözler yazıldıktan sonra kitâb olup Hak Te‘âlâ Hazretine varır. İmdi lağv-i kelâm ve hezer ve hezeyandan hazer gerekdir ki ‘âkibet sâhibini şeremşar eder. Nitekim rivâyet olunur ki; Ba‘zı meşâyihden ki bir kişi gördü ki fahşiyat ve mühmilat söyler. Eytdi; ey miskîn şol sözler ki söylersin anları yazarlar ve Rabbin huzûruna alınırlar. Söylediğin sözlere nazar idüp sonra utanacağın fikreyle.

Üçüncü emir oldur ki; bu yazılan kitâb kıyâmet gününde Arasat meydanında cemî‘-i halâyık ortasında Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ huzûrunda okunsa gerekdir. Ol zamânda sen şedâyid içinde ‘uryân ve giryân susuz cennetden münkatı‘-ı ni‘metlerinden mümteni‘ hayrân ve sergerdân ve muntazır olup hâlim nice ola diyü fikir deryâsına gark olasin.

Dördüncü emir oldur ki; bu kitâb okunduktan sonra her taraftan seni teşni‘ ve takri’ idüp ederler ki dünyâda bunca rüzgâr karar eyledin âhar Mevlâna armağan bunu mu getürdün? Bu mühmilâta sarf eyledüğün ömri niçin Hak Te‘âlâ hamdine ve şükrüne sarf eylemedin? Niçin kelâmın bihterin ve eşrefin ve şerîfin terk idüp bilâ-fâ‘ide mühmilat meşğul oldun? Diyünce türlü tan’ ve teşni’ idüp melâmet kılalar. İmdi erbâb-ı ibrete ve ashâb-ı basîret olan ihvâna bu usûl-i erba’a nasîhat olmağa kifâyet eder. Bi inâyetillah.

[Dördüncü Fasl]

Gönül takvâsı beyânındadır ve ıslâh şânındadır. Ey azîz karındaşlar sizin üzerinize vâcibdir ki kulûbunuz umûrunda hüsn-i nazar ve fikr-i enver ve ictihâd-ı tam ve ihtimâm-ı tamam edersiz. Zîrâ ki bunun hatar-ı azîm ve eser-i kavim emri zahmetli ve ıslâhı meşakkatlidir. ‘Ulemâ-i âhiret bu icmâli tafsîl etmek için usûl-i hamse, ya‘nî beş asl beyân eylemişlerdir.

[Asl-ı Evvel]

Ahvâl-ı kulûb hakkında var olan Ayât-ı beyyinât-ı kerîme beyân eder. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ²⁷⁹”يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ“ bu âyet-i kerîmenin ma‘nâyı tefsirinde kelâmı sebkât eylemiştir. Dahi buyurur ki; ²⁸⁰”أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاخْذَرُوا“ Ya‘nî Hak Te‘âlâ

²⁷⁸ Kaf, 50/18.

²⁷⁹ el-Mü‘min, 40/19.

²⁸⁰ el-Bakara, 2/235.

kalbinizde olanı bilir andan korkun ve dahi buyurur ki; [32-a]²⁸¹ وَأَسِرُوا قَوْلَكُمْ أَوْ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ Ya'nî sözlerinizi gerek gizlen gerek izhâr eylen Hak Te'âlâ kulûbunuzda olanı biliyor. Bu ma'nâ Kur'ân-ı Kerîm'inde nice yerlerde zikr olunmuşdur. İmdi Allâhu Te'âlâ Hazreti cemî'-i esrârdan habîr olmak havâssı 'ibâd için tehdîd-i şedîde ve tahzîr ve te'kîddir. Zîrâ ki 'Allâmü'l-Kulûb ile mu'âmele kılmak makâm-ı hâtır ve mahall-i hazerdir tarîk-i istikâmetden özüne muhlis mutasavver değildir.

[Asl-ı Sâni]

Hazret-i Resûlün sallallâhu 'aleyhi vesellem kavlidir ki buyurur; ²⁸²إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ Ya'nî Hak Te'âlâ sizin sûretinize ve beşerenize nazar eylemez belki kulûbunuza nazar eyler. Bundan bilindi ki kulûb-ı insan mevzi'i nazar-ı sübhândır. İmdi şol kimesneler ki mavziki manzar-ı halk olan yerlerini tezyîn itmekde ihtimâm-ı tâm iderler, tâ halkın gözüne gökcek görünsün yuyup yaramaz nesnelerden pak iderler. Ammâ Hak Te'âlâ Hazreti'nin nazargâhı olan gönülü tezyîn itmekde ihtimâm itmezler. Âb-ı tuhûr tevbe-i nasûh ile habâset-i zünûbdan yunup arınup pâk olup cevâhir zevâhir 'ibâdet-i tayyibat ile kendülerin müzeyyen kılmazlar. Belki kabayih-ı ahlâk-ı zemîme ile mühmil ve fazâyih-i akzar ma'siyet ile mütehallil iderler. Bir vechile ki eger bu hak anın esrârına vâkıf olsalar bi'l-külliyeye nefret idüp aralarında matrûd mevrûd olup bir sâat ve bir lahza anın ile musahebet etmezler idi. Bu taife şöyle benzer ki; Kur'ân-ı şerîfe ve hadîs-i münife inanmazlar. Yâhûd hayvan mavan gibi nesne fikir etmezler. Ne'ûzu billâhi min şurûri enfüsina ve min seyyi'âtı a'mâlina

[Asl-ı Sâlis]

Oldur ki; büldân-ı ebdân içinde kılup insân 'asâkir ki dîn-ı ma'âsîr içinde selâtin-i zemîn ve zamân gibi sâhib-i fermândır. Vesâ'ir a'zâ ve erkân anın harabâtına tâbî' olup itâ'at gösterirler. Pes kaçan ki sultân salâh üzerine ola. Ra'ıyyet dahi salâh üzere olurlar. Metbu' olanlar umûrunda müstakîl olsalar tâbî'-i dahi müstakîm olur. Nitekim Hazret-i Resul sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur ki; ²⁸³إِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتِ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتِ Ya'nî tahkîk-i beden insanda bir pâre et vardı. Kaçan ki ol sâlih olsa beden dahi sâlih olur. Kaçan ki fâsid ola cesed dahi fâsid olur. Bu zikrolunan et pâresi

²⁸¹ el-Mülk, 67/13.

²⁸² Müslim, **Birr ve's-Sıla**, 34; İbn Mâce, **Zühd**, 9; İbn Hanbel, **Müsned**, XIII, 227.

²⁸³ Buhârî, **İman**, 39; Müslim, **Müsakât**, 107; İbn Mâce, **Fiten**, 14; Dârimî, **Buyu'**, 1.

âgâh önünde insanın kalbidir. Çünkü kalb cümle a'zânın re'isidir. Bunun ıslâhı sâ'ir erkânın salâhını müstelzim olduysa bize lâzım oldu ki bunun ıslâhına ihtimâm-ı tâm ideriz.

[Asl-ı Râbi']

Oldur ki bu kân insânda mektûm olunan kıymetlü ve hürmetlü cevâhirin hazînesi gönüldür. Bu gencîne içinde [32-b] nice fevâ'id-i ferâyid vardır. Evvelki 'akıldır. Hak Te'âlâ Hazreti'nin ma'rifeti ve iki cihânın sa'âdeti bu 'akıl ile olur. İkincisi basîret-i a'mâl ve feraset-i ahvâldır. Hak Te'âlâ katında olan cemî'-i ef'âl bunun ile sûret-i ikbal gösterir. Üçüncüsü hulûs-ı niyyet ve safâ-yı taviyyetdir. Mecmu'-ı 'ibâdet bunun ile kıymet bulur. Dördüncüsü 'ulûm-i şerî'at ve ahkâm-ı hikmetdir. İnsânın melâ'ike üzerine şerefi ve fazîleti bunun iledir ve hakikat-ı 'âlini bunun ile seyr iderler.

[Asl-ı Hâmis]

Ahlâk-ı hamîde ve hasal-ı şerîfedir ki nüfûs-ı insâniye bu kayd-ı beşeriyetden ıtlâk olup tarîkat merâtibin bunun ile kat' iderler. Bu takdîrce bize vâcibdir ki bu hazîne-i şerîfe kemâl-ı mertebede hıfz idüp sâriklerden ve kutta'-ı tarîklerden sakınmayadır. dahi envâi kerâmetle muazzez ve mükerrem kıladır, tâ ki bu cevâhir-i 'azîziyeye a'da zafer bulmaya.

[Fasl-ı Hâmis]

Oldur ki eger ahvâl-ı kalbe nazar kılrsa ve zebûnda beş hâlet bulurdur ki sâ'ir a'zâda yoktur.

Birisi budur ki; cemî'-i a'da buna hücûm idüp cidd ve cühd iderler ki bunu harab edeler. Zîrâ ki şeytân Âdemoğlanın kalbi üzerinde yer idinmiştir. Dâ'ima şerre ve fesâda davet ider.

İkincisi budur ki kalbin şuglü çokdur. Zîrâ ki 'akıl ve hevâ bedende gönülde karar ederler. Akıl leşkeri ile hevâ leşkerisinin ma'rekesi gönüldür. Dâ'ima bunun üzerinde cenk ve cidâl idüp gâh akıl leşkeri gâlib olur ve gâh hevâ leşkeri. İmdi bunun gibi kalbe lâzımdır ki muhkem hıfz oluna ta ki düşman leşkeri zafer bulmaya.

Üçüncü hâlet budur ki; Bunun avârızı ve levâhıkı artıktır ki siham-ı havâtır gecede ve gündüzde bunun üzerine yağmur yağar gibi atılır bir lahza hali olmaz ve anı men itmege kimesne kâdir olmaz. Sen dahi mene kâdir olamazsın Zîrâ ki göz gibi değildir nevme koyasın râhat olasın ve dil gibi değildir yumup söyleyemezsin râhat bulasın ve kulak gibi değildir ki parmak ile bir gidesin işitmez olasın. Belki sihâm-ı havâtır kalbine nişâne edinmiştir. Her taraftan gelüb men'ine kâdir değilsin ve dahi cemî'-i zamânda birbiri ardınca müselsel olup bir lahza munkat' olmaz ve dahi nefs-i emmâre havâtıra katı

meyyaldir su gibi havâtır ardınca akar men itmesi müşkildir ve bu takdîrce âfât-ı kalbden necât bulmak müteassırdır.

Dördüncü hâlet budur ki gönül marazınâ ilâc itmek müşkildir. Zîrâ ki senden gâ'ibdir marâzı neresindedir bilinmez ki izâlesine meşğûl olasın. Bu takdîrce bunun emrine nazar-ı sahîh ve kesret-i riyâzet ihtiyacı vardır.

Beşinci hâlet odur ki bu gönüle âfât tez irişür ve dâ'ima muztarib ve munkalib olur. Sihâm havâtır üzerine mütevali ve mütetâbî' ve mütevatır olduğu ecilden bir hal üzere [33-a] karar kılmanız ki tedârik olana. Ba'zı 'azîzler eyderler ki anın için kalb dirler ki dâ'ima inkılab üzeredir. Andan sonra neuzü billâh eğer gönül mütezelzil olursa katı muhâtaradır. Sâ'ir a'zâ tezellülü gibi değildir. Zîrâ ki bunun tezellülünün ibtidâsı kasâvet ve dünyâya rağbet eylemektir ve intihâsı haka inkâr idüp kâfir olmaktır. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ²⁸⁴”أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ“ Bu âyet-i kerîmede kibir sebep-i küfür idüğüne 'işâretdür. Küfrü hak ve a'mâl-i kalbiyedendir ve dahi bilgil ki Belâm bin Baur hakkında buyurur ki; ²⁸⁵”وَلَكِنَّهُ أَحْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ“ Ya'nî hevâya tâbî' olmak ile dünyâya mâil oldu. Bu âyet-i kerîmede meyl-i dünyâ ve ittiba'ı havâki'-i kalb ile hâsıl olur 'amellerdir. Sebeb-i ma'siyet ve bâ'is-i şekâvet kılındı ve dahi Hak Te'âlâ buyurur ki; ²⁸⁶”وَتَقَلَّبَ أَفْقِدَتْهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ“ ”كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الَّذِينَ هُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ“ Bu âyetden gönül ve göz münkalib olmakdan sebep-i tuğyan ve müstevcib-i isyân olduğu fehm olunur. Bu ecilden ki Hak Te'âlâ hass-ı halis ve muhlis kulları tekallübden korkup ekseri ihtimâmlarını temekkün kılup ve teskin-i havâtıra sarf ederler. Nitekim Hak Te'âlâ bunlardan hikâyât idüp buyurur ki; ²⁸⁷”رَبَّنَا لَا تُزِغْ رُبَّنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً“ Ya'nî Ya Rabbî bizim gönlümüzü haktan meyl ittirme bize hidâyet idüp doğru yol gösterdikden sonra ve dahi muhlisleri Hak Te'âlâ vasf idüp buyurur ki; ²⁸⁸”يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ“ Ya'nî korkarlar şol günden ki gönüller ve gözler ol günde mütekallib olurlar. Hazret-i Rabbü'l-'İbâd ve Melik-i Yevmü't-Tenâd kıbelinden dileriz ki cemî'-i ümmeti Muhammedi ve millet-i Ahmedî sallallâhu 'aleyhi vesellem dünyâ ve sâhib-i 'ibret ve umûr-ı âhirette ehl-i basîret kılup lisânımızı ve canımızı ve

²⁸⁴ el-Bakara, 2/34.

²⁸⁵ el-A'râf, 7/176.

²⁸⁶ el-En'âm, 6/110.

²⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/8.

²⁸⁸ en-Nûr, 24/37.

cemî'-i cevâbımızı ve erkânımızı ıslâh etmek için hüsn-i nazar-ı birle tevfik eyleye, âmîn, yâ Mu'în. Eger su'âl olunup ki bu tafsîlden ma'lûm oldu ki ehemmi-i mühimmât ve etemm-i murâdat ıslâh-ı kalb imiş ve bunu fevt etmek muazzam-ı hâsârat ve azam-ı hatarât imiş. İmdi bize muslih olan maniye beyân ve ziyân âfâtlarını ayân eyleye, tâ ki içtihad-ı tâm ile bunun ıslâhının esbâbına şurû' idüp müfsidlerinden içtinâb ideriz. Cevâb virirüz ki bunun tafsîli tavîldir. Bu kitâb ana mütehammil değildir. Zîrâ ki meşâyih-i dîn ve 'ulemâ-i ehl-i yakîn kütüb-i mutavvelede beyân eylemişlerdür. Kalb-i insânîde [33-b] yitmiş haslet-i hamîde ve yitmiş sıfat-ı zemîme vardır. İmdi bunlar sâdır olur. Nice ef'âl-i vâcibe ve ef'âl-ı mahzûre vardır. Bu sıfâtlardan sâdır olur. İmdi şol kimesneler ki dîn emrinde ihtimâmları olup hâb-ı gafletten bîdâr olurlar. Kendü nefislerinin ıslâhına meşğûl olup bu zikr olunan hisâlda ve ef'âlde 'amele getürmege sûret-i tekâmül ve tekâsül göstermezler ve efvâh-ı ricâlden ve kütüb-i meşâyihden müstefid olup Allâhu Te'âlâ amele götürürler. Egerçi bu kitâbda 'acâyibü'l-kulûbun cemî'-i aksâmını ve envâ'ını ve ahkâmını alâ vechi't-tafsîl ele götürmek müteazzir ve müteassirdir. Lâkin emraz-ı kulûbe ilâc bâbında mühim olanların dahi hisâl-ı hamîdenin istimâlinden lâ-büdd ve lâzım olanların usûlünü ve furû'ını emrâz-ı kulûbe şâfi ve 'ibâdet emrinde kâfi olacak kadar beyân edelüm, inşâallahu te'âlâ.

[Fasl-ı Evvel]

Bilgil ki 'acâyibü'l-kulûbda dört sıfât vardır ki nüfusun fitnesi ve kulûbun beliyyesi ve âbidlerin menzilesi ve müçtehidlerin mezlakâsıdır ve dahi bunların mukâbelesinde dört haslet vardır ki 'ibâdetin kıvâmı ve 'ibâdet nizâmı ve nüfusun felâhı ve kulûbun salâhı bunların iledir ve bu mezkûr olan sıfat-ı zemînenin birisi tûl-i emel, birisi isticâl-ı 'amel, birisi hased, birisi kibrdir ve bunların mukâbelesinde olan hisâl-ı hamîdenin birisi kasr-ı emel, birisi teennî fi'l-umûr, birisi nasîhat, birisi tevazu'dur. Vaktâ ki bu sıfât-ı mezkûru kulûbun fesâdına ve salâhına medâr oldu ise vâcib oldı ki bunun âfâtlarından içtinâb idüp ol dört menakıb-ı âli merâtibini tahsîl ederiz, tâ ki gönlümüzden izâle-i kedre hâsıl olup maksûdumuza zafer müyesser ola. İmdi tûl-i emel dediğimiz sıfât bir ulu âfâtdır ki nüfûsdan halâvet tâ'atı selb idüp hemîşe şerre ve fesâda celb eder ve dahi bir fitne-i 'azîmedir ki halkı envâ'ı beliyyata ve esnâf-ı seyyiâta sevk eder. Şol sebepten ki bir kimesne tûl-i emel kılrsa andan dört nesne zuhûr eder.

Birisi budur ki 'ibâdete süntelük gelür. Zîrâ ki eyder, zamân çok bugün 'ibâdet eylemedim ise yarın edem bir gün idem demek ile ömri tamâm olur. Nitekim Dâvûd-i Tâ'î rahmetullâhi 'aleyh eder şol kimesne ki va'iddeden korkar ba'îd ana karib olur ve dahi Yahya bin Mu'âz radiyallâhu 'anh eydür [34-a] tûl-i emel cemî'-i hayrı kat' ider. Tâ-m-ı

إن أخوف ما أخاف عليكم اثنتان طول الأمل واتباع الهوى ألا وأن طول²⁹¹ Tâlib kerremallâhu vecchêhu buyurur ki; Ya'nî benim sizin üzerinize ziyâde korkduğum iki nesnedir; Biri tûl-i emel, biri ittiba'ı hevâ. Zîrâ ki tûl-i emel âhireti unutturur ve hevâyâ tâbi' olmak hakdan i'râz etdirir. İmdi dünyâ için tûl-i emel kılsan tevbe-i ihmâl idüp günâhı çok ve 'ibâdeti az kılsın ve hırsın ziyâde olup kasâvet ve gafletin artar. Bundan bilindi ki tûl-i emelden özine âfât olmaz ve bunun halinden yaramaz hal olmaz. Ammâ kaçan ki kasr-ı emel kılup mevti kendüne yakîn fikr eylesin. Fevt olan ihvân ve akran hâlini mülâhaza eylesin ve edesin ki bunlar ansızın fevt oldılar. Vakt ola ki ben dahi ale'l-ğafle fevt olam. İmdi hazer kılayın, sıhhatuma mağrûr olmayup âhiretim yarağın göreğün. Desen tûl-i emel âfâtlarından halâs bulursun. Nitekim 'Avn ibni 'Abdullâh radiyallâhu 'anh eder; Nice kişiler bir vakt-i muayeneye yetişmek kâd edip erişmedin olurlar ve niceler umûrunu ferdâyâ salup sabaha çıkmadılar. Pes şol kimesneler ki ecelin sür'atın anladılar. Tûl-i 'amelden i'râz eylediler ve dahi 'Îsâ bin Meryem 'aleyhisselâm buyurur ki;²⁹² الدنيا "ثلاثة أيام أمسى ماضى ما بيدك بيدل منه شيء وغد لا تدري أتدركه أم لا؟ ويوم أنت فيه فاغتنمه" Ya'nî dünyâ selâmeti üç gündür. Biri dün idi geçti. Artuk ana yetişilmez. Biri yarındır yetişileceği bilinmez. Biri bugündür, bunu ganîmet gör ve dahi Ebu Zer radiyallâhu 'anh eyder ki; الدنيا ثلاث ساعات "ومضت وساعة أنت فيها وساعة لا تدري أتدركها أم لا فليست تملك في الحقيقة إلا ساعة واحدة" Ya'nî dünyâ üç sâatdir biri geçti. Biri dahi gelmedi yetişmek mübhemdir. Biri dahi bu demdir. Hakîkatte dünyâdan bir sâ'ate maliksin. Dahi ba'zı meşâyih rahimehumullâhu te'âlâ eyderler dünyâ üç nefesdir biri geçti. Ol nefesde ne işledinse sana o kaldı. Biri dahi gelmedi, geleceği mübhemdir meczum değildir. Sen hakîkatde bir nefese kâdirsın. Anı dahi fevt eyleme. Sana ne yarar ise anı işle gerek tevbe ve tâ'ata sarf eyle gerek ma'siyete bezl eyle. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur;²⁹³ ألا تعجبون من أسامة اشترى إلى شهر؟ إن أسامة لطويل الأمل والذي نفسي بيده ما طرقت عيناى، فطننت أن شقرى يلتقيان حتى أقبض ولا رفعت طرفي، فطننت أني واضعه حتى أقبض، ولا طننت أني أسيعها حتى يدركني الموت والذي نفسي بيده إنما تواعدون لآت وما أنتم بمعجزين [35-a] لَقَمْتُ لُقْمَةً kadem basmadım ki ölmezden önden yine kalduracağımı zan eyleyem ve bir lokma ağzıma koymadım ki ölmezden önden yudacağımı zan edem. Şol Allah hakkı için ki

²⁹¹ Beyhakî, Şuâbu'l-İmân, XIII, 172.

²⁹² Münâvî, V, 50.

²⁹³ Ebû Nuaym, VI, 91; Beyhakî, Şuâbu'l-İmân, XIII, 143.

benim nefsim anın elindedir. Size va'd olanlar gelse gerekdir. Kaçan ki bu umûr-ı mezkûre mülâhaza kılasın. Bu fikr üzerine birkaç gün müdâvemet göstereyin. Tahkîk, tûl-i emel senden zâ'il olur. Yine kasr-ı fikir ve amel hâsıl olur. Kendin tevbe kılmağa müsta'cel olup tâ'ata ve 'ibâdete mübadelet edersin. Dünyâdan talebin eksilüp ve rağbetin kesilüp ma'siyetden münkati' olursun. Kalbine âhiret endîşesi düşüb her lahza mevdi yâd idüp ahvâl-ı âhireti bir bir müşâhede itmeğe başlarsın. Bu takdîrce kalbinden kasâvet zâ'il olur. Yerine rikkat ve safvet gelür ve dahi havf ve haşyet hâsıl olur. İbâdetinde müstakîm ve 'âkibetin emrinde kavim olursun. Bu haslet-i hamîde sebebi ile, bi-fazlillâhi ve bi-rahmetihî. Rivâyet ider ki Zûrâre ibni Evfâ'yı fevt olduktan sonra vâkı'ada görüp sordular ki Hak Te'âlâ katında hayırlı 'amel nedir? Cevâb virdi ki kazâyâ rızâ ve kasr-ı emel. Ammâ hased bir sıfat-ı zemîmedir ve âfât-ı 'azîmedir ki ibtâl-ı amel ve ifsâd-ı ahvâlin mebd'e'i ve menşe'idir. Mûcibü'l-hatî'ât ve mûrisü's-seyyi'âtdır ve dahi bir marazdır ki ekser-i 'ulemâ vü kurra bundan helâk olurlar. Bunlarda 'ilm u ma'rifet var iken izâlesinde 'âciz ve mütehayyirlardır. Sâir nâsın hâlini bundan kıyas eyle ve Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur ki; ²⁹⁴“ستة يدخلون النار بسطة: العرب بالعصبية والأمراء بالجور، والدهاقين بالكبر، والتجار بالخيانة”

“وأهل الرساتيق بالجهل، والعلماء بالحسد” Dimek olur ki altı kimesne altı nesne ile ceheneme girürler; 'Arab ta'assubıyla, beyler zûlm ile ve re'isler ve kethüdâlar kibr ile bezirganlar hıyânet ile karye ehli cehl ile 'ulemâ hased ile.

Ve dahi bilgil ki bir kişi hased ile mevsûf olsa andan beş nesne zuhûr ider; evvelki ifsâd-ı tâ'at itmekdür. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur; ²⁹⁵“الحسد يأكل الحسنات كما تأكل النار الخشب” Ya'nî hased 'ibâdeti yiyüp ifnâ ider. Od odunu yandırıp hîç itdügi gibi.

İkinci şer ve ma'siyet hâsıl olmakdur. Nitekim Vehb bin Münebbih radiyallâhu 'anh eyder ki hasedün üç 'alâmeti vardır. Huzûrunda tevâzu' ve temellük ider. [35-b] Çıybetinde mesâvî ve musîbetin vaktinde sevinür ve dahi hased bir mazarrât ve bir marazdır ki anın şerrinden Hak Te'âlâ isti'âze buyurur, şeytândan ve hasedden buyurduğu gibi ve Hak Te'âlâ bu üç nesneden isti'âze kılmaklığı bir menzilede kılmışdır, nitekim Sûre-i Felak'da buyurmuşdur.

²⁹⁴ Ebû Şüca Şiruye b. Şehredar b. Şiruye ed-Deylemi Deylemî, **el-Firdevs bi-Me'sûr el-Hitâb el-Firdevsü'l-Ahbâr**, (thk. Saîd b. Besyuni Zaglul), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986, II, 329.

²⁹⁵ Ebû Dâvud, IV, 276; İbn Mâce, **Zühhd**, 22.

Üçüncü, belâ fayda ta‘b ve ğam çekmektür. Nitekim Muhammed bin Sammâk kaddesallâhu sirruhû eyder; ²⁹⁶”لم أر ظالماً أشبه بالمظلوم من الحاسد نفساً دائماً وعقل هائماً وغماً لازم“ Ya‘nî hasedün özine bir zâlim görmedim ki mazlûma benzeye. Zîrâ ki hasedün nefsi havf ve hâsid ‘aklı hayır hussası mütevâtirdir.

Dördüncü, gönül gözi kör olmaktır ve bu vechile ki Hak Te‘âlâ Hazreti’nin hükmünden bir nesne fehmi itmez olup bâsâr-ı basîret ile idrâk idemez olur. Nitekim Süfyân-ı Sevri rahmetullâhi ‘aleyh eyder ehl-i verâ’ olmak istersen sâmit ol kimseye ta‘n eyleme. Serîü’l-fehm olmak istersen hasûd olma

Beşincisi horluk ve mahrûmluktur. Kişi hased ile maksûda vâsıl olmaz ve kendüye kimesne yardım eylemez. Nitekim Hâtem-i A‘sem eyder; ²⁹⁷”الطعان غير ذي دين والعائب“ Ya‘nî kin tutan dîn tutmaz. Ğıybet söyleyen ‘âbid olmaz. Ğammaz emîn olmaz. Hasûd hor olur, mansûr olmaz. Hasûd muzaffer olmadığının hikmeti budur ki Hak Te‘âlâ mü’min kullarına virdüğü ni‘metin zevâlin ister. İmdi Hazret-i Rabbü’l-‘İzzeti mü’minlere virdüğü ni‘meti hasûdlar temennâsı ile zâ‘il eylemez ve dahi mutî‘ kullarını koyup kendinin rubûbiyetine ve hükûmetine ta‘n idenlere yardım eylemez. Bir sıfat ki nefsin râhatını ve ‘aklın idrâkını zâ‘il kılma ve dahi ifsâd-ı ‘ibâdete ve kesret-i ma‘siyete sebep ola ve insânı matlûbundan mahrûm ve düşmanlarına mağlûb eyleye. Anın gibi emri şûm ve tab-i mezmûm, Maraz-ı müşkil ve dâ‘î-i mu‘addaldır. İlâcına meşgûl olmak vâcibdir. Ammâ amelde isti‘câl etmek ve umûrunda hiffet etmek bir şûm-ı haslettir ki bunun ile nice makâsıd fevt olur ve nice maâsiye sebep olur. Zîrâ ki isti‘câldan dört âfât zuhûr ider. Birisi âbidler ‘ibâdetden merâtib-i hayırdan bir mertebe ve menâzil-i ‘izzetden bir menzile murâd edinülür. Vakt olur ki bunun sebebi ile ‘ibâdetini vaktinden ön ider. Ol murâd edindiği hayrı müretteb olmaz ve dahi vakt olur ki ba‘zı şerâiyitini ve hukûkunu fevt ider, eser-i ‘ibâdet zâhir olmaz. Bu takdîrce ümîdinden me‘yûs olup sevâbından mahrûm kalur ve dahi vakt olur ki ictihâdında mübâlağa idüp kendü nefesine ta‘b u zahmet idüp sa‘yi bî-fayda [36-a] olup maksûdu müterettib olmaz. Zîrâ ki ekseriyâ husûl-i murâdat ve tertîb-i mesûbât ifrât ile tefrît mâbeyninde olur. “خير الأمور أوسطها” mücebince. Bu takdîrce ifrât ile tefrît matlûbı fevt idüp ikisi bile netîce-i isti‘mâl olur.

²⁹⁶ Muhammed bin Sammâk’a ait olarak aktarılan bu sözü Zemahşerî, Ömer b. Abdülaziz’e nispetle aktarmıştır. bkz. Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed Zemahşerî, **el-Keşşâf an hakâik-i gavâmizi’t-tenzîl**, Beyrut, Dârü’l kütübü’l ilmiyye, 1407, IV, 822.

²⁹⁷ Rivayet kaynaklarında Hatem-i Asam’a ait böyle bir söze rastlanılmamıştır.

Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur; ²⁹⁸“إِن دِينَنَا هَذَا مَتْنٌ فَأَوْغَلْ بَرْقِي فَإِنَّ الْمَنْبِتَ” Ya’nî bizim dînimiz tarîk-i mu‘ayyendir. Bu tarîka rıfkla duhûl idin, eginen ile yürüyen merkeb yolda kalur. Kat’-ı menâzil idüp maksûda vâsıl olmaz ve dahi meseldir ki anıl anıl yürüyen menzil alır, sür‘atla yürüyen yolda kalur. Yorgun davar sürçün olur ve atalar eyder ki onun ile er menzile varımaz.

İkincisi oldur ki bir kişinin Hak Te‘âlâ katında hâceti olur. Cidd ü cühd ile du‘â idüp husûlunda isti‘câl ider. Ümîd idindüğü zamânda vakt olur hâsıl olmaz. Pes sa‘yinde fütûr gösterüb süntülük idüp terk-i du‘â idüp matlûbu bi’l-küllîye fevt olur.

Üçüncüsü oldur ki vakt olur ki ana bir zâlim kimesne zulm eyler incündüğinden beddu‘â eyler. Ğazâbı geçince sabretmez ol du‘âsıyla bir Müslüman helâk olur. Kendü sabır sevâbından mahrûm kalur ve dahi vakt olur ki gazâb ile du‘âda hasedden tecâvüz idüp günâha girür. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ²⁹⁹“وَيَذُغُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا” Ya’nî insân ğazâb vaktinde nefsine ve ehline ve mâlına şer ile du‘â ider, hayr ile du‘â kılduğı gibi du‘âsında isti‘câl ider. ‘Âkibetine nazar eylemez, kendüye zarar eyler.

Dördüncüsü oldur ki ibâdın aslı ve medârı vera’dır. Verâ dahi asılda her nesneye mübâlağa ile nazar ve fıkır eylemektir. Aslı teftiş ve tefahhus etme derler. Yemekden, içmekden, söylemekden ve giymekden, işlemekden her ne vâr ise. Kaçan ki, bir kişi umûrunda te’ennî ve te’emmül kılmayup isti‘câl gösterirse kelâmında hatâdan ve ta‘âmında ve libâsında ve sâir umûrunda şübheden ve harâmdan hâlî olmaz. Bu takdîrce ol kişi ehl-i verâ olmaz ve ehl-i verâ olmayanların tâ‘atında hayır olmaz. Zîrâ ki verâ sermâye-i ‘ibâdet ve bidâ’eten sa‘âdetdir. İmdi bir haslet ki anın ile hayırdan inkıta‘ ve metâlibden hırmân ve imtina‘ hâsıl ola ve hatarât-ı müslimîn ve zellât-ı mesâkine bâ‘is ola. Ol hasletın izâlesi ve ol marâzın mu‘âlecesi emrinde ihtimâm-ı tâm idüp dâru-yı verâ ve te’ennî ve te’emmül birle ilâc eylemek vâcibdir. [36-b] Ammâ kibr bir sıfatdır ki mühlik ve sâ’ir sıfat-ı zemîme ki fûrû’-ı dîniye zarar ider. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³⁰⁰“أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ” Bundan bilindi ki kibrin a‘lâ mertebesi kâfir olmaktadır. Ammâ ednâ mertebesi dört dürlü âfâta sebep olmaktadır.

²⁹⁸ İbn Mübârek, s.415; İbn Hanbel, **Müsned**, XX, 346; Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, III, 27; a. mlf., **Şuâbu'l-İmân**, V, 394.

²⁹⁹ el-İsrâ, 17/11.

³⁰⁰ el-Bakara, 2/34.

Birisi Hak'dan mahrûm olup bâsâr ve basîreti a'ma olmaktır. Bir derecede ki Hak celle ve 'alâ hazretinin âyâtını görmez ve ahkâmını fehm eylemez olur. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³⁰¹”سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ“ Ya'nî yeryüzünde bi-ğayri hakkın mütekebbir olanların kalbini bizim 'alâmetimizi fehm itmekden men' ederiz ve dahi buyurur ki; ³⁰²”كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ“ Ya'nî her kalbe ki Cebbâr ola, Allâhu Te'âlâ mühür vurur. Ahkâm-ı dîni fehm itmez olur.

İkinci oldur ki Hak Te'âlâ mütekebbir olanı sevmez, ana buğuz eder. Nitekim buyurur; ³⁰³”إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ“ Ya'nî Mûsâ 'aleyhisselâm ider, Hak Te'âlâ Hazreti'nden sordum ki, Ya Rabb kullarından senin katında ziyâde mebgûz olanlar kimlerdir? Buyurdu kalbi mütekbir olanlar, lisânı galîz olanlar, elleri bahîl olanlar, gözleri hakkı görmeyenler, ahlâkı yaramaz olanlar.

Üçüncü oldur ki; Hak Te'âlâ ana horluk verür. Nitekim Hâtem-i A'sem rahmetullâhi 'aleyh buyurur; “Kişi kibrden ve hırstdan ve iftîhârdan hazer eylesün ki mütekebbir olan kendi ehlinin erâzilinden ve hüddâmından horluk görmeyince dünyâdan çıkmaz ve dahi haris bir lokma itmege ve bir içim suya muhtâc olmayınca dünyâdan çıkmaz. Belki ol dahi bulunmaz ki haris mahrûm bu derecede zâhir olur ve dahi kendülerini zînet itmege iftîhâr idenler 'âkibet kendüleri bulunsa ve necisine mülevves olmayınca dünyâdan çıkmaz.” Ve dahi eyderler ki dünyâda bi-ğayri hakkın mütekebbir olanlar Hak Te'âlâ anları bi hakkın hor itmekle müstehak olalar.

Dördüncü oldur ki âhirette cehennem odiyla mu'azzeb olunur. Nitekim Hazret-i Fahr-i 'Âlem sallallâhu 'aleyhi vesellem Hak Te'âlâ hikâyet idüp buyurur ki; ³⁰⁴”الكبرياء ردائي والعظمة إزاري فمن نازعني في واحد منهما أدخلته نار جهنم“ Ya'nî kibriyâ ve 'azamet bana mahsûsdur. Benimle kim nizâ' iderse dava-yı kibriyâ ve 'azamet kılursa ben anı cehenneme koyup odiyla mu'azzeb ederin. İmdi bir haslet ki selbi ma'rifet-i ilâhîye sebebe ola ve dahi ayâtının ahkâmını fehm itmege mâni' ola ve dahi dünyâ gazâbına ve âhirette 'azâb olunmağa bâ'is ola. 'Âkil olanlara vâcibdir ki bunun ıslâhı emrinde gâfil olmayalar. Zararından hazer idüp izâlesine meşgûl olup şerrinden istiâze eyleyeler. Bu hisâl-ı erba'a mühlike zikr olundu.

³⁰¹ el-A'râf, 7/146.

³⁰² el-Mü'min, 40/35.

³⁰³ en-Nahl, 16/23.

³⁰⁴ Dâvud et-Tayâlisî, IV, 140; İbn Ebî Şeybe, V, 329; Ebû Dâvud, **Libâs**, 27; İbn Mâce, **Züh'd**, 16; Ebû İbn Hanbel, **Müsned**, XIV, 473.

Yalnız birisi insânda vâki‘ olsa zarar müte‘essir olup [37-a] tâ‘atına mâni‘ olur. Bu kında kaldı ki derdini bile bir kişide cem ola. Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ kibelinden dileriz ki cümlemizi bu sıfat-ı zemîme âfâtlarından lütf u kerem birle saklaya, âmîn, yâ mucîbe’s-sâ’ilîn.

Eger su’âl olınsa ki bu sıfat-ı kabîha ve sıfât-ı zemîmenin haddini ve hakîkatını ve aksâmını beyân eyle, tâ ki bunlardan ihtirâz eylemen müyesser ola. Cevâb virirüz ki ‘ulema-i âhîret katında hakîkatte tûl-i emel îrâdeten tûl-i hayâtdır ve recâ-yı tehîr-i eceldir ve dahi bu ma’nâ üzerine kalbi mukarrer kılmakdur. Ammâ kasr-ı emel bunun zıddıdır. Belki lâıyk budur ki kendünün tûl-i hayâtını Hak Te‘âlâ Hazreti’nin meşîyyetine havâle kıla. İnşâ‘allâh dimek ile istisnâ eyleye ve îrâdat-ı hayâtı şart-ı salâh ile mukayyed kıla ve dahi edeki çok yaşamak bana hayırlı ise tûl-i hayât isterim ve illâ istemezim deye. İmdi kaçan ki bir kişi hüküm eyleye ki ben ikinci nefse ya ikinci sâate yetişirum dese ol kişi tûl-i emel kılmak sebebiyle âsim olur. Zîrâ ki gaybe hüküm eder ve dahi ricâ itdüğü tûl-i hayât mikdârınca esbâb-ı ma‘îşete meşğûl olup ‘ibâdetinden kalur. Lâkin kasr-ı emel kılsa ve terk-i mübâşeret-i esbâb kılsa tûl-i ‘amel ma‘siyetinden halâs olur ve dahi bilgil ki ehl iki kısımdır; Biri ehl-i avâm biri ehl-i havâsıdır. Ammâ ehl-i avâm oldur ki tûl-i bekâ isterler cem‘-i mâl idüp temettu‘ itmek için bu ehl-i ma‘siyet-i mahzıdır. Bu mertebede kasr-ı emel kılmak farzdır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de Hak Te‘âlâ buyurur ki; ³⁰⁵“دَرَهُمْ

يَا كُلُوا وَيَسْمَعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَغْلَبُونَ” Ya’nî “Yâ Muhammed kâfirleri ko ki yesünler ve dünyâdan temettu‘ etsinler ve tûl-i emel bunları dünyâyâ meşğûl kılsunlar. Sonra bizim va‘îdimizi bileler.” Ammâ ehl-i havâsı oldur ki tûl-i hayât isterler. Bir hayırlı işi tamam etmek için bunda hatar vardır. Zîrâ ki ol hayırlı işin tamamında kendüye salâh var idüğüne câzim değildürler. Şol sebebdan ki ol hayırlı işde vakt olur. Bir âfât olur. Ol hayrı şerrine yetmez. Bu takdîrce bir kişi savme ve salât vesâ’ir hayrâta şurû‘ eylese ol hayrı tamâm edeyin diyü cezm eylemeye. Zîrâ ki gaybe hüküm etmektir. Meger ki hükminde inşâ‘allâh deye ve dahi ol işin itmâmını kat‘-ı recâ eylemeye. Belki “Yâ Rabb bu işin itmâmında bana hayır varısa nasîb eyle” diye. Kaçan ki hükmünde inşaallah demekle istisna eylese ve itmâmını şart-ı salâh ile recâ eylese tûl-i emel ma‘siyetden halâs olur, bi-‘avnillâhi te‘âlâ. Nitekim Kur’ân-ı Azîm ve Furkân-ı Kerîm’inde buyurur; ³⁰⁶“وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ”

[37-b] Ya’nî “Ya Muhammed, bir işi yarın işlerin dime. Meger ki inşâ‘allâh diyesün.” Ve

³⁰⁵ el-Hicr, 15/3.

³⁰⁶ el-Kehf, 18/23.

dahi bilgil ki ‘ulemâ-i âhiret niyyet-i sahîha-i mahmûde-i tûl-i emele zıd ‘add iderler. Niyyet-i mahmûde ile muttasıf olan tûl-i emelden müctenib olduğu ecilden tûl anın zıddı kasr eyledüğüne ‘işâret olındı. Zîrâ ki niyyet-i sahîha bir kişi bir iyi hayırlı işi sâ’ir a‘mâlden takdîm idüp başlamaga kasd itmege dirler ve dahi zamân-ı şurû‘ında ibtidâsına hükm idüp itmâmını Hakk’a tefvîz itmege derler. Eger su’âl olunsa hikmet nedir ki zamân şurû‘ında ibtidâsına hükm itmek câ’iz ola? İtmâmında tefvîz ve istisna vâcib ola, hükm câ’iz olmaya? Cevâb virirüz ki ibtidâsında hükm eylemekde hatar yokdur. Zîrâ ki ibtidâ emr müterâhî değildür. Zamân-ı müterâhîde olan hâl itmâm-ı ‘ameldir. Bu takdîrce itmâm-ı amelde iki hatar vardır. Biri itmâm müyesser ola mı olmaya mı? Birisi bunun itmâmında kendüye salâh ve hayır var mıdır yok mudur? İmdi hevî ve hatar olması için istisna ve fesâd hatar-ı sâni için tefvîz vâcibdir. Vaktaki amel-i hayrın îrâdetini şurût-ı mezkûre üzere ri‘âyet eylesin. Niyyet-i sahîhe-i mahmûde olur. Niyyet-i hayr tûl-i emelden bunun ile fark olur. Bu ma’nâdan ğâfil olma ki sana çok yerde fâ’idesi olur ve dahi bilgil ki kasr-ı emelin kal‘ası kişi mevtini dâ’im zikr eylemekdür. Bu kal‘anın içinde bir kal‘ası dahi vardır ve fütûr üzerine iken ale’l-ğafleti fevt olmağı fikr etmektir. ‘Âkil olan kişilere tûl-i emel mazarratından halâs olmağa bu kadar ‘işâret pür beşâret kefareter, bi-‘avnillâhi te‘âlâ. Ammâ hakikat-i hased bir kimesne Hak Te‘âlâ mü’min kullarına virdüğü ni‘metin zevâlin istemektir. Ammâ zevâlin istemese belki kendüde ol ni‘metin mislini taleb eylese ana gıbtâ dirler ve münâfese dirler. Bu gıbtâ dört kısımdır. Birisi vâcib, birisi mendub, biri mubah, biri harâmdır. Zîrâ ki eger verilen ni‘metin diniyye olursa savm ve salât gibi ana gıbtâ eylemek vâcibdir. Eger fezâ’il-i dünyeviyye olursa infak-ı erzak ve mekârim-i ahlâk gibi bunları gıbtâ eylemek mendubdur. Eger intifa-i mübâh olursa ana gıbtâ-i mübahdır. Eger o harâm ise gıbtâ harâmdır. Ammâ hased ale’l-ıtlâk harâmdır. Meger ki sâhib-i ni‘met fâcir ya kâfir ola ni‘meti vesile-i fitne ve fesâd eyleye bu takdîrce ana hased idüp zevâlin istemek câ’izdir, âlet-i fesâd ve silah ‘udvân olduğu ecilden. Bunun gibi ni‘metin zevâlin istemek meşâyih istilâhında ğayret derler, hased dimezler. [38-a] Vakt olur gıbtâyâ lafz-ı hased ıtlâk olunur mecâzen. Nitekim Hazret-i Resûlullah sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur; ³⁰⁷“لا حسد إلا في اثنين رجل أتاها الله القرآن فهو يقوم آناء الليل وأناء النهار”

Bu hadîsde zikr olan hased gıbtâ ma’nâsıdır. Bu hadîsi muhasalâ budur ki gıbtâ eylemek illâ şol kişiye ki Hak Te‘âlâ ana Kur’ân nasîb eyledi. Ol dahi gicede ve gündüzde tilâvet eyledi ve amele götürdü ve dahi şol kişiye Hak Te‘âlâ mâl virdi. Ol dahi hak yoluna

³⁰⁷ İbn Mübârek, s.353; İbn Hanbel, **Müsned**, VI, 162; Buhârî, **İman**, 15; Müslim, **Salâtü'l-Müsâfirîn**, 266; Tirmizî, **Birr ve's-Sıla**, 24; İbn Mâce, **Zühhd**, 22.

gecede ve gündüzde infak eyledi. Gıbtâ bunlara hasr eyledi. Anın vechi budur ki bunlarda fazîlet-i sâirinden artıktır. Yâhûd Kur'ân-ı 'Azîm, ni'am-ı diniyyeden ve mâl-ı ni'am-ı dünyeviyedendir. Bunların biri farz ve biri mendubdur. İki nev' gıbtâyâ 'işâretidir. Bu takdîrce hasrı hakîkî olur iddi'ası olmaz. Zîrâ ki sâ'irinde fazîlet yokdur ve dahi bilgil ki zıdd-ı hased nasîhatdır. Nasîhat Hak celle ve 'alâ mü'minlere verdüğü ni'metin bekâsını istemekdir. Eger bekâsında salâh var ise. Eger su'âl olunsâ ki bunun bekâsında salâh var idüğün nice bilelîm taki hased eylemeyüp nasîhat ederiz? Cevâb virirüz ki şol yerdeki sana yakîn-i ilim ya zann-ı gâlib ola. Salâh var idüğüne ol vakt nasîhat eyle. Eger fesâdına ilim hâsıl olursa zevâlin iste gayret muktezâsınca. Ammâ şol yerdeki emir müştebih ola ne hased eyle ne nasîhat eyle. Meger ki tefvîz eylesin ve şart-ı salâh ile mukayyed kılasın ve dahi bilgil ki nasîhatın kal'ası Hak Te'âlâ mü'min kullarına dünyâda ve ukbâda verdüğü ni'amı bî-ğâye ve keremi mâ-lâ-nihâyesi senin için fâ'ide-i Celîle ve âyide-i cemîle idüğün fikr eylemekdir. Zîrâ ki mü'minlerin dünyâda şevketi ve refahiyeti ve ahvâlinin istikâmeti senin için cemiyetlerde ve cum'alarda teavün ve tefâhur hâsıl olup huzûruna ve sürûruna sebep olur ve dahi mü'minlerin umûr-ı dünyeviyede ve ahvâl-i uhreviyede muntazîm oldukları kendülerine sebep-i rahmet olup senin için dünyâda himmet ve kıyâmetde bunlardan şefâ'at hâsıl olur. Hakîkatde mü'minlere verilen fevâ'id sana 'â'id olur. Bunlar ile ni'metde müşterek olursun. İmdi bunlara hased itmek kendü ni'metin zevâlin istemekdir ve ammâ 'acele bir ma'nâdır ki insânın kalbinde sâbit olur. Bir emrin üzerine ol hâtırda tevakkuf ve te'emmülsüz ikdâm itmege bâ'is olur. Bu ma'nâyâ tâbî' olmağa teennî dirler. Tevakkuf ile bunun farkı vardır. Zîrâ ki tevakkuf işe başlamazdan önde te'emmül itmege dirler, te'emmül başladıktan sonra

Derkenâr: Bu ma'nâyâ ittiba' itmege isti'câl dirler ve bunun zıddına enaet dirler. Bu dahi bir ma'nâdır ki gönülde sâbit olur. Kişi umûrunda ihtiyât itmege bâ'is olur. [38-b] işler iken oluna dirler. Bâ'is-i tevakkuf umûrunda reşâd kesb eylemek içündür. Sebeb-i te'ennî 'amelinde sehv ve hatâdan ihtirâz eylemekdir. Bu takdîrce tevakkuf zıddı ta'assuf ve zıddı acele değıldür ve dahi bilgil ki insanın umûrunda vâki' olan envâ'-i hatar ve esnâf-ı zarardan ne var ise ta'assuf ve isti'câl ve muhavvefât vesâ'ir ahvâl gibi bunları fikr eylemen ve dahi ef'âlinde vâki' olan esbâb-ı selâmete âlet ve sıhhat ira'et ve istikâmet-i hareketdan ne var ise bu cümle mülâhaza eylemen ukaddime-i teennîdir. Kaçan ki bu mezkûrdan vech-i mastûr üzere bir kimesnenin hâtırasına hutûr eylese ef'âlinda tevakkuf ve te'ennîye bâ'is olup teassuf ve isti'câlî terk ider. Ammâ hakîkat-ı kibir oldur ki insân kendü kemâlini akranından ziyâde görüp nefsinî sâ'irlerinden celîlü'l-kadr anlamaktır ve mülâhaza eylemekdür. Bu ma'nâyâ ittiba' itmege tekebbür dirler ve bunun zıddı

tevazu'dır. Tevazu' kişi kendi nefsinı alçak görmege dirler ve tevâzu' dahi iki kısımdır. Birisi 'avâmındır. Birisi havâssındır. Tevâzu'-ı 'avâm oldur ki bir kişi libâsında ve ta'âmında ve meskeninde vesâ'ir me'ûnetinde ednâsıyla iktifâ eyleye. Tekebbür bunun hilâfıdır, ya'nî bu umûrda emsâlinden teraffu' itmege dirler. Tevazu'-i havâs oldur ki hakkı kabûl itmege kendülerini mutî' ve mülkâd ideler gerekse hak kelâmı eşrefden işidsün gerekse erzelden. Tekebbür bunun zıddıdır. Kimden gerekse hakkı kabûl itmege 'âr idüp olunur. İmdi bilgil ki tekebbür ale'l-ıtlâk ma'siyet-i kebîre ve seyyi'e-i 'azîmedir ve dahi bilgil ki mukaddimat tevazu'dandır kişi kendü halkının evvelini ve âhirini fikr itmen ve dahi hatardan ve hazerden nenün gibi hâl üzerine olduğunu fikr itmendir. Nitekim 'ulemâ-i âhîret iderler ki insanın evveli nütfe ve âharı cîfe ve kendüsü hâl-ı hayâtında müsterhi mesâbesinde menba'-ı necazet ve ma'deni habâsetdir. Kendü hâline nazar eyleyüp kibrden hazer eylesün.

Beşinci fasl, bâtın emrinde insanın takvâsı beyânındadır. Garazın bilgil ki insânın derûni ma'den-i kavî ve menşe'-i bekâ olduğu ecilden süflî ve ıslâh yönünden sâ'ir a'zâdan zahmetlü ve meşakkatlüdür ve eserde ve zararda cümlesinden ziyâdedür. A'zânın cemî'-i âsârı kuvvetden ve za'fdan ve imtinâ'dan ve inkiyâddan ne varsa cümlesi bundan hadîs olur. Bu takdîrce lâzımdır ki bunu hıfz eylesin harâmdan ve şübêhâtıdan ve mubahâtın ifrâtından. Zîrâ ki harâmın ve şübhelü nesnelerin üç âfâtı vardır. **[39-a]** Biri cehennem odına yanmaktır. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³⁰⁸ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَهُمْ لَا يَبْصُرُونَ سَعِيرًا Ya'nî şol kimesneler ki zulüm ile yetimlerin mallarını yerler. Ol kimesnelerin karınlarına nâr-ı cehennem koyarlar ve cehennemde durak olurlar ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu 'aleyhi vesellem buyurur ki; ³⁰⁹ كُلِّ لَحْمٍ نَبَتْ مِنْ سَخَطٍ فَالنَّارُ أُولَىٰ بِهِ Ya'nî şol et ki harâm gıdadan hâsıl olur cehennem oduna yanmak ol müstehak olur.

İkinci oldur ki, harâm ve şübhelü ta'âm şerr-i mutahhar mücebince kabîhdır. Şol nesne ki kabîhden anın ile 'ibâdet sahîh değildir, nitekim cünüb olanların mescide girmemeleri sahîh olmadığı gibi. Zîrâ ki Hak Te'âlâ cünübü mescidden men' ider ve muhdes olanları mushaf-ı şerîfe yapışmakdan men' ider. Ma'a hazâ ki cenâbet ve menşe'i hades emri mubâhdır. Zîrâ ki cenâbet helâline mücâmî'inden hâsıl olur ve hades-i gıdayı mubâh isti'mâlından hâsıl olur. Pes şol kimesne ki necâset harâm ve habâset şübêhat ile mülevves olurlar. Hak Te'âlâ Hazreti'nin hizmetine nice lâyük olurlar. Ya bisât kurbına

³⁰⁸ en-Nisâ, 4/10.

³⁰⁹ Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, IV, 378; Ebû Nuaym, VIII, 247; Münâvî, V, 17; Aclûnî, II, 121.

anları nice da‘vet ider. Nitekim Yahyâ bin Mu‘âz er-Râzî eyder; “İbâdet Hak Te‘âlâ’nın hazînesinde bir gevher-i şerîf mahzûndur ve mukfeldir. Bunun miftâhı du‘âdır ve dendânları helâl lokmalardır. Kaçan bir miftâhın dendânları olmasa lâ-büdd kapuların kilidin açmaz, tâ ki kapular açıla ve hazîne içinde olan gevhere vusûlü müyesser olmaz.” Lâzım oldu ki du‘âdan hâlî olunmaya.

Üçüncü oldur ki harâm bir emir merduttur ki insânı hayırdan mahrûm idüp anın ile olan ‘ibâdetin sevâbı olmaz. Kişiye tâ’ibden ve zahmetden ve tezâyü-i vaktiden gayri fâ’idesi olmaz. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur; ³¹⁰“كَمْ مِنْ قَائِمٍ لَيْسَ مِنْ قِيَامِهِ إِلَى السَّحَرِ وَكَمْ مِنْ صَائِمٍ لَيْسَ لَهُ مِنْ صِيَامِهِ إِلَّا الْجُوعُ وَالظَّمَا” Demen olur ki nice kişiler dün namazın kılurlar. Anlar için uykusuzluktan gayri hâsıl yokdur ve nice kişiler vardır gündüz saim olurlar. Ammâ açlıktan gayri fayideleri yokdur ve dahi İbni Abbas radiyallâhu Te‘âlâ anhumâ eder, Namâz şol kişiden kabûl olmaz ki anın karnında harâm ola. Fuzili helâldan ihtirâz gerekdir. Anın için lâzımdır ki helâldan kadri hâcetden ziyâde isti’mâl etmekde ‘âbidlere âfât ve müctehidlere mihnet vardır. Anın için izâlesinde zahmet çekerler ve fuzûlî helâlin emrinde teemmül edenler on türlü zarar müşâhede ederler.

Evveli oldur ki kalbe kasâvet hâsıl olup nûr-ı basîret zâ’il olur. Nitekim Resûl-i Ekrem sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur; **[39-b]** ³¹¹“لَا تَمِثُّ الْقُلُوبَ بِكَثْرَةِ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ فَإِنَّ الْقَلْبَ يَمُوتُ” Ya‘nî gönüllerinizi öldürmek çok yemek ve çok içmek ile. Zîrâ ki gönül bunlardan olur helâk. Çok sudan ekin helâk olduğu gibi. Ya‘nî meşâyih radiyallahu ‘anhum eyderler, insânın midesi kalb altında çömlek gibi kaynar ta‘âm yedikde midenin buhâru kalkup kalbe su‘ûd idüp mükedder eder.

İkinci oldur ki çok yimekten a‘zâya fitne ve fesâd hâsıl olur. Zîrâ ki bir kişi tok olsa gözleri harâma ve şübhelü nesnelere nazar eder ve lisânı mâlâyanî tekellüme ve kulağı her neyi gerekse işidmege ve ferci fi‘li harâma ve ayakları harâm yire yürümege ve elleri nâmeşrû‘ nesnelere yapışmağa haris olur. Kaçan aç olsa cemî‘-i a‘zâsı sâkin olup şerre ve fesâda münbasıt olmaz. Nitekim üsdâd Ebû Ca‘fer eder; İnsanın karnı bir nesnedir ki eger aç olsa cemî‘-i a‘zâ tok olur. Ya‘nî sâkin olur. Fesâda mâ’il olmaz ve eğer tok olsa cemî‘-i a‘za aç olur. Dürüdürlü havalara ve heveslere mâil olur. Muhassal-ı kelâm insânın ef‘âlî ve akvâlî ta‘âmına ve şerabına tâbîdir. Eğer ta‘âm harâm olursa

³¹⁰ İbn Mâce, **Siyâm**, 21; İbn Hanbel, **Müsned**, XV, 428; Dârimî, **Rikâk**, 12.

³¹¹ Muhammed Nâsirüddin Elbânî, **Silsiletü'l-Ehâdisi'z-Zaife ve'l-Mevzua**, Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1988, II, 154.

a‘zâlarında harâm fî‘il zuhûr eder ve eğer fuzûl dahi olsa hem fuzûl sâdır olur. Mahsal-ı fuzûl ahvâl-ı fuzûl ta‘âmdandır. Hakîkatta ta‘âm tuham-ı a‘mâldır, ne ekersen ol biter.

Üçüncü oldur ki kesret-i ekl kılllet-i fehmi icâb eder. Nitekim ederler ki; ³¹²البطنة “تذهب الفطنة” Ya‘nî çok yemek fehmi izâle ider ve dahi Dârani rahmetullâhi ‘aleyh eyder ki; “Kaçan ki Hak Te‘âlâ katında bir hâcetin olsa gerekse dünyevî olsun gerekse uhrevî olsun birkaç gün berhîz eyle. Nesne yimege, tâ ki ol hâcetin kabûl ola. Zîrâ ki kesret-i ekl muğayyir-i ‘akldır. Bu zâhirdir. Tecrübe idenler bu ma‘nâyı müşâhede iderler.

Dördüncü oldur ki kesret-i eklde kılllet-i ‘ibâdet vardır. Zîrâ ki kişi çok yiye bedeni sakîl olur. Az zamânda uyhu galebe idüp bedeni sebt düşer kâhil olur. Pis leş gibi bir yerde düşüp yatmaktan gayri kemâli olmaz. Nitekim ederler; ³¹³”كنت باطنًا فغدَّ نفسك ضميئًا“ Ya‘nî çok yisen hemen nefsini kötürüm say ve dahi Yahyâ bin Zekeriyâ ‘aleyhisselâmdan rivâyet olunur ki; “Bir gün gördü ki şeytânın elinde çengeller var. Sordu bu nedir? Etdi; Şehvet-i nefsânîyedir. Bunun ile insanı yedirin. Yahya etdi; Bende hiç şehvet buldun mu? Eytdi; Yok, lâkin bir gece çok yedin ol gece ‘ibâdete seni sebt eyledim dedi. Yahya etdi; Şimdiden sonra min bad doyunca yemek yemeyin dedi. [40-a] Şeytân etdi; Ben dahi min bad kimesneye nasîhat etmeyin. İmdi ömründe biriniz doyunca ta‘am yiyenlerin hali böyle olacak. Cemî‘-i ömründe bir gece aç olmayanların hali nice olur! Ve dahi Süfyân-ı Sevrî rahmetullâhi aleyh eder; ³¹⁴”العبادة حرفة حانوتها الخلوة وآلتها المجاعة“ Ya‘nî ‘ibâdet bir sanattır. Anın kârhânesi halvetdir ve âlâtı açlık ve kanâ‘atdır.

Beşincisi odur ki kesret-i eklde halâvet-i ‘ibâdet olmaz. Nitekim Ebû Bekr Sıddık radiyallâhu ‘anh buyurur; ³¹⁵”ما شبعْتُ منذُ أسلمْتُ لأجلِ حلاوةِ عبادةِ ربِّ وما رويْتُ منذُ أسلمْتُ اشتياقًا إلى لقاءِ ربِّي“ Ya‘nî îmânâ geleden beru doyunca yemedim ve kanınca su içmedim. Rabbımın ‘ibâdeti halâvetin ve didarın bulup görmek için. Bu ma‘nâyı mükâşifler anlar, ecnebîler ne bilsün. Hazret-i Ebû Bekr mükâşif idi ki Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu ‘aleyhi vesellem

³¹² Darb-ı mesel olarak aktarılan bu sözü Cahız Amr b. Âs’a ait olarak nakletmiştir. bkz. Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Leysî Câhız, **el-Beyan ve’t-tebyîn**, Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1423, II, 54.

³¹³ Rivayet kaynaklarında böyle bir söze rastlanılmamıştır.

³¹⁴ Rivayet kaynaklarında Hz. Ebu Bekir’e ait böyle bir söze rastlanılmamıştır. Ancak rivayetin ilk bölümü İbn Ömer’e nakille aktarılmıştır. bkz. Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbü’rî es-Sülemî, **Tabakâtu’s-Sûfiyye**, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmiyye, 1998, s. 99.

³¹⁵ Taberânî, **el-Mu‘cemü’l-Kebîr**, XII, 260; Ebû Nuaym, I, 299.

buyurdu ki Ebû Bekr hakkında; ³¹⁶”ما فضلکم أبو بکر بفضل صوم أو صلاة وإنما هو بشيء وُفر في نفسه“³¹⁶ Ya'nî Ebû Bekir'in fazlı salât ve savm ile değil belki kalbinde sâbit olan ma'rifet ile dir ve dahi Dârani rahimehullah eder; benim katında 'ibâdet ol vakt halâvet bulur ki açlıktan karnım arkama yapışa.

Altıncısı oldur ki kesret-i ta'amda ihtimâl-ı harâm ya şübhe vardır. Zîrâ ki mal-ı helâl bedene kifâyet edecekleyin gelür ancak. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³¹⁷”إن الحلال لا يأتيك إلا قوتا والحرام يأتيك جزافاً جزافاً“³¹⁷ Demek olur ki tahkîk helâl sana kıvâm-ı beden olacak kadar gelür ve ammâ harâm gelicek çok gelür.

Yedincisi oldur ki kesret-i eklde kulûbe ve ebdâne çok şuguller verür. Evvelen taziy-i evkât idüp dünyâ cem'ine sa'y etmen ile 'ibâdetden kılır. Sâniyen ıslâh-ı ta'ama meşgûl olup ba'dehu yemeğe ve içmeğe mukayyed olup ba'dehu fazalatını helâda ihrac etmeğe ve ba'dehu kesret-i eklden hâsıl olan emrâzın ilâcına mülâzım olur. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³¹⁸”أصل كل داء البردة، وأصل كل دواء الأزم“³¹⁸ Ya'nî cemî'-i derdin aslı tuhma olmaktadır ve cemî'-i devânın aslı perhiz olmaktadır. Mâlik ibni Dînâr rahmetullahu eder; Beytü'l-helâya mülâzemet etmen sebebinden Hak Te'âlâ'dan utanırım. Ey nolaydı benim rızkımı Hak Te'âlâ katı taşda kıla idi. Azacık azacık soraydum der idi ve ekseri ma vakâ budur ki kimesne tâlib-i dünyâ ve halkın malına tam' olup taziy-i evkât etmez illa kesret-i ekl sebebine eder

Sekizinci **[40-b]** umûr-ı âhirete müteallikdir ki sekerât-ı mevt şiddetine sebep olur. Rivâyet olunur ki; ³¹⁹”إن شدة سكرات الموت على قدر لذات الحياة فمن أكثر من هذه أكثر له من تلك“³¹⁹ Ya'nî sekerât-ı mevt lezzât-ı hayât mikdârıncadır. Şol kimesne ki dünyâda mütelezziz ola. Fevt olurken ziyâde zahmet çeker.

Dokuzuncu oldur ki ahirette noksan-ı sevâba bâis olur. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³²⁰”أَذْهَبْتُكُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمْ الدُّنْيَا“³²⁰ Yani âhirette umduğunuzu dünyâda bulduğunuz

³¹⁶ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nisbet edilen böyle bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak Hakîm Tirmizî bu sözün Bekir bin Abdullah el-Müzenî'ye ait olduğunu zikretmiştir. bkz. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, **el-Makâsîdül-Hasene**, (thk. Muhammed Osman el-Huş), Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985, s. 584.

³¹⁷ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

³¹⁸ Münâvî, I, 532; Aclûnî, I, 149.

³¹⁹ Rivayet kaynaklarında bu şekilde bir söze rastlanılmamıştır.

³²⁰ el-Ahkâf, 46/20.

tayyibâtınızı anda zâyî' kıldınız. Zîrâ ki dünyâda verilen âhiretten naks olur ve bu ma'nâdandır ki rivâyet olunur; ³²¹“أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى عَرَضَ الدُّنْيَا عَلَى نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَهُ وَلَا أَنْقُصَ مِنْ” Ya'nî Hak Te'âlâ Resûle dünyâyı 'arz idüp buyurdu ki âhiretinden naks etmeyem anları ihtiyâr etmeyüp fakrı ihtiyâr eylediler. Pes ma'lûm oldu ki bu fazîlet nebîyeye mahsûs sâirinden naks olur ve dahi rivâyet olunur ki Hâlid bin Velîd ve 'Ömer bin el-Hattâb radiyallahu anhuma hazretlerini Bir gün ziyafet eyleyüp ta'âmı hâzır eyledi. İmam Ömer etdi ki; Bu ta'am bizim içündür. Ya şol fevt olan fukarâ-ı muhacirin için ne hâzır kıldın ki anlar arpa ekmeğine doymadı dünyâdan geçdiler Halid bin Velid radiyallâhu 'anh eytdi; Ya emîre'l-mü'minin cennet anların içündür. İmâm 'Ömer radiyallâhu 'anh çünkü anların nasîbleri 'îş-i dünyâdan i'râz ile cennet oldu ve biz bunun gibi ta'am yeriz. Ma'lûm oldu ki anlar bizden bunu baîd ile mufarekat etmişlerdir ve rivâyet eder ki, İmam 'Ömer radiyallahu anh bir gün susayup su diledi. Bir kişi eline bir matara verdi ki içinde soğuk su ile ıslanmış hurma var idi. Çün İmâm 'Ömer ağzına aldı gördü ki hem soğuk hem tatlu içmeyüp gerü sâhibine verdi. Ol kişi etdi; Yâ emîra'l-mü'minîn bu suyu soğuk eylemende taksîr eylemedim niçün içmediniz? Hazret-i 'Ömer eytdi beni içmekden men eden anın lezzeti idi. Vay sana âhiret korkusu olmasa ben dahi sizin 'îşiniz gibi 'îş ederdüm dedi.

Onuncusu oldur ki kıyâmet gününde habsu hesâb çok olur ve dahi melâmet idüp ederler ki, Ey bî-edeb niçün fuzûlluk idüp şehvet-i dünyâyâ belki harâma düşdün ³²²“فَإِنَّ” Ya'nî dünyânın helâlın hesâb ve harâmına ikâb ve zîneti nayâb olacağın bilmedin miçün isti'mâl eyledin. **[41-a]** Niçün helâlinden etmedin diyeler. İmdi şol kimesne ki bu on türlü âfâtları fikir ile gıdasında ihtiyât idüp harâmdan ve şübehatdan ictinâb eyler ve helâldan 'ibâdete kifâyet edecek mikdârıyla iktifâ eyler. Eğer su'âl olunsa ki; Harâm nedir ve helâl nedir ve şübhelü denir? Ve dahi bunların aksâmını ve ahkâmını tafsîl eyleye ve dahi kimlerden kabûl etmen câizdir? Ve kimden degîldür? Şerh eyle tâ ki bunların ile amel müyesser ola. Cevâb virirüz ki; Bunların tafsîlinde eimme-i mütebahhirin ihtilâf eylemişlerdir. Ba'zı ulemâ eder; Şol nesne ki bi hasebi's-şer'i menhi olduğun bilesin. Ol nesne harâm-ı mahzdır. Ammâ şol nesne ki ilmin olmaya. Lâkin zannı gâlibin bunun üzerine olana gayrin mülküdür ve bi hasebi's-şer'i

³²¹ Hadis bu lafızlarla kaynaklarda yer almamaktadır. Benzer manadaki hadis için bkz. İbn Ebî Şeybe, II, 80; İbn Hanbel, XXV, 376; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, XII, 346.

³²² Beyhakî, **Suabu'l-İmân**, XIII, 117; İbn Ebî Dünya, **ez-Zühhd**, s. 29.

isti'mâlî menhidir ol şübhelüdür. Ammâ ba'zılar katında bu dahi harâmdır. Zîrâ ki zannı gâlib ekser-i ahkâmı ilim mecrasına câridir. Ammâ şol nesne ki katında beraber ola bir tarafında rüchan olmaya. Ol nesne şübhelüdür harâma benzer, helâle benzer, hali müştebih olduğu cihetden şübhelüdür ve Ammâ şol nesne ki harâm-ı mahzdır. Andan ihraz gerekdir ve andan ictinâb farzdır ve şol nesne ki şübhelüdür. Andan ihtirâz müstehabdır ve takvâ ve vera'dır. Eğer su'âl olunsu ki bu zamânın padişâhları i'ta eyledüğü emvâlın ahkâmı nicedir. Kabûlu câiz midir değil midir? Cevâb virirüz ki; Bu dahi ihtilâf üzerinedir. Ba'zıları ederler, sana helâl idüğü ma'lûm olmayınca câiz değildir. Zîrâ ki bu asırda ekseri salâtının emvâlî helâl değildir. Mal-ı helâl anların yanında kalîldir. Ba'zıları ederler, tahkîk harâm idüğün bilmedikçe ganîye ve fakîre helâl olur. Eğer harâm ise cezâsı verenin üzerine olur derler. Evvelki kavlin beyânı budur ki, Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem İskenderiye Meliki Mukavkasın hediyesini kabûl eyledi ve dahi Yâhudilerden karz aldı. Ma'ahazâ ki Yâhudiler أكلون السحت sıfâtıyla mevsûflardır harâm yiyici demektir. dahi İbni Abbas radiyallahu anhuma ve Ebu Hureyre radiyallahu anh ve İbni Ömer radiyallahu anh Muaviyenin ve Haccacın ve Abdulmelik Mervanın atâların kabûl eylediler. Ammâ tecviz etmeyenler cevâb virüp eyderler ki Hazret-i fahri âlem sallallâhu aleyhi vesellem kabûl etdüğü ümmetine hüccet olmaz. İhtimaldir ki hasayis-i nübüvvetden ola. Yâhud helâl idüğü vahiyle ma'lûm olur ve dahi ashâbın kabûlu şol vakt hüccet olur ki aldıkları helâl midir ve harâm mıdır bilmeyeler. Câ'izdir ki bunlara tarîk-i vusûl ma'lûm olup helâl idüğün bileler görmez misin ki **[41-b]** Ba'zı sahabe kabûl etmediler ma'lûm olmadığı ecilden ve dahi caizdir ki bunlara tesadduk etmek için eylemiş olalar. Nitekim rivâyet olunur ki; Ba'zı sahabe kabûl etdiklerini tesadduk ederler idi. Bunu tecviz etmeyenlerin delîli budur ki bu zamân beyleri zülum ile ma'rûflardır. Ekseri malları harâmdır. Mahalli hatardadır. Hüküm gâlibindir derler. Bu takdîrce kabûlünden ihtirâz vâcibdir. Ba'zı ulemâ ederler ki harâm idüğü ma'lûm olmayan emvâlî fukarâya kabûl eylemen caizdir. Ağniyaya câiz değildir. Bunların delîli budur ki harâm helâle muhtalit olsa bir vechile ki helâlî harâmdan temyiz etmek mümkün olmasa yâhud salâtın hazînesine mâl-ı mağsûb cem' olsa kimden aldığı ma'lûm olmasa ol mâlî tesadduk eylemenden gayri mahlas yokdur. Bu takdîrce ma'lûm oldur ki Hak Te'âlâ fukarâya tesadduk etmen buyurduğu malı fukarâ kabûl eylemen ile olur. Ol malı fukarâya kabûlden nehy etmen bu hükme münâfidir. Belki tesadduk kılmağa emretmen fukarânın kabûlüne icâzet vermeyi müstelzemdır. İmdi şol nesne ki Hak Te'âlâ bir tâifeye kabûl etmeyi icâzet verir. Ol nesne anlara helâl eder harâm eylemez. Zîrâhürmet icâzeti münâfidir. Bu

tafsîlden ma'lûm oldu ki salâtin-i zamân tâsârufundan olan emvâlî helâl idüğü ma'lûm olsa fukarâya ve ulemâya ahz bilâ şübhe caizdir. Zîrâ ki salâtin virdüğü ya kendü malındandır ya beytü'l-malındandır. Beher hal fukarâya ve ulemâya kabûl etmen caizdir. Şol sebebeden ki bunların beytü'l-maldan hakları vardır. Nitekim Ali bin Ebi Tâlib radiyallahu anh kerremallahu vechehu buyurur; ³²³“من دخل الإسلام طائعًا وقرأ القرآن ظاهرًا فله في بيت المال” Ya'nî şol kimesne ihtiyârî ile ima'nâ geldi ve aşikâre Kur'ân okudu anın beytü'l-maldan her yılda iki yüz dirhem şer'i hakkı vardır. Bir rivâyetde iki yüz dinar hakkı vardır. Eğer dünyâda almazsa âhirette alır. Eğer su'âl olunsâ ki ehli sûkun ve sâir halkın hedâyasını ve sadâkâtını kabûl etmek câiz midir değil midir? Ma'ahazâ bunlar muâmelelerinde ihtiyât üzere olmazlar. Bey'de ve şîrâda hile ederler. Helâl mallarını harâm ederler. Cevâb virirüz ki; şol kişinin ki zâhir hali helâl üzerine ola umûrunda mestur ola anın hediyesini ve sadakasını kabûl etmen caizdir. Aslını teftiş ve tefahhus etmen lâzım değildir. Zîrâ ki ehl-i İslâm'a sû-i zan etmen lâzım gelur. Şer'de sû-i zan etmen menhidir. Bu zikir eyledigümüz mesâil zâhir-i şer'in hükmüdür. Ammâ hükmü vera' budur ki kabûl etmeyeler aslını **[42-a]** kemâliyle bilüb tefahhus etmeyince. Eğer helâl idüğü müteayyin olursa kabûl eyleyeler ve illâ red edeler. Rivâyetdir ki; Ebu Bekir Sıddık radiyallahu anh Hazretlerine bir gulam süt getirdü. Ebu Bekir aldı ve içdi. Gulam etdi; Sana bir nesne getirdüm ki ol zamânda teftiş ve tefahhus ederdin, bu def'a sormadın deyince Ebu Bekir radiyallahu anh, bu süt kıssası nicedir. Gulam etdi; Bir kavme kefare efsunlarından bir efsun okudum bu sütü anlar verdiler. Ebu Bekir içtiği sütü istifra eyledi ve etdi; İlâhi benim kâdir olduğum budur damarlarımda kalana sen kâfi ve şâfi olup şerrini def ve ref eyle dedi. Bu hikâyetden bilindi ki muktezâyı vera' teftiş ve tefahhus eylemektir. Tâ hakikat zâhir olunca. Eğer su'âl olunsâ ki bu teftişden sû-i zan lâzım gelir. Nitekim sâbıkda beyân olundu. Cevâb virirüz ki sû-i zan lâzım gelmez. Zîrâ ki muktezâyı şer'i şübehatdan ihtirâz eylemendir. Şübehatâ irtikâb-ı hod inde'l-ba'z harâmdır. Nitekim işâret olundu. Bu takdîrce şer'i muktezâsınca olan teftiş bunun hilâfıncadır. Eğer su'âl olunsâ ki bu kelâmdan lâzım geldi ki vera' şer'a muhâlif ola. Cevâb virirüz ki vera' şer'in bir kısmıdır. Zîrâ ki asıl şer'in iki hükmü vardır. Biri hükm-i cevâz, biri hükm-i ihtiyâtdır. Ve efdaliyetdir. Hükm-i cevaz yûsr-i semahat üzerine mevzu'dur. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu Te'âlâ aleyhi vesellem buyurur;

³²³ Rivayet kaynaklarında Hz. Ali'ye ait böyle bir söze rastlanılmamıştır.

324“بَعَثَ بِالْحَنْفِيَّةِ السَّمْحِيَّةِ” Ya‘nî ben bâtıldan mu‘riz olup tarîki âsân olan din ile meb’us olundum. Ammâ hükmü efdaliyet ihtiyât ve teşdîd üzerine mevzu’dur. Nitekim meşâyihden ba‘zıları ederler ki Müttakîler üzerine emr-i tâ‘at doksan ukde-i şa‘ri hal etmekden müşkildir. İmdi bundan ma‘lûm oldu ki vera’-i şer’iden bir kısımdır. Lâkin meşâyih ıstılahınca câiz olan kısma hükmü şer’i derler. Ahvat olana vera’ derler. Eğer su‘âl olunsu ki eğer her nesneden bahs ve istiksa olunsu sâhib-i vera’ olanlara bu zamânda maîşet müşkil olur. Zîrâ ki bu zamânın fesâdı ziyâdedir. Her nesne kemâli ile teftiş olunsu akalli mertebe şübheden hâli nesne olmaz ve bulunmaz. Bu takdîrce emir müteassir olup tarîk-i vera’ müteazzir olur. Cevâb virirüz ki; Nefsi emirde tarîk-i vera’ müşkildir. Bu sebebdan sülûk edenlere lâzımdır ki cemî‘-i meşakkate tahammül edeler ve illâ murâdları tamam olmaz. Ehl-i vera’ makâmına yetişmezler. Bu ecildendir ki selef-i sâlihînden ba‘zı kimesneler halkdan uzlet idüp dağlar başında ve derelerde sâkin oldular. Hâli yerlerde biten yemişleri [42-b] Ve haşîşleri ki anlarda şayibe-i şübhe yok idi gıda edindiler. Kanaat eylediler. İmdi şol kimesneler bülend-i himmet olup ehl-i verâ‘in a‘lâ derecesine kasd ederler. Umûr-ı maâşda dikkat idüp cemî‘-i şedâyidine sabr idüp mukâbelesinde ecr-i azîm bulurlar. Ammâ şol kimesneler halkla muhtelit olurlar ve bunların aralarında mütenâvil olanları tenâvül ederler. Anlar kendüleri katında şübhelü olan nesneler meyyite menzilesinde görüb zarûret olmayınca tenâvül etmezler. Vakt-i zarûretde tâ‘ata kuvvet gelecek miktarında ziyâdesin isti‘mâl etmezler. Bu takdîrce şübhelü nesne bunlara zarar etmez. Zîrâ ki vakt-i zarûretde harâm dahi mubah olur. Tenâvül etmese helâk olsa âsim olur. Hasan-ı Basrî radiyallahu anhu bu ma‘nâya işâret idüp eyder ki; 325“فسد السوق فعليكم بالقوت” Nâs muâmelesinde fâsid oldular. Ehl-i verâ olanlar kût-ı kanaat ile iktifâ eylesünler ve dahi rivâyet olunur ki Vehb bin el-Verdî iki ve üç gün aç yürür idi. Ba‘dehu bir girde alur idi. Eyder ki ilâhî sen bilürsün ki gıdasız tâ‘ata gücüm yetmez yoksa hiç yemez idim. Eğer bu ta‘amda hubs varsa zararın sen def eyle derdi. Ba‘dehu ol girde-i suya ısladup yer idi. İmdi bu iki fırka ki birisi halkdan uzlet idüp haşîş ile kanaat eder. Birisi nâs ile me’nûs olup musâhabet eder. Vakt-i zarûretde kadri hâcetden tecâvüz eylemez. Bunlar vera’ emrinde mertebe-i ulya ve gâyet-i kusvadadırlar. Ammâ vera’ bâbının ednâ mertebesi oldur ki halkla musâhabet idüp gıda emrinde bir mikdâr istifsar ile iktifâ idüp ziyâde ihtiyât ile dikkat eylemeye ve dahi mertebe-i vera’dan bir mikdâr mertebedîr. Tâlib-i hak

324 İbn Hanbel XXXVI, 624; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebir**, VIII, 170.

325 Rivayet kaynaklarında böyle bir söze rastlanılmamıştır.

olanlar çektikleri rence göre günce yetişürler ve mihnetleri zararı râhat bulurlar. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³²⁶”فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ“ Ya‘nî zerre kadar hayır işleyenler sevâbın bulurlar ve zerre kadar şer işleyenler işlerinin cezâsını görürler. Eğer su‘âl olunsâ ki bu tafsîlden bilindi ki harâm nedir ve şübhelü nedir? Ve tarîk-i ihtiyât nicedir? Şol fuzûl helâl ki kıyâmet gününde habse hesâba sebep olur anların ahvâlini beyân eyle ve keyfiyet isti‘mâlini ve mikdârını ayân eyle. Pak etmek isti‘mâlinde haddi şerden tecâvüz olunmaya. Cevâb virirüz ki ale‘l-ecâl mal-ı mubahın ahvâli üç kısımdır.

[Kısm-ı Evvel]

[43-a] mâlî cem etmeden murâd tecemmülatla halk içinde mübahat ve mekâsir-i emvâl ile tefâhur ve riyâ ola. İmdi bunun gibi malın cem‘-i fi‘li münkerdir. Kıyâmet gününde habs ve hesâba melâmet ve fezâhatâ sebep olur ve bu kasıt tekasür ve tefâhur ulu ma‘siyetdir sâhibini azâba ve ikâbe müstahak eyler. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³²⁷”أَمْ أَلِيتُمْ أَنْفُسَكُمْ فِي زِينَةِ الدُّنْيَا لَعَبٍ وَهُوَ زِينَةُ الدُّنْيَا وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَأُهُ ثُمَّ يَهِيْجُ فَنَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا“ Ya‘nî hayât dünyâ evidir ve şuğlu bâtıl ve tezeyyün âtıldır. dahi emvâl ile ve evlâd ile tefâhur ve tekasürdür. Bu dünyâ-yı bî bekâ ile iftihar ve ibtihac edenler için âhirette azâb-ı şedîd ve habs-ı medîd vardır ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyuruyor; ³²⁸”مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا حَالًا مَبَاحًا مَكَائِرًا مَفَاخِرًا مَرَاتِيًّا لَقِيَ اللَّهَ تَعَالَى وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَان“ Ya‘nî şol kimesne ki tefâhur ve tekasür ve mubahât ve riyâ niçün mal-ı helâle tâlib ola. Ol kimesne Rabbine ulaştığı zamânda kendü üzerine gazâb edici bulur. Neuzübillah.

[Kısm-ı Sâni]

Oldur ki; kesb-i dünyâdan garaz temettü‘-i hayvani ve telezzüz-i nefsanî ve şehvânî olursa bu dahi bir seyyie-i azîmedir. Âhirette habse ve hesâba sebep olur. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³²⁹”يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ“ Ya‘nî size verilen ni‘metlerden kıyâmet

³²⁶ ez-Zilzâl, 99/7-8.

³²⁷ el-Hadîd, 57/20.

³²⁸ İbn Ebî Şeybe, IV, 167; Ebû Nuaym, III, 109; Beyhakî, *Şuabu‘l İmân*, XIII, 17.

³²⁹ et-Tekâsür, 102/8

gününde hesâb vardır ve dahi Hazret-i Rasûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³³⁰“حلالها

”حساب وحرامها عقاب“

[Kısm-ı Sâlis]

Oldur ki mâl-ı helâl kesb iderler. Bunun ile ‘ibâdete istitâ‘at-ı niyyet idüp vakti tenâvülde gadri hâcetden tecâvüz itmeyeler. Bu keyfiyet ile taleb idüp sarf ve hayrı mahzıdır. Âhirette sebep-i hasene ve bâis-i rıf‘at derece olur. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³³¹”أُولَئِكَ هُم نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا“ Ya‘nî anların kesb etdiklerinden kıyâmet gününde hayri nasîbleri vardır ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³³²”من طلب الدنيا حالًا استعفا“ Ya‘nî şol kimesne ki dünyâda mal-ı helâl taleb eyler. Kimesne su‘âline iffet ve konşularına muâvenet ve iyalına kifâyet olmak için ol kimesnenin yüzü kıyâmet gününde bedr ay gibi münevver olur. Bu hayrı niyyetleri kasd itdüğü sebeble. dahi bilgil ki mâl-ı helâl isti‘mâlinde iki şart vardır. Biri oldur ki şol yerde isti‘mâl ede ki fi‘li terkinden efdal ola. Ya‘nî ‘ibâdete kuvvet gelmek için isti‘mâl ede şöyle ki ol vakt isti‘mâl etmese ‘ibâdetin fevtine sebep ola. Biri budur ki vakti isti‘mâlde **[43-b]** ‘ibâdet üzerine istikâmet-i niyyet idüp deye ki eğer bu mubahın tenâvülünde tâ‘ata kudret ve ‘ibâdete kuvvet hâsıl olmasa idi terk ederdim. Bu iki şart bulundukdan sonra dünyâdan intifa etmek mûcib-i hasene ve mahi-i seyyi‘edir ve şöyle ki mal-ı helâlin tenâvülünde zarûret olsa. Lâkin isti‘mâlinde zarûret olmasa anın gibi tenâvülüne hasene denilmezdir ve dahi ma‘lûm ola ki kişi edeb üzerine istikâmet kılmak ol emrine icmâliye kılmak ile müyesser olur. Evvela icmâlen niyyet idüp deye ki eğer dünyâ âhirete vesile olmayaydı herkes temettu‘ için mâla mâ‘il olup tenâvül etmez idim. Bu takdîrce eğer ba‘zı umûrda nisyân sebebi ile husûs-i niyyet fevt olsa zarar etmez kasd-ı icmâl kifâyet eder ve bi‘l-cümle eger bir kimesne vakti zarûretde niyyet-i halise ile mal-ı mubahdan intifa etse hayr ve hasene hâsıl olur. Eğer bu emirde kasd-ı ecal bile münzam olursa tarîkatda müstakîm olur ve dahi bilgil ki şehvet ve lezzet için mal-ı helâli isti‘mâl etmek mekrûhdur ve bunun hakkında vârid olan nehy-i tenzîhidir. Tahrîmi değıldür. Kıyâmet gününde habse ve hesâba sebebdır. Niyyet-i hayır ile kadri hâcetce mendubdur

³³⁰ Süleyman b. Eş‘as b. İshak el-Ezdî Ebû Dâvud es-Sicistanî, **Kitâbü'z-Zühd**, (thk. Ebu temim Yasir b. İbrâhim b. Muhammed, Ebu Bilal Ganim b. Abbas b. Ganim), Kahire: Dârü'l-Mişkât, 1993, s. 119; Ebû Nuaym, VIII, 204; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, XIII, 177.

³³¹ el-Bakara, 2/232.

³³² İbn Ebî Şeybe, IV, 167; Ebû Nuaym, III, 109; Beyhakî, **Şuabu'l İmân**, XIII, 17.

bunun mûcibi kesret-i sevâb ve hüsn-i meâbdır ve Ammâ hâlet-i mahmasada isti'mâl eylemek farzdır terki câiz değildir ve dahi bilgil ki kıyâmet gününde habs ve hesâb olur ki su'âl ederler ki dünyâda ne kesb etdin? Ve ne yere harc eyledin? Bunlardan murâdın zâyidi derler ve dahi habs olmak budur ki arasa-i kıyâmetde seni üryan ve atşan-ı naîm-i cinandan mahrûm ve ehval-ı kıyâmet ile mağmum ve hesâb tamam olunca müntazır kılurlar. Eğer su'âl olunsâ ki Hak Te'âlâ bizim için halk idüp helâl kılduğunu malik tenâvülünde sebebi takri ve nedâmet ve mûcib-i teşni' melâmet nedir bize beyân eyle. Cevâb virirüz ki sebebi budur ki isti'mâlinde terk-i edeb ederler. Nitekim bir kişi padişâh meclisinde edeb-i ziyafetini riâyet etmese küstâhâne tenâvül eylese ol kişi terk-i edeb etdin diyü ta'yib ederler. Bu makâmda asl-ı usûl oldur ki Hak Te'âlâ Hazreti kullarını tâ'at ve 'ibâdet için halk eyledi. Bunları bâsâr-ı basîret ile kendü ahvâllarına nazar kılsalar kendülerini her cihetden bende-i fermânda görürler. İmdi abdi muhlis olanlara lâıyk budur ki cemî'-i ef'âlî mevlâsına 'ibâdet ola. Bu takdîrce şol kimesne ki helâl malı şerâyit-i mezkûre üzerine isti'mâl idüp aynı 'ibâdet kılmak mümkün iken ve tarîki terk idüp zarûret yok iken kendü şehvetleri muktezâsınca isti'mâl ederler. [44-a] Ma'a hâzâ ki bu dâr-ı dünyâ dar-ı hizmet ve 'ibâdetdir. Dar-ı tenâ'um ve şehvet değildir bunun gibi kimesneleri yevm-i kıyâmetde melâmet kılsalar aceb midir? İmdi şol kimesne ki sâhib-i ibret ve ehl-i basîret ola. Bu mezkûr olan umûrda sûret-i gaflet göstermeyüp riâyet eylese kendü nefisini ıslâh idüp licâb-ı takvâ ile mülcem kılup durur.

[Fasl]

Ey tâlib-i derdimend ve ey sâlik-i müstemend. Bu akabe-i azîme-i tavîlden gâfil olma ki tafsîl olundu. Şiddet ve me'ûnet yevminden cemî'-i ukbânın ekberi ve evferi budur. Tarîk-i 'ibâdetden mûnkati' olanların kimi dünyâ ucundan ve kimi kılık ve kimi nefis ve kimi şeytân varta-i helâke düşdüler ve kaldılar. Bu fasılda niçün bir nûkte-i nâfia ve hikmet-i vazıha beyân idelüm, tâ ki mu'âlece-i dünyâ ve hulûk ve nefis ve şeytân sana ki âsân olup suhûlet ile bu 'akabe-i şedîdeden halâs olasın. Ammâ dünyâ bâbında mülkte budur ki senin emrin üç hâlden hâlî değildir. Şol sebebdan ki ya sâhib-i basîretsin. Ya sâhib-i himmetsin. Ya ehl-i gafletsin. Eğer sâhib-i basîret isen sana bu nûkte kifâyet eder ki Hak Te'âlâ senin Rabbin ve Habibindir ve sen anın abdi ve muhibbisin ve dünyâ anın mebguzı ve düşmanıdır. Senin muktezâ-yı aklın budur ki Rabbine yakın olursun. Dünyânın muktezâsı budur ki seni Rabbinden ba'id ede. Bu takdîrce dünyâ hem sana düşmandır ve hem Rabbine düşmandır. Kişi düşmanına nice muhib eder ve eğer 'ibâdetde sâhib-i himmet isen bu nûkte sana kifâyet eder ki bu dünyâ bir bî vefâdır. Acûze-i kabîha muhtale-i meş'umedir ki anın tezekkürü ve tefekkürü senin 'ibâdetine ve tâ'atına mâni'

olur. İmdi bir kimesnenin mücerred fikri ve zikrinde ne nekbet hâsıl olur anın musâhabetinde ne kadar râhat olursun ve eğer sulukunda ehl-i gaflet isen sana bu nükte kifâyet eder ki dünyâ sana bâki kalmaz eğer sen anı terk edemezsen ol seni terk eder. Nitekim Ebu'l-Hasan rahmetullâhi aleyh eder ki; Eğer sen dünyâ için bâki kalursun dünyâ senin için bâki kalmaz. Bu takdîrce dünyânın talebinden sana ne fâide hâsıl olur ki bunun yolunda ömrü azîzini telef kılursın. Ammâ şeytân sana ulu düşman olduğuna bu nükte-i mukni'a kifâyet eder ki Hak Te'âlâ buyurur Habibine ve Resûlüne ki ³³³“وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ

”هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ” Ya'nî Yâ Muhammed eyt ki Yâ Rabbi sana sığınûrum şeytânın hatarâtından ve huzûrlarından. İmdi [44-b] âhiretini fikir eyleyüp bunlardan uzdet kıl ve şol mevlân hizmetini ihtiyâr eyle ki âhirü'l-emr anın ile kalursun ebedü'l-abâd. Seyyidü enbiyâ cemî'inin hayırlısı ve efdali ve a'lâsı ve a'kalı ve asfası iken şeytân şerrinden Allâhu Te'âlâ Hazreti'ne isti'âze itmege emrolundu. Sen kadr-i noksan-ı 'akl ile vechiyle ve gaflet ile istiâze eylemedin anın şerrinden nice halâs olasın. نعوذ بالله السميع العليم من

الشيطان الرجيم Ammâ halkın ihtilâtı sana ziyân idüğüne bu kifâyet eder ki kaçan bunların ile müsâhabet kılup hevâlarına mütebeat göstersen âhiretinü harab edersin ve eğer muhâlefet edersen adâvet ederler ve hâlini mükedder kılup huzûrunu zâyî' ederler ve eğer sana ta'zim ve tekrîm ederlerse kibir ve ucup ile seni hor hakîr ederlerse gam kin olup bu fikre kin tutarsın günâha girersun. Beher hal bunların ile muâmele fitne ve fesâddan hali değildir. Andan sonra bunların ile kendü hâlini fikir eyle ki fevt olup üç gün kabirde yattüğundan sonra seni şöyle unudurlar ki güya dünyâda hiç gördükleri yok idi belki adın işidmediler idi ve makbere içinde senin ile amelinden gayri kimesne kalmaz ol demde sana Hak Te'âlâ'dan gayri yerden medet olmaz. İmdi gâfil olma bu tâife-i bi vefâ ve fırka-i bi bekâdan ki seni mağbun idüp Rabbine 'ibâdet etmekden mahrûm ederler. Ol Âli-i Hazrete ve Rabbü'l-İzzete varmağa yüzün kalmaz. İmdi âhiretini fikir eyleyüp bunlardan uzlet kıl ve şol mevlân hizmetini ihtiyâr eyle ki âhirü'l-emr anın ile kalursın. Ebedü'l-abât ihtiyacın andan münkati' olmaz ve cemî'-i umûrda ve küllü ahvâlde i'tisamın ve şedâid ve mesâibde melazım ve mesnedindir. Ammâ nefs-i emmârenin rida'etine ve habâsetine ve rezâletine ve şeraretine vâkıf olmak istersen bunun ahvâline dikkat eyle nazar eyle ki vâkıf olasın. Zîrâ ki nefsi reddiye şehvet hubbunda behîme olur ve gazâb zamânında arslan olur ve musîbet zamânında oğlan ve ni'met zamânında firavun ve açlık zamânında ve demende mecnun ve tokluk halinde muhtal olur ve eğer doyurursan tuğyan eder ve aç

³³³ el-Mü'minûn, 23/97-98.

tutarsan efgân eder. Yaramaz hulu merkebe benzer, beslersen hamuş olur aç koyarsan savtı münkeriyle seni bi-huzûr eder. Ba‘zı meşâyıh rahimehullah ederler ki; “Nefsin habâseti ve hamakatı bir mertebededir ki kaçan bir şehvete veya ma‘siyet ‘azm eylese anı men etmeğe kasd itdükde Allâhu Te‘âlâ Hazreti’ni ve Resûlünü ve cemî‘-i enbiyâyı ve evliyâyı ve sülehâyı ve etkiyâyı şefî‘ getürsen [45-a] Mevta ve kıyâmeti ve cenneti ve cehennemi arz eylesen bu sözlerden müteessir olmaz. Arzusundan ferâgat eylemez. Eğer bir gün ta‘amını kat’eyleyüp vaktinde gıdasını vermesen şehveti sâkin olup ma‘siyeti terk eder. Bir pâre etmekden müteessir olduğu gibi hiçbir nesneden olmaz. İmdi nefsin hissetini ve habâsetini ve cehlîni ve sû-i îrâdetini ehl-i basîret olanlar bu ma‘nâdan anlarlar. Pes zinhâr ve zinhâr bunun mekrinden gâfil olmayasın ki nehusetinde ve Hakk’a muhâlefetinde şübhe yokdur. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur ki; ³³⁴”إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ“ Ahmed bin Erkam el-Belhî rahimehullahu aleyh eder ki; Bir gün beni nefsim gazâyâ varmak tahrîk eyledi ben etdim ki Hak Te‘âlâ “إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ” diyü buyurdu ne hikmetdir ki benim nefsim hayır emreder. Bu kaçan olsa gerekdir kendimin nefsine vahşet galebe eyledi. Gaza bahânesiyle halk ile muhtalit olmak ister garaz budur ki bunun gazaya çıktığını işideler. Ta‘zim ve tekrîm ile istikbâl edeler. Âhar nefsine hitâb idüp dedim ki eğer gazaya gidersem halka karışmayup halvet yerlerde konarım. Bu sözü nefsim kabûl eyledi. Eytdim; Hak Te‘âlâ’nın kavli gerçektir sen kâzıbsın beni hayra delâlet eylemezsin. Bundan garaz ne idüğünü de ki kolayına değildür. İmdi eğer gazaya gidersem cebe ve cevşen giymezim ve evvel hamle eden ben olurun ve evvel ölen sen olursun dedim. Bunu dahi kabûl eyledi. Muhassal-ı kelâm nefsimin cemî‘-i a‘râzını zikr eyledim. Seni bu cümleden men ederin dedim cemî‘ini kabûl eyledi. Âhirü’l-emr Allâhu Te‘âlâyâ tazarru’ eyleyüp dedim ki Yâ Rabbi sen gerçeksın nefsim müttehimdir. Bu emirden garaz nedir bana bildir Tâ ki ilâcına meşgûl olam. Âkibet Hak Te‘âlâ inâyet eyleyüp arzını keşfeyleti. Nefsîmi söyletti dediki Ya Ahmed her dem bana muhâlefet edersin benden murâdımı men etmen ile her günde bin kere beni öldürürsün benim hâlîme kimesne muttali’ olmaz. Eğer gazaya varup mukatele etsen bir kere ölüb senden kurtulur idim ve halk işidüb Ahmed şehîd oldu derlerdi ve benim rüzgârım söylenüb zikr-i cemîl ile müşerref olur idim dedi. Dedim ki; Bildim nefsimin murâdı riya ve şöhrat imiş ol belde gazaya çıkmadım. İmdi nazar eyle nefsi habîsin hilelerine ve hud’alarına gör ki bir amel işlemek ister ki fevt olduktan sonra anın ile riya ve şöhrat hâsıl ola, ne‘ûzu billâhi min şurûri ve ğurûri. [45-

³³⁴ Yûsuf, 12/53.

b] Ve dahi bilgil ki bu makāmda bir asl-ı asil vardır ki senin üzerine vâcibdir ki anı dahi bilesin. Meselâ ‘ibâdet iki kısımdır. Biri iktisâbi, biri ictinâbidir. İktisabi tâ‘at ve ‘ibâdet etmektir. İctinabi maâsî ve seyyi’atden kaçmaktır ki ana takvâ derler. Alâ küllî hâl içtinabdan hâsıl olan ibâdat aslah ve eslemidir tâ‘atların evlâsı ve aksâsı ve akvâsıdır. Mübtedi olanlar ictihâdın evvel derecesinden iktisâba ihtimâm ederler. Savm ve salât ve zekât ve cihâd gibi. Ammâ muntahî olanlar ictinâba ihtimâm ederler. Nefy-i havâtır-ı kulûb idüp Hak Te‘âlâ’dan gayriye meyl eylemezler ve fuzûl-i ta‘amdan hıfz-ı butûn ve lağv-i makâlden hıfz-ı lisân ve mâlâyani nazardan hıfz-ı ayn ederler. Nitekim ba‘zı meşâyih ederler; Sâmit olmakdan afzal-ı savb olmaz ve şedâyide sabr idüp kazâyâ rızâ göstermekden evlâ salât olmaz ve keff-i ezâdan özüne sadaka olmaz. İmdi senin için bu iki kısım ‘ibâdet müyesser olursa emrinde kâmil ve matlûbun hâsıl olup sülûkunda sâlim ve cihâdında gânim olursun ve eğer cânib-i ictinâbı tekmîl idüp taraf-ı iktisâbi fevt edersen sâlim olursun. Lâkin gânim olmazsın ve eğer kısım-ı iktisâbı hâsıl olup ictinâbi fevt olursa ne sâlim ve gânim olursun. Zîrâ ki ahlâk-ı reddiye a’mâl-i sâliha-i ibtâl eder. Vakt olur nice müddet ile tahsîl etdüğün ‘ibâdeti bir kelîme ya bir hâtıra-i bâtıla birle ifsâd edersin. Rivâyettir ki ibni Abbasdan radiyallâhu Te‘âlâ anhumâ sordular ki; “Şol iki kişi hakkında ne buyurursun ki birisi kesîrû’l-hayr ve kesîrû’l-şurur ve biri kalîlû’l-hayr ve kalîlû’l-şurur. Cevâb virüp dedi ki; Şerden selâmet olmak efdaldır. Bunun misli hasta hal gibidir. Zîrâ ki hastanın ilâcı iki kısımdır. Biri devâdır. Biri ihtimadır. Eğer ikisini cem etseler hasta bi-inâyetillâhi şifa bulur ve illâ devâdan ihtima evlâdır. Şol sebebdan ki ihtimayı terk etseler devâ nâfi olmaz. Ammâ vakt olur ki devâsız ihtima nâfi olur. Nitekim Hazret-i Fahri Âlem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³³⁵”أصل كل داء الحمية“ Bunun ma’nâsı budur ki ihtimayla devâdan istiğnâ hâsıl olur ve dahi riâyet olunur ki hükemâ hind-i marzâyâ ihtimâyla ilâc ederler devâ etmezler. Hasta olsalar birkaç gün yemekden içmekden perhiz ederler sıhhat bulurlar. Bu tafsîlden ma’lûm oldu ki müttakîler derecesi **[46-a]** ‘âbidler derecesinden a‘lâdır.

[Fasl]

Bu a‘zâ-yı erba’a ki; göz ve dil ve karın ve gönüldür. Bâb-ı takvâda beyân olundu. Erkân-ı insanın usûlüdür bunların takvâları sâir a‘zâ takvâsını müstelzimdir. Zîrâ ki umûrun medârı gönüldür bunun dahi ekseri hatarı gözden hâsıl olur. Zîrâ ki Hazret-i

³³⁵ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’den aktarılan böyle bir rivayete rastlanılmamıştır.

Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³³⁶”من لم يملك عينه فليس للقلب عنده قيمة“ Ya’nî şol kimesne ki gözlerine mâlik olmadı anın katında kalbinin kıymeti yokdur. Ahvâl-ı lisân ma’lûmdur ki insanın ganîmeti ve renc ü ta’b u içtîhâdının faydası ve semeresi tâ’at ve ‘ibâdetdir. Bunların dahi zararı ve hatarı ekseriye dildendir. Tesannu’ ve gıybet ve tezeyyün kelîmat bî menfaat sebebiyle. İmdi lisân-ı insan bir fîtne-i azîmedir ki senin nice yıllık ‘ibâdetini bir söz ile telef eyler. Bundandır ki müddet-i medîd ile habs etmeliğe lâıyk ve müstehak dildir denilmiştir ve dahi ba’zı meşâyıh ederler ki; Sâlik-i tarîk olanlara hıfzı lisân eylemenden efdal refîk yokdur ve mi’râc-ı selâmete urûc etmeğe terk-i kelâmıdan özüne minhâc yokdur ve dahi sâhib-i basîret olanlar teemmül idüp kendü ahvâline nazar kılsalar. Şol nefisdeki mâlâyani kelâm söylerler ol mühmil-i kelâmıdan bedel bir kere estağfirullah deseler ne ziyân ederler idi. Vakt ola bir kutlu sâat gelüb sâate rast gelüb cemî’-i günâhları afv ola idi. Yâhud bir kere “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” dese anların için ulvî derece ve sümüvv-i mertebe hâsıl olurdu. Yâhud duâ idüp Hak Te’âlâ’dan hüsn-i âkîbet taleb etseler vakt ola ki duâları müstecâb olup dünyâda ve ukbâda cemî’-i belâyetden necât müyesser ola idi. İmdi zahmetsiz ve meşakkatsiz mücerred nefsi telaffuzu ile bunca fevâid-i azîme ve mevâid-i kerîmenin husûlû mümkün iken fevt edesin. Ol pak ve tâhir nefesleri mühmilata ve kabâyihine sarf edesin ki anın müeddası kıyâmet gününde melâmet ve habs ve hesâb belki azâb ve ikâb ola. Ba’zı azîzler ederler ki; “Eğer bir kişi kelâm-ı bâtil söylemeğe ikdâm eylese ve sabır idüp ana bedel “سبحان الله” dese şekâveti saâdete mübeddel ola. Ammâ ahvâl-ı bâtin budur ki ta’am ‘ibâdetin tohumu ve suyu ve beden arzıdır. Çünkü tohum-ı fâsid ola, ekin dahi fâsid olur. Vakt olur yeri bile fâsid eder. Hazret-i Ma’rûf-ı Kerhî rahimehullah aleyh eder; Çünkü sayım olasıñ iftar vaktinde nazar eyle gör ki ne iftar edersin ve kimin ta’amını gıda edersin. Nice kişiler vardır ki [46-b] bir lokma yerler anın ile ‘ibâdetden kalurlar. Bir vechile ki kalb münkalib olup ırk yerine gelmez ve nice lokma vardır ki dün namazın kılmağa men ve nice nazar vardır ki tilavet-i Kur’ândan men eder. Vakt olur kişi bir lokma yer ki bir yıllık kıyâmı harâm eder. İmdi gıda emrinde eğer nazar-ı dakîk ve ihtiyât-ı belîğ idüp hüsn-i edeb ile tenâvül eylemezsen abes yere hammal-ı ta’am olup muzi-i eyyâm olursun ve dahi ‘ibâdetinde halâvet ve kalbinde nûr-ı ma’rifet hâsıl olmaz ve dahi İbrâhîm bin Edhem rahimehullahu aleyh eder; Cebel-i Lübnan âbidlerinin ekseri ile musâhabet eyledim ebnâyı dünyâyâ rücû‘ idüğüm zamânda bana beş nesne

³³⁶ Tercümede Hz. Peygamber’e nispet edilen bu söz Minhâcû’l-Âbidîn’de Hz. Ali’ye nispetle aktarılmıştır.

bkz. Gazzâlî, **Minhâc**, s.226.

vasiyet eylediler ki çok ta'am tenâvül eden kimesne 'ibâdet halâvetini bulmaz ve çok uyuyan ömrünün bereketini bulmaz. Halkın rızâsın gözeden Mevlâsı rızâsına muntazır olmaz ve kesret-i kelâm gıybet ile muttasıf olanın âkibeti İslam üzerine olmaz. Sehl-i Tüsterî eder; Cemi hayrât dört haslet içinde mevcuttur. Abdal olanlar bununla abdal oldular. Ol dört hasletin biri cû', biri samt, biri uzlet-i ani'l-halk, biri seher-i leyldir ve dahi eder, bizim sermâyemiz açlıktır. Ma'nâ budur ki bizim için ferâgat-ı bâl ve selâmet-i hâl ve halâvet-i 'ibâdet ve kelfîmat-ı ma'rifet açlık ile sabır etmek sebebi iledir.

Ammâ ahvâl-ı kalb ma'lûmdur ki gönül aslı küldür. Eğer bu sâlih olursa cümlesi sâlih olur ve eğer bu fâsid olursa cümlesi fâsid olur ve dahi gönül sultânı sâhib-i fermândır. Sâir a'zâ reayadır. Sultân sâlih ve müstakîm olursa reaya dahi müstakîm olur. Zîrâ ki kalb aslı şecerdir vesâir a'zâ budaklarıdır. Budaklar hod suyu kökünden içerler bu takdîrce göz ve dil ve şikem ki kalbin imaretine delâlet eder. Kaçan ki bunlarda hâlel vâki' olsa bilsünler ki gönülde hâlel vardır. Bunların münşî'i oldur. İmdi sâliklere vâcibdir ki ekseri inâyetlerini kalbin ıslâhına sarf edeler. Andan sonra bilgil ki bu kalbin ıslâhı dakik ve tedbîri asîrdir. Zîrâ ki havâtır üzerine mübtenidir. Ol hod senin elünde değildir. Belki senin elünde tâkatını nihâyetince sarf idüp kalbi etdüğü hâtîrâdan yine döndürmek bu ecilden gâyetde zahmetli ve meşakkatlüdür. Nitekim Bayezid-i Bestâmî rahimehullahu aleyh eder; On yıl kalbime mu'âlece itdüm ve on yıl dilime ve on yıl nefsimi mualece etdim. Kalbimin mualecesin cemî'inden eşed gördüm ve dahi senin için vâcibdir ki sâbikan zikr olunan hısâl-ı erbaadan **[47-a]** hazer idesin ki tûl-i emel isti'câl amel-i hased ve kibirdir. Bu bâbda katı ihtimâm edesin. Zîrâ ki cemî'-i âfâtların mebnâsı bunlardır. Ale'l-husus ki hased ve kibir ekseri ulemâ ve kurra bunların ile mübtelâdır. Bir derecedeki katlarında câizdir ki akran ve emsâllerini amelin caize ezâ etdördüb helâk etdüler. Rivâyet olunur ki Mâlik bin Dînâr rahmetulahi aleyh kurra tâifesinin cemî'-i halkı üzerine şehâdetlerini kabûl etdirdi. Ammâ birbirinin üzerine kabûl etmez idi. Sebebin sorduklarında cevâb virüp didi ki; Bunları birbirine mübâlağa ile hasûd gördüm ve dahi rivâyet olunur ki Fudayl rahmetullâhi 'aleyh oğluna didi ki; Benim için bir ev satın al ki ehl-i Kur'ân'dan ırağ olsun ve dahi şol kavimden ki bende ayıb görecektir ifşâ iderler ve ni'met görücek hased iderler ve dahi bu dört haslet sâ'ir nâsa umûm üzerine ve kurrâya husus üzerinedir ki avâmdan bunlar kabîh ve şeni' dirler. Vaktinde bir ehl-i Kur'ân var ise görürsün ki tûl-i emel ile hayır sanmak ile düşmüşdür. Ol sebepten amele kâhil olmuşdur ve isti'câl ile kat'ı menâzil ve uluvv-i mertebe istemek ile geru kalmışdır ve duâ-i sâlihîn icâbetinde acele idüp mahrûm kalmışdır. Ya onun ile bir âhare bedduâ idüp sonra pişmân olmuşdur. Bu ecildendir ki Süfyân-ı Sevrî rahmetullâhi aleyh eder ki; Kendü

katıma kasd edeler diyü hiç kimesneden korkmazîm. İlla kurradan ve ulemâdan korkarım dedi. Bu söz işidenlere hoş gelmeyüp bu hal sizden acıbdır, dediklerinde cevâb virüp buyurdu ki; Bunu ben demedim İbrâhîm Nehâ'î dedi ve 'Atâ'dan rahimehullahu aleyh rivâyettir ki eder; Bana Süfyân-ı Sevrî dedi ki kurradan gâyet hazer eyle ve benden dahi ki anlara muhâlefet idüp istedikleri yirde bir anara ben tatlu desem anlar ekşidir dese emîn değilim ki katlime kasd idüp beni sultân-ı câire çıkalar ve ulemâ tâifesinden vardır ki sulehâ kisvetin ve kurra libâsın giyerler. Birkaç rekât namâz ziyâde kılmak ile ululanup abûsu'l-vecih olup halkı tahfif ve tahkîr ederler. Ke'ennehu 'ibâdetlerini bunların üzerine minnet ederler. Ma'nâsın ki Hak Te'âlâ'dan bunlara cennete girmeğe berat-ı müselleme ya menşur emîn-i azâb-ı cehennem gelmiştir. Kendülerin saâdetine vesâirlerin şekâvetine cazîm olmuş gibi ve pürnûrlar giydikleri libâsın sofuyâne ve kisvet-i sâfiyâne ol geçindikleri tereffü'a lâıyk ve tekebbüre muvâfık değildir. Rivâyet olunur ki Fırkad-ı Sebî, Hasan-ı Basrî'ye rahimehullâhi ameline geldi ki Fırkad'ın geydüğü kilim [47-b] ve Hasan'ın hulle idi. Hasan'ın libâsına yapışdı Hasan etdi; Ne bakarsın benim libâsım cennet libâsıdır ve senin geydüğün cehennem pelasıdır. Zîrâ rivâyettir ki ehl-i cehennemîn ekseri kisve-i uğrusı şol murâyilerdir ki zühüdlerini siyabında ve kibirlerini sadrlarında saklarlar. Ondan Hasan-ı Basri yemîn idüp dedi ki; Şol Allah hakk için ki cümle âlem ana and içlerler sizin bu pelas içinde pür gibi rûzgâr vardır ki atlas giysilerin eksrinde yokdur. İmdi ey merd-i âkıl bu dört hasletden gâyetde hazer eyle. Husûsen kibirden ki eğer ol üçünde ayağın tanısa ma'siyete düşersin eğer kibirde tanısa küfre düşersin. İblisin hikâyetin unutma ki Hak Te'âlâ andan hikâyet buyurdu ki; ³³⁷أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ Ya'nî emrullahı tutmakdan iba eyledi. Ya'nî kaçdı kâfirlerden oldu. Hak Subhânehû ve Te'âlâya rücû' eyle tazarru'-ı ve zârı idüp dileriz ki mahz-ı lütûf ve ihsânından biz âciz kulları bu hisâl-ı kabîhalardan ismet müyesser olmaya. Hıfz-ı emânetde saklaya cûde ve kereme.

[Faslun fi'l-Cümle]

Eğer basîret birle dünyâyâ nazar kılsan bunun kıllet-i bekâsın ve kesret-i gınâsına ve hayrı ve şerrine kifâyet etmedüğüne vâkıf olursun ve dahi bunun muhabbeti ve şuğlu Hak Te'âlâ'dan seni ba'îd idüp kıyâmet gününde habs ve hesâbe ve azâb ve ikâbe sebeb olduğuna câzim olursun. Bi'z-zarûri bu dünyânın harâmından i'râz ve fuzûl-i duhalâsından imtina' edersin vakti zarûretde kadri hâcetden ziyâde isti'mâl eylemezsin ve

³³⁷ el-Bakara, 2/34.

dahi dünyânın ni‘metinden ve lezzetinden ferâgat edersin ve yevmi âhirette Hazret-i Rabbü’l-izzeti civârında dâr-ı naîm içinde mukîm olup niamı bî nihâye ve lezzeti bî gâye tahsîline meşgûl olursun ve dahi bilgil ki bu halkın vefâsı yokdur muâvenetinden meûneti çokdur. Ve bunların derûnunda vefâ ve sudûrunda safâ yokdur. Bunlardan uzlet idüp kadri hâcetden özüne musâhabet kılmaz idin. Bilki vakt-i zarûretde dahi menfaatlerinden hâsıl olan intifa’ı ihtilâtlarından ayıran melâmet ve hasârete bedel terk idüp sohbeti şunlar ile eder idin ki musâhabetinde hasâret ve hizmetinde nedâmet görmez idin. Nitekim Hazret-i ‘Îsâ ‘aleyhisselâm buyurur; ³³⁸”احفظ الله تجده حيث اتجهت“ Ya’nî umûrunda Hak Te‘âlâ üzerine ol her nereye teveccüh edersen Hak Te‘âlâ Hazreti’ni anda hâzır bulursun ve dahi bil ki iblîs bir habîsdir ki cemî‘-i işini **[48-a]** seninle adâvete komuşdur. dahi bunun mekâidini tezekkür idüp şerrinden istiâze kılasın vesvesesinden Hak Te‘âlâya tevekkül eylesin. Bunun mekrinden seyr ile halâs olursun. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³³⁹”إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ“ Ya’nî şeytânın mü’minler üzerine ve mütevekkiller üzerine mutasallıt olmaklığı yokdur. Rivâyet olunur ki Ebû Hâtîm’e sordular ki; Yâ Ebâ Hâtîm dünyâ nedir ve İblîs kimdir? Cevâb verdi ki dünyânın geçmişi düşdür bâki kalanı arzudur şeytân şol kimesnedir ki bize nef’i olan yerden imtina idüp zarar olan yerde ittiba eder ve dahi nefis-i emmârenin cehâletini ve redâetini ve kendüğe ziyân olan yerlerden ictinâb etmeyüp varta-i helâke düşdüğünü bilsin ve dahi avâki’ bi umûra nazar kılup akıllılar gibi nefisine merhamet nazar ile baksın. Sıbyan ve nâdanlar gibi bakmasın ki bunlar hâline nazar idüp bana nazar etmezler ve muzırrın mazarratın idrâk ederler. Devânın merâretine tahammül etmezler şifa bulalar ve dahi nefisine takvâdan licam ursun mühim olmayan zevaîdi umûrdan men eylesin sıfât-ı zemîme ve hisâl-i kabîhadan berî kılasın ki tûl-i emel isti‘câl-ı amel ve mü’minlere hased ve nâ mahal yerde tekebbürlük ve hırs ve şehvet ile gıda tenâvül etmek gibi ve dahi bunlardan imtina etmekden bana zarar gelir diyü havf eylemesin. Zîrâ ki Hak Te‘âlâ rahmeti ve inâyeti ile ibâdine vüs’at verüb din emrinde muzırr olanlara muhtâc kalmamışdır. Bu takdîrce mubahâtının fuzûlını terk etmekden kat’an zarar gelmez belki hayr-ı mahz ve nef’i sırfdır.

Nitekim ba‘zı sulehâ eder; “Takvâ ehveni eşyâdır. Kaçan ki bir hâcetim olsa gelen üzerime lâzım olmasa anı terk ederim. Şol sebebdan ki nefsim ve onları versem dahi ziyâde taleb eder. Eğer vermesem onu maîşetle kanaat eder.” Ve dahi eder ki “nefis

³³⁸ Rivayet kaynaklarında Hz. İsa’ya ait böyle bir söz nakledilmemiştir.

³³⁹ en-Nahl, 16/99.

bir merkebirdir ki ne kadar yük urursan mütehammil olur. Eğer yükünü tahfif eylesen serkeşlik eder” ve dahi kaçan ki bu umûr-ı mezkûre riâyet eyleyüp amele getürsen tahkîk-i dünyâdan zâhid ve âhirete tâlib ve rağb olursun. Halkdan münferid ve işgâlden münkati’ olursun ve dahi insu maallah kesbidüp Hazret-i perverkâr-ı âlem kapusunda hizmetkâr-ı has olursun. Ahass-ı havâs silkine münselik olmağa isti’dât kesb edersin ve dahi ³⁴⁰“إِنَّ

”ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً“ ³⁴¹ hil’âtle dünyâda müşerref olup âhirette ³⁴¹“إِنَّ

kerâmetiyle mükerrerem olup [48-b] melâ’ikeden münfasıl olursun. Zîrâ ki melâikenin nefsi emmâresi yokdur ki şerre emir eyleye ve dahi şeytân bunlara havale değıldür ki iğvâ eylesin. Hod bunca harâmiler ve bu a’dayı bî müheyyâ birle müddet-i medîde birle bu akabât içinde mücâdele ve muhârebe kılup bunların cemî’-i mekâyidinden halâs olup Hazret-i Hüdâvend-i Âlem hizmetine istikâmet ile istitâ’at kesb edersin. Hazret-i padişâh tahtigâh-ı ezel ve müessis-i kavaîd-i erkân lem yezelden mütezârri’ ve mütevakkı’dır ki cümlemizi cemî’-i cemâat-ı müslimînden eyleye. Bu a’danın mazarratından ve bu ukûbâtın şiddetinden hüsn-i tevfiğ ve kemâl-i inâyeti birle halâs idüp kapusunda ihlâs ile hizmet müyesser eyleye. Âmin. Ya Rabbe’l-âlemîn bi hürmeti habibûke Muhhâmmedu’l-Emîn.

E. el-Bâbü’r-Râbi’- الباب الرابع في العوارض

Bilgil ki âbidleri ‘ibâdetden men eden avârız dört nev’idir. Nitekim mukaddime-i kitâbda beyân olunmuşdur ve bu dört nev’in biri şol rızıkdır ki insan anı taleb eder. Maîşet lâzım olduğu cihetden. İmdi bu ârızâdan halâs olmak kişi rızıkında vesâir umûrunda Hak Te’âlâyâ tevekkül etmek ile müyesser olur ve bu tevekkülü iktizâ eyleyen iki emirdir.

Ve anın biri budur ki; Eğer kişi terk-i tevekkül idüp dünyâyâ tâlib olsa eğer tâhir bedenle mübâşeret olursa tâcirler ve kâsibler gibi ‘ibâdetden kalurlar ve eğer kalb ile olursa mütehassirin olanlar gibi meşgûl olup ikâmete ‘ibâdet müyesser olmaz. Eyledüğü takdîrce dahi sevâb müretteb olmaz. Zîrâ ki ‘ibâdet cinân ve erkân maiyyetiyle olur. Bu müyesser değıldür illa sâhib-i tevekküle. İmdi zaifü’l-kalb olanlar maîşet emrinde vech-i muayenesi olmayınca hiçbir nesneye kalb karar eylemeyüp şöyle hayrân ve sergerdân kalup bir amele meşgûl olmazlar. Nitekim Şeyh Ebû Muhammed rahimehullah eder; “Âlemde iki kişinin emri râyic olur. Biri mütehevvir, biri mütevekkildir. Zîrâ ki

³⁴⁰ el-İsrâ, 17/65.

³⁴¹ el-Fecr, 89/28.

mütehevvir umûrunda mücidd olup kaviyyü'l-kalb olduğu sebebdan mevânîa mültefit olmayup havâtırın def'ine mukayyed olmaz. Matlûb-i tahsîl ve tekâmîl eder. Mütevekkil dahi kuvvet-i bâsârîye sebebi ile umûrunda Hak Te'âlânın va'adine ve damanına ahsen-i i'timâd idüp şuru' eder. Kalbin tahvifine ve şeytânın iğvâsına teannüt olmaz. Matlûbuna zafer bulur. Ammâ umûrunda mütereddîd olup sihatinde fûtûr ve tevekkülünde kusûr olanlar dün himmet oldukları ecilden devâbb ve kilâb gibi Rabbilerine nâzır olup atâsına muntazır olurlar. [49-a] Bunun gibi tâ'ifenin kulûbu cemî'-i zamânda ricâdan hali olmaz. Ma'a hâzâ ki tevakku'ları emri muhkardır. Ammâ aliyyü himmet olanlar muhkarât-ı umûra mültefik olmayup hisâl-ı hamîde ve ef'âl-ı şerîfe tahsîline meşgûl olurlar. Mertebe-i uzmâ ve menzile-i kübrâ kesb ederler. Görmez misin ki ebnâyı dünyâdan olanlar uluvv-i derece ve sümüvvü mertebe tahsîline harîs olsalar? Mademki emvâlinden ve evlâdından ve nüfûsundan kat-ı kulûb idüp ikdâm-ı tâm ile mübâşeret kılmasalar maksûtlarına vusûl müyesser olmaz. Meselâ mülûk-i dünyâ saltanat ricâsında a'da ile cenk ve cidâl ve darb ve kıtâl ederler. Bir mertebede ki bu yolda ya mülk tahsîl ederler ya helâk olurlar ve dahi tüccar rüzgâr-ı şark ve garbi geşt idüp berr-i bahr müsâfiri olup deryâ ve derbend tehlikelerinden kayırmayup tahsîl-i emvâle meşgûl olurlar. Ma'a hâzâ bunu bilürler ki bu tarîkin âkibeti ya tahsîl-i erbâhdır ya fevt-i ervâhdır. Lâkin bunlarda rıbh-ı azîm ve mâl-ı cesîm üzere hırs-ı gâlib olup bu tarîkin hatarâtını irtikâb iderler. Ammâ ehl-i sûk olanlar dîn-ı himmet ve da'ifü'l-kalb oldukları ecilden sermâyelerine ziyân gele diyü havf idüp hatarlı yerlerden hazer idüp, ednâ fâideye kanaat idüp, ulu seferlere irtikâb etmezler. Bunların ulu seferleri evlerinden dükkânlarına varıncadır. Bu ecildendir ki emirler ve tâcirler gibi mertebe-i şerîfe ve fâide-i azîme hâsıl etmezler ve bunlar eğer bey' ve şiralarında bir dirhem fâide etseler kendülere çok gelür. Kalbleri ednâ şeye müteallik olduğu sebebdan. Ammâ ebnâ-i âhiret olanların sermâyeleri Hakk'a tevekkül ve şedâyide tahammül olduğu cihetden huzûr-ı kalble tâ'ata kudret müyesser olup uzlete istitâ'at hâsıl olur. Kında dilerler ise seyahat ederler. Menâzil ve merâhilde tehlikeden havf etmezler. Sahâride ve berâride sâkin olup zâd ve râhile teşvîş çekmezler. Bu nâsın evlâsı ve muktedirisi bunlardır. Hakîkatde yeryüzünün beyleri ve hâkimleri bu azîzlerdir. Ne kında dilerlerse seyeran idüp kangı makâmı beğenirler ise nüzûl ederler ve gönülleri ne dilerse işlerler. Bunlar kimesne mani ve dafîi olmaz. Dünyâ beyleri gibi a'van ve ensâre ve esbâb ve tecemmülata muhtâc değillerdir. Cemî'-i ezman ve emâkin bunlarla beraberdir. Muhabbet-i Hüdâ'yla istiğnâ kesb ve halkdan uzlet ve dünyâdan ferâgat etmişlerdir.

Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem [49-a] buyurur; ³⁴²“من سرّه أن يكون أقوى الناس” Ya’nî bir kimesne eğer dilerse ki halkın akvâsı ola. Tevekkül eylesin. Eğer dilerse ki nâsın ekremi ola. Müttakî olsun. Eğer dilerse ki nâsın ganîsi ola. Hak Te‘âlâ elinde olana itimâdı artık olsun ki kendi elinde olandan. Ve dahi Süleymânü’l-Havâs rahimehullahu aleyh eder ki; “Eğer bir kişi Hak Te‘âlâya niyyet ile tevekkül eylese cemî‘-i beyler ve raiyyeler ana muhtâc olur ki” ve İbrâhîm bin el Havâs rahmetullâhi aleyh eder; “Bir gün bir yerde bir oğlana yetişdim giderdi ki ke’ennehu gümüşden yaratılmış idi sordum ki kında gidersin? Etdi ki; Mekkeye giderin. Ben etdim; Sende zâd ve râhile yok nice gidersin. Etdi; Ey zaifü’l-i’tikat ve kâililü’l-i’timâd şol Allah ki yerleri ve gökleri hıfz etmeğe kâdirdir beni zâdsız ve râhilesiz Mekkeye eylemeğe kâdir değil midir? dedi. Çünkü Mekkeye vardım gördüm oğlan kâbe-i tavaf idüp eder ki; ey gönül âlemi terk eyle. Rabbinden gayri kimesne muhabbet etme. Oğlan çün beni gördü eder; Ya Şeyh Mekkeye şimdi gelürsin zâd ve râhileye kâdirsın niçün bu zaifden sonraya kaldın dedi ve dahi Ebu Muti’ eder; Hâtem-i Asâmm’a bir gün sordum ki; Seni işidürüm zâd ve râhilesiz berriyeleri kat’edersin. Etdi; Benim zâdım vardır ansızın gitmezim. Etdim ki; Zâdın nedir bize dahi bildir. Etdi; Dünyâyı ve âhireti Hak Te‘âlânın mülkü gördüm ve cemî‘-i âlemi anın ibâdı ve iyali gördüm ve cümle erzak ve esbâbı anın tâsârrufunda gördüm ve anın hikmeti yerlerde ve göklerde ve ehline nâfiz gördüm. Bu dört nesnedir ki benim küllî tevekkülümü vâcib eder. İkinci murâd oldur ki terk-i tevekkül etmek hatar-ı azîmdir. Zîrâ ki rızık Hak Te‘âlâ halka mukârin kıldı ve buyurdu ki; ³⁴³“خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ” Bundan bilindi ki halk ve rızık Hak Te‘âlâ’dandır, gayriden değildir ve dahi bilindi ki halkımızdan sonra rızıkımız mev’ûd olunmuştur. Nitekim Hak Te‘âlâ Hazreti buyurur; ³⁴⁴“إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ” ve bu va’ad ile iktifâ eylemedi rızıkımıza dâmin oldu. Nitekim buyurur; ³⁴⁵“وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا” Ya’nî yeryüzünde bir hareket eder nesne yokdur illa anların rızıkına Hak Te‘âlâ dâmindir. Zîrâ ki lafıza alâ dâmanihi delâlet eder. Andan sonra dâmanla dahi iktifâ eylemedi ve bunun üzerine kasem dahi eyledi.

³⁴² Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissi Abd b. Humeyd, **el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd**, (thk. Mahmûd Muhammed Halil Saidi, Subhi es-Samerrai), Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1988, s.225; Kelâbâzî, s. 159; Hâkim en-Nisâburî, IV, 350; Ebû Nuaym, III, 218.

³⁴³ er-Rûm, 30/40.

³⁴⁴ ez-Zâriyât, 51/58.

³⁴⁵ Hûd, 11/6.

Ntekim buyurur; ³⁴⁶”فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِّثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنطِفُونَ“ Ya’nî yer ve gök Rabbisi hakkı için cemî’-i eşyâ rızıkı [49-b] ol ve birdir. Bu sözde şübhe yoktur. Sizin kendü nutkunuz ile şübheniz olmadığı gibi. Ba’zı müfessirler katında bu âyetin ma’nâsı budur ki zemîn ve âsumân tanrısı hakkı için size rızık vermek Hak Te’âlâya güvenizdir size söz söylemek güveniz olduğu gibi andan sonra bu cümle ile dahi iktifâ eylemeyüp eblağ-ı vecih ile tevekkül emir eyleyüp dedi ki; ³⁴⁷”وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ“ Nitekim buyurdu; ³⁴⁸”وَتَوَكَّلْ عَلَى الْغَزِيرِ“ ve buyurur; ³⁴⁹”وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ“ Ya’nî Hak Te’âlâya tevekkül eylen. Eğer îmân getirdünüz ise. İmdi bir kimesne ki Hak Te’âlânın kavline inanmasa ve va’idine güman eylese ve zamânına mutma’in olmasa ve yemînine kanaat gelmese anın hali nice ola ve âkibeti neye müteşebbih. Şol Allah hakkı için ki cümle-i âlem ve evlâd-ı Adem anın yed-i kudretinde ve kabza-i îrâdetinde ve tâsârrufundadır. Bu bir musibe-i şedîde ve fezâhat-ı azîmedir ki hasr olunmaz. Lâkin ekseri ebnâ-i rüzgâr bundan gâfil ve zâhildir. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³⁵⁰”إِنْ ابْنُ عَمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا كَيْفَ بَكَ إِذَا بَقِيَتْ فِي قَوْمٍ“ Ya’nî sen nice olasın şol kavmin içinde kaldığın vaktin ki bir yıllık azık saklayalar. Yakînleri zaîf olduğu sebebdan ve Hasan Basri rahimehullâhi aleyh eder ki; “Hak Te’âlâ la’net eylesün şol kavme ki Hak Celle ve Alâ azameti ile yemîn eder dahi anlar inanmazlar.” Rivâyetdir ki bu âyet-i kerîme nâzil oldukda ki ³⁵¹”فَوَرَبِّ السَّمَاءِ“ âyetidir. Melâike dediler ki beni Adem helâk oldu Hak Te’âlâ Hazretini gazâba götürdüler bir derecede ki rızıkları üzerine yemîn eyledi ve dahi Üveysi’l-Karânî rahimehullâhi ‘aleyh eder; Eğer cemî’-i zemîn ve zamân ehlinin ‘ibâdeti kadri ‘ibâdet eylesen kabûl olmaz-mademki Rabbini tasdîk eylesesin sordular ki; Nice tasdîk edeli? Didi ki; Rızık emrinde size kefil olduğuna i’timâd edin ve kefaletine i’tikâd edin. Tâ ki cesed gözü ‘ibâdete fâriğ bulasız ve dahi Herem ibni Hayyân, Üveysi’l-Karânî hazretlerinden su’âl itdi; Ve etdi; Bana sâkin olmak için bir makâm göster. Üveys Şam-ı Şerîfe işâret etdi. Herüm etdi; Ol yerde maîşet hali vüs’at üzere midir deyince Üveys Hazret-i kakdı ki; Şek halt edersin

³⁴⁶ ez-Zâriyât, 51/23.

³⁴⁷ el-Furkân, 25/58.

³⁴⁸ eş-Şuarâ, 26/217.

³⁴⁹ el-Mâide, 5/123.

³⁵⁰ Buhârî, Sâlât, 83; İbn Hanbel, Müsned, XI, 54; İbn Hibbân, XIII, 381; Taberânî, el-Mu’cemu’l-Kebîr, VI, 196.

³⁵¹ ez-Zâriyât, 51/23.

sana nasîhat nice te'sir ede dedi ve dahi rivâyet olunur ki bir kefen soyucu kimesne Bayezid-i Bestami rahmetullah Hazretinin önünde tevbekâr oldu. Bunun halin sorduk da dedi ki; Bin kabirden kefen çıkardım [50-b] hemân iki kişinin yüzün kibleye dönmüş gördüm dedi. Bayezid etdi; Bu miskînler ki yüzlerini rızık töhmeti döndermiştir ve dahi rivâyet olunur ki sulehâdan birine halinden sordular; İmânın sâlim midir, dediler. Cevâb virüp dedi ki; Selâmet-i îmân tevekkül ehlinde olur. Eğer su'âl olunsâ ki tevekkülün fazîletini ve menfaatini ve rızık emrinde bize la-büdd olanı ve merâtibini vesâir ahkâmını ve ahvâlini bize beyân-ı ayân eyle, tâ ki 'amele götürüp müntefî' olmak mümkün. Cevâb virirüz ki dört nesne ile bilünür. Biri lafzî tevekkül neye ıtlâk olunur, biri mahallî tevekkül nedir, biri haddî nedir, biri kal'ası nicedir. Ammâ lafzî tevekkül bilgil ki; vekaletden müştaqdır. Ma'nâyı luğavisi bir kişi vekil ittihâz idüp umûrın ana teslîm eylemektir. Ammâ mevzi'î üçdür. Biri mevzi'î kısmettir. Biri mevzi'î nusretedir. Biri mevzi'î rızıktır. Mevzi'î kısmet oldur ki ezelde Hak Te'âlâ kendüğe kısmet etdüğü nesneye i'timâd ede. Vüsulunda şübhe etmeye. Zîrâ ki Hakk'ın hikmeti mütebeddil ve müteğayyir olmaz. Edille-i sem'îye ile sâbit olmuşlardır. Mevzi'î nusret oldur ki din emrinde mücâhede kılurken Hak Te'âlânın nusretine i'timâd ede. Kendünün kudretine ve şevketine ve a'vanın kesretine i'timâd eylemeye. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³⁵²“إِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ” Ya'nî ya Muhammed vakt-i azîmetinde Allahu Te'âlâyâ tevekkül eyle ve dahi buyurur ki; ³⁵³“إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ” Ya'nî eğer siz Hakk'a yardım ederseniz Hak Te'âlâ size yardım eder ve dahi buyurur ki; ³⁵⁴“وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ” Ya'nî mü'minlere yardım etmek bizim üzerimize lâzımdır. Bu makâm nusretde tevekkül etmek vâcibdir. Hak Te'âlânın va'desi muktezâsınca mevzi'î rızık oldur ki Hak Te'âlâ Hazretini kendi için hizmete kudret gelicek kudret rızka mütekeffil-i kâfi bilüb i'timâd ede. Nitekim buyurur; ³⁵⁵“وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَىَّ” Ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ³⁵⁶“لَوْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى اللَّهِ” Ya'nî siz eğer Hak Te'âlâ'ya kemâl-ı tevekkül ile tevekkül edesiz. Kuşlara rızık verdüğü gibi size dahi verür idi. Görmez misin ki kuşlar

³⁵² Âl-i İmrân, 3/159.

³⁵³ Muhammed, 47/7.

³⁵⁴ er-Rûm, 30/47.

³⁵⁵ et-Talâk, 65/3.

³⁵⁶ İbn Mâce, **Züh**d, 14; İbn Hanbel, **Müs**ned, I, 438; Kelâbâzi, s. 91; Hâkim en-Nisâbüri, IV, 354; Ebû Nuaym, X, 69; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, II, 459.

sabah kalkarlar aç, ahşam tok dönerler sizin gibi rızka hırs göstermez. Aç dahi kalmazlar. Bu derecede tevekkül etmek farz-ı ayndır. Delîl-i aklı ve nakli muktezâsınca halk içinde meşhûr olan tevekkül budur. Bu bâbda dahi maksûd olan budur. Sulehâ bunun gibi rızka rızk-ı mazmûn derler. Rızk-ı tevekkülü dahi dirler. Ammâ mutlak tevekkül bir nice kısımdır anları bilmek [51-a] rızk aksâmını bilmege mevkûfdur. İmdi bilgil ki rızk dört kısımdır. Biri mazmûndur, biri maksûmdur, biri memlûkdur, biri mev'ûddur.

Ammâ rızk-ı mazmûn şol gıdadır ki kıvâm-ı beden anın ile hâsıl olur bu rızk-ı mazmûn mukâbelesinde tevekkül etmek farz ve lâzımdır aklen ve şer'an. Zîrâ ki Mevlâ'mız bize bedenimiz ile hizmet ve tâ'at buyurdu ve hizmet etmek için kıvâm-ı bedene kifâyet edecek kadar rızka kefil oldu ve üzerine lâzım kıldı. Kendi fazlı ve keremi ile ba'zı meşâyih-i keramiye ederler ki; Erzak-ı ibâde Hak Te'âlâ zâmın oldu. Zîrâ ki Mevlâ'mız der ki; İbâdın meûneti Mevlâ üzerine vâcibdir. İbad üzerine Mevlâ'ya hizmet vâcib olduğu gibi ve dahi Hak Te'âlâ bizi muhtâc-ı rızık yarattı ve rızkımızı talep etmeğe tarîk bildirmedi. Zîrâ ki nedir ve kangı yerededir? Ve ne vakt hâsıl olur? Ve keyfiyet tahsîli nicedir bildirmedi ki talep ederiz. Bu takdîrce ana vâcibdir ki rızkımızı hâcet vaktimize eriştüre ve dahi Hak Te'âlâ bize hizmet teklîf eyledi. Taleb-i rızık etmek anın hizmetine mâni'dir. İmdi vâcibdir ki meûnetimize kifâyet eyleye der. Bu Keramiye kelâmının asl-ı sahîhdir. Lâkin esrâr-ı rubûbiyete vâkıf olmayanlar Hak Te'âlânın üzerine aklen vâcibdir sanup hatâ ederler. Belki Hak Te'âlâ Hazreti rızkımızı kendü üzerine mahzan fazlı ve keremi ile vâcib kılmıştır.

Rızk-ı maksûm oldur ki Hak Te'âlâ ezelde ibâdına kısmet idüp levh-i mahfûzda yazdı. Rızıkdan ve kisvetden her birine hissesini taksîm eyledi. Vakt-i muayenede gelür zâyid ve nakız olmaz ve önürdi ve sonra gelmez. Belki vakt-i muayenede rızık olur bir türlü dahi olmaz. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ³⁵⁷الرزق المقسوم مفروغ منه ليس تقوى متقى بوائده ولا فجور فاجر بناقصه Rızık ezelde kısmet olunup ferâgat olunmuşdur ehl-i takvânın takvâsı anı ziyâde eylemez ve fucûrun fiskı anı nâkız eylemez.

Rızk-ı memlûk oldur ki Hak Te'âlâ ibâdına dünyâda malı temlik eyleye takdîr-i ezeli mûcibince bu vechile memlûk olanı mala rızık ıtlâk olunur. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³⁵⁸“وَأَنْفِقُوا مِنْ مَّا رَزَقْنَاكُمْ” Ya'nî size temellük eyledüğümüz maldan infak eylen. Erzak-

³⁵⁷ Cemaleddin Muhammed Tahir b. Ali el-Hindi Fettehi, **Tezkiretü'l-Mevzuât**, Kahire: İdaretü't-Tıbbâatü'l-Münîra, 1343, s. 190; Aclûnî, I, 261.

³⁵⁸ el-Münâfikûn, 63/10.

ı mev'ûd oldur ki Hak Te'âlâ ehl-i takvâ olan ibâdına va'de kılduğu mal-ı helâldır ki anlara zahmet söz ve meşakkat erişür. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³⁵⁹“وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ” İmdi bu aksâm-ı rızık ki zikr olundu bunların içinde [51-b] rızık-ı mazmûna tevekkül etmek vâcibdir. Zîrâdâman mutlakdır. Bir kayıd ile mukayyed ve bir şart ile meşrût değildir. Ammâ rızık-ı mev'ûd takvâ ile meşrûtdır. Rivâyet olunur ki bir bölük tâife Cüneyd Bağdadi rahimehullahu aleyh katına varup etdiler ki; Rızık taleb ederiz. Etdi; Kında edüğün bilir misiniz bilürseniz varın taleb eyleyin. Etdiler ki; Allahu Te'âlâ'dan isteriz. Etdi ki; Eğer bildünüzseniz ki sizi unuttu andırın. Etdiler; Evimize girüb oturup nice vereceğin tecrübe ederiz. Etdi; Allâhu Te'âlâ tecrübe kılmak kudretine şekdir. Eytdiler; Ya hîle nedir ve çâre nedir? Eytdi; terk-i hîle kılmaktır. Rivâyetdir ki Beyazıd-ı Bestâmî hazretleri rahimehullahu aleyh bir imâmın ardında namâz kıldı çün imâm selâm verdi. Bayezid'i görüp eytdi; Ta'âmı kından yersiz Bayezid etdi; Hallâka şol ardında kılduğum namazı iade edeyin badehu haber vereyin. Zîrâ ki Rezzâkı bilmeyenin imâmeti câiz değildir dedi. Rivâyetdir ki kavl dört nesneden idi gâyib olmaz. Biri Hak Te'âlânın görmesinden her kında olsa. Ammâ biri dahi ve rızık erişmek her kında ol biri dahi Kazâullah erişmekden her kında ola. Tevekkül-i hakiki ba'zı meşâyih katında olur ki kişi her umûrunda Hak Te'âlâya i'timâd idüp sâyirinden me'yûs ola ve ba'zılar katında tevekkül olur ki kişi umûrunda kalbini Hak Te'âlâya müteallik kılup sâirinden kat'ı temelluk ede. Şeyh Ebû 'Amr eyder tevekkül Hak Te'âlâ'dan gayriden kıvâm-ı beden hâsıl olmadığını bilmekdir. Şeyhü'l-imâm eyder tevekkül ile ta'lik ortasında fark vardır. Ma'nâyı tevekkül kıvâm-ı bedenden Hak Te'âlâ'dan hâsıl olduğunu zikr etmektir. Ma'nâyı ta'lik mâsivâ'ullâhdan hâsıl olmadığını zikr eylemektir. Bu akvâlin merci'i asl-ı vâhiddir. Ol asl-ı vâhid budur ki kişi kalbini mukarrer kılmaktır. Şol nesnenin üzerine ki kıvâm-ı beden ve sedd-i remak ve kifâyet-i meûnet Hak Te'âlâ Hazreti'ndendir gayriden değildir. Dilerse bir mahlûkı sebep kılar anınla bedene kıvâm verür. Dilerse vâsitasız ve sebebsiz kemâl-ı kudreti ve celâl-i azametiyle bâki kalur. Kaçan ki bu ma'nâyı fikr eylesen ve bunun üzerine kalbini mukarrer kılsan cemî'-i vesâit ve esbâbdan bi'l-küllîye münkâtı' olup Hak Te'âlâ Hazretine huzûr-ı kalble müteveccih olursun. Ammâ tevekkülün kal'ası oldur ki Hazret-i Hallâk-ı kâinât rızık emrinde va'desini ve dâmanını ve yemînini zikir eyleye. İç kal'ası oldur ki Allahu Te'âlâ'nın celâl-ı zâtı ve kemâl-ı sıfâtı ve halef-i va'dden ve sehim ve âcizden ve cemî'-i nekâyisden münezzehliğini ve berâetini

³⁵⁹ et-Talâk, 65/2-3.

fikir eylemektir. Kaçan ki bu efkâr ve ezkârın üzerine mülâzemet ve muvazâbet kılsın ve rızık emrinde Allahu Te‘âlâya tevekkül kılmağa bâ‘is olur. Eğer su‘âl olunsu ki Hak Te‘âlâ rızıkımıza zâmın olduğunu bildüğümüzden sonra [52-a] bize rızık taleb eylemek caiz midir? Cevâb virirüz ki şol rızıkdan kim gıdayı insan ve kıvâm-ı ebdan hâsıl olur. Ol rızık Hak Te‘âlâ’nın fi‘lidir. Bizim anda kat‘an dahlimiz yokdur ve anın tahsîline ve def‘ine kâdir değiliz. Nitekim hayâtımızın ve mevtimizin def‘ine kâdir değiliz. Anı esbâb ile maksûm olan şol rızıktır ki ezelde bir kısmet olunmuşdur. Egerçi anı taleb itmek câ‘izdir. Lâkin terki efdaldır. Zîrâ ki ‘abdin ana ihtiyâcı yokdur ve mukadder olan elbette gelür kişi anın için niyyete teşvîşlenüb ‘ibâdetini terk idüp ana meşğul olur. Eğer denilse ki Hak Te‘âlâ’nın ³⁶⁰ “وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ” dediği kavlından anlandı ki taleb-i rızık ile me’mûr olaruz.

Cevâb virirüz ki; Ba‘zılar katında fazıldan murâd ilm ve sevâbdır ve ba‘zılar yanında maldır. Bunda emr-i ibâhet içündür icâb için değildir. Eğer su‘âl olunsu ki rızık-ı mazmûnun esbâbı vardır ol sebebi taleb etmek caiz midir değil midir? Cevâb verirüz; Üzerimize lâzım değildir. Zîrâ ki Hak Te‘âlâ Kâdir mutlakdır zâmin olduğu rızık nice dilerse verür ve sebebe ve talebe mevkûf değildir ve dahi mutlak zâmin olmuşdur. Dâmanına sebebi ve talebi şart etmiştir. Nitekim buyurur; ³⁶¹ “وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا”

Ve dahi insan rızık-ı mazmûnu ne nesnedir ve ne yeredir ve sebebi nedir bilmez. Öyle olsa abde bilmediği taleb etmek emir eylemek nice sahîh olur ve bize münâsib olan budur ki müsebbebe tefvîz ederiz ve dahi enbiyâ ve evliyâ ve etkiya salavâtullâhi aleyhim ecmaîn. Ekseri zamânda ‘ibâdete meşğul olup rızık taleb kılmazlar idi ve bunun üzerine mün’akit oldu ki evliyâ ve enbiyâ terk-i taleb-i dünyâ kılmak ile kâfi olmadılar. İmdi bundan bilindi ki rızık taleb etmek kimseye vâcib değildir. Eğer su‘âl olunsu ki taleb ile rızka izdiyâd ve terk ile noksan gelür mi gelmez mi? Cevâb verürizki; Eimme-i din içinde kavli sahîh budur ki her kişinin levh-i mahfûzda rızık yazılmışdır. Vakti muayyende şahsı muayyene rızık ta‘yin ve mukarrer olmuşdur Hak Te‘âlânın hükmü mübeddel ve kısmeti muğayyer olmaz. Bu takdîrce taleb ile ziyâde olmaz ve terk ile noksan gelmez. Ba‘zılar ederler; Taleb ile rızık ziyâde olmaz. Ammâ mal ziyâde olur. Bu kavil sahîh değildir. Zîrâ ki mâlik ve rızık delîli birdir. Levh-i mahfûzda yazılıp ezelde kısmet mukadder olmak bir delîl ile lâzım gelür ki rızka ve mala fi‘li abd ile ziyâde ve noksan gelmeye. [52-b]

³⁶⁰ el-Cum’a, 62/10.

³⁶¹ Hûd, 11/6.

Nitekim Hak Te‘âlâ bu ma‘nâya işâret idüp buyurur ³⁶²”لَا تَأْسُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ“

Ya‘nî sâbıkda zıkr olan musîbet ve ni‘met levh-i mahfûzda yazılmışdır ve mukarrer olmuşdur. Tâ ki siz mütesellî olup fevt olan niam için melûl olmayasız ve verilen niami sa‘yimiz ile bulduk diyü sevinmeyesiz. Bunun hikmeti budur ki eğer kişi cemi‘u hayr ve şer mukadder idüğün bilse emr-i âsân olup ni‘met verilecek hüsn-i tedbîr ile kesb etdim diyü sevinmez ve musîbet gelicek ihtirâz etmedim diyü melûl olmaz. Belki cemî‘ini Hak Te‘âlâ’dan bilüb nefesine tesellî verür. Şöyle ki malı taleb ile ziyâde olsa idi dünyâsı fevt olduğu zamânda talebde kusûr etdim diyü mahzun olur idi. Ve cemî‘-i mal etdüğü ahvâlde sa‘yim ile kaldım diyü seviniyor idi. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem bir sâile nesne verüb buyururdu; ³⁶³”أما إنك لو لم تأتها لأنتك“

Ya‘nî al bunu eğer sen gelmezsen bu sana gelürdü ve su‘âl olunsa ki rızık gibi sevâb ve ikâb dahi levh-i mahfûzda yazılmışdır. Ya neden taleb ile me‘mûruz? Ma‘ahâzâ ki taleb ile ziyâde olup terk ile naks olur. Cevâb veririz ki; Taleb kılmak üzerine emir vârid olmuşdur ve amel-i sâlih işlemeden Hak Te‘âlâ sevâba zâmin olmamışdır. Belki sevâb iktisâba mukârin zıkr olunmuşdur. Bu takdîrce taleb ile ziyâde olur ve dahi isyân üzerine nehy vârid olmuşdur. Eğer ictinâb etmezse der muâkib oluruz ve terk-i ikâbe Hak Te‘âlâ takvâsız zâmin olmamışdır. Rızık ile bunların ortasında fark vardır. Nitekim ba‘zı ulemâ ederler ki; Levh-i mahfûzda mektûb olan iki kısımdır. Biri mutlakdır fi‘l-i abd ile meşrûr ve müteallik değildir. Erzâk ve âcâl gibi. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³⁶⁴”وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا“ dahi buyurur ki;

³⁶⁵”فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْذِنُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِرُونَ“ Bu iki âyetde erzâk ve âcâl mutlak zıkr olunmuşdur.

Ya‘nî hiçbir nesne ile meşrûr ve mukayyed olmamışdır. Nitekim Hazret-i Resûlüllah sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ³⁶⁶”أربعة قد فُرع من هنّ الخلق والخلق والرزق والأجل“ Ya‘nî dört nesne mukarrer olmuşdur. Halk-ı mutlak ve hulûk-ı ca‘lî ve rızık ve ecel. Bunlar mübeddel olmazlar. İkinci nesne fi‘l-i abd ile meşrud ve mukayyedir. Sevâb ve ikâb gibi. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³⁶⁷”وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلْنَاهُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ“ Bu kâfirler eğer imânâ gelseler ve dahi müttakî olsalar anların günâhlarını setr idüp cennât-ı naîme

³⁶² el-Hadîd, 57/23.

³⁶³ Taberânî, **el-Mu‘cemu’l-Kebîr**, XIII, 95; Beyhakî, **Şuâbu’l-Îmân**, II, 411.

³⁶⁴ Hûd, 11/6.

³⁶⁵ en-Nahl, 16/61.

³⁶⁶ Taberânî, **el-Mu‘cemu’l-Evsât**, II, 155; a.mlf., **el-Mu‘cemu’l-Kebîr**, IX, 193; Ebû Nuaym, VI, 116.

³⁶⁷ el-Mâide, 5/65.

idhâl eder idin. Eğer su'âl olursa ki; Nice kişileri görürüz ki taleb ve sa'y idüp [53-a] Emvâl-ı azîme kesb ederler ve niceleri tâlib olmadıkları ecilden fakîr olmuşlardır? Cevâb verürüz ki; Bunları gerçek görürsüz. Ya şol kimseleri görmez misiniz ki sa'y-ı belîğ ederler yine fakrdan kurtulmazlar ve nice fâriğ-i zaîfleri görmez misin taleb-i kesb ve sa'y eylemedin bir vechile merzuklardır ki dünyâlarını hesâblarını bilmezler. ذلك تقدير العزيز العليم Rivâyet olunur ki Hak Te'âlâ erzakı ibâdına üç kısım üzerine verir. Ba'zına mihnet ile verir ba'zına zillet ile verir. Sâiller ve mülâzımlar gibi. Ba'zına izzetiyle verir. Âbidler ve mütevekkiler gibi. Eğer su'âl olursa ki zâd ve râhilesiz bâdiyelere sefer kılmak câiz midir değil midir? Cevâb virirüz ki Hak Te'âlâ'nın va'dine ve damânına i'timâdı ve kısmetine i'tikatı olanlara câizdir. Anların i'timâdları berekatında rızıkları gelür yetişir zâd ve râhileye ızdırâb çekmezler. Ammâ şol kimesneler ki i'tikat kılmazlar ve kemâli ile tevekkül etmezler. Zâd için muztarib olurlar. Avâm gibi anların gibi kişiler zâd ve râhilesiz sefer kılmak câiz değildir. Nitekim Ebu'l-Ma'âlî rahimehullâhu'l-Bâri Te'âlâ eder; ³⁶⁸ ”إن من جرى مع الله تعالى على عادة الناس جرى الله تعالى معه على ما هو عادة في كفاية المعونة“ Ya'nî şol kişinin ki Hak Te'âlâ ile muâmelesi âdet-i nâs üzerine câri ola Hak Te'âlâ Hazretinin dahi âdeti anın üzerine câri olur. Bu bir ahsen ve eltâf-ı kelâmdır ki tahtında nice fâide vardır ve bi'l-cümle Hak Te'âlâ'dan ibâd rızıklarını ne tarîk üzere isterlerse esbâb ile verir. Eğer müttakî olup tevekkül-i tam ederlerse ummadıkları yerden verir. Rivâyetdir ki İbrahim bin Edhem rahimehullahu aleyh sefer-i Mekke niyyetin eyledi, zâd ve râhile götürmedi, bir berriyeye girdi. Lâkin bir pâre ip getürdü ki seferinde kuyulara yetişürsem bunun ile su çıkarup abdest alurum, dedi. İttifâkan berriyede bir gün bir kuyuda su görüb ipin bardaka bağlayup sarkıtdı suya yetişmedi. Âhar nâçar olup teyemmüm ile namâz kıldı. Fâriğ oldukda gördü ki bir geyik geldi. Kuyudan su yukarı geldi. O geyicik içdi ve gitdi. Hazret-i İbrâhîm teaccüb idüp dedi ki; Ben 'ibâdet etmek için ip sarkıtdım su almak müyesser olmadı. Bu geyiğe ki su ne hoş karşı geldi dedikde bir avaz işitdiki; Ya İbrahim geyik suyu bizden istedi sen ipden istedin, sen dahi bizden istesen sanada verür idik. İbrahim bu avazı işitdi Hazret-i Hak'dan [53-b] katı utandı. İpi yabana atdı. Eger su'âl olursa ki Hak Te'âlâ buyurur ki; ³⁶⁹ ”وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى“ Ya'nî hac yolunda zâd getirün zâdın dahi hayırlısı takvâdır. Bu takdîrce zâd götürmeyi terk etmek emre muhâlefet etmek değil midir? Ne vecih ile terki câiz olur? Cevâb virirüz ki müfessirler bu âyeti iki vech üzre tefsîr iderler.

³⁶⁸ Rivayet kaynaklarında Ebü'l Meâli'ye ait böyle bir söze rastlanılmamıştır.

³⁶⁹ el-Bakara, 2/197.

Biri oldur ki bundan murâd zâd-ı âhiretdir. “فَإِنَّ خَيْرَ الرِّزَادِ التَّقْوَى” bu ma‘nâya karînedür. İkinci oldur ki ba‘zı kimesneler tarîk-i hacda azık getürmeyüp halka i’timâd ederler idi ve menâzilde ve merâhilde su’âl idüp halkı incidirler. Hak Te‘âlâya tevekkül idüp sabretmezler idi. Ol-tâifeye emir olundu ki azık götüreler. Zîrâ ki halka i’timâd idüp yolda su’âl idüp dilenmeden azık götürmek efdaldır. Eğer su’âl olunsa ki ehl-i tevekkül olanlar seferinde azık getürmeye câiz midir değil midir? Cevâb verürüz ki eğer zâd götürdüğün i’timâdı zâda müteallik kılmasalar belki i’timâdları Hak Te‘âlâya olsa diler ki bizim rızkımıza Allah kefildir. Azıkda kısmet eylemiştir. Dilerse bedenimizi bu zâd ile kâyim kılsun dilerse gayriyle kılsun yâhud zâd getürmekden niyyetleri bu olsa ki Müslümanlara muâvenet ve miskinlere medet olsun. Bu zâdı getüren Hak Te‘âlâ rızâsı için kime nasîb olursa tenâvül eylesün. Ya bana nasîb ola ya gayriye diler câizdir. Mahsal-ı i’timâd ve kalbin teallukundadır zâd götürmekde değildir. Nice kişiler vardır ki azık götürür, lâkin i’timâdları Hak Te‘âlânı va‘dine ve dâmanına ve kefaletinedir ve niceler vardır ki zâdı yokdur, lâkin i’timâdları halkadır ve ana müteallik kılmışlardır. Anın gibi kişiye mütevekkil demezler belki mütesebbib derler. Eğer su’âl olunsa ki; Server-i Enbiyâ Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi vesellem ve ashâb-ı güzîn rıdvânü’llâhi Te‘âlâ aleyhim ecmâîn tevekkül-i tâm ile mükemmiller iken seferlerinde azık götürmek Hak Te‘âlâ ³⁷⁰ “وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ” ve dahi ³⁷¹ “وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ” dedüğü hilâfı değil midir? Cevâb verürüz ki; Mütevekkil-i hilâf emir olmak terk-i tevekkül idüp kalbi zâda müteallik kılmaktadır. Zâd götürmek hod mubahdır. Belki muhtâca medet yetişmek için efdaldır. Senin zannın nedir. Hazret-i Server-i Kâinât ve mefhar-ı mevcûdât ki hazâyin-i arza kalbi mâil değil iken ya‘nî birkaç lokma ta‘ama kalbi müteallik ola ve bu âyet-i kerîmede vâki’ olan emre imtisâl eylemeye haşa ve kella. Belki seyyid-i enbiyânın ve ashâb-ı soffenin azık götürmekden murâdları müslimîn ve mesâkine bulunmak idi. Eğer su’âl olunsa ki bu tafsîlden azık götürmek câiz idüğü bilindi. Lâkin ehli tevekküle kangısı efdaldı beyân eyle. Cevâb verürüz ki eğer halkdan mümtaz ve anların muktedâsı olup zâd götürmek mubah idüğün bildirmek murâd edinse yâhud **[54-a]** Müslümanlara muâvenet ve dermândalara meded diye yetişmek niyyet eylese götürmek efdaldır. Eğer münferid olup Rabbine i’timâd ve tevekkülü gâlib olursa terki efdaldır. والله الموفق والمرشد.

³⁷⁰ et-Talâk, 65/3.

³⁷¹ el-Furkân, 25/58.

Bu bâbın ikinci ârızâsı şol îrâdat ve hâtıratdır ki insana rızık emrinde ârız olur. Avâkıb-i umûr mübhem olduğu ecilden. İmdi bunun çaresi budur ki cemî‘-i umûrunu Hak Te‘âlâya tefvîz eyleye. Bu ma‘nâ-yı mûcib olan iki emirdir. Biri oldur ki kişinin kalbi cemî‘-i ahvâlde mutmain olur. Zîrâ ki âkibet-i kâr hayır mıdır, şer midir? Ma‘lûm olmasa gönül muztarib olur ikdâm ile i‘cam ortasında mütereddid kalur. Kâh olur ki salâh mülâhaza idüp ikdâm eder. Kâh olur ki fesâd zan idüp ferâgat eder. Kaçan ki emrini Hak Te‘âlâya tefvîz eylese ızdırâbdan halâs bulup kalbi mutmain olur. Zîrâ ki Hak Te‘âlâya mufavvaz olan emir hayr-i mahz ve nef-i sırfdır. Anda ihtimâl-i fesâd yokdur. İmdi bir kişinin kalbine bi‘l-fiil itminan gelmek ulu saâdet ve azîm ganîmetdir. Nitekim ba‘zı meşâyih kendüğe müşâvere edenlere nasîhat idüp ederler idi ki “Emrini Rabbına ısmarla râhat ol”. İkinci emir oldur ki senin için istikbâlde hayır ve salâh hâsıl olur şol sebepten ki avâkıb-i umûr mübhemdir. Nice şer işler vardır ki sûret-i hayırda görülür ve nice hayır vardır ki kusût şerde müşâhede olunur ve nice zehîr vardır ki anı tiryâk sanup hâline nazar idüp mealinden gâfil olursun. Vakt olur seni helâk eder haberin olmaz. Nitekim rivâyet ki bir âbid Hak Te‘âlâ’dan vaîdi ki şeytânı kendüğe göstere. Ba‘zı azîz nasîhat idüp etdiler ki kendüne âfiyet ve hüsn-i âkibet iste ki sana fayda andadır. Şeytândan ne fayda hâsıl olur ki görmesen taleb edersin dediler istimâ’ eylemeyüp talebinde mücîd oldu. Âhirü’l-emir Hak Te‘âlâ ana âşikâre idüp şeytânı gösterdi. Ol âbid şeytânı görüce urmak kasd eyledi şeytân etdi; “Eğer senin yüz yıl dahi ömrün olmasa idi ben seni bir sâat te’hîre koymayup helâk ederdim.” Âbid bunun sözüne mağrûr olup etdiki; “Çün ömrüm çok imiş. Birkaç gün ayş ve nûş edeyin nefsim murâdın vereyin sonra tevbe kılup ‘ibâdet üzerine olayın deyûb fiska meşkul oldu nagâh-ı ecel yetişüb tevbesiz öldü.” Neuzübillâhi mine’ş-şeytânî’r-racim. Pes bu hikâyât ulu nasîhatdır. İmdi âkıl oldur ki bir nesnenin âkibetini hayır ve nâfi olduğunu bilmedikce [54-b] matlûb idinüp husûlunda mücidd olmaya ve dahi umûr-i maâşda tûl-i emel kılmaya ki âfât-ı azîme-yi müeddîdir. Ammâ kaçan umûrunu Hakk’a tefvîz idüp etse ki “Yâ Rabbi benim için salâh ve hayır ne ise anı müyesser eyle” ve dahi eyser-i umûrda tarîk-i meşru’ üzerine şuru’ eylese her ne feyz etse anın için hayrı mahzdır ve nef’i sırfdır. Nitekim Hak Te‘âlâ Musa Nebîden aleyhisselâm hikâyet idüp buyurur ki; ³⁷² وَأَفْوِضْ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ فَوْقَهُ اللَّهُ سَبْعَمِائَةِ مَا مَكَّرُوا وَخَاقَ بَالٍ فِرْعَوْنُ سُوءٌ ³⁷² Ya’nî emrimi Hak Te‘âlâya tefvîz ederin. Tahkîk Allâhu Te‘âlâ ahvâl-i ibâde habîr ve basîrdır. Bu tefvîzin akabinde Hak Te‘âlâ Musa düşmanları şerrinden hıfz idüp âl-i

³⁷² el-Mü’min, 40/44-45.

fir'avni azâb-ı şedîd ihatâ eyledi. İmdi bu âyet-i kerîmeye nazar eyle gör ki tefvîz akabinde Musa düşman şerrinden nice halâs eyledi ve a'dasını kahr etmek ile nice nusret eyledi ve murâdın hâsıl eyledi. Eğer su'âl olunsâ ki tefvîzin hakîkatı ve mevazî-i nedir ve ahkâmı nicedir? Ve bunun zıddı ne nesnedir? Beyân eyle tâ ki amele getürüb ve zıddından ictinâb etmek müyesser ola? Cevâb virirüz ki murâdat-ı mahlûkât üç kısımdır. Biri oldur ki alâ vechi'l-yakîn bileler ki anın husûlu zarar-ı mahzdır ve azâb-ı nardır. Küfür ve bid'at ve ma'siyet gibi bunun gibi umûru kat'an dilemek câiz değıldür ve biri şol murâdatdır ki yakîn üzerine bilesin ki anın husûlu nef'i mahz ve salâh-ı sırfdır. Tâ'at ve cennet ve îmân ve sünnet gibi bunun gibi umûru ale'l-ıtlak dilemek caizdir. Tefvîz ile dilemek câiz değıldür. Zîrâ ki bunlardan hatar yokdur belki özüne lâzımdır ki tâlib olasın. Biri şol murâdatdır ki salâhında ve fesâdında şübhe idüp hayrı mahz idüğüne cazîm olmayasın. Nevâfil ve mubahât gibi mevzi tefvîz budur bunları ale'l-ıtlak murâd edinmeyenler belki istisnâyla ve şart-ı salâh ile murâd edinelir. Kaçan murâdını istisnaiyle mukayyed kılup etsen ki Yâ Rabbi bu emri bana nasîb eyle eğer hayırlı ise bu îrâdata tefvîz derler. Eğer hayır bu etdüğüne câzim olmayup istisnasız taleb eylesen ana tama' derler. Bi hasebi's-şer'i tama' mezbundur ve menhiyün anhdır. Pes bu tafsîlden ma'lûm oldu ki tefvîz şunda gerektir ki ihtimâl hatar olup hayır idüğü meczum olmaya. Ammâ tefvîzin ma'nâ beyânında ibârat-ı meşâyih-i muhtelifdir. Ba'zılar katında ihtimâl-ı hatar olan emri terk idüp Allahu Te'âlâyâ tefvîz eylemekdir. Şeyh Ebû Muhammed Sencerî eyder [55-a] ihtimâl-ı hatar olan emrin ihtiyârın terk eylemekdir. Tâ ki Hazret-i Fâ'il-i Muhtâr senin için aslah olan emri ihtiyâr eyleye. Şeyh Ebû 'Amr eyder, ma'nâyı tefvîz mezmûn için olan tama'ı terk eylemekdir. Müellif-i kitâb İmâm-ı Muhammed Gazâlî eyder, İhtimâl-ı hatar olan emre senin için aslah olanı Hak Te'âlâ'dan taleb itmektir. İhtilaf-ı akvâl üzere ma'nâyı tefvîz ma'lûm oldu. Ammâ tefvîzin zıddı tama'dır. Tama' dahi iki kısımdır. Biri şol nesnenin ricâsıdır ki anda ihtimâl-ı hatar olmaya ve eğer meşkûku'l-hayr ise istisna ile olan ricâdır. Tama'ın bu kısmı memdûhdır. Nitekim Hak Te'âlâ İbrâhîm Nebîden aleyhisselâm hikâyet idüp buyurur ki; ³⁷³ ”وَالَّذِي أطمَعُ أَنْ يُعْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ“ Ya'nî benim Rabbim şol kimesnedir ki kıyâmet gününde andan ricâ ederim ki hatâlarımı setr eyleye ve dahi sehâre-i Fir'avn imanâ geldiklerinden sonra dediklerini hikâyeten buyurur ki ³⁷⁴ ”إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يُعْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَا“ Ya'nî Müslüman olduk ricâ ederiz ki Rabbimiz hatâlarımızı setr

³⁷³ eş-Şuarâ, 26/82.

³⁷⁴ eş-Şuarâ, 26/51.

eyleye. İkinci kısım ol tama'dır ki anın zararı ma'lûm ve meczum ola. Ya meşkûk olup bi-dûni'l-istisna ricâ oluna bu tam'ı mezmûmdır bunun hilâfına tefvîz derler. Zıddı tefvîz olan tama'ı menhidir. Nitekim Hazret-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ³⁷⁵”إياكم والطمع فإنه فقرٌ خضيرٌ“ Ya'nî tama'dan ihtirâz edin Zîrâ ki tama' hâzırı fakırdır ve dahi ba'zı meşâyih eder, dinin helâkı ve fesâdı tama'dır ve mülkün ma'murluğu vara'dır. Ammâ tefvîzin kal'ası hatarât-ı umûru ve anda olan helâkı ve fesâdı fikir eylemektir. Kal'asının kal'ası bu hatarın mazarratından halâs olmak ba'de'l vuku müteazzir ve müteassir idüğün fikir eylemektir. Bu iki fikir üzerine muvazâbet kılanlar cemî'-i umûrunu Hak Te'âlâ Hazretine tefvîz ederler ve ızdırâbtan halâs olurlar. Eğer su'âl olursa ki mûcib-i tefvîz olan ne nesnedir? Cemî'-i aksâmı ve ahkâmı ile bize beyân eyle. Tâ ki üzerimize tefvîz emri âsan ola. Cevâb virirüz ki fi'l-cümle hatarât iki kısımdır. Biri oldur ki bir kişi matlûb edindüğü nesne-i hâsıl ola mı olmaya mı tereddüd eylemeye. Biri dahi buyurur ki matlûb hâsıl olduktan sonra kendüye nâfi ola mı olmaya mı diyü mütereddid ola. Kısım-ı sâni de tefvîz eylemek vâcibdir kısım-ı evvel bâb-ı emeldendir. Niyyet hayır ile ve istisna ile bunun hali müntazîm olur. Bi avnillâhi Te'âlâ. Ammâ tefvîzin ta'rifinde ve mûcibinde ve mahallinde ibârât-ı meşâyih muhâllifdir. Ba'zıları iderler 'ameldeki ihtimâl günâh ola ve ol amelsiz necât mümkün ola. [55-b] Ol 'amel mahall-i hatardır ve mûcib-i tefvîzdir. Bu takdîrce îmanda ve sünnetde ve istikâmetde hatar yoktur. Zîrâ ki îmân asl-ı İslâmdır. Bunsuz necât mümkün değildir. dahi sünnet dört kâmet üzerine müstakîm olmak muhtemel asim değil. İmdi ma'lûm oldur ki kişi bunları ricâ idüp kat'i haber idüğüne hüküm eylemek sahîhdir. Ba'zı meşâyih eder, Fiilde mûcib-i tefvîz olan hatar oldur ki bir emr-i ârız sebebi ile ol fiili terk idüp ârız olan emre meşgûl olmak evlâ ola. Bu tefsir üzerine mubahâtda ve sünnetde ve ferâyizde hatar vârid ve görmezmissin ki meselâ bir kimesne ikindi namazının âhir vaktinde namazını edâ etmek isterken ittifâk ol hinde Müslümanlar üzerine hark ya gark vâki' olsa ol kimesne def'ine kâdir olsa anın üzerine vâcibdir ki namazını te'hîr idüp ol vâki''aya meşgûl ola. Namâzını kazâ ede. Zîrâ ki iki farz bir zamânda müzahime kılssa efdalini takdîm eylemek ile müsâb olup terki ile asim olur. Bu takdîrce mübahatı ve nevâfili ve ba'zı ferâyizi kişi amele getürmek de ale'l-ıtlak aslahdır diyü hüküm eylemek câiz değildir. Eğer su'âl olursa ki Allâhu Te'âlâ ibâdına bir ameli farz idüp terki sebab-i azâb olur dedikde sonra ne keyfiyet ile

³⁷⁵ Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, I, 142; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, **ez-Zühhd**, (der. Muhammed Abdusselam Şahin), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999, s. 149. Hâkim en-Nisâburî, IV, 362.

mutasavvirdir ki anda salâh olmaya? Terki efdal ola. Bu su'âle ba'zı meşâyih cevâb virüp şöyle demişledir ki; Her nesne ki Hak Te'âlâ ibâdına emreder anda salâh olur avârizından mücerred olmak şartıyla. Ammâ vücûd-i avâriz zamânında anın tehassuniyle meşğul olmak evlâdır. Zîrâ ki bu ârizâ dahi bir farzdır ki terkinde zarar ekserdir. Bu takdîrce âbidlere terk-i farz etmek avâriz sebebi ile özü makbûldur. Mukâbelesinde ecir vardır. Zîrâ ki dinde harac yokdur. Efdal için mefzûlü terk edenler mâil-i cevır olurlar. Nitekim bir kişinin barmağını yılan soksa şöyle ki ol barmağını kesmezlerse zehri bedene sirâyet idüp helâk etmek ihtimâli gâlib olsa lâzımdır ki ol kişinin ol barmağını keseler ki zarar a'lâ def'i için zarar-ı ednâyı ihtiyâr eylemek vâcibdir. Ba'zı meşâyih ederler ki, Hak Te'âlâ ibâdına farz eyledüğü nesnelerde salât ve savm ve zekât gibi elbetde bunlarda salâh mukarrerdir. Ale'l-ıtlak bunları ricâ eylemek sahîhdır. Bu takdîrce mahalli tefvîz mubahât ve nevâfil olur, ferâyiz olmaz. Bu tefvîzin mûcibi bunlarda olan ihtimâl-i zarar dese. Eğer su'âl olursa ki bu dar-ı dünyâ dar-ı ibtilâdır. Bu takdîrce câ'iz değil midir ki tefvîz olundukdan sonra **[56-a]** Hak Te'âlâ kavlini imtihân ve ibtilâ aslah olmayan umûra sevk eyleye. Cevâb virirüz ki, Şeyh Ebu 'Amr katında kelâm budur ki ekseri ahvâlde ehli tefvîze hayr ve salâh mahz olur. An olur ki isyân sebebiyle Hak Te'âlâ mufavvaze hüzlan virüp tefvîz makâmında düşürüb salâh olmayın emir üzere sevk eyler. Bu isyân sebebiyle hüzlan vermekte 'ibâd için salâh yokdur. Zîrâ ki hayır ve salâh afv-ı zünûb ve setr-i uyûb eylemekdedir. Hor ve mahzûl eylemekde değildir. Ammâ ekser-i meşâyih ederler ki, mufavviz mademki mufavvizdir. Anın için salâhtan gayrı nesne feyz olmaz. Bu kavil Ebû 'Amr kavlinde evlâdır. Zîrâ ki ibâd-ı tefvîze bâis-i kavi olan bu ma'nâdır. Eğer su'âl olursa ki mufavvize ekser umûru müyesser etmek Hak Te'âlâ üzerine vâcib değil midir? Cevâb virirüz ki, ibâd için Hak Te'âlâ üzerine hiç nesne vâcib değildir ³⁷⁶“فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ” dir.

Lâkin fazlı ve keremi muktezâsınca budur ki efdal ve aslah olan üzerine sevk eyleye. Vakt olur ki hikmeti muktezâsınca aslah olan umûru sevk eyler. Efdala etmez görmez misin ki Hak Te'âlâ Resûlullâh aleyhisselâma ve ashâbına Rıdvânu'llâhi Te'âlâ aleyhim ecmâîn. Ba'zı esfârda gün doğunca uyumak mukadder eyledi. Hatta leyli ve salât-ı fecri fevt etdiler. Maahaza ki salât nevmde efdaldır ve dahi ba'zı ibâdına dünyâda ni'met mukadder kıldı, Fakîr efdal iken ve ba'zına evlâd ve ezvâc nasîb eyledi. Maahaza ki 'ibâdet için bunlardan mücerred olmak efdaldır. Hak Subhânehû ibâdının ahvâline Habîr ve Basîrdır. Hikmeti muktezâsınca vakt olur ki aslah olan nesneleri verür. Efdâli vermez.

³⁷⁶ Hûd, 11/107.

Mukteza-yı hikmet olduğu cihetden. Nitekim tâbîb-i hâzik ve hekîm-i müşfik maraz için arpa civanı ihtiyâr eder, şeker şerbeti efdal iken. Mârazâ cevâbı şeker şerbetinden aslah olduğu için hikmet budur ki vakt olur efdal olan sebep fesâd olur ol zamânda aslah efdali terk etmektir. Eğer su'âl olunsaki mufavviz ihtiyârıyla ba'zı umûra mübâşeret etmek caiz midir değil midir? Cevâb virirüz ki ulame-i âhiret katında sahîh cevâb budur ki caizdir. Ba'zı umûra ihtiyâr ile mübâşeret etmek tefvîzi münâfi değildir. Zîrâ ki mufavvizler şart-ı salâh ile efdal umûru ihtiyâr ile ederler. Nitekim maraz tâbîbe eder ki, Bana şeker şerbetiyle ilâc eyle arpa civanı ile eylemeye. **[56-b]** Eger devâ olmakda ikisi beraber ise. Zîrâ ki şeker şerbetinde hem salâh ve hem fazîlet vardır mufavviz olanlara ve dahi Hak Te'âlâ'dan dilerler ki kendülere aslah olan umûru ve efdal eşyâ-i nesib eyleye. Lâkin bu şart ile gerektir ki Hak Te'âlâ aslahı nasîb idüp efdali terk ederse râzı olalar. Eğer su'âl olunsaki vakt olur ki bu emrin efdaliyeti mechûl olur salâhı mechûl olduğu gibi. Bu takdîrce sebep nedir ki efdali ihtiyâr etmek câiz ola aslahı tefvîz etmek vâcib ola? Cevâb virirüz ki umûrun salâhı ekseriye hafîdir fazîlet anın aksinedir bu halkın ekseri fazîlet ne idüğünü idrâk ederler aslah ne idüğün etmezler. Ammâ şol yerdeki salâh ma'lûm ola. Tefvîz eylemeden anı ihtiyâr eylemek caizdir ve dahi şol yerde efdal mechûl ola anda tefvîz etmek vâcibdir. Bu tafsîlden ma'lûm oldu ki efdalı ihtiyâr etmek kendüğe aslah olan şey efdal-i umûru talep etmektir. Bu derecede egerçi câizdir, lâkin 'ibâd için bunda nev'i muhâkeme vardır ol budur ki cemî'-i umûrun Hak Te'âlâyâ tefvîz ve teslim idüp kendüğe her neki feyz olursa râzı ve şâkir ola adâb-ı tarîkat budur. Bu bâbın vakâyî'ini ve esrârını kemâliyle mükâşefe bahrine müstağrik olanlar idrâk ederler. Bu kitâbda bu kadar nükte-i mukni'a ile fuhul-i ulemâ müntefî' olmak için kanaat olundu ve Allahu a'lemu bi hakîkati'l-hâl.

Üçüncü ârızâ şol şedâyid ve mesâibdir ki her taraftan âriz olur. Dünyâdan tecerrüd ve şeytân ile muhârebe ve nefisle muhâlefet ve mücâdele sebebinden. İmdi senin üzerine vâcibdir ki sabr ve tahammül kılasın. Bu ma'nâ iktizâ eden iki emirdir. Anın biri budur ki maksûda husûl ve 'ibâdete vusûl müyesser olmaz sabırsız. Zîrâ ki 'ibâdetin mebnâsı şedâyide sabr ve âlâma tahammül ve cebrdir. Şol kimseler ki sabr eylemezler. Maksûda vâsıl olmazlar. Zîrâ ki 'ibâdet için mücerred olanlara mesâib mütevâlî ve şedâyid mütevatir ve mütetali olmakdan hâli değildir. Tahammülsüz bunların def'i müteassir ve izâlesi müteazzirdir. Evvela nefis-i 'ibâdetler ulu meşakkatdır. Şol sebebden ki Hak Te'âlâ 'ibâdeti ibâdına tergib idüp mukâbelesinde ecr-i azîm vaad kılur. İmdi bir kişi hevâsını kat' idüp nefisini kam' eyleyince 'ibâdet müyesser olmaz ve dahi bu 'ibâdeti amele getürür iken müfsidlerinden ihtirâz **[57-a]** idüp afetlerinden sâkınmak zahmet-i azîme ve

meşakkat-ı şedidedir ve ba'dehu bu dâr-ı dünyâ dâr-ı bâlîdir. Bunda kişiye türlü türlü mesâib ve şedâid âriz olur. Kâh olur ehli ve veledi ve akrabası ve ehlibası fevt olmak ile müteellim olur. Kâh olur kıtâl ve cidâl ve tam-ı ham ve ta'nı a'da ve gıybet-i eşkiyâ ve bühâtân-ı süfehâ sebebi ile gamkin olur. Kâh olur hark ve gark ve envâi âfet ve gâret sebebi ile malına noksan gelüb muztarib olur. Bunlar envâi şedâyiddir vukuunda sabr etmeseler cezâ' ve fezâ' ve tahassur ve tehazzün âriz olup 'ibâdetden men idüp bundan bir elem dahi hâsıl olur ve dahi ibâdın mevlâsına tekarrubları ziyâde oldukça belâları ve mihnetleri dahi ziyâde olur. Nitekim Hazret-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ³⁷⁷ أَشَدَّ النَّاسِ

بَلَاءُ الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الشَّهَدَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَالْأَمْثَلُ Ya'nî dünyâda eşedd-i belayla mübtelâ olan enbiyâdır. Andan sonra ulemâdır, andan sonra şuhedâdır, andan sonra takvâda vara'da bunlara mümâsil olanlardır. İmdi 'ibâdet için mücerred olanlar bu şedâyidin izâlesin meşgûl olurlarsa matlûbları fevt olur ve eğer sabr-ı cemîl kılurlarsa ecr-i cezîl bulurlar. Bu zikir olunan mesâib ve şedâyid bize vâki olmağın Hak Te'âlâ eblağ-ı vecih üzere bildirmişdir. Nitekim buyurur; ³⁷⁸ لَتُبْلَوْنَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا

Ya'nî bu âyette bildirdükten sonra tarîk-i hulûs nedir. Teallüm idüp bu âyet ile buyurdu ki; ³⁷⁹ وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ Ya'nî bu ibtilâyâ eğer sabr ve tahammül kılup takvâ üzerine sâbit ve râsih olursanız tahkîk sizin azminüz umûr-i âhîret ve hüsn-i âkibet azayimindendir. Bundan ma'lûm oldur ki tarîk-i 'ibâdete azm edenlere evvelâ vâcib olan budur ki cemî'-i şedâyide sabr-ı tavîl kılalar ve illâ matlûbların tahsîl edemezler. Zîrâ ki muazzam-ı umûrda aletsiz mübâşeret edenler tekmîl-i tarîk edemezler. Nitekim Fâzıl rahimehullahu aleyh eder ki, Şol kimesneki tarîk-i âhîret kat' eylemeye azîm eyle kendi üzerine dört türlü mevti mukarrer kılsun. Biri mevt-i ebyaz, biri mevt-i esved, biri mevt-i ahmar, biri mevt-i ahdardır. Mevt-i ebyaz açlıktır. Mevt-i esved halkın mezemmetidir. Mevt-i ahmar şeytân ile ve nefis ile muhârebedir. Mevt-i ahdar sâir vakâyi'den ve havâdisdir. [57-b] Sabr-ı mûcib olan emrin ikincisi budur ki sabırları için dünyâda ve âhîrette türlü türlü faydalar hâsıl olur. Biri şedâyiddin necât bulmaktır. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ³⁸⁰ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ

³⁷⁷ Buhârî, **Kitabü'l-Maraz**, 3; Tirmizî, **Zühd**, 57; İbn Mâce, **Fiten**, 23; İbn Hanbel, **Müsned**, XLV, 10; Dârimî, **Rikâk**, 67.

³⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/186.

³⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/186.

³⁸⁰ et-Talâk, 65/2-3.

ederler, Şol kimesne ki sabrıyla müttakî olur cemî'-i şedâyidden halâs olur. Cümleden biri a'daya zafer bulmakdır. Nitekim buyurur; ³⁸¹”فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ” Ya'nî sabret ki sabır ile müttakî olanlar âkibet-i muzaffër olurlar ve maksûd vâsıl olmakdan. Nitekim buyurur; ³⁸²”وَمَثَّ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى نَبِيِّ إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا” Ya'nî Beni İsrâile Hak Te'âlâ va'd kılduğu va'd hüsna tamamına yetişdi şedâyide sabr eyledikleri sebebden ve dahi rivâyet olunur ki Ya'kûb-ı Nebî Hazret-i Yûsuf 'aleyhimesseleâm mektûb gönderdükde Hazret-i Yûsuf cevâb yazdı ki: ³⁸³”إِنْ آبَاكَ صَبِرُوا فَظَفَرُوا، فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرُوا، تَظْفَرُ كَمَا ظَفَرُوا” Ya'nî senin ataların sabır eyleyüp zafer oldular sende sabr eyle anlar gibi zafer bul ve biri dahi imâm ve muktedi olmakdır. Nitekim buyurur; ³⁸⁴”وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا” Ya'nî enbiâyı halk üzerine imâm eyledüğü bizim emrimiz ile hidâyet ederler. Belaya sabr eyledikleri ecilden ve biri dahi Hak Te'âlâ tarafından senâya müstehak olmakdır. Nitekim buyurur; ³⁸⁵”إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا” Ya'nî Eyyûb Nebî aleyhisselâmi sâbiren bulduk ne gökçek kavildir Eyyûbe ve biri dahi salavât ve rahmet ve hidâyet birle beşâretidir. Nitekim buyurur; ³⁸⁶”وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ” Ya'nî ya ³⁸⁷”الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ” diyüp musîbete Muhammed beşâret et şol kimesnelere ki vakti musîbetde ³⁸⁸”إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ” diyüp musîbete sabr ederler. Anlar için Hak Te'âlâ tarafından salavât ve rahmet ve hidâyet vardır ve biri dahi Hak Te'âlâ kavline sabır sebebiyle muhabbet etmektir. Nitekim buyurur; ³⁸⁹”وَاللَّهُ يُحِبُّ” Ya'nî Hak Te'âlâ sabr ediciyi sever ve biri dahi cennetde uluvv-i derece bulmakdır. Nitekim buyurur; ³⁹⁰”أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا” Ya'nî sabr edenler için cennette kasr-ı âliler vardır ve biri dahi kerâmet-i uzmâ nasîb olmakdır. Nitekim buyurur; ³⁹¹”سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ”

³⁸¹ Hûd, 11/49.

³⁸² el-Â'râf, 7/137.

³⁸³ Rivayet kaynaklarında Hz. Yusuf'a ait böyle bir söz nakledilmemiştir.

³⁸⁴ es-Secde, 32/24.

³⁸⁵ Sâd, 38/44.

³⁸⁶ el-Bakara, 2/156-157.

³⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/146.

³⁸⁸ el-Furkân, 25/75.

³⁸⁹ er-Ra'd, 13/24.

Ve biri dahi sevâb bî nihâye ve hasenât bî gâyedir. Nitekim buyurur; ³⁹⁰“إِنَّمَا يُؤْتَى الصَّابِرُونَ أَجْرُهُمْ” Zehî saâdet-i azîme ve inâyet-i şerîfe ki Hak Te‘âlâ şedâyide ve masâibe bir sâat sabreden bendelerine bunca kerâmet müyesser eder ki fazâ’ili ve hadd-i hasırdan câiz ve hayzi ihfâdan mütecâvirdir. Bu tafsîlden bilindi ki iki [58-a] cihânın hayır ve şerri masâib ve şedâyide sabr etmektir ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem bu ma’nâ beyân idüp buyurur; ³⁹¹“ما أُعْطِيَ أَحَدٌ مِنْ عَطَايَ خَيْرٍ أَوْسَعِ مِنَ الصَّبْرِ” Ya’nî envâ’-ı hayrât içinde sabırdan efdal ve evsa‘ kimesneye ‘atâ virilmedi ve dahi emîrû’l-mü’mînîn ‘Ömer radiyallâhu ‘anh eyder; ³⁹²“جميع خير المؤمنين في صبر ساعة واحدة” Ya’nî mü’mînlerin cemî’-i hayrı bir sâ’atde sabır etmektir. İmdi bir hıslat-ı şerîfe ve hilye-i ‘azîzeden gâfil olma ki bunun ile ‘amel idenler dünyâda râhat ve âhirette sâhib-i kerâmet olurlar. Eger su’âl olunsalar sabrın hakîki ve zıddı nedür ve ahkâmı nedir beyân eyle. Cevâb virirüz ki luğatta sabr, habs etmeğe derler. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur; ³⁹³“وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ” Ya’nî nefsinı habs eyle şol kimesneler ile ki sabahta ve akşamda Hak Te‘âlâ Hazretine duâ ve tazarru’ ederler ve Hak Te‘âlânın sabrıyla vasıf olunduğu mücrimlere olacak azâbı hâliyen habs idüp ta’cil etmedüğü içündür. Şer’de, kişi nefsinı cezâ’dan men etmeğe derler. Ma’nâ cezâ’, ehl-i takvâ meşâyih katında gönül şiddeti zamânında muzdârib olmakdır. Ba‘zılar katında ma’nâyı cezâ’ tehevvin yerlerde şiddetden halâs olmağa tasaddur eylemektir. Bu iki kavî üzere sabrın zıddı cezâ’dır ve dahi bilgil ki sabrın kal’ası cezâ kılmak ile şedâyidin ve masâibin zararı mündefî’ olmadığı fikr eylemendir ve iç kal’ası sabr mukâbelesinde Hak Te‘âlânın envâ’i mesûbât ve esnâf-ı kerâmetlerini fikr eylemektir. Vallahu a’lem bi’s-sevâb.

Dördüncü ârızâ şol kazâlardır ki; Hak Te‘âlâ tarafından insana vârid olur. Bunun tarîk-i halâsı budur ki Hak Te‘âlâ tarafından gelen kazâyâ rızâ göstere. Bu rızâyı mûcib olan iki emirdir. Anın biri budur ki, ‘ibâdet kılmak ile huzûr-ı kalb hâsıl olur. Zîrâkaçan kazâyâ rızâ göstersen gam ve gussa gâlib olup dâima kalb anın def’ine meşgûl olmakdan hâli olmayup huzûr-i kalb ile ‘ibâdet kılmazsın. Şol sebebdan ki kişinin kalbi birdir ki anı

³⁹⁰ ez-Zümer, 39/10.

³⁹¹ İbn Hanbel, **Müsned**, XVIII, 387; Buhâri, **Zekat**, 49; **Rikâk**, 20; Müslim, **Küsûf**, 124; Ebû Dâvud, **Zekat**, 28; Tirmizî, **Birr ve’s-Sıla**, 78; Nesâî, **Zekat**, 85; Ebû Abdullah Malik b. Enes el-Asbahi el-Himyeri, **el-Muvatta**, Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1985, II, 997.

³⁹² Rivayet kaynaklarında Hz. Ömer’e ait böyle bir söz nakledilmemiştir.

³⁹³ el-Kehf, 18/28.

dahi gussa ile ve efkâr-ı dünyâ ile mala mâl etsen efkâr-ı ukbâ ve ezkâr-ı Hüdâyâ ol gönülde yer kalmaz. Nitekim Şakîk-i Belhî rahimehullahu aleyh eder; Kaçan, bir kişi geçmiş umûre tehassur gelecek emirde tefekkür ve tedebbür kılsa evkâtının berekatı zâyî' olur. Ol emrin biri dahi oldur ki suhtta hatar ve gazâbda hazer vardır. Nitekim rivâyet olur ki enbiyâdan birisi [58-b] ba'zı mekârihden Rabb'ına şikâyet eyledi. Hak Te'âlâ âna vahiy idüp dedi ki; ³⁹⁴“أتشكوني، ولست بأهل ذم ولا شكوى! هكذا دبرت به وشأنك في عالم الغيب فلم تسخط على حسن قضائي عليك، أفتريد أن أغير الدنيا من أجلك؟! وأبدل اللوح المحفوظ بسببك! وأقضي لك بما تريد دون ما أريد؟ ويكون ما تحب دون ما أحب أنا؟” Ya'nî benden şikâyet edersen ben şikâyet müstehak ve mezemmete lâıyk değil iken sen gaybe âlim ve esrâra vâkıf ve cazîm değilsin. Benim kazâma niçün rızâ göstermezsin bunu mu dilersin ki dünyâyı senin için tağyîr ve levh-i mahfûzu tebdîl eyleyem senin murâdınca olam benim murâdımca olmayam senin ubûdiyetin ve benim rubûbiyetim muktezâsı bu mudur ki senin dileğinin yerine gele. Benim dileğüm gelmeye. İzzetim ve azametim hakkı için kalbine bu ma'nâyı bir dahi getürme. Yoksa bütün hil'âtını senden selb idüp nar-ı cehennem ile azâb ederim. İmdi bu siyâset-i azîmeye ve vaîd-i muhavvefiye nazar eyle gör ki Allahu Subhânehû ve Te'âlâ enbiyâsına yüz sene gazâb etdicek sâir nâsın hâli nice ola ve dahi teemmül eyle gör ki eğer bir dahi hâtırına hutûr idüp azâb ederim diyü buyurdu. İmdi şol kimesne ki hâtırına geldikten sonra delîle nidâ eyleyip Rabbinden şikâyet idüp, ah ve feryadı dünyâyı doldura. Nâsın içinde Rabbini gamz eyleye ve dahi nazar eyle gör ki cemî'-i ömründe bir kez şikâyet edene böyle itâb edecek kıyas et ki her zamânda şikâyet edenlerin hâli nice ola ve âkibeti neye erişe ve dahi kendüğe şikâyet kılana bu vecih ile cevâb virecek halka şikâyet edenin cevâbında ne dese. Neuzübillâhi min zâlike. Eğer su'âl olunsa ki kazâya rızâ nice olur? Ve ne keyfiyet iledir beyân eyle ve dahi ahkâmını vesayir ahvâli tafsîl eyle tâ ki amele götürmek bize müyesser ola. Cevâb virirüz ki, bize vâcib olan kazâya râzı olmaktır. Makdiyye râzı olmak değildir. Ammâ kazâ-i küfre rızâ küfür değildir. Nefsi küfre rızâdır küfür olana. Ya'nî küfrün nefsinde rızâ küfürdür. Ammâ küfrün takdîrine rızâ küfür değildir. Zîrâ ki takdîr Allahu Te'âlânın fi'ilidir. Anda şer yokdur bu mes'elenin tafsîli fazlının ve makdinin ve kâdının aksâmını ve ahkâmını beyân etmek ile olur. İmdi bilki her eimme-i din ve ulemâ-i ehl-i yakîn ederler ki, Makdiyat dört kısımdır; Biri ni'met, biri şiddet olduğu,

³⁹⁴ Hadis kaynaklarında böyle bir kutsî hadise yer verilmemektedir.

Derkenâr: ‘Ulemâ-i âhiret katında rızâ terk-i suht kılmaktır. Suhtun ma’nâsı budur ki Hak Te‘âlâ takdîr eylediği nesnenin gayrini kendüğe evlâ ve aslah göre. Şol yerdeki kendüye salâh ve fesâd ne idüğün cazîm olmaya. Eğer su’âl olunursa şer ve maası Hak Te‘âlâ’nın kazâsı ve kaderi iledir. Cümle maasının biri küfürdür buna rızâ nice mutasavver olur? **[59-a]** Biri hayır, biri şerdir. İmdi ni‘metde rızâ vâcibdir. Kazâyâ ve kadiya ve makdiye ve dahi eser-i ni‘meti şükür ile izhâr etmek vâcibdir ni‘met olduğu cihetden ve dahi rızâ vâcibdir. Kazâyâ ve kâdiyeye ve makdiye ve dahi Hak Te‘âlâyâ minnet etmek vâcibdir. Hayrı tevfiik eylediği cihetden şerde rızâ vâcibdir şer olduğu cihetden ve kazâyâ ve kâdiye, lâkin makdiyye rızâ vâcib değildir belki makdi olduğu cihetden ve dahi sabretmek vâcibdir şiddet ve mihnet olduğu cihetten ve dahi hayırda rızâ vâcibdir kazâyâ ve makdiye ve kâdiye Zîrâ ki kâdiye raci’dır. Meselâ bir kişi mezhebi muhâlif bilmek kasd eylese ol mezhebin ilmine râzı olur. Ma’lûmuna olmaz. Zîrâ ki mezhebi değildir. Anı bilmekten murâd ol mezhebe girmek değildir. Bu takdîrce mezheb muhâlifin ilmine muhabbet ve rağbet edersen tahsîl idüp sâhib-i ma’rifet olursun. Lâkin ol mezhebe muhabbet ve rağbet kılmazsın mezhebin olduğu cihetden. İmdi kazâyâ rızâ dahi bunun gibidir. Kazâ Hak Te‘âlâ takdîri olduğu cihetden. Muhabbet ve rağbet idüp râzı olursun makdi şer olduğu cihetden râzı olmazsın. Eğer su’âl olunsaki ki çünkü kazâyâ rızâ vâcibdir. Ziyâde taleb etmek rızâyâ münâfi değil midir? Cevâb virirüz ki, ziyâde taleb etmek rızâyâ münâfi değildir. Belki taleb ziyâde rızâyâ delâlet ider. Zîrâ ki kişi râzı olduğu nesnenin ziyâdesin taleb eyler. Lâkin şöyle gerekdir ki, Ziyâde-i şart salâh ile taleb eyle. Rivâyet olunur ki Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem huzûruna süt getürseler ederdi ki; ³⁹⁵”اللهم بارك لنا فيه وزدنا منه“ Bunun ma’nâsı budur ki Yâ Rabbi bu sütü bizim için mübârek eyle ve dahi ziyâde eyle. Sütten gayri ta’am getürseler dirler idi ki ³⁹⁶”اللهم بارك لنا فيه وزدنا خيرًا منه“ ya’nî bu ta’amdaki hayırlısını ziyâde eyle. Bundan ma’lûm oldu ki taleb-i ziyâde münâfi-i rızâ değildir. Eğer su’âl olunsaki süt gelicek ziyâde taleb eylemedi. Şart-ı hayır ile mukayyed kılmadı. Sâir ta’am gelicek hayır ile mukayyed kıldığı hikmeti nedir? Cevâb veririz ki بارك لنا demek hayır taleb etmektir. Zîrâ ki bârike bereketdendir. Bereket diyü kesret-i hayra derler. Bu takdîrce زدنا منه demek bu kesîrî’l-hayırdan ziyâde kul demek olur. Bir cevâb dahi budur ki taleb-i hayr lisân ile olmak lâzım değil gönülden taleb etmek kifâyet eder.

³⁹⁵ İbn Hanbel, **Müsned**, IV, 345; Ebû Dâvud, **Eşribe**, 21; Tirmizî, **Da’vât**, 57; İbn Mâce, **Et’ime**, 34.

³⁹⁶ Burada zikredilen kısım bir önceki hadisin ilk bölümüdür.

[Fasl]

Bu tafsîli bildikden sonra senin üzerine lâzımdır ki bu akabe-i azîme ve mühlik-i şedîde-i kat'eyleyesin

Derkenâr: hakîre lâîk olan budur ki sût maide hakdır. Bir vecih ile ana hürmet târi olmaz hayrı mahzdir. Sâir et'imede sun-ı abd mukarrerdir. Nev'en hayır sûtde şübhe olmağın. Sâir ta'amda ve زِدْنَا خَيْرًا مِنْهُ buyurdular. [59-b] 'Avârız-ı erba'ayı kat' itmek ile ve illâ bunlar kişinin matlûbunu tezekkür ve tefekkür kılmağa mâni' olur. Bu kında kıldı ki kemâli ile tahsîl edesin. Zîrâ ki bu avârızın her birinin önlü ve sonlu meşgûl kılıcı şughı vardır. Bu eşgâlin azîm ve zahmetlûsü rızık tedbîridir. Bunun emrinde âmmе-i nâs mütehayyirlardır ki beliyye-i âmmе ve mihnet-i tâmmеdir. Nüfûsa ıztırab ve kulûbe iltihâb verir. Akılları hayrân ve gâfilleri sergerdân eder. A'mâli zâyî' kılup âbidleri ma'bûdu hizmetinde ma'zul eder ve bu dünyâyı bî bekâ ve evzarı sayı' kılup bu âlemde Benî Âdem zulmet-i ta'b ve nasb ve gaflet içinde mehânet ve zillet birle maîşet ederler. Kıyâmet gününde Mevlâları huzûruna himmeti dest varup varta-i hesâbe ve mühlike-i azâba vâki' olup müddet-i medîde ve mihnet-i şedîde çekerler. İmdi bâsâr-ı basîret birle nazar eyle gör ki Hak Te'âlâ Hazreti rızık emrinde ne kadar âyet-i beyyinat inzâl idüp içinde va'dini ve dâmanını ve kısmeti i'lam eyledi ve dahi enbiyâ ve ulemâ nice nasîhatlar kıldılar. Bu bâbda nice kitâblar te'lif ve tasnîf eylediler ve tehdit ve tahvîf için nice misallar getürdüler. Ebnâyı dünyâ bunlardan müteessir ve müteyakkız olup gönülleri mutmain olmazki bir lahza huzûr-i kalb ile 'ibâdet kılalar. Belki cemî'-i zamânda maâş derdine meşgûl olurlar. Aslı budur ki Hak Te'âlâ Hazreti'nin âyetinde tedebbür ve masnûâtında tefekkür kılmazlar ve dahi enbiyâ ve ulemâ kelâmını istimâ' idüp ibret almazlar. Belki iblîsin telbisine tâbî olup ashâb-ı gafletin akvâline ve cuhhalin tahvîfine mağrûr olurlar. Bir mertebeye ererler ki bunların dimağında şeytân mütemekkin olup kulûbunda adât-ı hayvanat sâbit ve rasih olup bunlara zaif-i kalb ve kılet-i yakîn hâsıl kılur. Ammâ erbâb-ı ictihâd ve ashâb-ı irşâd sâfi nihad ve sahîhü'l-i'tikat oldukları sebebden esbâb-ı ulviyeden istimdâd idüp isti'dâdât-ı süfliyeden müstemid olmazlar. Âyât-ı Rahmânî ve beyyinât-ı Sübhânî'ye meşgûl olurlar. Vesâvis-i iblîs ve havâbis-i telbîsden igmaz ve i'râz ederler. Kulûbdan kedûreti def' idüp halâyıkdan alâyıkı kat' ederler. Bunlarda kaçanki halk ya şeytân ya nefis hücum eylese müdafa'a ve muhârebe ve muhâlefet birle mukâbele kılurlar. Bir derecedir ki halk bunlardan ferâgat ve şeytân uzlet idüp nefislerin kendülere münkâd ederler bu def'-i 'avârız sebebi ile sırât-ı müstakîmden taşra tecâvüz etmezler. Nitekim rivâyet olunur ki [60-a] İbrâhîm bin Edhem

rahmetullâhi ‘aleyh bir gün niyyet eylediği zâd râhilesiz hac seferi eyleye. Şeytân ana vesvese-i kulûb eytdi ki; Bu bâdiyede azık bulunmaz azık götür yoksa helâk olursun. İbrâhîm dahi niyyet eyledi ki alâ rağmi şeytân azık götürmeyüp her mescid bin rekât namâz kılup bâdiyeye girüb on iki yıl eklendi. Meğer Hârûn-ı Reşîd hacca gider idi gördüki berriyede bir kişi namâz kılur. Bu kimdir diyü sordu. İbrâhîm bin Edhem’dir didiler. Harun yanına varup etdi; Ya Ebâ İshak kendünü nice görürsün. İbrâhîm eytdi dînimizden kesdün dünyâmıza yamadık bizim için ne din kaldı ne yama ve gam dünyâ kaldı. Zehî sa‘âdet-i uzmâ ve mûcibe-i Kübrâ şol bende-i makbûleki âlemde Mevlâsını ihtiyâr idüp dünyâsını âhiret yolunda târûmâr eyledi ve dahi sulehâdan biri berriyeye sefer kıldı. Şeytân ana vesvese kılup dedi ki mücerredsın azuğun yok bu bâdiye ademiden halidir bunda gıda cinsinden nesne bulunmaz dedi. Pes ol kişi şeytân rağmine azîm eyledi ve bunca dahi gidmedi ta ki hiç kimesne görmeye ve dahi ahd eyledi ki ta‘âm dahi yemeye ağzına korlarsa dahi kabûl etmeye. Andan çıktı gitdi bir zamân gitdikden sonra bir kafiye yetişdi ki yol azmışlar bunları görüb kaçdı bu kafiye halkı bunu görüp yetişdiler. Ne kişisin, dediler bu gözlerini muhkem yumdu ve cevâb verdi. Bunlar etdiler; Bu yoldan kalmış ve açlıktan ve susuzluktan mecâli kalmamış. Bal ve yağ getirüb ağzınâ koydular bu kişi ağzını muhkem yumdu dişlerini sıkdı bıçağla ağzını güçle açtılar bir kişi ihtiyâr-ı sefer geldi etdiler ve mü’min etdi ki diyü değilim diyü şeytânın vesvese bunlara hikâyet eyledi ve dahi meşâyıhden rivâyet olunur ki bir gün evliyâ ziyâretine sefer eyledi. Azıksız gece olacak şenlikden ırağ bir mescidde kondu. Şeytân vesvese idüp dedi ki; Bu mescid halkdan uzaktır şehir içinde bir mescid vardır. Ehli seni görsün vakt ola kifâf-ı nefis için sana ta‘âm getüreler. Ol kişi şeytân za’mına bundan gayri yerde gecelemezim, dedi ve dahi ahid eyledi ki helvadan gayri nesne yemeye anı dahi lokma lokma ağzıma koymayınca yemem dedi. Çün yatsu namazını kıldım. Kapuyu muhkem berk etdim. Kendü hâlîme meşgûl oldum. Bir zamândan sonra kapuyu kıldılar, kapuyu açdım gördüm. Bir karı kişi bir oğlanla ellerinde şam’a çun içre girdiler bir tabak helva getürdüler hatun etdi; Bu oğlan benim oğlumdur. **[60-b]** Helvayı ana pişirüb ortaya getürdüm. Söz arasında yemîn idüp dedi ki; Bu helvadan yemem tâ şol mescidde olan misâfir benim ile yemeyince hatun bu sözü söyledi ve başladı helvayı lokma lokma idüp bir lokma benim ağzıma ve bir lokma oğlu ağzınâ kodu ve dahi sulehânın bunun gibi mücâhede ve şeytân ile münâkazâlarından ehl-i ibrete üç fayda hâsıl olur. Biri ilim gelmekdir şol nesneye ki Hak Te‘âlâ tarafından mukadder olmuşdur fevt olmak mutasavvir değildir. Bir bahâne ile yetişür ve biri dahi budur ki rızık emrinde tevekkül mühim idüğüne ilem hâsıl olur ve dahi bilür ki kişi kesret-i riyâzet ve vefret-i mücâhede

ile şeytânın vesvesesinden halâs olmak müteassırdır. Hatta bunun gibi zâhidler şeytânın vesveselerini zahmet ile def ederlerdi ve dahi rivâyetdir ki bir kişi yetmiş yıl nefis ile mücâdele ve şeytânı ile muhârebe kılrsa bunların mekrinden emîn olmaz mübtediler ve gâfiller emîn olduğu gibi. Şöyle ki bir sâat fırsat bulsa helâk eder. İmdi ehl-i ibret olanlara bunun gibi hikâyet ve nasîhat ulu ibret ve azîm-i ni‘metdir biri dahi budur ki sana ilim hâsıl olur ki kişi ictihâd-ı tâm ve ihtimâm-ı tamam etmeyince mücahidler makâmına yetişmez. Zîrâ ki evliyâ dahi sencileyin et ve kan ve beden ve candır. Belki bunların ebdânı ve erkânı senden zâif ve nahifdir. Lâkin bunlarda kuvvet-i ilim din ve nûr-ı yakîn ve ikdâm-ı tâm vardır. Ol ecilden bunlar tekmîl-i sıfât ve tahsîl-i makâmât ve kerâmât ederler. İmdi sen dahi kendü ahvâline nazar eyle, bu müşkil derdin zararından hazer eyle.

[Fasl]

Bilgilki bu bâbda birkaç nükteler vardır ki eğer anları ma'lûm etsen ‘ibâdet emrinde meûnetine kifâyet eder ve dahi tarîk-i hak sana Ruşen ve vazîh olur illa tevekkül emrinde nükte-i evvel budur ki eğer dünyâ beylerinden biri sana bir gece ziyafet kasd eylese bu ma'nâya mütenebbih olsan ana itimâd idüp kezbi ihtimâlin vermezsin. Belki bir sofuya bir Yâhudi ziyafete da‘vet eylese i’timâd idüp ol gece kendü menziline gıda tedârikin terk edersin. Bu ne hikmetdir ki Hak Subhânehû ve Te‘âlâ senin rızkını va’d eyledi ki bî kusûr irişdirür ne buna dâmen oldu. Bunun üzerine yemîn dahi eyledi anın va’dine inanmazsan kefâletine i’timâd eylemezsin yemînine mutmain olmazsın. Bu ne nasîhat ve ne musîbetdir ki bir yâhudinin kavline i’timâd eylesesin Hazret-i Hâlîk-ı Kevneyn ve Râzık-ı Sakaleyn Mevlâ’na itimâd eylemezsin. Ya nice mü’minsin ki [61-a] bat’-ı muhkemâta kâ’il-i mâ’il olmazsın. Bir kîl nebî delîl ile âmil olunmazsın. Hazret-i Hallâk-ı kâinât ve müdebbir-i umûr-i mümkinât hakkı için korkarım ki bunun gibi gıdayla neşv u nemâ bulan ebdân makâbir içinde behre mâr olup cehennemde külhân tomruğu gibi ta‘me-i nâr ola. Neuzübillâhi min suhtillâhi. Nitekim Hazret-i Ali kerremallahu vechehu buyurdu ki;

وتطلبوا رزق الله من عند غيره

وتصبحوا من خوف العواقب آمناً

وترضى بصرف وإن كان مشرئاً

”ضميناً ولا ترضى بربك ضامناً“³⁹⁷

³⁹⁷ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdürabbih, **el-İkdü'l-ferid**, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1404, III, 158.

Ya'nî lâıyk değildir ki Hak Te'âlânın rızkını gayriden isteyessin ana i'timâd idüp avâkıb-ı umûrdan emîn olasın bir sarrâfın kefâletine râzı olasın Allahu Te'âlânın dâmanına râzı olmayasın. Bunun menşei değildir. İlla da'fu îmân ve kılllet ile ikandır. Pes bunun ibtidâ-yı şübhe fi-d din ve intihâ-yı selbi ma'rifete yakındır, ne'ûzu billâhi'l-Meliki'l-Ğaffâr min şerri's-şukûk ve'l-inkâr ve bu ma'nâya işâret idüp Hak Te'âlâ buyurur; ³⁹⁸“وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِنَّا وَهْبٌ بِمَا نَشَاءُ لِمَنْ نَشَاءُ” ve dahi buyurur ki; ³⁹⁹“وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ” Bu âyetlerde tevekkül-i îmân ile mukayyed kılmak ile iş'ar eder ki tevekkül imanâ terettübdür. Mü'min olmayanlar mütevekkil olmazlar. Nükte-i sâniye budur ki Kur'ân-ı Azîm ve hadîs-i Resûl-i Kerîmden ma'lûm olduki her kişinin rızkı ezelde kısmet olunmuştur. Kat'en mütebeddil ve müteğayyir olmaz. İmdi eğer kismete inkâr ya mübeddel olmasını tecvîz edersin. Neuzübillah. Bu i'tikâddan ki bu i'tikâd bâb-ı îmânı seddeder. Eğer i'tikâd edersen ki kısmet-i ezeli hakdır. Tebeddül olmak yokdur ya bu talebinden ne fayda hâsıl olur dünyâda mihnet ve âhirette hasretten gayri. Nitekim Hazret-i Resûlü Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ⁴⁰⁰“مَكْتُوبٌ عَلَى ظَهْرِ الْحَوْتَ وَالتَّوَرِ هَذَا رِزْقُ فُلَانِ ابْنِ فُلَانٍ فَلَا يَزِيدُ الْخَارِثَ إِلَّا جَهْدًا” Ya'nî balık ve sevr arkasında yazılmışdır. Bu filan ibni filanın rızkıdır harîs olanların cehlinden ırâk faydası yokdur ve ba'zı eyderler ki “şol nesneki ezelde senin ağzuna çiğnemek nasîb olmuştur. Anı gayri kimesne çiğnemez. Bu nükteden bilindi ki sana mukadder olan elbette gelur. Rızkını gerekse izzet ile ekl eyle gerekse mihnet eyle ve zillet ile tenâvül eyle nükte-i sâlise budur ki ba'zı meşâyihden rivâyet olunur ki rızık emrinde kendü ahvâlimi tefekkür eylemek bana kanaat verir. Zîrâ nefsim e iderim ki rızık **[61-b]** Hayât ve maîşet içündür ölümlere rızık gerekmez. Benim hod-i hayâtım Hak Te'âlâ'nın hazînesinde ve yed-i kudretindedir. Dilerse virür, dilemezse vermez. Vermeyecek hayâtım gider ve dahi bilirüm ki eğer hayâtım verürse esbâb-ı hayâtımı bile verür. Bana tefvîz eylemez. Zîrâ ki bekâ-yı hayât benim elîmde olsa anın ibkâsında Hak Te'âlâ ile şerîk olurum. Bu hod bâtıldır. Zîrâ ki cümle eşyâ Hak Te'âlâ'nın dest-i tâsârrufundadır. Gayri kişinin elinde değildir. Bu takdîrce rızık talep etmek bilâ fâide zahmet çekmektir. Ehl-i tahkîk olanlara bu bir nükte-i latîfedir ki mukniadır.

Fefhem nükte-i râbi'a budur ki gıdâdan maksûd şiddet-i şehvet ve neyl-i lezzet değildir. Belki bedene kuvvet ve tâ'at ve 'ibâdete kudretidir. İmdi eğer bir kişi Mevlâ'sı

³⁹⁸ el-Mâide, 5/23.

³⁹⁹ et-Tevbe, 9/51.

⁴⁰⁰ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir hadise rastlanılmamıştır.

‘ibâdetine meşgûl ola ve esbâb-ı rızka mübâşeret etmekden ferâgat eyleyüp Mevlâ’sına tevekkül eylese. Eğer esbâb-ı ta’am ve şarâb andan münkati’ olursa muztarîb olasin. Zîrâ ki bedene takviyet ve ‘ibâdete kudret hâsıl olacak kadar Hak Te‘âlâ dâmındır. Şübhesiz müyesser olur. Esbâb-ı rızıkdan hod maksûd olan budur, gayri değildir. İmdi Hazret-i Hak Celle ve alâ ‘ibâdete kudret ve tâ‘ata istitâat gelecek kadar kudret vermeğe kâdir-i mutlakdır. Dilerse ta’am ile verür, dilerse nebât ile verir, dilerse balçık ile ve turâbla verür, dilerse tesbih ve teahlil ile verür, melâike gibi bunlarsız verür. Bunda olan kuvvet-i sâbika hıfz idüp bâki kılmak ile eflak gibi bu ma’nâyâ nazar idüp zâhid ve âbidler rızık getürmezler. Ba‘zılar vardır ki beş on gün nesne yemezler. Ba‘zıları bir iki ay yemezler, bedenlerine zaaf dahi gelmez. Her gün ta’am tenâvül edenlerden dahi kavilerdir ve ba‘zı kum kayr tenâvül idüp Hak Te‘âlâ andan bedenine gıda verir. Nitekim Süfyân-ı Sevrî rahimehullahu aleyh rivâyet olunur ki bir gün Mekke yolunda nafakasını yitirüp on beş gün ta‘âm yimeyüp kum kayr tenâvül eyledi. Nesne olmadı ve dahi Ebû Mu‘âviye İbni Esved’den rivâyet olunur ki; İbrâhîm bin Edhem’i gördüm. Yirmi gün kil, ya’nî balçık yedi nesne olmadı ve dahi A‘meş rivâyet ider ki; İbrâhîm bin Temîmî eyder ki, b ir aydır nesne yemedim ben teaccüb idüp dedim ki ne hoş mütehammil oldun. Eytdi ki; İki aydır ki yemedim. Lâkin bir kişi akrâm eyledi. Bir salkım üzüm verdi yedim henüz ol üzüm karnıma [62-a] zahmet verir. Bunlardan aceb budur ki, Bir hasta vakt olur ki bir ay geçer nesne yemez sıhhat bulur. Maahazâ ki sahîhlerden bedeni zâif ve mizacı nahifdir. Ammâ şol kimseler ki açlıktan ölürler, onların eceli andandır. Nitekim ekser-i nâsın eceli çok yiyüp tohma, ya’nî imtilâ olmakdandır. Ebu Saîd Hudriden rivâyet olunurki; Üç günde bir kere yer idi. Bir gün bâdiye sefer kıldı. Üç gün geçdi ta’am bulamadı. Zaaf galebe eyledi bî ihtiyâr bir yerde oturdu. Hatifden avaz geldi ya Eba Saîd rızık mı diler sen yoksa kuvveti mi diler sen. Etdiki; Kuvvet lâyemut isterim Hak Te‘âlâ bana olam kuvvet verdi, tard geldüm. On iki gün gittim ta’am yemedim. İmdi bir âbid kaçanki esbâb-ı rızıkdan münkati’ olsa Hak Te‘âlâyâ tevekkül kılsa cazîm olsun ki tâ‘ata kudret gelecek kadar Hak Te‘âlâ ana kuvvet verür. İmdi ol kişi şükür eylesün ki Hak Te‘âlâ ana inâyet eyleyüp andan meûnet rızkı def ve ref eder. Hazîne-i kudretten âna meded ve muâvenet kıldı. Hark-ı âde idüp vasâit esbâb ve ihmal ve ef’âl meûneti def eyledi ve hâlini melâike hâline şebih kılup avâm gibi behâyime müşârik kılmadı. Bu bâbda şart-ı kitâbe muhâlif ednâb-ı kelâm olduğunun sebebi budur ki medâr-ı imâret ve merkez-i ubûdiyet ve mercai umûr-i dünyâ ve musluh-i ahvâl-i ukbâ tevekküldür. Tarîk-i takvâda sâhib-i himmet olanlar bu urve-i vüskaye mütemessik olurlar. Şunlarki uluvv-i himmet ulemâ-i âhîret birle hukûk tevekkülü riâyet etmezler. Anlar bu mertebendür ve bu menzilden mehcurlardır.

Görmez misin ki ulemâ-i âhiret ve fuzala-i ehl-i basîret cemi-i umûru tevekküle mebnî kılurlar. İbâdet için tecerrüd kesb idüp halâyıkdan alâyıkı kat'ederler. Sâliklere irşâd ve tâliblere imdâd için nice kitâblar yazdılar ve nice vasiyetler kıldılar ve Hak Te'âlâ bu zuhhâd-ı kirâme ve ubbâd-ı izâme inâyetler idüp sâdatdan a'van ve ensar verdi. Bunlara envâi hayrât ve esnâf-ı mesûbât hâsıl kılıverdi. Bu vecih ile ki sırât-ı müstakîm sâlik ve tarîk-i hidâyete mâlik olmayanlar gece ve gündüz dünyâya tâlib olup maîşet fânîye râgıb olmak ile bu refâhiyet nasîb olmadı ve dahi müteahhirinden bunların tarîkinde sülûk edenler meâbidde ve medârisde vesâir mesâlihde bunların eserince gidenler 'ibâdetde ve ma'rifetde fâyık olup envâi kerâmete lâıyk oldular. Ammâ şol tâyife ki gönüllerinde kusûr ve himmetlerinde fûtûr vardır. Anlar selef-i sâlihîn ve ulemâ-i raşidîn tarîkini riâyet eylemekte tekâsül [62-b] ve tehâvün gösterdiler ve esbâb-ı maîşete müteallik olup kimisi 'ibâdetden ücret kabûl eyledi, kimisi ümerâ kapusunda zillet ile mülâzemeti ihtiyâr eyledi ve kimisi li-eclî'l-ekl tağayyür-i şekil eyledi. Bunların kesb eyledüğü menfaat mazarratlarına kifâyet eylemeyüp evkâtlarının berekâtın zâyi' eylediler. Tâ'atlarının halâveti ve zikirlerinin lezzeti ve gönüllerinin safveti zâ'il oldu. Fâris iken râcil oldu ve hoca iken sâil oldular. Nebbehenallahu ve iyyakum min nevmeti'l-gâfilin.

Ammâ tefvîz bâbında olan nükte dahi iki nev'idir. Biri budur ki ihtiyâr-ı umûr etmek şol kişiye lâıykdır ki cümle-i ahvâl-ı âleme ve cemî'-i cihâta zâhiren ve bâtinen vâkıf ola ve kamu umûrun hâline ve mealine ve esrârına muttali' ola ve illâ ihtimâldir ki hayri i'tikâd idüp ihtiyâr etdüğü şer ola. Meselâ bir çobana cevher arz eylesen ve bunun nefâsetini ve kıymetini ve hassasını istifsâr eylesen cevâb veremez. Verdüğü takdîrce dahi kavline i'tibar olunmaz. Zîrâ ki bilmedüğü zâhirdir ve dahi bir sûkiye arz eylesen bu sûku sarraf olmasa. Lâkin sarraflar da cevher görüb ba'zı ahvâline icmâlen vâkıf olduğu sebebdan bu cevherden sana haber verirse muhtemeldir ki şahsında hatâ eyleyüp teşahhusunda hatâ eylemeyüp anın sözüne mağrûr olasın. Ammâ bir ehl-i cevheri ki cevherin envâini ve havâssını ve kıymetini kemâliyle bilür olsa ana arz eylesen kalbin mutmain olur. Anın sözü ile cevhere râğbet edersin. İmdi şol kimesne ki ilmi ile cemî'-i eşyâyı muhit ve cemî'-i ahvâle vâkıf ola. Bir vecih ile ki ihtimâl galat ve imkân hatâ olmaya. Bu mertebe hod Hak Te'âlâ'dan gayri kimesnede mutasavvir olmak mümkün değildir. Öyle olsa Hazret-i Allamu'l-Guyûb'dan gayri kimesneki maksûd edinmeyüp bir emri ihtiyâr eyler. Ol ihtimâl hatâdan hali değildir. Nitekim Hak Te'âlâ buyurur; ⁴⁰¹وَرَبُّكَ

⁴⁰¹ el-Kasas, 28/68.

”يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ” Ya‘nî ya Muhammed senin Rabbin dilediğini ihtiyâr ile halk eyler. Andan gayri kimesnenin ihtiyârı yokdur ve dahi buyurur ki; ⁴⁰²”وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ” Ya‘nî ya Muhammed senin Rabbin halkın gönüllerinden olan esrârı ve dahi izhâr etdikleri umûru kemâliyle bilür. Rivâyet olunur ki ba‘zı sulehâyâ Hak Te‘âlâ kibelinden murâdın nedir, dile verelim denildi. Cevâb verüb etdi ki; -Hakâyık-ı umûra vâkıf olmayan ne bilür ki Hazret-i Allâmu’l-ğuyûbdan nesne dilemiye. **[63-a]** İmdi bana enfa’ ve aslah olanları yine sen bilürsün bana hayır olanı ihtiyâr eyle dedi. İkinci nükte budurki eğer bir kişi sana dese ki cemî‘-i umûrunu ve masâlihîni bana tefvîz ile mühimmâtını tedbîr idüp havâyicini hâsıl kılayın. Sen kendü huzûrunda fâriğu’l-bâl ve âsûde-i hâl olun cemî‘-i havâyicin müheyyâ olup huzûruna gelsün dese ve sen bilsen bu kişi nâsın evlâsı ve akvâsı ve erhâmı ve ekremidir ve fikrinde sâib ve fi’ilinde fâik ve kavlinde sâdıkdır. Bunun gibi kimesnenin himmeti ganîmet ve va’desi ulu ni‘met değil midir? Ve bu ni‘mete şükür ve minnet vâcib değil midir? Ol kişi senin için bir emr-i ihtiyâr eylese anın salâhını ve fesâdını bilmesin. Anın hüsn-i ahbine ve kemâl-ı keremîne i’timâd idüp kabûl edersin ve edersünki bu sıfâtlı kimesneki kerem idüp mühimmâtıma mültezim ola ve mütekeffil ola. Mukarrerdir ki bana hayr olmayan nesne ihtiyâr eylemez. İmdi Allâhu üubhânehû ve Te‘âlâ Hazretine cemî‘-i umûrunu niçün teslim eylemezsin? Ve i’timâd-ı küllî idüp mühimmâtını tefvîz eylemezsin. Maahâzâ ki Hak Te‘âlâ yerden göğe ⁴⁰³”وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ” dan fevka’l-ülâyâ varınca müdebbir-i ulviyyât ve süfliyyât ve mukaddir-i mühimmât cüz’i ayât ve külliyat idüğüne âlim ve câzimsin. Şöyleki mahlûkata minnet etmekden ferâgat idüp umûrunu hâlıkına teslim ve tefvîz eylesin. İlm-i şerîfi ve tedbîr-i lâtifî muktezâsınca hâtırına hutûr ve zamirine ubûr eyleyen tarîk üzerine mühimmâtını bir vechile hâsıl kılıverür ki cemî‘-i ukûl-ı fuhûl anın şerrinden hayrân ve keyfiyetinden sergerdân kalurlar. واما ذلك على الله بعزيز Ammâ rızâen bi’l-kazâ bâbında mezkûr olan nükteler dahi iki kısımdır. Biri oldur ki rızâda iki fâide vardır. Biri hâliye biri meâliyedir ve bu rızânın mukâbili olan suhutda dahi iki mazarrat vardır. Anın dahi biri hâliye ve biri meâliyedir. Rızânın fayda-i hâliyesi budur ki kişinin gönlü râhat olup bî fayda amelden azad olur. Nitekim ba‘zı zâhidler ederler; Çünkü mukadder olan elbetde gelür gussadan sana ne fâide hâsıl olur ve dahi Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem İbni Mes’ûd

⁴⁰² el-Kasas, 28/69.

⁴⁰³ Tâhâ, 20/6.

radiyallahu anha dedi; ⁴⁰⁴”لَا يَقْلَ هَمٌّ وَمَا قُدِّرَ يَكُونُ وَمَا لَمْ تُرْزَقْ لَمْ يَأْتِكَ“ Ya’nî kalbinde olan gussa gider şol nesneki mukadderdir gelür ve şol nesneki nasîbin değıldür gelmez. Hadîs-i nebevîden bu bir kelâm-ı câmi’dir ki killet-i lafz kesret-i ma’nâya müştemildir. Fehmi olanlara bu kifâyet eder. Fâ’ide-i meâliye budur ki kaçan Hak Te’âlâ’dan **[63-b]** sen râzı olsan Hak Te’âlâ da râzı olup sevâbı bî hesâb ihsân eder. Nitekim buyurur ki radiyallahu anhum ve radu anhu suhutda olan mazarrat-ı mâhiyesi budur ki muddacır sebebiyle müte’ellim olursun. Mazarrat-ı mâliye budur ki sebep-i suht ma’siyet ve müstevcib-i ukûbet olur. Bundan gayrı fâide hâsıl olmaz. Zîrâ ki dacr mukadder olan nesne tağyîr eylemez. İmdi âkil olanlar râhatı dacrine tebdîl eylemezler ve sevâbı ikâbe muâdil görmezler suhtda olan iki nükte olur ki bunda ulu hatar ve azîm-i zarar vardır. Küfürden ve emaret-i nifâkdan. Nitekim Hak Te’âlâ buyurur; ⁴⁰⁵”فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا“ Ya Muhammed Rabbin hakkı için senin kavmin ima’nâ gelmezler kadayalarında seni hâkim idüp emirlerini sana teslîm eyleyince ve dahi senin hükmüne râzı olmayınca şol derecede kim kendü nefislerinde senin hükmün sebebinden asla ve kat’a incinmek bulmayalar. İmdi nazar eyle gör ki nefy-i îmân üzerine Hak Te’âlâ nice kasem eder. Şol tâife hakkındaki Hazret-i Resûlün hikmetine râzı olmayalar. Bundan kıyas ile şol kimesnelerin hâlini ki Hak Te’âlânın hükmüne ve kazâsına râzı olmayalar. Nitekim Hazret-i Resûlden sallallâhu aleyhi vesellem rivâyet olunur ki; ⁴⁰⁶”إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ:“ Ya’nî Hak Te’âlâ şöyle buyurur ki şol kimesneki benim kazâma râzı olmaya ve belama sabır olmaya ve ni’metlerime şükür eylemeye benden gayrı ma’bûd taleb eylesün. Bundan ma hasal ma’nâ budur ki şol kimesneki benim rubûbiyetime ve hükmüme râzı olmaya. Ben anın günâhın afv eylemezim ve cennetime rahmetle komazım. İmdi âkil olanlar katında bundan ulu vaîd ve bundan özüne tehdîd ve teşdîd olmaz. Ba’zı ulemâyâ sordular ki rubûbiyet ve ubûdiyet nedir? Cevâb verir ki; ”الرب يقضي والعبد يرضا“ Ya’nî Rab oldur ki hüküm eder ve abd oldur ki râzı olur. Şunu ki Hak Te’âlâ hüküm eylese bende hüsn-i kabûl eyle, kabûl eylemese bâbında rubûbiyet ve ubûdiyet kılmaz.

⁴⁰⁴ Rivayet kaynakalarında İbn Mes’ud’a atfedilen böyle bir bulunamamıştır..

⁴⁰⁵ en-Nisâ, 4/65.

⁴⁰⁶ Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, VII, 202; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, XII, 434.

Ammâ sabır bâbında nükte oldur ki eğerce sabır acı devâ ve menfur şerbetdir. Lâkin isti‘mâli mübârekdir nice mazarratı def‘ eder ve nice menfaati celb eder. Bunun gibi devâ-yı sâhib-i sabır olanlar tecerru‘ ederler ve merâretine ve hiddetine tahammül ederler. Zîrâ ki bir sâatlikde merâreti rahmetiyle nice yıllık istirâhat bulurlar ve sabrın menâfi‘i oldurki sabır dört nev’idir; [64-a] biri tâ‘at üzerine olmaktadır ve zahmetine sabır etmektedir. Biri ma‘siyetden sabr eylemektir. Biri fuzûl-i dünyâdan sabretmektir. Biri envâ-i belâlardan sabretmektir. İmdi şol kimesneki bu dört makâmda sabr eder. Anın için istikâmet-i tâ‘at hâsıl olur. Sevâb-ı cezîl ve ecr-i cemîl müyesser olur ve şamiteten ma‘siyetden halâs bulur ve dahi hilye-i zehâdet birle müzeyyen ve hilye-i kerâmet ile mükerrerem olup tâlib-i dünyâ ile mübtelâ olmaz.

Ammâ def‘u mazarrat oldur ki kişi meûnet-i cezâ’dan ve mezellet-i fer’den ve şekâvet-i ma‘siyetden ve meşakkat-ı ukûbetden hıfz eyler. Şol kimesneki sabre mütehammil olmaz. Masâib ve şedâid deminde cezâ’ ve fezâ’ kılır. Bu menâfi’ bunda hâsıl olmaz. Zîrâ ki tâ‘at-ı Mevlâ meşakkatına sabredemez. İbâdet fazîletden mahrûm kalur. Yâhud ‘ibâdet ederken âfâtlarından hıfz ettirmeyüp ibtâl-ı a‘mâl eder. Yâhud muvâzabet kılmayup istikâmet mertebesine yetişmez. Yâhud fuzûl-i mubahâtâ sabredemeyüp dünyâyâ meşgûl olur. Yâhud ma‘siyete sabr edemez, sevâbdan mahrûm kalur. Bu takdîrce anın için iki musîbet hâsıl olur Biri fevti fazîlet-i sabr ve biri hulûl-i mekrûhdur ve bu iki musîbet iki fitneye müterettib olur. Biri hırmân-ı ecr-i azîm ve biri nüzûl-ı azâb-ı elîmdir. Nitekim ederler; “terk-i sabr etmek musîbeti hulûl-i mekrûh musîbetden artıktır. Nitekim Hazret-i Resûlullâhi Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ⁴⁰⁷”المصيبة واحدة ذا جزاء صاحب صارت اثنين“ Ya’nî musîbet birdir. Kaçanki sâhib-i cezâ’ eylese iki olur. Biri şey-i mefkûd, biri fevti sevâb-ı mev’ûddır. İmdi çünkü birisi fevt oldu birisin dahi zâyî’ eyleme. Nitekim Ali kerremallahu vechehû bir kimesneye azza kılup dedi ki; ⁴⁰⁸”إن صبرت جرت عليك المقادير وأنت مأجورون وإن جزأت جرت عليك المقادير وأنت معذور“ Ya’nî eğer sabır edersen mukadder olan zuhûr edersen me’cur olursun eğer cezâ’ edersen mukadder olan gelür sana günâh hâsıl olur. Muhassal-ı kelâm kaçan, kalbini alâyı-ı me’lûfeden kat‘ idüp nefsinin ‘aded-i ma’rûfeden kat‘ eyleyesin. Cemî‘-i umûrunda mütevekkil olup cümleten tâsâruffâtından ferâgat kılasın ve ‘avâkıb-ı umûr-ı mechûl olduğu cihetden tefvîz-i küllî eylesen ve dahi nefsinin kazâyâ rızâ üzerine sevk idüp cezâ’ ve suhta müsare’at kılmaktan

⁴⁰⁷ Ebû Nuaym, VIII, 208; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, XII, 444.

⁴⁰⁸ Rivayet kaynaklarında Hz. Ali’ye ait böyle bir rivayet bulunamamıştır.

men‘ eylesin. **[64-b]** Ve dahi sabr şerbetini tecerru‘ idüp merâretine sabr kılsan tahkîk-i umûrunda tedbîr-i şedîd idüp tahsîlinde ihtimâm-ı şedîd etmiş olursun ve dahi tarîk-i müstakîm üzere sâlik olup âkibetin mahmûd ve tâli‘in mes‘ûd olur ve her nesne ki sana müyesser olur. Hayr-ı mahz ve nef‘-i sırf olur ve şol nesne ki senden memnu‘ olur. Şerri basit ve aynı zarardır. Görmez misin vâlid-i müşfik veledini ba‘zı et‘imeden men‘ ider ve muallim-i gâlıza verüb sabahtan ahşama değin habs eder ve mütdacir kılur ve ba‘zı maraz ‘ârız oldukda hacâmete ve cây-ı hacâmet ile cîger kûşesine zahmet virür. İmdi ta‘âmdan men‘ itmek buhûl ve imsak sebebinden değildir ve habsi muallim ile azâb ettirmek gazâbını muktazi değildir ve hacamet ile zahmet vermek buğzundan değildir. Kişi kendü gözleri nûru ve gönlü surûruna azâb etmez. Lâkin bilür ki bunun ıslâhı anın ile olur. Bu ta‘bi kalîl ile hayr-ı kesîr hâsıl olur anın için bu hâlatı irtikâb eder ve dahi görmez misin ne tâbîb-i kâmil bir kişiye marâz-ı müşkil vâki’ olsa sudan men eder. Ateşden ciğeri yanar bir içim su vermez. Belki bir şerbet-i mekrûh verür ki merâretinden anı içmekten nefsi zahmet çekmez. Bunun gibi mâ-i matbu‘ şarâb virüp ânı âb-ı zülâlden men etmekden murâd-ı azâb değildir. Belki bilür ki eğer bir sâat gönlünün murâdını verür ise helâk olur. Bu takdîrce tâbîb-i hâzik kemâlince müşfik olduğu cihetden âna inâyet ve merhamet idüp matbu‘undan men eder mekrûh olan şerbeti ibrâm eder. Tâ ki anın ile şifa bulup birkaç gün bu dünyâ-yı bî vefâda bekâ hâsıl ola. İmdi sen dahi teemmül-i sâdık nazar-ı vâsık birle tefekkür eyle gör ki eğer Hak Te‘âlâ Hazreti senden bir pâre etmeği ya bir içim suyu ya bir iki dirhemi men ederse tahkîk belki anın men‘inden sana nef‘i vardır. Anın için men eder. Zîrâ ki Hak Te‘âlâ Hazreti Alîm ve Hakîm ve Cevâd ve Kerîmdir fakîr değil âciz değil bahîl değil zâlim değil. Lûtfü ve keremi birle sana sâlih olan umûru müyesser eder. Zarar veren nesnelerden seni men eder. Zîrâ ki Hak Te‘âlâ bu yeryüzünde olan nesnelerin cemî‘in senin için halk etmiş iken sana nâfi olan nesneleri diriğ eylemez. Bu cümle eşyâ senin için halk olduğu Kur‘ân-ı Kerîm‘inde haber verüb buyurur ki; ⁴⁰⁹“حَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ” Ya‘nî yerde olanların cümlesi sizin için halk olundu ve dahi **[65-a]** Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi vesellem buyurur; ⁴¹⁰“إِنِ اللَّهُ تَعَالَى يَقُولُ: إِنِّي لَا أَزُودُ أَوْلِيَائِي عَنْ نَعِيمِ الدُّنْيَا كَمَا يَزُودُ الرَّاعِي الشَّفِيقَ” Ya‘nî Allâhu Te‘âlâ buyurur ki tahkîk ben evliyâmı dünyâ ni‘metlerinden men ederin. Müşfik deveci, devesini uyuz deve yerine çökmekden men eylediği gibi. Zîrâ

⁴⁰⁹ el-Bakara, 2/29.

⁴¹⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebû'd-Dünya, **Kitâbü'z-Zühûd**, Dimaşk: Dâr-u İbn Kesir, 1999, s. 46; Ebû Nuaym, I, 11.

ki uyuz devenin yerine sağ deve çökse uyuz olur ve eğer Hak Te‘âlâ seni bir belaya mübtelâ eylese tahkîk bil ki seni imtihan ve tecrübe kılmaktan ganîdir. Bilki hâlini bilür ve sana rahmet kılup derdine ilâc kılur. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴¹¹”اللهم أرحم بعبدك المؤمن من والدته الشفيقة لولدها“ Ya‘nî Hak Celle ve Alâ mü‘min kullarına rahmetini vâlîde-i müşfikânın merhametinden ziyâdedir. İmdi senin katında mekrûh olan nesne sana nâfi olmasa vermez idi ve dahi seni sevmese dünyâda mübtelâ kılmaz idi. Nitekim Hazret-i Resûl Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ⁴¹²”إذا أحب الله قومًا ابتلاهم“ Ya‘nî Hak Te‘âlâ bir kavmi sevse anları bir belaya mübtelâ eyler ve dahi buyurur ki; ⁴¹³”أشد الناس بلاء الأنبياء ثم الشهداء ثم الأمثل فالأمثل“ Bu hadîsin ma‘nâsı sâbıkan beyân olunmuştur. İmdi kaçan Hak Te‘âlâ dünyâyı senden men‘ eylese yâhud mihnet ile seni mübtelâ eylese bunların şedâidine sabr eylesen tahkîk bil ki Hazret-i Hüdâvendi âlem katında mertebeleri refîa ve menzile-i şerîfede seni evliyâ ve enbiyâsı silkine münselik kılmaktır. Bu mihnetden murâdı sana zillet değildir. Nitekim habibine buyurur; ⁴¹⁴”وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا“ Ya‘nî Ya Muhammed Rabbin hükmüne sabır eyle ki siz bizim nazarımızdasız ve hıfzımızdasız. İmdi senin üzerine lâzımdır ki Hak Te‘âlânın ihsânın bilüb niamâsına şükür ve minnet edesin ki sana aslah olan umûru müyesser idüp seni terbiyet eder ve bu terbiyet esnasında çektiğin zahmet mukâbelesinde ecr verüb ebrâr ve ahyâr menzile-i ûlâ tenzil idüp avâki‘b-i hamîde ve mevâhib-i kerîme ile müşerref ve muğtenim kılur mahzan fazlı ve keremiyle.

[Fasl]

Vaktaki bu tafsîlden bilmedin ise ki Hak Te‘âlâ sana mühim olan rızkını kefil olmuştur ve dahi kâdir-i mutlakdır ki ne dilerse işler her zamânda senin hâline nâzır ve üzerine hâzırdır. İmdi anın dâman bî hilâfına ve va‘d-ı sâdıkına tevekkül ile kalbini alâyık-ı esbâb-ı rızıkdan **[65-b]** ve teşvîşinden mücerred kıl nefsinı taibden halâs eyle. Zirâ ki cemî‘-i umûr Hak Te‘âlâ’nın dest-i kudretinde ve kabza-i îrâdetindedir. Andan gayri kimesnenin elinde nesne yokdur. Hak Te‘âlâ sana ta‘am yedürüb şarâbı içürür dedükden

⁴¹¹ Buhârî, **Edeb**, 18; Müslim, **Tevbe**, 22.

⁴¹² İbn Hanbel, **Müsned**, XXXIX, 35; Tirmizî, **Zühd**, 58; İbn Mâce, **Fiten**, 23; Taberânî, **el-Mu‘cemu’l-Evsât**, III, 302; Ebû Nuaym, VII, 10; Beyhâkî, **Şuâbu’l-İmân**, XII, 234.

⁴¹³ Buhârî, **Kitabü’l-Maraz**, 3; Tirmizî, **Zühd**, 57; İbn Mâce, **Fiten**, 23; İbn Hanbel, **Müsned**, XLV, 10; Dârimî, **Rikâk**, 67.

⁴¹⁴ et-Tûr, 52/48.

sonra âni hazım etdirür ve andan sana nefi' veren oldur ki ve dahi kâdirdir ki seni gıdadan müstağni kılup ta'amsız ve şarâbsız kemâl-i kudretiyle bedenini kavi kıla. Bî ekl ve şurb melek gibi seni sâim-i dâim kıla. Pes cemi'u umûrunu müdebbir-i âlem ve mukadder-i Rezzak Beni Âdeme tefvîz ve teslîm eyleyüp kendü tedbîrini terk eyle. Nefsini gussadan halâs ve kalbini ıztırabdan istihlâs eyle. Zîrâ ki umûra mübâşeretden sana iştiğâl-i bâl ve ihtilâl-i ahvâlinden artık fayda yokdur. Nitekim ba'zı zühhad ederler ki; “Olacak nesne elbetde olur.” Ebu Cehil onlar abes yere taab çektikleri kalur. İmdi kendü nefesine nasîhat verüb etdi ki; Şol nesne ki Mevlâ kurbunda takdîr eylemiştir. Elbette vâsıl olur. Zîrâ ki kudreti bî nihâye ve hikmeti bî gâyedir ve dahi rahmeti vâsi' ve inâyeti şayi'dir. Atâsına mâni' ve kazâsına dafi' yokdur. Bu takdîrce sana vâcib olan budur ki âna tevekkül idüp umûrunu tefvîz edesin ve dahi kalbini mutma'in idüp aid şol nesneki muhtâr-ı hakdır, bana aslah ve evfaktır. Zîrâ ki anın sırrına vâkıf ve keyfiyetine ârif değilim bana muvâfık olan nesne ol bilür ve dahi nefesine aid ki gelecek nesne gelür. Sana cezâ'dan ne fâide hâsıl olur. رَضِيتَ بِاللَّهِ رَبًّا dersin, kazâsına niçün râzı olmazsın. Kazâ hod muktezâ-yı rubûbiyetdir. Nitekim muktezâ-yı rızâ ubûdiyetdir. Çünkü sana bir musîbet gele nefesine nasîhat idüp kalbine dacret getürme. Tâ ki nefsin şikâyet ile mültehib ve kalbin fesâdına muztarib olmaya. Zîrâ ki evvel sadmede nefse cezâ' müsâra'at idüp kalbe dacret mübâderet kılur. İmdi nefesine aid ki bu bir beladır, sana nüzûl eyledi. Def'ine kâdir değilsin. Eğer cezâ' edersen zecir görürsün. Eğer sabr edersen ecr görürsün bundan ulu bela gelmedüğüne şükür eyle ve bu kadar musûbetine sabr eyle ve dahi aid ki belâlar kişiye sehhab gibi gelüb geçüb sabrın sevâbı müebbed kılur. Anın zararı kalîl hayrı kesîrdir cezâ' bî fayda ve sabr ulu âbidedir ve dahi kelîme-i istirca' zikir eyle ve sabrın âhirindeki ecrin fikir eyle. Enbiyâdan ulu'l-azîm olanların çektikleri mihletlerin yâd eyle. **[66-a]** Anın ile kalbini gamdan izdad eyle ve dahi fakr u fâka demende aid ki “Ey hüsn-i Hak Te'âlâ Hazreti hâlîki senden pek bilür ve pek kayırır. Erhamu'r-rahimin ve ekremü'l-ekremîndir. Kâfirlerden ve münâfiklardan niamasını diriğ eylemez sen hod anın varlığına ve birliğine ârif ve kâdir perverdikârlığına muarriksin. Hâşâ ki anın keremînden ki senden bir kerede diriğ eyleye. Sabr eyle ki bunun teahhüründe hikmet vardır sonunda acâyib-i vüs'at ve re'fet görürsün ki Allâhu Te'âlâ buyurmuşdur; ⁴¹⁵” سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا” Kaçan ki kalbine bu cinsi ezkârı tekrâr ve lisânında bunun emsâli ezkârı izhâr eylesen senin katında emri âsân olup dünyânın varı ve yoğu yeksân olur.

⁴¹⁵ et-Talâk, 65/7.

Ve dahi bu avâriz-ı erbaadan halâs olur. Hazret-i Hak dergâhında bende-i has olursun ve dahi ibâdâtta istikâmet ve mecmu’u alâyıkdan uzlet ve Hak Te‘âlâ ferâgat hâsıl edersin. Dünyâda râhat ve ukbâda mağfîret bulursun. Sabırlar ve mütevekkiller mertebesine yedişüb evliyâ ve esfiya silkine münselik olursun. Bi-avnilâhi Te‘âlâ el-Melikü’l-Aliyyü’l-Kebîr. Hazret-i Hak Celle ve Alâ’dan me’mul ve mes’ûldur ki sizi ve bizi ve cemî‘-i ümmet-i Muhammedi umûrunda mütevekkillerden ve merâmında mufavvızlardan ve bela demende sabırlardan ve safâ derûnlara şâkirlerden kılıvere. Bi lütifihi ve keremihi. Âmin. يا مجيب السائلين إنك على كل شيء قدير وبالإجابة جدر برحمتك ويا أرحم الراحمين

F. el-Bâbü’l-Hâmis-الباب الخامس في البواعث

Beşinci bâb akabe-i bevâ’is beyânındadır. Bilgil ki senin için tarîk ‘ibâdetde selîm ve sebîl-i saâdetde müstakîm avâriz-ı mürtefi’ ve avâyık-ı mündefi’ olduktan sonra senin üzerine vâcibdir ki sahrâ-i tâ‘at ve arasa-i ‘ibâdetde havf u recâ-yı cenâh ile şehbâz-ı bülend-pervâz gibi sâ‘ir ve tâ‘ir olasın ve bu ma‘nâ-yı muktazi olan iki emirdir biri budur ki havf kişi ma‘siyet-i hatarından zecr eder. Zîrâ ki nefis-i emmâre şer ve fesâda ber-vechi ile misaldir ki eğer tahvif ve anif ve tehdit-i şedîd kılmazlar ise bir dem-i şer’den imtina idüp herkes hayra ittiba etmez. Bunun tâbî’atında ol kerem yokdur ki ⁴¹⁶”أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ” ahdine vefâ eyleye ve tehâvunda hüsn-i selîm konulmamışdır ki Hak Te‘âlâ’dan istihyâ eyleye. Bunun hakkında tedbîr-i münir oldur ki dâima savt havf ile tefzi’ ederler. Nitekim ederler; “Abdi isyâniyle ta’zîr eyle sabır olanlar günâhdan hayâ eyledüğü yeter.” Bu ecildendir ki selef-i sâlihîn nefislerini kavli ile ve fi‘li ile [67-a] ve fikri ile dâ’ima tahvif ederler idi. Nitekim ba‘zı azîz rivâyet olunur ki bir gün nefsi ma‘siyete meyil eyledi. Def‘-i tavrı gelüp libâsın çıkardı ve bir kumlu ısılara yuvalandı dedi ki; Bu ısıcık kıyas eyleki ki cehennem odu bundan hezâr derece ziyâdedir. Eğer bunun harrına katlanıbiliyorsan günâh işle ve dahi etdi ki; Ey gecelerde cîfe gibi havfta kalan vay kendülerde battal olan nefis Allahu Te‘âlâ’dan korkmaz mısın ve melekeyni kirâmından utanmaz mısın ki bunun gibi ma‘siyete azîm edersin. Emr-i sâni oldur ki eğer tahvif olunmaz ise ‘ibâdetinin ucup ile ibtâl idüp ve dahi bir kişi ne kadar tâ‘at ve ‘ibâdet edersede nâkısdan ve ayıbdan ve ba‘zı ma‘siyetden hâli değildir. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴¹⁷”لو أني وعيسى أو هذا بما كسبت هتان لعذبني عذابًا لم يعذب به أحدًا من العالمين” Ya’nî ben ve ‘Îsâ bu iki ölüm kesb

⁴¹⁶ el-A’râf, 7/172.

⁴¹⁷ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

eyledüğü nesne ile muahız olunsadır, Allâhu Te‘âlâ bize bir vechile ‘azâb iderdi ki ol bize olan ‘azâb hiçbir kimse etmeye dedi ve Hasan-ı Basrî’den rahmetullâhi aleyh rivâyet olunur ki; Bizden birimiz bir günâh işlese ol günâh sebebiyle üzerimize mağfîret kapusu kapanmadan emîn değiliz. Bir vechile ki sonra kesb etdüğümüz amel bize nâfi olmaz ve İbni Sammâk rahimehullahu aleyh nefisine itâb idüp ederdi; Ey nefis zâhidler kavlini söylersin münâfıklar fi’ilini işlersin bunun ile cennet ve rahmet umarsın heyhat cennet ehli bir tâifedir ki işledikleri sende yok ve sendeki anlarda yok dedi. İmdi âbidlere lâzımdır ki bunun gibi ezkâr ve efkârı dâima tekrâr edeler. Tâ ki nefislerine ucup gelüb amellerini heba-i mensûr etmeyeler. Ammâ ricâ vâcib olduğunun sebebi dahi iki emir üzeredir biri ‘ibâdeti bâis olmakdır. Zîrâ ki ‘ibâdet amel-i sakıldır şeytân kişiyi amel-i hayırdan men edicidir ve hevâ ve fesâda celb edicidir ehl-i gaflet olanların hâli hod hâzîre-i sala gâibe külliyatın etemmedir. Zîrâ ki hemîşe nüfûs mahsûs ile me’nûsdur mev’ûd olan sevâbın zamânı bâid ve gözden gâyibdir. Eğer nüfûsu terğib eder nesne ol me’sse tâ’ata münbâis ve ‘ibâdete müncezib olmak muhâldir. Pes imdi lâzım oldu ki avâyık mukâbelesinde murğib ve muhârrik zikir oluna ve zahmete göre râhat-ı fikir oluna. Öyle olsa bunun murğibi ve muhârriki Hak Te‘âlâ Hazretlerinin rahmetin vüs’atı ricâsıdır ve dahi [67-a] kesret-i mesûbât ve rif’at-i derecât ve neyl-i kerâmât-ı bî-nihâyât mülâhazasıdır. Nitekim ba’zı azîzlerden rahimehumullah rivâyetdir ki; İnsanda melek olmak ta’am iştihasın kat’eder ve havf ve haşyet ma’siyetden men’eder ve ricâ afvi mağfîret tâ’ata rağbet verür ve zikir-i mevt dünyâdan rehbet verir.

İkinci emr oldur ki insan ricâ-i niam-i cennet için mihnet ve şiddete tahammül kılur Zîrâ ki şol kimesne ki mükellifinin kadir ve kıymetini bilür ve celîlü’ş-şan idüğün bilür idrâk eder. Anın tahsîlinde makdûrun sarf eder. Mülkünü bezleder ve cemî’-i şedâyidine tahammül eder. Zîrâ ki cefası mukâbelesinde vefâ ve zahmetine göre lezzet ve sefa mulâhaza kılur. Görmez misin ki asel iştiha edenler arı sokduğundan üşenmezler ve tam-ı ücret eden hamallar ihmâl-ı sıkâl götürmekden kaçmazlar ve dahi gallat-ı hubûbât harisi olanlar yer yırtmak müstesna ihtiyâr ederler. İmdi âbidler ve zâhidler dahi itâbın korku ve kusûrun ve riyâzın ve hiyâzın ve türlü türlü ni‘metlerin ve lezzetlerin ve ta’am ve şarâbın ve hilyesin husûsen Hak Te‘âlâ Hazretlerinin rızâsın ve likâsın zikir ve fikir idüp bu dünyâyı bî bekânın ma’îşetini lezzetini terk ederler ve mihnet ve şiddetine sabr kılırlar. Nitekim hikâyât olunur Süfyân-ı Sevrî rahimehullahu aleyh Hazretlerinin ictihâdını ve havf ve haysiyetini ve cehennem anladıkda ıztırab ve iltihâbı görüb dediler ki “Ya üstad bu ictihâdı bir mikdâr ihtisar idüp nefisine bu kadar ta’b vermesin câiz değil midir? Yine inşaallah murâdınız fevt olmaz idi dediler. Cevâb buyurur diler ki; İctihâdının

sebebi oldur ki rivâyet olunur ki ehl-i cennet ayş ve işret eder iken pürnûr zâhir olup sekri cenneti münevver kılur. Ehl-i cennet kıbel-i Rahmân'dan geldi sunup secdeye varırlar nida gelür ki ba şükriyezdân getürün ki bu siz zan etdüğünüz nûr değildir. Bir cariyenin nûrudur ki zevcinin yüzüne bakup tebessüm eyledi dediler ve dahi bilgilki 'ibâdet emrinin tedâbiri iki emir üzerinedir. Biri tâ'atı irtikâb ve biri ma'siyetden ictinâb etmektir. Nefs-i emmarenin hod-ı irtikâbına terğib ve ictinâba terhib olmasına irtikâb eylemez. Nitekim bir merkeb lecüc olsa önünden yürürler ve ardından kamçı ile döğerler. Şöyle ki balçıka düşse karşusundan arpa gösterüb ve ardından kamçı ile urup ve iki yandan muâvenet ederler türlü türlü hilelerle **[67-b]** ol vartadan halâs kılur ve dahi bir oğlan yavuz olup mekteb-i hâneye varmasa ânı muallim ile korkudurlar ve fevâkihe ve helva ile eyledürler. İmdi bu nefis-i emmâre dahi dünyâ sahrâsında bir vahşi ve serkeş merkebidir. Havf anın kamçısıdır ve siz ve ricâ anın arpasıdır ve yed-i bahşidir ve dahi hevâsına meyyal ve sefâsına seyyâl ve Hakka muânid oğlandır. Zikri naîm-i cennet ve fikri sevâb-ı tâ'at anı 'ibâdet-i mekteb hânesine terğib eder ve dahi zikri câhim ve hamîm ve fikri azâb-ı elîm anı tahvif ve terhib eder. Bu takdîrce 'ibâdete ve riyâzete tâlib olan âbidlere lâzımdır ki nefislerini licam-ı ricâ ile kâıd ve savt-ı havf ile sâyık olalar ve illâ serkeşlik idüp kat'ı menâzil ve tayy-ı merâhil etmezler. Bu ecildendir ki Hazret-i Yezdân-ı Hakîm Kitâb-ı Kerîm'de va'ad ve va'idlerini eblağ-ı vecih üzere irâd eyledi. Sevâb-ı azîm bir mertebede vasıf eyledi ki işidenlerin ihtiyârı kalmayup cûş ve huruş iderler ve ikâb-ı elemîni dahi bir keyfiyet ile zikir eyledi ki istimâ' edenlerin zehresi çak olur. Pes imdi ma'lûm oldu ki tahsîl-i metâlib ve tekmîl-i meârib terğib ve terhibden özüne nesne ile müyesser olmaz. Eğer su'âl olunsu ki havf ve ricânın hakîkatlarını ve ahkâm ve aksâmlarını ve bunların ezdâdlarını beyân eyle. Tâ ki bunlardan bize intifa' etmek müyesser ola. Cevâb verürüz ki ulemâ-i âhiret katında havf ve ricâ iki hâtıradan ibâretidir. Makdûr-ı insan bunların mukaddemleridir. Kendüler değildir. İmdi bilgilki havf mülâhaza-i mekrûhdan hâsıl olur bir hâletdir ki ana ra'det dirler. Eğer ol mülâhazasında heybet ve siyâset fikriyle hâsıl olursa ana haşyet derler ve havfın zıddı cür'etdir ve ba'zıları havfın zıddına emn derler. Cür'ete emn lâzım olduğu ecilden. Nitekim filan hâin ve filan emîndir derler ve dahi havfın dört mukaddimesi vardır. Evvelki zünûb-i sâbıka ve hüsama ve sârif-i zikir eylemektir. Ol ukûbe-i şedîde-i fikir eylemektir. İkinci kendinin Âdem-i tâkatını mülâhaza eylemektir. Üçüncü Hak Te'âlâ'nın sana azâb-ı elîm etmeğe kemâl-ı kudretini ve sende cemâl-ı halâs olduğunu idrâk eylemektir. Ammâ ricâ Hazret-i Hakk'ın fazlını ve keremîni ve rahmetini vüs'atını bilmekten hâsıl olur. İnşirah-ı sudûr ve ibtihac ve surûrdur. Bu dahi a'mâl-i kulûbdandır ve mukaddimesi makdûrdur kendi makdûr

değildir. **[68-a]** Ve bir recâ dahi vardır ki olan makdûr beşerdir ol Hak Te‘âlâ’nın fazıl ve ihsânını ve vüs‘at-ı rahmetini almakdan hâsıl olur. Ferah ve şâdıdır. Ba‘zıları muhâtaranın şart-ı istisna ile vâki’ olan îrâdetine ricâ derler. Ba‘zılar katında ricâ zikr-i rahmetdir. Lâkin bu kitâbda mu‘teber olan evvelkisidir. Alâ hasabı’l-istidrâc ve’l-ibtihac derecâtın zıddı ye’sdir ve ye’sin ma’nâsı Hak Te‘âlâ’nın fazlı ve keremi ve rahmeti fevt olduğunu fikir etmekden hâdis olur bir hâletdir ve bu vechile ye’s etmek mahzan ma’siyetdir ve harâmdır müeddası küfürdür. Ammâ ricâda bir nice tafsîli vardır. Anı beyân edelîm inşaallahu Te‘âlâ el-Kerîm misluhu Hak Te‘âlâ kullarına edeceği fazîlete ve keremîne ve kemâl-ı rahmetine i’tikâd eyledikten sonra sana be’s hücûm idüp def’ine kâdir olmanın evvel derecede ricâ farz olur. Sâir zamânda nâfiledir ve ricânın mukaddimesi dördtür. Biri Hak Te‘âlâ’nın senin üzerine istemedin ve kimse şefaât kılmadın. Vârid olan ni‘metlerini fikir eylemekdir ve biri anın fazl-ı azîmini ve kerem-i amîmini amel-i kalîl ile sevâb-ı kesîr va’d kıldığını ve isti’dadın ve istihkâkın yoğiken dünyâda ve ukbâda kerâmetler verdüğünü zikir eylemekdir. Ve biri emr-i dinde sana hidâyet idüp ilim ve ma’rifet ve hizmete liyâkat nasîb idüp eyledüğünü mülâhaza kılmaktır ve biri Hazret-i Hak Celle ve Alânın rahmeti gazâbı üzere sâbık olduğunu ve Rahmân ve Rahim ve Cevâd ve Kerîm idüğünü ve ibâd-ı mü’minine atuf ve muhlisine rauf idüğünü bilmektir. Kaçanki bu iki nev’i üzerine muvazâbet kılsan havf ve recayı yakîn üzere istikmal idüp sahrâyı ceberût ve meydan-ı melekûtda tâir ve sâir olmağa ikbal edersin, bi-‘avnilâhi te‘âlâ ve fadlihî ve mennihî.

[Fasl]

Sâlik-i sebîl-i ‘ibâdet ve tarîk-i hâb-ı riyâzet olanlara vâcibdir ki bu akabe-i vak’atü’l-mesâliki ve varta-i hâtıratü’l-mehâliki ihtiyât-ı tam ve teharruz-ı tamam birle kat’ idüp riâyetinde ihtimâm ve şedâyidine iltizâm etdiler. Zîrâ ki bu tarîk-i dakik muvassıl iki sebîl mudıllı muhil ortasındadır ki biri emn ve birisi ye’sdir. Bu sebîleyni muhavvifeyn-i müteferrikayn ortasında minhâc-ı havf ve ricâ tarîk-i kadîm ve sırât-ı müstakîmdir bundan udûl edenler dalâlete düşerler. Eğer su’âl olunsa ki senin üzerine ricâ gâlib olursa bir derecedeki bi’l-küllîye havf senden zâ’il ola. Tarîk-i emne düşersin. **[68-b]** Eger su’âl olunsa ki ⁴¹⁸“فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْحَاسِرُونَ” Ya’nî Hak Te‘âlâ Hazreti’nin mekrinden kimesne emîn olmaz illa ziyânkârlar olur ve eğer senin üzerine havf gâlib olsa

⁴¹⁸ el-A’râf, 7/99.

bir mertebeyeki ümidin bi'l-küllîye kat'olunsa tarîk-i ye'se düşersin. ⁴¹⁹ لَا يَنَاسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا ” Ya'nî Allahu Te'âlâ'nın râhatından ve rahmetinden me'yûs olmaz illa kâfirler olur. Kaçan havf ve ricâ sebebi ile sülûk eylesen tarîk-i adli müstakîme zâhib olursun. Bu sebîle sâlik olan evliyâyâ ve esfiya-i Hak Te'âlâ Hazretleri vasf idüp buyurur ki; ⁴²⁰ إِنَّهُمْ ” Ya'nî âyet-i sâbıkada zikir olan mü'minler hayrâta müsâreat ederler ve havf ve ricâ birle duâ ederler ve bizden haşyet ederler. Bu takdîrce senin için üç tarîk zâhir olur ikisi şeytânî ve birisi rahmânî. Tarîk-i şeytânî emn ve cür'etdir ve ye's kunuttur. Tarîk-i rahmânî bu iki tarîk ortasında vâki' olan havf ve recâdır. İmdi şöyle ki bu sırât-ı müstakîmden yemînine ve şimâline bir kadem mâil olsan tehlikeye düşersin ve dahi ma'lûm olsun ki bu tarîk-i mühlikenin memerrî ve dâ'îleri katı çokdur ve iniş ve yokuş yokdur. Sülûku âsândır. Tarîk-i müstakîm gibi dakîk ve sa'b değildir. Zîrâ ki kaçan emn cânibine nazar kılsın. Hak Te'âlâ'nın rahmetinin vûs'atı ve fazlının kesreti vücûdunun vefreti bir mertebede görürsün ki mecmu'u efrâd-ı âlem anın envâi türlü ni'metleriyle muğtenimdir. Bu takdîrce senden havf-ı bi'l-küllîye zâ'il olup keremîne ittikal ve rahmetine i'timâd idüp mağrûr olursun ve kaçanki cânib-i havfe nazar kılsan Hazret-i hak Celle ve alânın celâli yüzünden siyâsetini ve heybetini ve âlemde istiğnâsını ve enbiyâ ve evliyâsına dikkatini ve münâkaşasını görürsün. Bi'l-küllîye ümidini kat'idüp rahmetinden me'yûs olursun. İmdi vâcibdir ki mutlak bir cânibe meyil idüp helâk olmaktan hazer edesin. Meselâ azâb ve ikâbdan kat-ı nazar vus'at-ı rahmete şol kader teveccüh etmeyesin ki varta-i emne düşesin ve dahi afvu ma'rifetden kat-ı nazar ibâd üzerine olan münâkaşaya ve muhabbete ve heybete ol kadar gitmeyesin ki girdab-ı ye'se düşesin. Belki iki cânibden bile hissedâr olup tarîk-i adli ihtiyâr edesin. Zîrâ ki **[69-a]** tarîk-i ricâyı sırf ale'l-infîrâd ve eğerçi vasi' ve kat'i âsândır. Lâkin müeddası emn-i hasâretidir ve dahi tarîk-i havf basit eğerçi arızdır ve kat'ında suûbet yokdur. Lâkin muntehâsı ye's ve dalâletdir. Ammâ tarîk-i adl-i müstakîm eğerçi rakîk ve kat'i şedîddir. Lâkin sübûl-i selîm ve minhâc-ı müstakîm ve sediddir. Lâkin müeddasının âhir derecesi gufrân ve ihsân ve evsatı hûr ve gılman ve mertebe-i a'lâsı Rıdvân rahmân ve likâ-i melek-i müsteandır. Nitekim Hak Te'âlâ naîmi mukim beyân eyledikten sonra ve ⁴²¹ وَرَضَوْنَ مِنَ اللَّهِ ”

⁴¹⁹ Yûsuf, 12/87.

⁴²⁰ el-Enbiyâ, 21/90.

⁴²¹ et-Tevbe, 9/72.

فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ ۚ ۴۲۳” diyü buyurur ve dahi ۴۲۲ ”يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا“ ۴۲۲ diyü buyurur. Ya’nî mü’minler işledikleri amelden bedel gözlere nûr ve gönüllere sürûr verecek nesneler saklamışdır ve dahi belki semtde fâtir ve amelde kâsır olan nefs-i emmâreyi muhtâle kendü matbu‘undan içtinâb idüp a’mâli sikâl iktisâbını irtikâb etmez. Mademki bu usûl-i selâsenin husûlunda ihtimâm-ı tâm idüp efkâr ve ezkârını tekrâr be tekrâr itmâm eyleye.

[Asl-ı Evvel]

Âyeti terğib ve terhib zikridir. Asl-ı sâni Allahu Te‘âlâ’nın mesûbâtına ve esnâf-ı ukûbâtına kemâl-ı kudretini zikir eylemekdir. Asl-ı sâlis yevmi miadda ef’âl-i ibâde olunan cezânın mülâhazasıdır. Bunların tahsîlinde suhuf-i kesîre tefahhusuna ihtiyâc-ı tam vardır. Bu kitâbda matlûba mühim ve maksûda lâzım olacak mikdârı ile kifâyet olundu. Asl-ı evvel Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı mutlak terğib ve terhib ve tahvif bâbında vâki’ olan ayâtı zikir eder. Ayât-ı ricâ bunlardır zikir olunur kavluhu Te‘âlâ ۴۲۴ ”لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ ۴۲۴“ Ya’nî Hak Te‘âlâ Hazretlerinin rahmetinden ümidünüzü kesmen ki diledüğü kişinin günâhının cemî’isin bağışlar ve dahi buyurur ki; ۴۲۵ ”وَمَنْ يَغْفِرِ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ“ Ya’nî Hak Te‘âlâ Hazretinden gayri günâh bağışlayıcı yokdur ve dahi buyurur ki; ۴۲۶ ”غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ ۴۲۶“ Ya’nî Allâhu Te‘âlâ Hazreti günâhı bağışlayıcı ve tevbe kabûl edicidir ve dahi buyurur ki; ۴۲۷ ”وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ“ Ya’nî Rabbiniz şol Allah’dır ki kullarından tevbe kabûl eder ve seyyiatını afv eder ve dahi buyurur ki; ۴۲۸ ”كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ ۴۲۸“ Ya’nî Rabbiniz fazlı ve keremi ile size rahmet kılmağı kendü üzerine vâcib kıldı ve dahi buyurur ki; ۴۲۹ ”وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ“ Ya’nî benim rahmetim cemî’-i eşyâyı amade

۴۲۲ es-Secde, 32/16.

۴۲۳ es-Secde, 32/17.

۴۲۴ ez-Zümer, 39/53.

۴۲۵ Âl-i İmrân, 3/135.

۴۲۶ el-Mü’min, 40/3.

۴۲۷ eş-Şûrâ, 42/25.

۴۲۸ el-En’âm, 6/54.

۴۲۹ el-A’râf, 7/156.

kılmışdır ve dahi buyurur ki; [69-b] ⁴³⁰”إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ” Ya’nî tahkîk Hak Te’âlâ Hazretinin kullarına rahmetini ve ra’feti olmuşdur ve dahi buyurur; ⁴³¹”وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا” Ya’nî Hazret-i Hak Celle ve Alâ mü’minleri esirgeyicidir. Bu zikir olan âyât ricâdır. Ammâ ayât-ı havf bunlardır ki zikir olunur. Kavluhû Te’âlâ; ⁴³²”يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ” Ya’nî kullarım benden korkun ve dahi buyurur ki; ⁴³³”أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ” Ya’nî şöyle mi sanûrsınız ki abes halk olduğunuz bize yine gelmeyesiz ve dahi buyurur ki; ⁴³⁴”أَتَحْسَبُ الْإِنْسَانَ أَذًا” Ya’nî insan şöyle mi sanûrki anı mühmil koya hizmet buyurmayadır ve dahi buyurur ki; ⁴³⁵”مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ” Ya’nî yaramazlık işleyen cezâ olunur ve dahi buyurur ki; ⁴³⁶”وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا” Ya’nî Hak Te’âlâ’dan gayri veli ve nâsir bulunmaz ve dahi buyurur; ⁴³⁷”وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا” Ya’nî bunlar şöyle sanûrlarki gökcek iş işlerler ve dahi buyurur ki; ⁴³⁸”فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا” Ya’nî anların amelini dağılmış gubâr gibi kıldık abes eyledik.

Ammâ havf ile ricâyı cami’ olan âyet-i kerîme bunlardır ki zikir olunur kavluhu Te’âlâ; ⁴³⁹”يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفْرَ وَالْكَافِرِينَ وَالْأَغْلُوَابَ إِنَّهُمْ كَانُوا الْأَعْيُنَ” Ya’nî ya Muhammed haber ver kullarıma ki tahkîk günâhlar afv edici vaziyetler esirgeyici benden gayri kimse değildir ve dahi azâb-ı elîm benim azâbımdır gayri değildir. Âyet-i rahmet ile emîn gelsün diyü âyet-i azâb ile akabledi. Andan sonra zi’t-tûli ye’si küllî hâsıl olmasın diyü, zîrâ ki zi’t-tûl demek zi’n-ni‘met demektir ve dahi buyurur; ⁴⁴¹”وَيُخَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ” dedikten sonra “وَاللَّهُ رُؤُوفٌ

⁴³⁰ el-Bakara, 2/143.

⁴³¹ el-Ahzâb, 33/43.

⁴³² ez-Zümer, 39/16.

⁴³³ el-Mü’minûn, 23/115.

⁴³⁴ el-Kiyâme, 75/36.

⁴³⁵ en-Nisâ, 4/123.

⁴³⁶ el-Ahzâb, 33/17.

⁴³⁷ el-Kehf, 18/104.

⁴³⁸ el-Furkân, 25/23.

⁴³⁹ el-Hicr, 15/49.

⁴⁴⁰ el-Hicr, 15/50.

⁴⁴¹ Âl-i İmrân, 3/30.

442 didi, tâ ki me'yûs olmasunlar diyü; 443 ”مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ” diyü buyurdu haşyet-i rahmân ile mukayyed kıldı. Cebbâr ile Kahhâr ile mukayyed kılmağı kâhîr lûtfuna mukârin idüğün iş'ar eyledi ve dahi 444 ”مَا عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ” diyüp gazâb hininde keremîne iş'ar eyledi. Bu cümleden murâd halkı tahfîdîr. Bir vechile ki kalbleri biri uğurdan ürküb kat'-ı ümid etmeyeler. Nitekim ederler; Emr-i kerîmden korkmaz mısın ve vâlid-i müşfikden havf etmez misin? İmdi şol kimesne ki bu ayât-ı beyyinatı teemmül ve tefekkür ede. Hazret-i Celîl ve Cebbârın kahrından emîn olmaz ve dahi Cevâd Kerîm olduğu ecilden lûtfinden me'yûs olmaz. من عذابه والراجين من ثوابه بحرمة [70-a] جعلنا الله وإياكم من المتدبرين في آياته والمتفكرين في مصنوعاته والخائفين سيد المرسلين والحمد لله رب العالمين

[Asl-ı Sâni]

Hak Te'âlâ'nın ibâdı ile olan muâmelesin beyân eder. Zikir olunur. Ammâ cânib-i havfda olan muâmelesi budur ki Hak Te'âlâ Hazretine iblîs seksen bin yıl 'ibâdet eyledi. Rivâyet olunur ki yeryüzünde bir Âdem yer yokdur ki şeytân anda secde kılmamış ola. Andan sonra bir kere bu bir buyruk mıydı dergâhdan sürülüb bunca yıllık 'ibâdeti yüzüne uruldu. Merdûd idi ve matrûd-ı sermedî oldu. Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki bir gün Cibrîl 'aleyhisselâm gördüm, Ka'be'nin astarına yapışmış tazarru' ve zârî kılur, eyder ki “Yâ Rabbi, benim ismimi ve cismimi tebdîl ve tağyîr eyleme” Ve dahi Âdem Nebî 'aleyhisselâm “kendü kudret-i eli ile halk eyledi ve nefhi rûh idüp sağım” didi ve melâike seni ana secde etdirüb omuzlarında götürdüm cennete idhal eyledi kendü civârında bisât-ı inbisât üzere nice zamân kâmuran oldu. Âhar icâzesiz bir dâne buğdayı yedüğü için nida geldi ki bana âsi olan civârımda durmasın ve dahi evvela tahtını götüren melâikeye emir eyledi ki zecr idüp cennetden çıkaralar. Bir asumândan bir asumâna varınca tâ yere ininceye değin sürdüler. Rivâyet olunur ki iki yüz yıl ağlayup bela ve mihnetler çekdi ki andan tevbesini kabûl etdi ve oğlanları kıyâmete değin bu mihnet içinde kaldılar. Andan sonra Nûh 'aleyhisselâm şeyhu'l-mürselîn iken ve nice yıllar din yolunda mihnet ve meşekkat çekmiş iken bir kere nâ müveccih söz söyledüğü için Hak Te'âlâ ana nida kılup dedi ki; 445 ”فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعْطُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ” Ya'nî bilmedüğün nesnei benden taleb eyleme. Sana nasîhat ederin ki câhillerden olmayasın dedi. Sebebi bu idi ki

442 Âl-i İmrân, 3/30.

443 Kaf, 50/33.

444 el-İnfîtâr, 82/6.

445 Hûd, 11/46.

Derkenâr: Nuh Aleyhisselâm gemiye girmeye emrolundukda bir oğlu gemiye bile girmeyüp suya ğark oldu. Nûh ‘aleyhisselâm dahi Hak Te‘âlâya tezerru’ eyleyüp dedi ki; “Yâ Rabbi, ehlim ile halâs olmağa va‘d kılmış idin, oğlum halâs olmayup ğark oldu didikde Hazret-i Hak celle ve ‘alâ buyurdu ki “Oğlun ehlinden deĝildür ki anın ‘amel-i sâlihi yok idi bilmedüğün nesneyi benden su‘âl eyleme. Rivâyetdir ki bu itâbdan sonra Nuh aleyhisselâm kırk yıl semâdan bana başkaldurup bakmadı utandıĝından. Andan sonra İbrahim Aleyhisselâm Halîlu’r-Rahmân iken hatâen bir kere ümmetinin helâkin istediğü için nice rüzgâr tazarru’ ve zari kılup eyderdi ki; ⁴⁴⁶”والذي أطمع أن يغفر لي خطيئتي يوم الدين“ [70-b] Hattâ rivâyetdir ki bir gün ifrat ile ağladı. Hazret-i Hak Cibrili gönderdi ki “Ya İbrahim hiç gördüğün varmı ki dost dostuna naz ile azâb eyleye. Cevâb verdüğü ya Cebrail hatâmı anduğum vakt anın dostluğunu unudurum. Andan sonra Musa bin İmran aleyhisselâm bir kişi hiddet ile urup öldürdügü için korkusundan tazarru’ ve istiğfâr ve zârî kılup ederdi ki; ⁴⁴⁷”رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي“ andan sonra Bel’am Ba’ura bir derecede idi ki kaçan, nazar eylese arşı görürdü. Anın hakkında Hak Te‘âlâ buyurur ki; ⁴⁴⁸”وَإِثْلَ عَلَيْهِمْ نَبَأُ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ“ ⁴⁴⁸”وَالَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ“ Ya’nî Ya Muhammed kavline haber ver şol kimesneki ana âyetimizi bildirün âyetden münselih olup şeytâna ittiba’ eyleyüp azgunlardan oldu. Ma’rifetde mertebe-i ulyaya varmış iken dünyâyâ mâil olup Hak Te‘âlâ Hazretinin Nebîsinden birine hizmet eylemedi. Ol ecilden ma’rifeti selb edilüb kelb-i metrûd gibi kapusundan tard eyledi. Hikâyetdir ki Bel’am Ba’ura şol derecede idi ki kürseye çıkup halka nasîhat idüp ma’rifet söyler iken meclisinde on iki bin davetli kâtib hâzır olup bunun lisânından câri olan hikmeti ve ma’rifeti yazarlar idi. Âhirü’l-emr şöyle oldu ki bir kitâb tasnîf idüp ol kitâb içinde Sâni‘-i âleme inkâr eyledi, ne‘uzu billâhi min suhtihî ve hızlânihî. İmdi bu dünyâyı bî-fânin şumlıĝına nazar eyledi ulemâ-i sâhib-i ma’rifet muhabbet-i dünyâ sebebi ile ne vechile tarîk-i müstakîmden çıkup şeytân-ı lâine tâbî olur. Andan sonra Davut Nebî aleyhisselâm Allâhu Te‘âlâ Hazretinin halifesi iken bir kere günâh işleyüp şol kadar ağladı ki gözleri yaşından otlar bitti. Âhar dediki ilahi benim tazarru’ ve gözlerimin yaşına nazar etmez misin inâyetinle rahmet etmez misin? Hak Te‘âlâ Hazretinden cevâb geldi ki “Ya Dâvud günâh etdiĝin unuttun bana gözyaşın arz edersin. Rivâyetdir ki kırk gün tevbesi kabûl olmadı. Bir rivâyetde kırk yıl tevbesi kabûl

⁴⁴⁶ eş-Şuarâ, 26/82.

⁴⁴⁷ el-Kasas, 28/16.

⁴⁴⁸ el-A’râf, 7/135.

olmadı ve andan sonra Yunus Aleyhisselâm bir günâh işledüğü için Hazret-i Hak Celle ve alâ anı deryâda balık karnında kırk gün habs eyledi Yunus Nebî aleyhisselâm balık karnında iken; ⁴⁴⁹“لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ” dir idi. Melâ’ike anın avazını işidüp dirler ki Yâ Rabbi bir hazîn âvâz işidiriz sana tesbîh ider. **[71-a]** Lâkin kindalığın bilmeziz. Hak Te‘âlâ Hazreti buyurdu ki; Kulûm Yunusdur deryâ içinde balık karnında bana tazarru‘ idüp benden ‘inâyet ve rahmet umar dedi. Bu sözü melâike işidecek şefâ‘at idüp tazarru‘ eylediler ki Yâ Rabbi Yunus kuluna inâyet eyle ol vartadan halâs eyle pes Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak bunların şefaatinı kabûl idüp Yunus Peygamberi habîsden halâs eyledi. Lâkin ismini tağyîr idüp zindana mensûb kılup zünnûn dedi ve dahi buyurdu ki; ⁴⁵⁰“قُلْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَجِيبِينَ لَلْكَلِّ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ” Ya‘nî Yunus balık karnında eğer bizi tesbih ve takdis etmese kıyâmete değin balık karnında kalurdu ve dahi Hak Te‘âlâ Yunus’a verdüğü ni‘mete minnet idüp buyurdu ki; ⁴⁵¹“لَوْلَا أَنْ تَدَارَكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ” Ya‘nî Yunus eğer bizim ni‘metimiz ve keremimiz yetişmese bu hali yere atılır idi. Bizim hüsn-i tedbîrimiz ile kabak gölgesinde terbiyet bulmayıb şöyle kalur idi. Keremimizden ve rahmetimizden baîd olurdu. Andan sonra seyyidü’l-mürselîn ve hâtemü’n-nebîyyin salavâtullâhi aleyh ve alâ cemî’i’l-enbiyâ’i ecma’in. Eşref-i mahlûkât ve Ekrem-i mümkinât iken Hak Subhânehû ve Te‘âlâ âna buyurdu ki; ⁴⁵²“فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ” Ya‘nî Ya Muhammed me’mûr olduğun umûr üzerine müstakîm ol ve dahi şirkden ve küfürden tâib olanlar senin ile müstakîm olsunlar. Haddinizden tecâvüz eylemek Hazret-i Hak sizin ne işledüğünüzü ne idüb eyledüğünüzü bilür ve görür. Bu âyet-i kerîme nâzil olduktan sonra Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurdu ki dâima; ⁴⁵³“شَهِدْتُ هُوَ” Ya‘nî Hûd suresinde فَاسْتَقِمْ âyet-i kerîmesi ve bunun emsâli tehdîd âyetler beni pir eyledi ve Hak Te‘âlâ Hazreti Seyyidü’l-mürselîne gufrâniyle imtisâlen edinceye değin ⁴⁵⁴“وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ” ve dahi ⁴⁵⁵“لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ” dir idi. Andan sonra

⁴⁴⁹ el-Enbiyâ, 21/87.

⁴⁵⁰ es-Saffât, 37/143.

⁴⁵¹ el-Kalem, 68/49.

⁴⁵² Hûd, 11/112.

⁴⁵³ Tirmizî, **Tefsiru'l-Kur'an**, 56; İbn Ebî Şeybe, VI, 152; Ebû Nuaym, IV, 350; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, II, 221.

⁴⁵⁴ el-İnşirâh, 94/2-3.

⁴⁵⁵ el-Fetih, 48/2.

”مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأْخُذُ“ didi. Rivâyetdir ki bu âyet-i kerîme nâzil oldukda Hazret-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem şol kader namâz kılur idi ki mübârek kademi zahmet ederdi derler idi ki “Ya Resûlallah senin hod geçmiş gelecek günâhın yarlıganmışdır bu kadar zahmet çeküb neydersin” dirler idi. Cevâb verüb ederdi ki “Ben ne vecih ile abdi şâkir olmayan ki [71-b] Hak Te‘âlâ Hazretleri bana bu kadri ni‘met ve rahmet verdi. Kavluhu aleyhisselâm; ⁴⁵⁶”أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا“ eyder iken ⁴⁵⁷”لَوْ أَنِّي وَعِيسَى أَوْ هَذَا بِمَا كَسَبَتْ هَتَانِ لَعَذَّبْنِي عَذَابًا لَمْ يَعْذِبْهُ أَحَدًا“ ⁴⁵⁸”إِلَّا أَنْ تَعَمَّدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ“ Bunun ma‘nâsı sâbıkda beyân olunmuşdur ve dahi gecelerde namâz kılardı ve ağlayup eyderdi ki; ⁴⁵⁹”أَعُوذُ بِغُفْوِكَ مِنْ عِقَابِكَ وَبِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ لَا أَحْصِي ثَنَاءً“ Ya‘nî ‘ikâbından ‘afvına sığınûrum ve ğazâbından rızâna sığınûrum ve senden sana sığınûrum ben sana senâ edemezim sen kendü nefesine senâ kılduğun gibi. Andan sonra ashâb-ı güzîn-i kirâm imâm ve muktedâyı ehl-i İslam iken ve bunların zamânı eşref-i zamân ve efdal-i deverân iken bunlardan nev’i mine’l-mezâhi zâhir olduğı zamânda; ⁴⁶⁰”أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ“ âyeti nâzil olduğı, ya‘nî mü‘minler için yakîn olmadı mı gönüllerine Hak Te‘âlâ Hazretlerinin zikri sebebi ile havf ve haşyet gele ve dahi Ümmet-i Muhammed hayr iken ve ‘adâlet ile sıfâtlanmış iken bunların için hudûd-i mehîbe ve siyâset-i azîme vaz eyledi. Ya‘nî ba‘zı ‘azîzler eyderler ki “şol padişâhın azâbından emîn olman ki on dirhem mal serîka kılmak ile sağ elinizi kesmek emir eyledi ahsen-i uzvunuzdur.

Ammâ cânib-i ricâda olan muâmele; Budur ki Hazret-i Hakk’ın rahmeti deryâsı bir derecede azîmdir ki cümle âlemîn günâhına bir katresi kifâyet eder. Görmez misin ki bir kişinin yetmiş yıl ömrü küfür üzerine geçse sonra dönüp îmânâ gelse Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ ol kişinin cümle günâhlarını afv eder buyurur ki; ⁴⁶¹”قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ

⁴⁵⁶ Buhârî, **Rikâk**, 20; Müslim, **Sıfatu'l Kıyâme**, 79, 80, 81; Tirmizî, **Salât**, 187; Nesâî, **Kıyamu'l-Leyl**, 17; İbn Mâce, **Ikâmu's-Salât**, 200.

⁴⁵⁷ İbn Mübârek, s. 506; İbn Hanbel, **Müsned**, XV, 517; İbn Hibbân, II, 60; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, VI, 332; Ebû Nuaym, VIII, 379.

⁴⁵⁸ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

⁴⁵⁹ Nesâî, **İstiâze**, 53; Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ezdî Hacrî Mısırî Tahâvî, **Şerhu Meânî'l-Âsâr**, (thk. Muhammed Seyyid Cadelhak, Muhammed Zührî en-Neccâr), Alemu'l-Kütüb, 1994, I, 234; Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, V, 363.

⁴⁶⁰ el-Hadîd, 57/16.

⁴⁶¹ el-Enfâl, 9/38.

”سَلَفَ” Nitekim sehare-i Firavun kâfirler idi. Musa aleyhisselâm Hazretine kâhir etmek niyyetine cem olup Firavunun izzetine yemîn eylediler ki düşmana kahr edeler. Andan sonra Allâhu Te‘âlâ Hazretinin kudret-i bâhiresin gördüler bir uğurdan cân-ı gönülden ⁴⁶²”أَمَّا رَبِّ الْعَالَمِينَ” dediler artık amel işlemediler. Bunların Hak Te‘âlâ Hazreti tevbelerin kabûl idüp günâhlarını bağışladı. Ve bunları ru‘ûs-ı şuhedâ kıldı ebede’l-âbidîn naîm içinde mukim eyledi. İmdi gönülden bu kelîme-i telaffuz edenlerin bunca yıllık küfür ve inadların ve dalâletlerin afv idüp bunca kerâmetler ve saâdetler veren Elhamu’r-Râhimîn ömrünü tâ‘at ve zikr-i tevhîd ile geçüren mü‘minleri niye mahrûm eyleye. Hâşâ fe hâşâ. Belki ‘afv idüp [72-a] merhûm eyleye ve dahi ashâb-ı kehf hikâyetini işidmedin mi ki ömürlerini küfür ve dalâlet üzerine geçirdikten sonra imanâ gelüp; ⁴⁶³”رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” deyûb mağaraya girdiler. Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ Hazretine iltica eylediler. Ol mağara içinde müddet-i medîde ve ‘ahd-i bâ‘ide uyhuda yatdıklarında Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak anları muazzez ve mükerrerem kılup bedenlerine hazer gelmesun diyü sağdan sola ve soldan sağa taklib ederdi. Nitekim buyurur; ⁴⁶⁴”وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ” ve dahi bunları muhterem ve muhteşem kılup libâs-ı mehâbet ve kisvet-i şecâ‘at ile müşerref ve mükerrerem kıldı. Nitekim buyurur; ⁴⁶⁵”لَوْ اِطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُغْبًا” Ya‘nî eğer anları gördün heybetlerinden döner kaçır idin korku ile gönlün dolar idi ve dahi bunların kelbini kitâb-ı azîzinde ve kelâm-ı şerîfnde zikir eyledi ve mağarada bunların ile bile saklandı ve âhirette cennete bilice girse gerek. Hazret-i Hak Celle ve Alâ iş bu birkaç adım bunların ile bile yürüdüğü için. İmdi şol Rahmân ve Rahîm Zu’l fadli’l-Azîm ki bir kelbine bir nice kadem bile adım idüp uyuduğu için şol kadem ile ki birkaç gün Hazret-i Hakk’ı bilüb tevhîd etdiler. Artık ‘ibâdet etmediler idi. Bunlara böyle izzet edecek şol mü‘minler ki leyl-i nehâr nihan-ı aşîkar hürmet idüp yirmi dört sâatda seksen kere huzûrunda secde ederler. Bunun üzerine ki bin yıl ömürleri olsa anın hizmetinden hâşâ ki yüz döndereler bunun gibi mü‘minler ol Ekremü’l-Ekremi Hazretlerinin rahmetinden niye mahrûm kılalar ve dahi işidmedin mi ki İbrahim Peygamber aleyhisselâm muâtib oldu mücrimlere helâk eyle duâ kılduğu için ve dahi Kârûn hakkında Musa aleyhisselâm itâb idüp dedi ki; Ya Musa Karun senden istediği zamânda ne için merhamet eylemedün? ‘İzzetim hakkı

⁴⁶² el-Â‘râf, 7/121.

⁴⁶³ es-Saffât, 37/5.

⁴⁶⁴ el-Kehf, 18/18.

⁴⁶⁵ el-Kehf, 18/18.

içün eğer benden medet istese idi günâhın ‘afv idüp kendügi halâs ederdim ve dahi Yûnus Nebî ‘aleyhisselâm hazretine nice itâb eyledi şol zamânda ki balık ânı deryâ kenarına bırâkdı kudretullah ile yanında kabak bitti fi’l-hal büyüyüp üzerine gölge oldu. Birkaç günden kavak kurumağa başladı. Yunus melûl oldu Hazret-i Hak celle ve ‘alâ buyurdu ki; “Yâ Yûnus, bir kabak kurudığına melûl oldun, yüz bin kişinin üzerine ‘azâb [72-b] nâzil olduğun gördün, esirgedim azâbı üzerlerinden zâ’il eyledüm.”⁴⁶⁶ Ve dahi Hazret-i Resûlullah sallallâhu ‘aleyhi vesellem hazretine nice itâb eyledi. Şol zamânda ki Beni Şeybe kapusundan içeri girdi ve bir nice kavmi gelişür görüb buyurdu ki; ⁴⁶⁷“لم تضحكون ألا أراكم يضحكون” Ya’nî kakıyup dedi ki; Ne gülüşürsüz sizi gülüşür görmeyeyin. Çünkü hacerü’l-esved katına geldi gerü dönüb ol kavim yanına geldi. ⁴⁶⁸“جائي” Ya’nî bana ⁴⁶⁹“جبريل عليه السلام فقال يا محمد إنَّ الله تعالى يقول لك لم تقنط عبادي من رحمة ”نَبِيُّ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْعُذُّورُ الرَّحِيمُ” Cebrail geldi dedi ki; Ya Muhammed Hak Te‘âlâ buyurur ki benim kullarımın ümidin benden niçün kat’edersin bunlara haber ver ki tahkîk günâhlar setr edici ve zâifler esirgeci benim benden gayri kimesne değildür ve dahi Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur; ⁴⁷⁰“الله أرحم بعبدته المؤمن من الوالدة الرقيقة بولدها” Bunun ma’nâsı sâbıkda beyân olmuşdur ve dahi buyurur ki; ⁴⁷¹“إنَّ الله مائة رحمة فواحدة منها قسَمها بين الجنِّ والانس والبهايم فيما يتعاطفون وبها يتراحون” Ya’nî Hak Subhânehû ve Te‘âlâ Hazretinin yüz rahmeti vardır. Birini taksîm eyledi ins u can ve bahâyime birbirine anın ile şevkât ve merhamet ederler ve doksan dokuzuncu kendi için sakladı ibâdına kıyâmet gününde anların ile rahmet eyler. İmdi çünkü ol bir rahmetden mahrûm kaldın nice türlü ni‘metlere yetişdin. Evvela Âdem’den vücûda gelüb hayât buldun ve insan olup Ümmet-i Muhammed’den oldun ve ehl-i sünnet cemâatinden oldun ve dahi nice niâm-ı zâhire ve bâtına buldun. Mercudur ki yevmi âhirette ol doksan dokuz rahmetden ed’af-ı müda’af niâme müyesser ola. Zîrâ ki senin için ihsân ile ibtidâ olundu. Ümiddir ki intihâsı dahi hayır ile hâtim ola. Hazret-i Zü’l-Celâl ve’l-Kibriyâ kıbelinden mütevakki’dir ki enbiyâ

⁴⁶⁶

⁴⁶⁷ İbn Mübârek, s. 312.

⁴⁶⁸ el-Hicr, 49/15.

⁴⁶⁹ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

⁴⁷⁰ Buhârî, **Edeb**, 18; Müslim, **Tevbe**, 22.

⁴⁷¹ Buhârî, **Rikâk**, 19; Müslim, **Tevbe**, 19; İbn Mâce, **Zühd**, 35; Darimî, **Rikâk**, 64.

ve evliyâ ve server-i asfiya Muhammed Mustafa Hazretlerinin hürmetine cümlemizin âkıbetini hayır ile tamam eyleye. Âmin ya mûcibe's-sâidîn.

[Asl-ı Sâlis]

Hazret-i Hakk'ın yevmi miâtda vârid olan va'ad, vaidden beyân eder. Bunların vurûdu dört hâletde olur. Biri mevt ve biri kabir ve biri kıyâmet ve biri cennet ve cehennemdir. 'Ömer [73-a] bin 'Abdulazîz fevt olmuş gök ehline nidâ olundu. Enbiyâdan ve siddîklardan ve şuhedâdan kimesne kalmadı. Kâmusu anın salâtına geldiler. Ben dahi bile geldim namazını kıldık bu araya seni görmeğe geldim ben yine giderim seni Allah'a ısmarladım dedi ve gitdi. Birisi dahi şol kişidir ki Hişâm bin Hassân rivâyet ederdi ki; "Oğlum dahi ma'sûm iken fevt olup düşümde gördüm pîr olmuş dedim ki Ey oğul pîr olmuşsun. Cevâb verdi ki filan kişi fevt oldukda kabre götürdükleri zamânda cehennem anın üzerine beklemetib hücum eyledi. Anın sebebinden cemî'-i ehl-i kubûr pîr oldular. Neuzubillâhi min zefreti'l-cahîm ve azâbi'l-elîm.

Kıyâmet ahvâli ve iki âyet-i kerîmeden ma'lûm olur kavluhu Te'âlâ; ⁴⁷²يَوْمَ نَخْشُرُ Ya'nî şol günde ki müttakîleri padişâhdan elçi gelür gibi muazzez ve mükerrer cennete alaturuz. Mücrimleri mevki'i siyâsete altur gibi horluk ile ve darb ile cehenneme sürerüz. Bunlar sıtma dönmüş gibi ve terşi ve terşi giderler. Rivâyetdir ki kişiler vardır ki makbereden kalkıcak başı ucunda hulle ve tâc ve burak bulalar hulle ve tâcı geyib ve buraka suver olalar ve cennete gideler. Ya'nî bunları hürmet idüp cennete yayak varmağa komazlar ve dahi kişiler vardır ki kabirden kalktuğu vaktin zebânîler zincirler ve bukağılar hâzır kılup cehenneme ayağı ile yürümeğe komazlar ki yüzü üzerine sürpü sürpü eyleşürler. Neuzubillâhi min suhtihi ve gazâbihi ve dahi Hazret-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; "Kıyâmet güninde bir kavim var ki kabirden haşır olacak anları yeşil kanatlı develere bindireler kıyâmet arasatında bu develer ile cennete girürler. Melâ'ike bunları görücek birbirine sorarlar ki bunlar kimlerdir. Diyerler ki bilmeziz. Ammâ ümmet-i Muhammed'e benzerler pes melâike bu kavme karşı gelüp eyderler ki, siz kimlersiz."⁴⁷³ Bunlar eydeler ki, ümmet-i Muhammed'denüz. Melâi'keler eydeler ki, hesâb olduğumuzu diyeler ki biz hesâb görmedük. Eydeler "Ya a'mâliniz vezin olundu mu?" Bunlar eydeler ki yok. Andan melâike edeler ki; Ya kitâbınız okundu mu? Bunlar deyeler ki yok. Pes melâike bunlara ede ki gerü dönün hesâb

⁴⁷² Meryem, 19/85-86.

⁴⁷³ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

olmayınca ve kitâb okunmayınca ve amel tartılmayınca bunlara gelmeğe icâzet yokdur. Bunlar diyeler ki bize dünyâda ne verdiniz **[73-b]** ki şimdi hesâb ve kitâb istersiz. Dahi neye mâlik kıldınız ki ‘adl ve cevri sorarsız biz dâr-ı dünyâda tecerrüd üzerine Rabbımıza hizmet ve tâ‘at ederdik şimdi da‘vet eyledi biz dahi icâbet eyledik. Pes Hazret-i Mellak-i Âlemden bir nidâ gele ki Ey benim meleklerim kullarım gerçek söylerler bunlar benim muhlis kullarımdır. Mâni’ olmak katında dilerlerse varsunlar cennetimi seyran kılsunlar. İkinci âyet-i kerîme budur ki; ⁴⁷⁴”أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ“ Ya‘nî kıyâmet gününde cehenemme atılanlar mı hayırlıdır yoksa korkudan emîn olanlar mı hayırlıdır? İmdi şol tâifeki kıyâmet gününün ahvâlini ve zilletini ve şedâyidini ve mekâyidini müşâhede kılalar. Canlarına heybet ve gönüllerine haşyet ve hâtırlarına melâlet bürünmeye. Var kıyas eyle ki ol tâifenin selâmet ve saâdeti ve kerâmeti Hak Te‘âlâ katında ne derecede ve ne mertebededir? جعلنا الله وإياكم من الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون

Ammâ cennet ve cehennem ahvâli bu iki âyetden fehm olunur. Birisi budur ki Hazret-i Hak celle ve ‘alâ buyurur; ⁴⁷⁵”وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا“ Bu âyet-i kerîmenin tefsiri kitâbın evvelinde geçmiştir ve dahi; ⁴⁷⁶”رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ“ Ya‘nî diyeler ki Yâ Rabbi bizi cehennem odundan çıkar eğer bir dahi isyân edersek zâlimlerden olâruz ol vakt nice edersen azâb edesin. Hak Te‘âlâ buyurur ki bunları kelb-i matrûd gibi tard eylen söylemesünler. Rivâyetdür ki bu sözden sonra bunlar cehennem içinde kilâb gibi uluşalar ne‘ûzu billâhi’r-Ra’ûfu’r-Rahîm min ‘azâbi’l-elîm. Yahyâ bin Mu‘âz er-Râzî eyder ki; Bu iki musîbet ki biri fevt-i cinân ve biri duhûl-ı nirândır. Bunların kangısı azîmdir bilmezim. Fevt-i cennet ise ulu hasretidir. Azâb-ı cahîm ise azîm-i meşakkatdır. Bunlara kimesne tâkat getürmez ve bunlardan dahi musîbet-i uzmâ ve tâmm-i Kübrâ olur ki muhâlledün finnar olalar. Zîrâ ki musîbetin âhirinde halâs ihtimâlin olsa nefsi ana mütehammil olur.

Ammâ müebbet olsa anın hali katı müşkildir. Bundandır ki İsa aleyhisselâm eder; ⁴⁷⁷”ذَكَرَ خُلُودِ الْخَالِدِينَ يَقْطَعُ قُلُوبَ الْخَائِفِينَ“ Ya‘nî cennet ve cehennem zikri şart ve garb ehlinin kalbini kat’eder ve dahi bir gün Hasan katında hikâyet olundu ki cehennemden cümle nâsdan

⁴⁷⁴ Fussilet, 41/40.

⁴⁷⁵ el-İnsân, 76/21-22.

⁴⁷⁶ el-Mü’minûn, 23/107-108.

⁴⁷⁷

sonra çıkan bir kişidir adına Hannâd dirler. Hasan bu sözü işidüp ağladı ve eytdi ki; N’olaydı [74-a] ol Hannâd ben olaydım! Ashâbı bu sözü işidüb taaccüb etdiler. Etdi; Niçün aceblersiz? Hannâd ‘âkibet-i cehennemden çıkacağı muhakkak ve mukarrerdir bir asla râcidir ki ol asıl kişinin belini bükür, benizini sarardır, gözlerinden kanlı yaş akıdır ve yüreğini eridir, ciğerini deler. Ol zikr olunan emir kişinin âhar demîninde îmânı selb olmaktadır, ne‘ûzu billâhi’l-müste‘ân ‘an selbi’l-îmân fî âhiri’l-ahyân.

‘Ulemâ-i âhiret katında gam üç kısımdır. Birisi oldur ki kişinin tâ‘ati kabûl olmayı olmamayı mı? Birisi dahi oldur ki ma‘rifet-i îmân selb ola mı olmaya mı? Bu kısmı âhar gamların şedîdidir belki hakikatde gamın küllîsidir. Derd-i küllî gamlar bunun yanında sehildir ki anlara nihâyet vardır. Nitekim Yûsuf bin Esbât rivâyet eder ki; “Süfyân-ı Sevri Hazretlerine vardım ziyâde ağlamış gördüm ve sordum ki günâhın içün mi ağlarsın?” Etdiki; Hak Te‘âlâ katında günâh işi âsân idi. Korkum oldur ki âhir vaktde îmân benden selb ola. Sû-i hâtîme ile hâtîm olam. نسأل الله ربنا الحنان المنان سبحانه ألا يتلین بمصيبة وأن يتم علينا بفضلله كبيراً نعمته وأن يتوفان على ملة الإسلام وسنتي إنه أرحم الراحمين.

Ve bilgilki sû-i hâtîmenin ahvâlini ve ma‘nâsını tafsîli ile *İhyâ-yı ‘Ulûm*’da zikir olunmuşdur. Bu kitâb tatvîle mütehammil olmadığı içün ale’t-tafsîl zikr olunmadı. Murâd idinenler anda göreler.

Eger su‘âl olunsa ki bu iki tarîkin kangısına sülûk idelüm? Tarîk-i havfe mi ya tarîk-i recâya mı? Cevâb verüriz ki; Birbirinden mürekkebdir. Biribirinden münfek olmaz. Bu ecilden denilmişdir ki ki mki cânib-i ricâ gâlib olsa merciyye olur belki nagâh-ı cürmiye olur ve kim ki taraf-ı havf galebe eyleye murûriye olur belki murâd birisi ile münferid olmamaktır. Zîrâ ki ricâ hakîkiden münfek olmaz ve havf-ı hakîki recâ-i hakikiden ayrılmaz. Pes bu ecildendir denilmişdir ki recânın küllîsi ehl-i havfındır. İlla emn değil ve havfın küllîsi ehl-i recânındır. İlla ye’s ve kunût değil. Ya’nî ehl-i havf recâya şol kadar teveccüh etmeyene emne düşse ve ehl-i recâ havfa şol kadar ikdâm etmeyene ye’s düşüb ümid ola. Eger su‘âl olunsa ki havf ve recânın kangısı ercah ve eslemdir beyân eyle. Cevâb verüriz ki, ikisi dahi mühimdir biri birisiz kifâyet eylemez. Ammâ kişinin sıhhati zamânında havf cânibi gâlib gerekdir. [74-b] Zîrâ ki nüfûsu havfdan te’sîri ziyâdedir ve şol zamândaki mârız ve zâif ola. İbâdete kudret ve kuvvet kalmaya. Cânib-i recâ gâlib gerekdir. Zîrâ ki havfın ol zamânda faydası yokdur. Belki ol demde havf sâbık-ı recâ lahık birle kalb münkesîr olup Mevlâ’sının keremîne muntazır olmak

evlâdır. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴⁷⁸“إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: أَنَا” Ya'nî Allâhu Te'âlâ Hazreti eder “Ben havfdan gönlü münkesîr olup lütfime mazhar ve manzar olanlar katındayın görmez misin ki? Münkesîr kulûb olan kullarına Hazret-i Bâri Te'âlâ nice tesellî verüb buyurur ki; ⁴⁷⁹“أَلَا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا” Ya'nî korkman ve dahi melûl olman. Eğer su'âl olunsa ki Hak Te'âlâ Hazretine hüsn-i zan eylemek bâbında ahbar-ı kesîre vârid olmuşdur ki ayet terğibin adedi bî hadd ve bî kıyasdır. Bunlardan görünen budur ki ale'l-ıtlak cânib-i ricâ gâlib ola. Cevâb verüriz ki, hüsn-i zannın muktezâsı budur ki ma'siyetden hazer edeler ve azâbdan korkalar ve hizmetine sa'y u içtihad ideler ve illâ hüsn-i zan demezler gurûr derler. Bu sıfat gurûr-i mezmun ve şûmdır. Hattâ ba'zılar gurûra zenbun lâ yuğfer derler. Bu makâmda bir nükte-i şerîfe vardır ki halkın ekseri andan gâfillerdir. Ricâ ile temennayı fark etmezler galat ederler. İmdi ricâ şol ümiddir ki asla mebni ola temenni şol ümiddir ki bir asla mebni olmaya. Meselen ekinciler mezralarını sürseler ıslâh eyleyüp tohum ekseler ve Hazret-i Hakk'ın keremi ile ol mezradâr bir meblağ-ı muayyen galle ümid edinseler ol ümide ricâ derler. Ammâ şol şeyler ki ekmezler ve biçmezler ve mezra yöresine gelmezler uğramazlar kolayına gezerler iken bir meblağ-ı muayyen ümid edinseler eğerçi Hak Te'âlâ kâdirdir. Ammâ âdetullah câri değildir. Anın gibi ümide ricâ demezler temenni derler. Zîrâ ki bu ümniye-i bî asıldır. İmdi bir kişi Rabbisine 'ibâdet eylese ve ma'siyetden ihtirâz eylese ve kılduğu amel-i hakîrin kabûlünü ve taksîrinin itmâmını ve hatâsının afvını ve ol amel mukâbelesinde Hak Te'âlâ'nın fazlı ve keremîni ümid eylese bu ümide ricâ ve hüsn-i zan derler. Ammâ tâ'ata irtikâb etmese ve ma'siyetden ictinâb eylemese ve Hazret-i Hakk'ın gazâbından korksa ve vâidden üşenmese ve kazâsına rızâ ve emrine teslîm olmasa dahi etse ki Hak Te'âlâ'dan inâyet ve merhamet umarım ve azâbından halâs ve kapusunda hâs olmak isterim dese buna hüsn-i zan u recâ dimezler. [75-a] Belki temennî ve gurûr dirler böyle temenni başka bir hatâ ve müstakil bir dalaldır. Bunun için başka tevbe ve istiğfâr gerekdir ve bu aslı hadîs-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem metin ve muhkem eder ki buyurur; ⁴⁸⁰“الْكَيْسُ مِنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَامَلَ لَمَّا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَتَّى عَلَى اللَّهِ عَزَّ” Ya'nî âkil oldur ki âhîret için nefsinı kullanup amel-i sâlih işler öldükden sonra anın

⁴⁷⁸ Ebû Nuaym; VI, 177; Münâvî, I, 519; Aclûnî, I, 230.

⁴⁷⁹ Fussilet, 41/30.

⁴⁸⁰ İbn Mübârek, s. 55; Ebû Dâvud et-Tayâlisî, II, 445; İbn Hanbel, **Müsned**, XXVIII, 350; Tirmizî, **Sıfatu'l-Kıyâme**, 25; İbn Mace, **Zühd**, 31.

ile müntefi' olur ve âciz oldur ki kendüğe nefsi hevâsına tâbî kılur Mevlâ'sından yine rahmet ve cennet temenni eder ve dahi Hasan Basri rahmetullâhi aleyh eder ki bu halkı mağfîret temennisi helâk eder ki dünyâda hasenesiz çıkıp ederler ki Hak Te'âlâ'ya hüsn-i zannımız vardır. Ammâ yalan söylerler eğer hüsn-i zanları varmışsa amel-i sâlih işlerler idi andan sonra ricâ ederlerdi. Hasan-ı Basrî bu sözü söyledikten sonra bu âyeti kerîmeyi okudu kavluhû Te'âlâ; ⁴⁸¹ ”وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ“ Ya'nî Rabbınıza hüsn-i zan eylediğünüz zan sizi helâk eyledi hâsırlardan olunuz ve akabinde bu âyet-i kerîmeyi okudu kavluhu Te'âlâ; ⁴⁸² ”فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا“ ve dahi Ca'fer-i Debbâ'î eyder, Ebâ Meysere-i 'Âbid'i gördüm ki riyâzetden uykuları zâhir olmuş dedim ki ya Eba Meysere Hak Te'âlâ Hazretleri sana rahmet eylesün ki kendünü niçün böyle zâif eylersin? Rabbimizin rahmeti vasi' ve inâyeti şayi'dir. Bu sözü işidince gazâba geldi ve esdi. Benden hiç ye'se ve kunûta delâlet eder nesne gördün mü diyü bu âyet-i kerîmeyi okudu kavluhu Te'âlâ; ⁴⁸³ ”إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ“ Ve etdi ki; Muhsin olmayanlar nice rahmet umarlar anın bu özü beni ağlattı bu sebebdan cemî'-i enbiyâ ve evliyâ ve etkıyâ ve budalâ gece ve gündüz hizmet ve tâ'at kılurlar ve ma'siyetden ictinâb ederler ve şedâyide tahammül ederler. Maahâzâ ki Hak Te'âlâ'nın cûdunu ve keremîni ve rahmetini ve inâyetini sâir halkdan artık bilürler ve hüsn-i zanları sâirlerde ziyâdedir. Lâkin biliyorlar ki ictihâd takvâsız ümid rahmet etmek gurûr bâtil ve temennayı bî hâsıldır.

[Fasl]

Kaçan ki Hazret-i Hakk'ın rahmetinin vus'atını ve gazâbı üzere müstağni ve cümle mahlûkâta kudretini ve inâyetini bilsin ve dahi seni Ümmet-i Muhammedden kılduğunu ve bu Ümmete Hak Te'âlâ cûd-ı amîm ve fazl-ı azîm eylediğini ve kitâb-ı kerîminin [75-b] 'unvânını بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيم kılduğunu ve senin istihkâkın ve şefi'in yok iken sana ni'met bî gâye ve kerem bî nihâye kılduğu tezekkür ve tefekkür eylesen. Ve dahi Hak Te'âlâ Hazretlerinin azameti ve heybeti ve saltanatı ve kibriyâsı ve gazâbını ve siyâsetini mülâhaza kılsan. Andan sonra tarîk hizmetinde senin gafletini ve fütûrunu ve kusûrunu ve kesret-i ma'siyetini ve dahi Hazret-i Hakk'ın umûru habîr ve ahvâli basîr olduğunu ve evhâma sığmaz. Va'di sevâb ve va'id-i îkab kılduğunu teemmül ve tefekkür

⁴⁸¹ Fussilet, 41/23.

⁴⁸² el-Kehf, 18/110

⁴⁸³ el-Â'râf, 7/56.

eylesen kâh rahmetine ve ra'fetine nâzır olsan ve kâh heybetine ve kâh siyâsetine mültefit ve mu'teber olsan ve kâh ma'siyetine ve cinâyetine ve kâh 'ibâdetde kusûruna ve hatâ-i fütûruna vâkıf olsan bî ihtiyâr seni havf ve recâ tarîkine sevk kılup emn ve ye'si sübûliye sâlik olmakdan 'avk eder ve dahi hâb-ı gafletden bîdar olup tarîk-i 'ibâdeti ihtiyâr edersin ve dahi şehvât-ı nefsanîye ve temettuat-ı hayvaniyeden uzlet idüp mecmu'u me'semden hecr edersin. Nitekim ba'zı sâlihler ederler ki cenneti fikir eylesem şevkim artar ve cehennemi fikir eylesem uyku uçar ve dahi şol âbidlerden olursun ki Hak Te'âlâ Hazreti anları vasıf idüp buyurur ki kavluhu Te'âlâ ⁴⁸⁴ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ Bu âyet-i kerîmenin tefsiri sâbıkda geçmiştir. İmdi bu umûr-i mezkûre-i amele götürsen Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak hüsn-i tevfiğ dile aid tarîk müyesser kılmak ile dünyâda ıslâh-ı hal ve halevet-i a'mâl ve saffet-i bâl müyesser olup ukbâda ecr-i azîm ve zuhr-i kerîm ve naîm-i mukim hâsıl kılursın. Bi inâyetillâhi Te'âlâ.

G. el-Bâbü's-Sâdis-الباب السادس في القواعد

Altıncı bâb akabe-i kavâdih beyânındadır. Ey şerîatda yoldaş ve tarîkatda haldaş olanlar. Bu tarîk tasavvuf-i mübîn ve sebîl-i taafuf-ı muayyen olduktan sonra senin üzerine vâcibdir ki ikâmet-i ihlâs ve zikri minnet ile 'ibâdet kılasın ve dahi müfsid-i a'mâl ve muhtıl-i ahvâl olan nesnelerden ictinâb edesin bu ma'nâ-yı mûcib olan iki emirdir. Birisi oldur ki amelde fâide olmaz Hazret-i Hak katında kabûl olmayınca ve birisi oldur ki a'mâl mukâbelesinde mev'ûd olan sevâb ve hüsn-i meâb bunlarsız müretteb olmaz kişinin sa'yinin küllîsi ya ba'zısı zâyî olur. Nitekim Hazret-i Resûlullah Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; [76-a] ⁴⁸⁵ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ أَنَا أَغْنَى الْأَغْنِيَاءَ عَنِ الشَّرِيكِ مَنْ عَمَلَ عَمَلًا فَأَشْرَكَ فِيهِ غَيْرَ فَنَصِيْبِي ⁴⁸⁶ Ya'nî Allâhu Te'âlâ eder ki, Şerîkden ganî olanların ağnâsı benim bir kimse bir amel kılsa ol amelde beni gayrı ile şerîk eylese nasîbimi ben ol şerîke verirüm. Ben benim için hâlis olanı kabûl ederim gayrısın kabûl eylemezim. Rivâyet olunur ki kıyâmet gününde kul hizmet mukâbelesinde sevâb-ı taleb eder. Allâhu Te'âlâ eder, “Dünyâda seni reis eyledim ve meclislerde seni mu'azzez ve mükerrer kılmadım mı? Bey' ve şırâda sana rûhsat vermedim mi? Ni'met-i dünyâyla seni sâhib-i ni'met eylemedim mi? Senin murâdın bu idi virdük dahi bizden ne istersin”⁴⁸⁶ diye. İmdi muhtıl-

⁴⁸⁴ el-Enbiyâ, 21/90.

⁴⁸⁵ Müslim, **Zühd**, 46; İbn Mâce, **Zühd**, 21.

⁴⁸⁶ Benzer bir hadis için bkz. Müslim, **Zühd**, 16.

i a'mâl olan umûr egerçi bu nice vardır. Lâkin cümlesinin medârı riyâyla ucubdur. Ol sebebdan bu bâbda ekser-i ihtimâm riyâyla 'ucb beyânına sarf olundu ve bunların ahvâlinin tafsîlini iltizâm olundu.

Ammâ ziyâde iki fazihat ve iki musîbet vardır. Fazihatın biri oldur ki halkdan mahfî ba'zı amelleri vardır. Ammâ melâike ortasında melâmet olur. Rivâyettir ki melâike abdin a'mâlini ibtihâc ile âsumâna alup gider iken Hak Te'âlâ Hazreti nida ede diye ki ol amelî siccîne eylesin. Zîrâ ki benim için kılmadı. Pes ol amel ve ol abd âmil melâike ortasında rusvây olur. İkinci oldur ki kıyâmet gününde halâyık ortasında alâ niyyeten melâmet evveline ki Hazret-i Resûlü aleyhisselâm buyurur ki; ⁴⁸⁷“فإن المرائي ينادى به يوم القيامة على

”أربعة أسماع يا كافر يا فاجر يا قدير يا خاسر نفسك Sa'yin zâyi' oldu ecrin bâtıl oldu. 'Amelinden sana nasîb yokdur. Amelî kime etdin ise ecrini andan taleb eyle yâ muhâdî' diyeler Neuzubillâhi min şerri'l-fadâha ve riyâi'l-ibâdât ve dahi rivâyettir ki kıyâmet gününde Cenâb-ı Hak'dan münâdiler nidâ eyleyüp edeler ki; ⁴⁸⁸“أين الذين كانوا يعبدون الناس؟ قوموا خذوا أجوركم

”من كنتم عملتم له فإني لا أقبل عملاً خالطه فيه شيء“ Ya'nî Ey Hakk'ı koyup halka 'ibâdet ediciler durun amel kıldığun kişilerden ecriniz isteyin. Hak Te'âlâ katında sizin ameliniz makbûl değildir. Bu nidayı bir vechile ederler ki cemî'-i halâik işideler. Ammâ musîbetin birisi oldur ki cennete girmekden kalur. Nitekim Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴⁸⁹“ومراء ونمام وحسود [76-b] إن الجنة تكلمت وقالت أنا حرام على كل بخيل

ve etdiki; Allâhu Te'âlâ Hazreti cenneti bahîllere ve murâyilere ve nemmâmlara ve hasüdlere harâm eyledi. Bu hadîs-i şerîf iki ma'nâya mütehammildir. Birisi oldur ki bahîlden murâd buhûl idüp kelîme-i şehâdet tekellüm etmeyenlerdir. Murâyiden murâd şol münâfıkdır ki küfrünü kalbinde gizleyüp halka îmân gösterir. Bu takdîrce buhûl kâfirdir ve murâyî münâfıkdır ki ikinci ma'nâsı oldur ki kelîme-i şehâdet La İlahe İllallah Muhammedün Resûlullah demektir. Bahîl ve murâyî şol kişidir ki nefsinin imsakdan ve kalbini riyâdan men eylemeye bunun şu tağyi âkibet küfre müeddî olur. Cennetden mahrûm eder. İkinci musîbet nâriyle muazzeb olmakdır. Nitekim Ebu Hüreyre Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellemden rivâyet eder ki; “Kıyâmetde evvela da'vet olunan üç kişidir. Biri Kur'ân bilen ve biri gazâda maktûl olan ve biri sâhib-i dünyâ olan.

⁴⁸⁷ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

⁴⁸⁸ Alf b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki Hindi, **Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl**,/ (neşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981, III, 485.

⁴⁸⁹ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

Pes Hak Te‘âlâ ehl-i Kur‘ânı getüre ede ki Resûlüme nâzil olan Kur‘ân-ı sana bildirdim anın ile amel işledin. Ehl-i Kur‘ân eder ki Yâ Rabbi sana ma‘lûmdur gecede ve gündüzde tilâvet eyledim. Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı mutlak⁴⁹⁰ ede ki; Yalan söyledin ve melâike dahi edeler, yalan söyledin. Pes Hazret-i Hak ede ki; Murâdın bu idi ki sana gökçek Kur‘ân okur diyeler bu sözü senin için söylediler. Andan maktulu getüreler Hak Te‘âlâ ede, sana kuvvet ve şeceat verdim benim için dünyâda ne amel işledin. Cevâb vire ki, Yâ Rabbi cihâdı emir eyledin senin yolunda kîlâl eyledim, âhiren şehid oldum. Hazret-i Hak ede, yalan söylersin. Melâike dahi, yalan söylersin diyeler. Hak Te‘âlâ ede ki, murâdın bu idi ki sana bahadır diyeler. Bu sözü senin için dediler. Andan mal-ı darı getüreler Hak Te‘âlâ ede ki, sana dünyâda çok mal verdim kimseye muhtaç eylemedim ol mal ile bana ne amel işledin. Cevâb vere ki, Yâ Rabbi sen bilürsin ki sadaka kıldım, sîla-i rahim eyledim, acı doyurdum ve yalınca geydirdüm. Hazret-i Hak ede, yalan söylersin. Melâike dahi, yalan söylersin diyeler. Pes Hak Te‘âlâ ede, murâdın bu idi ki sana sahîdir diyeler. Bu sözü senin için söylediler Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem bu hadîsi şerîfi buyurdu dahi mübârek elin dizi üzerine urup etdi ki; Ya Eba Hüreyre bunlar şol kişilerdir ki cehennem odu ol bunlarınla şu‘lenelur ve dahi İbni Abbas radiyallâhu te‘âlâ ‘anhumâ [77-a] Hazret-i Resûl-i sallallâhu ‘aleyhi vesellemden rivâyet ider ki; ⁴⁹¹”إن النار وأهلها يعجون من أهل الرياء“ Ya‘nî ehl-i nâr murâyıları görücek yüce savt ile çağrışalar sordular ki, Ya Resûlallah nâr çağırır mı? Buyurdu ki nârdan gürüldeyüp avaz gelür. İmdi bu mezkûr olan haller ehl-i basîret olan katında fazihat-ı azîme ve musîbet-i şedîdedir. Eğer su‘âl olunsu ki bize beyân eyle. İhlâsın ve riyânın hakîkatları ve ahkâmı ve aksâmı ve amelde te’sirleri nicedir? Cevâb virirüz ki âhiret-i ulemâ-i ihlâs âhiret katında iki kısımdır. Birine ihlâs-ı amel derler ve birine ihlâs-ı taleb-i ecir derler. Ammâ ihlâs-ı amel budur ki Hazret-i Hakk’a takarrüb ve emrini ta’zim ve da’vetine icâbet kasd edeler bu kasda bâis olan nesneye i’tikâd sahîh derler. Bu ma’nânın zıddına nifâk derler. Nifâkın ma’nâsı Hak Te‘âlâ’nın gayrine takarrüb kasd eylemeğe derler. Ba‘zı meşâyıh katında nifâkın ma’nâsı îrâdet-i mahsûsat değildir. Belki münâfıklarda olan i’tikâd-ı fâsidedir. Ammâ ihlâs-ı taleb-i ecr oldur ki amel-i hayr eyle yevmi âhirette kendüğe nefî’ dileye. Bu ma’nânın ta’rifinde meşâyıh ihtilâf üzeredir. Hazret-i İsa aleyhisselâmdan havariyûn sordular ki ihlâs nedir ve muhlis kimdir? Cevâb verdi ki Hak Te‘âlâ Hazretine ‘ibâdet edeler bu vechile ki ol ‘ibâdet için kendülerini medh etdiklerini sevseler bu târif riyâ terk itmeğe ‘işâretidir. Ammâ medh sevmek ile tahsis

⁴⁹⁰ Müslim, **İmâre**, 152; Tirmizî, **Zühd**, 48; Nesâî, **Cihad**, 22.

⁴⁹¹ Hadis kaynaklarında bu ve benzeri bir şekilde hadis bulunamamıştır.

bizzikir etdüğünün sebebi budur ki riyânın kapusu muhibbi medhdir ihlâsa ziyâde halel veren budur. Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî rahmetullâhi ‘aleyh eyder ki; “İhlâs-ı amel kedûratdan tavsiye-i kalb etmektir.” Fâzıl hazretleri eyder; “İhlâsın ma’nâsı devâm-ı murâkabe ve nisyân-ı huzûz-ı dünyeviyedir.” Ba’zılar katında ta’rif-i kâmil budur. Sehl rahimehullah eyder ki; “İhlâs abdin harekâtı ve sekanatı Allah için olmaktır.” Ba’zı meşâyih eyderler; “İhlâs-ı amel oldur ki anın mukâbelesinde iki cihânı ivaz dilemeyeler.” Ba’zıları katında ihlâs oldur ki kişinin amelini şeytân ve melek duymaya bu takdîrce ihlâs ihfa-yı mutlakdır. Bu ihlâs bâbında akvâl çokdur meşhûr olanlar ile ittifa olundu. Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi ve sellemden sordular ki ihlâs nedir? Buyurdu ki Hak Te‘âlâ Hazreti Rabbımdır deyûb anın üzerine müstakîm olmaktır. Ya’nî nefesine ve hevâsına ‘ibâdet etmeyüp hâsseten Rabbına ‘ibâdet etmektir. Bu ma’nâ Hak Te‘âlâ’nın gayrısı kişi kendi nazarından iskât etmekden işâretidir. [77-b] Ve bu ma’nâ ihlâsın hakikatıdır. Sâir ma’nâ-yı mezkûre levâzîmidir ve ihlâsın zıddı riyâdır. Bu dahi iki kısımdır. Biri riyâ-yı mahzdır, biri riyâ-yı muhtalitdir. Riyâ-yı mahz oldur ki amel-i âhiret ile dünyâ taleb eyle, ayırık nesne taleb eyleme ve riyâ-yı muhtalit oldur ki hem dünyâ ve hem âhiret taleb eyleye. Emme ihlâsın ve riyânın amelde keyfiyeti ve te’siri oldur ki ihlâs-ı ameli birle âbidlere kurbet hâsıl olur. İhlâs-ı taleb-i ecir ile a’mâl-i kesîretü’l-ecr ve azîmetü’l-kadr olur. Ammâ nifâk ale’l-ıtlak ibtâl-i amel eder ve harem kurbundan ihrâc eder ve ba’d olan sevâba istihkâkı zâyil kılur. Ammâ riyâ-yı mahz bazı ulemâ katında budur ki ârifden, ya’nî Hazret-i Hakk’ı bilen kişiden sâdır olmaz eğer sâdır olsa nısfı sevâbı bâtıl eder. Ba’zılar katında sehv ile ve hatâyla olmak mümkündür ve oldukda nısfı ed’afı ibtâl eder ve riyâ-yı muhtalit rubu’ ed’afı ibtâl eder. Ammâ kavî-i sahîh budur ki bir kişi Hazret-i Hakk’ı bilse ve yevmi âhirete i’tikâd eylese andan riyâ-yı mahz gelmez. Ammâ riyâ-yı muhtalitin amelde te’sir budur ki hüsn-i kabûle mâni’ olup sevâb-ı mev’ûde noksan verür ve ticarete hüsrân er gerür. Eğer su’âl olunsâ ki ihlâsın iki kısmı ma’an her amelde bulunûr mu ve bulunmak mümkün müdür değil midir? Cevâb virirüz ki ba’zı meşâyih katında amel üç kısımdır. Bir kısmında ihlâsın iki kısmı bile bulunûr. İbâdet zâhire-i asliye gibi ve bir kısmında ikisi ile bulunmaz a’mâl-ı bâtına-i asliye gibi ve bir kısmında ihlâs-ı talebi ecir bulunûr. İhlâs-ı amel bulunmaz şol mubahât gibi ki ‘ibâdete yeraklanmak için işlerler. Ammâ a’mâl-i bâtında ihlâs bulunmadığının sebebi oldur ki Hak Te‘âlâ Hazretiden gayri kimesne ana muttali’ olmaz. Bu takdîrce anda devâ’i-i riyâ yokdur. İhlâs-ı devâ’i riyâzetde mutasavvırdır. Ammâ şol mubahâtki anın ile ‘ibâdete add hâsıl olur. Anda ihlâs-ı amel olmadığının sebebi oldur ki hadd-i nefsinde ‘ibâdet değildir. Belki ‘ibâdete isti’dâd verür. Tahâret-i sevâb ve tahâret-i beden gibi. Ammâ cumhûr-i meşâyih katında şol amel ki

zâhire-i asliyye ve bâtına-i asliye ola. Anı Hak Te‘âlâ Hazretlerinin gayrine sarf etmek muhtemeldir. Bu takdîrce a‘mâl-i bâtında ve zâhirede ihlâs bulunûr. Zîrâ ki devâ‘i riyâ anda mümkündür. İbâdet-i bâtına ile dünyâ taleb etmek muhtemel olduğu ecilden bunların emrinde hulâsa-i kelâm budur ki ‘ibâdet-i bâtında ihlâsın iki kısmı bile bulunmak câ‘izdir. Gerek ferâyiz olsun gerek nevâfil olsun. Hatta bazı azîzler ederler ki kişinin helâl ile olan cemî‘-i a‘mâl-i hayrı niyyet ile ‘ibâdet olmak [78-a] mümkündür. Eger su‘âl olursa ki bu zikr olunan tafsîl ihlâs ile riyânın mevzi‘i idi. Ammâ amelde ne vaktin bulunûr beyân eyle? Cevâb virirüz ki ihlâs-ı ‘amel fi‘le mukârin olmak vâcibdir. Te‘yiri câiz değildir. Ammâ ihlâs-ı taleb-i ecr te‘hîr olmak caizdir. Şol amel ki önünde ihlâs sonunda riyâ ola. Yâhud aksi ola. Ba‘zı meşâyih katında i‘tibar hâtimiye ederler. Şöyle ki amel-i ihlâs ile tamam olsa makbûl olur. Riyâ ile tamam olsa merdûd olur. Ammâ ba‘zılar katında riyâdan matlûb olan menfaat hâsıl olmasa ol amelde ikâmete ihlâs etmek mümkündür. Eğer matlûb hâsıl olsa ihlâs fevt olur. Ba‘zı meşâyih ederler, ferâyizde âhir ömre değin ikâmet-i ihlâs etmek mümkündür. Nevâfilde mukârenet şartdır. Bu ikinin mabeyninde fark budur ki Allâhu Te‘âlâ Hazretleri ibâdına ferâyiz teklîf eyledi ümiddir ki fazlını ve teysirini müyesser eyleye. Âmin.

Ammâ ibâd nevâfili kendi nefislerine teklîf ederler. Tekellûf mikdârınca ecir bulurlar. İhlâslarını amellerine mukârin kılurlarsa me‘cur olurlar. Eğer riyâyâ mukârin kılurlarsa me‘cur olmazlar. Belki mûsi‘ olurlar. Bu mes‘elenin faydası budur ki bir şey ferâyiz riyâ ile edâ eylese sonra tedârik idüp ikâmete ihlâs eylese semere-i ihlâs ana mürettib olur. Ferâyizde riyâ olmaz dedikleri kelâmın ma‘nâsı budur. Bu bâbda mezâhib-i nâsı beyân eylediğümüzden maksûd budur ki şimdiki zamânda ‘ibâdete rağib ve tâ‘ata tâlib az bulunûr mübtedilere teshil ve sâliklere teysir olunsun için cümle-i mezâhib beyân olundu. Tâ ki bir kavilde derdine dermân bulunmasa bir kavilde dahi bulunsun. Zîrâ ki emrâz-ı kulûb ve ağrâz-ı a‘mâl muhtelifdir. Eğer su‘âl olursa ki kişi ameli âhiret ile Hak Te‘âlâ Hazretinden dünyâda hayır taleb eylese halkdan medh veya sum‘a veya menfa‘at dilemediği halde bu tâlib dahi riyâ mıdır değil midir? Cevâb verürüz ki amel-i âhiret ile nef‘i dünyâ taleb eylemek mutlaka riyâdır gerek Hak’tan istesün gerek halkdan. Nitekim Hak Te‘âlâ buyurur ki; ⁴⁹²”وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ“ Ya‘nî şol kimesne ki bizden dünyâ ekinini taleb ider ana murâdın verürüz. Lâkin âhirette artık nasîbi yokdur

⁴⁹² eş-Şûrâ, 42/20.

bunda zâhir olan budur ki riyâ amel-i fâsidedir. Gerek halkdan istesin gerek Hak'tan. Ammâ riyâ ru'yetden müştâk olduğunu hükmü budur ki bu ma'nâyı fâsid

Derkenar: Eğer su'âl olunsaki her bir amel için mustakil ihlâs lâzım mıdır yoksa bir ihlâs kifâyet eder mi? Cevâb verüriz ki ba'zı meşâyih katında her amel için müstakillen ihlâs lâzımdır ve ba'zı ulemâ eder, su'âl ameller ki ba'zısı ba'zısına müteallik ola salâtın erkânı ve şerâyit gibi meselâ anların mecmu'una ihlâs-ı vâhid kifâyet eder. Zîrâ ki bunlardan birisinin salâhı ve fesâdı cümlesine sirâyat eder. **[78-b]** Ekseriyâ ru'yet nâsdan hâsıl olur. Eğer su'âl olunsaki; Dünyâ taleb edenler nâsdan iffet ve 'ibâdete husret murâd edinseler riyâ olur mu olmaz mı? Cevâb verürüz ki teaffuf kesret-i mâl ve şevket-i câh ile olmaz. Belki kanaat ile Hazret-i Hakk'ın kefâletine i'timâd etmek ile olur. Ammâ 'ibâdete uddet ve tâ'ata kudret murâd edinseler riyâ olmaz. Zîrâ ki 'ibâdete istitâ'at taleb etmek Hak Te'âlâ Hazretlerinden lütûf ve muâvenet istemekdir. Buna niyyet-ı hayr derler. A'mâli âhirettendir riyâ değildir ve dahi bir kimesne kendüğe halkın ta'zimini ve tekrîmini ve eşrâfın muhabbetini ve meşâyih'in selbini murâd edinse mezhebi Hak üzere müebbed olmadığını andan bilürler ve dahi ehl-i bid'atın mezhebini red idüp halkı ehl-i sünnet ve cemâat mezhebine kondurmakdır ve bunun ile müşerref-i nefis ve hükkâmı dünyevi murâd edinmeye bunların küllisi niyyet-i hamîde ve îrâdât-ı mahmûdedir. Zîrâ ki fî'l-hakîka mebadî-i âhiret ve mukaddime-i hüsn-i âkibetdir ve dahi İmâm-ı hüâm Hücetü'l-islâm eyder; "Meşâyih-i kibâra sordum ki eyyâm-ı usretde ba'zı sülehâ Vâki'a Süresin tilavet iderler. Bunun ile dünyâ şiddetinden kurtulmak dilerler ve vüs'at-ı rızık taleb iderler, vâki'an bi-hasebi'l-'âde sûre-i mübârekeye mülâzemet idenler vüs'at-ı rızıkla yetişürlerdir hakîkatde amel-i âhiret ile meta'-i dünyâ taleb eylemek değil midir dedim. Cevâb verdiler ki bunların murâdları taleb-i dünyâ değildir belki kurt-ı kanaat ve 'ibâdete uddet ve ta'lim ve teallüme kuvvet hâsıl olmakdır ve dahi derler ki emr-i rızıkda ve zamân-ı usretde vakti hasâretde bu sure-i kerîme tilavet etmek ahbar-ı me'sûredendir Hazret-i Resûl-ı Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellemden ashâb-ı kirâmdan radiyallâhu Te'âlâ anhum mervîdir. Hikâyet iderler ki ibni Mes'ûd radiyallâhu te'âlâ 'anhumâ evlâdına mal komayup cümlesini Hak Te'âlâ yoluna bezl eyledi. Ba'zıları itam idüp dediler ki evlâdın fukarâ kaldı ve cevâbında dedi ki anlar için Sure-i Vâki'a kodum anlara kifâyet eder dedi. Bu ecildendir ki ulemâ-i âhiret içinde bu haslet cari oldu. İkamet-i usretde tilavet ederler ve dahi bunun ile teyemmünen tef'el ederler ve Hak Te'âlâ Hazretinden minnet-i azîm bilürler kendülere vüs'at-ı dünyâ gelse istidrâc ve musîbet ola diyü havf ederler. Zîrâ ki âhiret tâcirlerinin sermâyesi açlık ve kanaatdır. İmdi tasavvufda eslâfımızın sireti budur. Eger eslâf-ı müteahhirinden nef'-i taksîr **[79-a]** vâki' olursa bunların kusûruna ve

himmetlerinde fütûruna haml edeler. Meşâyih-i kibârın tahfifine inkâr etmeyeler. Bu mesâil rûşen-i delâil inşasında hasâil-i erbâb fazâ'il-i zikir etmekden maksûd oldur ki hakikat-i hâle muttali' olup cumhûr-ı meşâyihın ahvâline vâkıf olmayın cehil ile ta'an etmeyeler ve dahi mücerreb umûru olmasın. Mübtedîler galat idüp demesünler ki Kur'ân-ı Kerîmi dünyâya vesile ve amel-i âhireti temettuât-ı behîmiyeye vâsıta kılmak ashâb-ı sabr ve erbâb-ı mücâhededede olanların tarîkine münâsib değildir. Belki bilsünler ki selef-i sâlihînin bu âdâtı tarîk-i süneninden me'hûz siretdir ve ederler ki bu sure-i vâkı'a-i muknia'nın tilâvetine mülâzemet kıldıkdan sonra mâişimizde kanaat ve iştihâ-i ta'andan selvet ve meûnet esbâbdan ferâgat hâsıl olur ve dahi gönlümüze saffet ve Rabb'imıza şevk ve muhabbet birle tâ'at ve hizmet müyesser olur. İbâdet-i kadeh edenin altıncısı ucbedir. Bundan ictinâb etmek vâcibdir ve bunu mûcib olan iki emirdir. Birisi oldur ki tevfk-i Rabbani ve te'bit-i sübhâniye ucb-i hicâb olur. Zîrâ ki ucbun ehl-i mahzûl ve makhurdur. Kaçan, bir kişiden te'yit ve tevfk münkati' olsa anın hâli helâke karibdir. Nitekim Hazret-i Fahr-i Âlem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴⁹³“ثلاث مهلكات شح مطاع وهوى متبع وإعجاب المرء بنفسه” Ya'nî üç nesne mühlîkdir. Biri şol buhl ve hırsdır ki anın ile âmil olurlar ve biri dahi şol hevâdır ki âna tâbî olurlar ve biri dahi kendü fiilini beğenmekdir. İkinci emir oldur ki a'mâl-i sâliha ucb ifsâd eder. Nitekim İsa aleyhisselâm buyurur ki; ⁴⁹⁴“يا معشر الخواريين كم من سراج قد أطفأته الريح وكم من عابد قد أسوده العجب” Ya'nî ya havariyun bilgilki nice sirâclar vardır ki yel ânı söndürür ve nice âbidler vardır ki ucb anın a'mâlini ibtâl eder. İmdi şol haslet ki 'ibâdetin faydasını ve tâ'atın semeresini ifsâd eyleye ol hasletden hazer eylemek vâcibdir. Eğer su'âl olunsâ ki ucbun hakikatı ve hikmetini ve ma'nâsını ve amelde keyfiyet tesirin beyân eyle. Cevâb virirüz ki bunun hakikatı kişi kendi amelini ulu i'tikâd eylemekdir. Bunun tafsîli budur ki bir abd ilminin şerefini Hak Te'âlâ gayriden bilse ol abd mu'cibdir gerek nefsinde bilsün gerek halkdan gerek sâir umûrundan ve dahi ulemâ-i âhiret ederler ki ucb muvahhad olur müsennâ olur müselles olur ya'nî nefisden ve nâsdan ve ba'zı umûrdan bilse müselles olur eğer ikisinden bilse müsennâ olur eğer birinden bilse muvahhad olur. **[79-b]** Meselâ bir 'âlim 'ilminin şerefini kuvvet zekâsından ya mu'allimden ya sa'yinden bile bir vechile ki hâlikını unutsa bu umûrun hâlikın hakikatda

⁴⁹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, V, 328; Ebû Nuaym, II, 160; Beyhakî, *Şuâbu'l-İmân*, II, 203; Muttakî Hindî, XVI, 45; Aclûnî, I, 372.

⁴⁹⁴ Hz. İsa'ya nisbet edilerek zikredilen bu söz kaynaklar arasında sadece İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyân* adlı eserinde yer almaktadır. bkz. Bursevî, III, 327.

hakdır bunların vâsıtasıyla ilmin şerefi hakdandır demese ol âlim mu'cib olur ve dahi bir kişi kendü şerefini malından ya nisbetinden ya mesnedinden bilse bunlarda müessir-i hakiki Hak Te'âlâ idüğün unutsa ol kişi mu'cib olur. Muhassal-ı kelâm emsâli esbâba ve alâta muzaf kılmak cehl-i mahzdır ve humk-ı sırfdır. Kaçan ki, padişâh bir kişiye mâl-ı azîm bağışlasa kâtibe ve hazînedâra verdiyse bu bahşışde kalemin ve kâtibin ve hazînedârın ne dahli olur. Eğer ol kişi bunlardan bilse câhil ve gâfil ve padişâhının ni'metine kâfirdir. İmdi şol kimesne ki Hazret-i Hak Cevâd-ı Mutlak eyledüğün bilür. Kendinin şerefini Hazret-i Hak'tan bilür gayriden bilmez. Bu ucbun zıddı zikri minnetdir bunun ma'nâsı budur ki Hak Te'âlâ Hazretinin tevfiği ile itmam müyesser kıldığını ve fazlı inâyet ile ameline şeref virdüğünü ve lütûf ve ihsân ile sevâb ve ecr verdüğü zikir eyleye ve fikir eyleye. Bu zikri minnet ve devâ'i-i ucb katında farz olur. Ammâ sâir evkâtda nâfiledir. Bu ucbun amelde te'sîri oldur ki eğer bir kişi amelinde ucb eylese kable'l-mevt tevbe ederse sâlim olur ve illâ ameli bâtlı olur. Şuyûh-i Kerrâmiye'den Muhammed bin Sabr'ın mezhebi budur ki bunun katında habt-ı amel budur ki cemî'-i hasenâtı zâ'il olup sevâba istihkâkı selb olur. Ammâ sâir ulemâ-i âhiret katında habt-ı amel sevâbın tad'ifi zâ'il olmağıdır. Eğer su'âl olunsaki şol kimesneki Hak Te'âlâ Hazreti âna tevfiğ verdi ve keremi ile ameline kadr ve ecr verdi bu mecmu'u Hazret-i Hak'tan idüğün bildi ol kimesne ucb eylemek nice mutasavvir olur beyân eyle. Cevâb virirüz ki bunda bir nükte-i latîfe ve zâhire-i nazîfe vardır. Ol nükte budur ki ucb emrinde nâs üç kısımdır. Biri herhalde mu'cibdir. Mu'tezile ve Kaderiyye gibi. Zîrâ ki bunlar ef'âlda kendülerin müstakil Hâlık bilürler. Muâvenete ve lütfe ve tevfiğe hâsseten inkâr ederler ve derler ki eğer a'mâl muâvenetle hâsıl olsa kimesne sevâb ve ikâba müstehak olmaz idi. Biri dahi oldur ki herhalde zikr-i minnet ederler kat'an ucb eylemezler. Bunlar ehl-i sünnetden şol tâifedir ki te'yîd-i ilahi müyesser olup hakikat-ı hali vâkıf oldular ve biri dahi bu vechile ki ehl-i sünnetden şol tâifedir ki ahvâlleri mahlutdur. Kâh mütenebbih olup cemî'isini Hak Te'âlâ Hazretinden idüğün bilürler ve zikri minnet ederler ve kâh cemî'isi ğurûr-ı gaflet ile vesâitden sanup mûcib olurlar. Bu bela bunlara ictihatlarında fûtûr ve basîretlerinde kusûr olduğundandır. Eğer su'âl olunsaki Mu'tezilenin ve Kaderiyenin ucbu sebebi ile a'mâli habt olur mu olmaz mı? Cevâb virirüz ki ulemâ bunda ihtilâf ederler. Ba'zıları eder, Bunların i'tikâdî fâsid [80-a] sebebdendir a'mâli habt olmuşdur. Ba'zıları eyderler i'tikâd-ı küllî ile cüz'iyat a'mâle 'ucb gelmez. Nitekim ehl-i sünnet tâifesine i'tikâd-ı küllî sebebi ile cüz'iyâd a'mâle zikr-i minnet lâzım gelmedüğü gibi. Zîrâ ki ehl-i sünnet i'tikâd-ı küllî iderler ki mecmu'-ı umûr Hazret-i Hak'tandır. Ma'a hâzâ ki gaflet idüp ba'zı a'mâlde 'ucb ederler. Bunların dahi a'mâli böyledir. Eğer su'âl olunsaki

‘ucb ile riyâdan gayri kadîh-i a‘mâl var mıdır? Cevâb virirüz ki vardır. Lâkin bu ikisi asıldır. Nitekim sâbıkan işâret olundu idi. Meşâyıhden kavâdih-i a‘mâli istikrâ ile olan nesne bulup beyân eylediler. Kavâdih bunlardır ki beyân olunur. Nifâk ve riyâ ve tahlit ve men ve ezâ ve nedâmet ve ucb ve hasret ve tehâvün ve havf ve melâmet-i nâs ve bunların her birinin zıddı vardır. Nifâkın zıddı îmândır, ihlâs taleb-i ecrdir ve riyâ’nın zıddı ihlâs-i ameldir, ve tahlit’in zıddı tefridir ve men’nin zıddı ameli Hakk’a teslîm etmektir ve ezâ’nın zıddı tahsîn-i ameldir ve nedâmet’in zıddı tesbit-i nefisdir ve ucb’un zıddı zikr-i minnettir ve hasret’in zıddı iğtinâm-ı hayırdır ve tehâvün’in zıddı ta‘zim-i tevffıktır ve havf ve melâmetin zıddı haşyetdir ve dahi bilgil ki nifâk habt-ı amel eder. Ya mûcib-i redd-i ameldir ve men ve ezâ habt-ı sadaka ederler. Fi’l-hâl ba‘zı meşâyıh katında sevâbın ed’afını zâ’il ederler. Nedâmet bi’l-ittifâk habt-ı amel eder. ‘Ucb ba‘zılar katında amelin aslını ve ba‘zılar katında ed’afını habt eder. Hasret ve tehâvün ve havf ve nedâmet amelin kudreti ve uluvv-i şânını zâ’il kılur ve bi’l-cümle bir amelin kabûlü ve reddi tahsîl ederken ta‘zime ve istihkâka raci’dır. Eğer ta‘zim ederse makbûl olup ecir verilür. İstihkâk-ı kalilde istihkâk kadar red olunur. İstihkâk ziyâde olursa aslı fiil red olunur. Eğer ziyâde değilse ed’afi red olunur. Ammâ ma’nâyı habt ibtâl-ı fi’le dirler ve dahi ibtâl menâfi’a dirler ve ibtâl tad’ife dirler. Ammâ sevâbın ma’nâsı oldur ki fi’li muayenenin muktezâsı olan menfaata dirler. Ammâ tad’if mukteziden ziyâde olana dirler. Ammâ rezânet-i karâyin muktezâsından ziyâde olana dirler ve dahi bilgil ki ‘amel bi-hasebi’l-mahal ve’l-ahvâl muhtelif olur. Meselâ ehl-i hayra ihsân eylemek avâma ihsân değildir ve vâlideyne eylemek bundan efdaldır. Enbiyâyâ etmek dahi ekmeldir ve dahi ihlâs ile ve ta‘zim ile olan a‘mâl riyâ ile ve istihfâf ile olan gibi değildir. Fi’l-i mu‘ayyen ve karâyin-i ahvâl ve rezânet muktazîleri bu merâtib tefâvütünden bilinür. Ammâ sırren vâki‘ olan **[80-b]** ‘amelde rezânet vardır, tad’if yokdur. Fefhem vallâhi veliyyü’t-tevfık.

[Fasl]

Ve dahi vaktaki cemî‘-i akabâtı kat’idüp meşakkat ve şedâyidine mütehammil olup bu akabeye ki yetişdin ise üzerine lâzım oldu ki bu akabe-i mahfûfe-i gâyetde tahriz ve nihâyetde tahazzür ile kat’ eyleyesin. Zîrâ ki akabât-ı sâbıkalarda elünde sermâye yok idi kesb-i bida‘at için say’ ederdik. Şimdi bida‘at tâ‘at-ı kesb idüp bu makâma yetişdin. İmdi bu akabenin harâmileri bida‘atını selb ve sermâyeni nehb etmeğe kasd ederler. Bu takdîrce sâir akabâtdan bunun hatar-ı azîm ve teharruzu ehemdir. Ale’l-husus ucb ve riyâ hatarları bî insaf haremiler gibidir. Sakın ki sermâyeni küllîyen garet idüp yevm-i haşirde seni rüsva-yı melâmet ederler. Ammâ riyânın kemâli ile âfâtların bilmek istersen bu dört asıla nazar eyle.

[Asl-ı Evvel]

Hak Te‘âlâ Hazretinin kavlidir ki buyurur; ⁴⁹⁵“اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ

” Bu âyet-i kerîmenin nükte-i latîfesi budur ki, Hazret-i Hak yerleri ve gökleri ve yerde ve gökte olanları halk eyledi ve bunun ile iktifâ eyledi ki sen te‘emmül ve tefekkür kılup bunlardan Allahu Te‘âlâ’nın ilmini ve kudretini ve azametini idrâk idesin. Bu ‘ucbdur ki sen bunca acz ve kusûr ve tehâvün ve fûtr ile iki rekât namâz kılup Hak Te‘âlâ Hazretinin nazarına medh u şükür ve senâsına iktifâ eylemez misin? Belki halka gösterüb anlardan medh-i senâ ve hükkâm-ı dünyâ taleb idersin. Hak Te‘âlâ Hazreti bunca mahlûkâtı halk eyleyüp senin nazarına ve ilmine iktifâ eyledi. Sen bu amel-i kalîli bunca taksîr ile işlersen ukalâ katında bunun kabahâtı ve fezâhatı ezharu mine’ş-şems ve edyenu mine’l-emsdir. Senin aklın katında kendi Rabbinden utanmazsın ya rûsvay olacağın sanmaz mısın?

[Asl-ı Sâni]

Oldur ki, senin bir cevher-i nefsin olsa ki kıymetde bî bedel olsa nice yüz bin dinara satun alur müşteri var iken bir bahayı ayda, ya‘nî az bahaya ve fûlus-i ahmara bey’ eylemek hüsrân-ı mübin ve ziyân-ı azîm değil midir? Bu senin hisset-i himmetine ve rezâlet-i cibilletüne ve kusûr-ı ma‘rifetine ve killet-i basîretine delîl-i kâtı’ ve burhân-ı sâti’ değil midir? İmdi sana bu halkın medh-i senâsından ve lûtûf ve atâsından vâsıl olan menfaat Hak Te‘âlâ Hazretinin senâsına ve atâsına nisbet bir fûlus-i ahmarın nice yüz bin kere yüz bin dinara nisbeti gibidir. Belki mecmu’u dünyânın Hak Te‘âlâ Hazretinin bir kere senâsına nisbeti fûlus-ı mezkûrun meblağ-ı mezbûre nisbetinden dahi ednâdır. İmdi bu zıkr olan kerâmât-ı azîze ve şerîf [81-a] mezkûr umûr-ı hissiye-i deniyyesi ile fevt etmek bir ticaretdir ki hüsrânına nihâyet yoktur. Ma’ahazâ ki ‘ibâdetini hâsseten âhiret için hissin dünyâ sana tâbî olup murâd ve maksûdun müyesser olup mecmu’u mühimmâtını huzûrunda müheyyâ bulursun. Nitekim Hazret-i sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴⁹⁶“إِنَّ اللَّهَ يَعْطِي الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْآخِرَةِ وَلَا يَعْطِي الْآخِرَةَ بِعَمَلِ الدُّنْيَا” Ya‘nî Hak Te‘âlâ âhiret ameli ile dünyâ verür dünyâ ameli ile âhiret vermez. Bu takdîrce kaçan ki, âlemîni halis kılsın ve hemmini âhiret için tecrid etsin senin için hem dünyâ ve hem âhiret hâsıl olur. Ammâ amel-i âhiret ile dünyâ ricâ etsen fi’l-hâl âhiretin zâ’il olur. Vakt olur ki dünyâ dahi

⁴⁹⁵ et-Talâk, 65/12.

⁴⁹⁶ İbn Mübârek, s. 193; İbn Ebî Şeybe, VII, 105; Hâkim en-Nisâburî, I, 88; Ebû Nuaym, IX, 278; Beyhakî, Şuâbu'l-İmân, VII, 366.

murâdınca hâsıl olmaz olduğı takdîrce dahi sana bâkî kalmaz hasere'd-dünyâ ve'l-âhire mefhûmuna mâ sadak düşersin fefhem.

[Asl-ı Sâlis]

Budur ki, şol mahlûk ki anın için 'ibâdet kılursın ve anın rızâsın taleb edersin. Eğer kendü için 'ibâdet kılduğın bile ebedî sana bir vecih ile buğuz eder idi ki yüzüne bakmak istikrah idüp katında hüddâma döner idin adın anıldığı yerden nefret ederdin. İmdi kendü hâline nazar eyle rızâsın taleb eyledüğün kişiden hazer eyle bu 'ibâdetden garezin ne idüğün duymasın yoksa bana hakaret eyler maksûdundan mahrûm kalmak kında kaldı. Öyle olsa gûş-ı hûşundan ğaflet perdesin çeker ve hizmetini şol padişâh-ı mu'allâyâ eyle ki senün tâ'atını deniyyetini bildin de sana envâ-i muhabbet ve esnâf-ı inâyetler kılup nice nice in'âm ve ihsânlar eder. Seni bir vecih ile irzâ eder ki cemî'-i evlâd-ı Âdemden belki mecmu'u murâd-ı âlemden sana istiğnâ verür.

[Asl-ı Râbi']

Budur ki; Bir kişi dünyâ padişâhının a'zâmı katında bir amel sebebi ile mukarreb olmak mümkün iken padişâh rızâsın talebin terk eyleyüp bir kennâsın rızâsın taleb eylese. Gece ve gündüz hizmetinde olsa bunun hiffet-i aklına ve rezâlet-i re'yine haml olunup ve ukala ana ne hâsıl olur ki. Eğer padişâh hizmetini ihtiyâr eylesen sana nice fayda olur idi. Halk içinde muazzez ve mükerrem olurdun dediler. Ale'l-husûs rızâsın taleb idüp hizmetin ihtiyâr eyledin kennâsı takri' ve teşni idüp sana dese ki; Ey bi hamiyyet emir-i Kübrâ terk etdin hor ve hakîr geldin bana hizmet edersen eğer Sultân hizmetin ihtiyâr eylesen nice benim gibi künnâs belki cemî'-i nâs katında hizmetkâr ve karşında fermân berdar olurdu. Bu takdîrce ol kişi padişâhın ve kennâsın vesâir nâsın mağzubu olup **[81-b]** hâsılı hirmân ve sermâyesi hüsrân olur. İmdi murâyiler dahi cemî'-i umûrunda kâfi ve mühimmâtında vâfi olan Hazret-i Rabbü'l-'İzzet'in rızâsın tahsîl eylemek mümkün iken terk idüp kendüler gibi hor ve hakîr ve mehin ve mahlûk-ı tîn rızâsın taleb idüp sa'yı bî-fayda kılurlar. Maksûdlarından mahrûm olurlar. Çünkü himmetlerinde fûtûr ve basîrlerinde kusûr var. Hutâm-ı bekâ için ehl-i dünyâyı bî vefâyâ râğıb olurlar. Belki mü'minin sebîli budur ki Hazret-i Bârî Te'alâ'ya hizmet ihtiyâr idüp 'ibâdetinde muhlis olup halka müracaatdan ferâgat ide. Maksûdunu Ma'bûd-i Lem-yezelden isteye. Zîrâ ki mecmu'u umûr-i âlem ve kulûb-i Benî Âdem anın yed-i kudretinde ve kabza-i îrâdetindedir. Pes ey âkıl-ı kâmil hasâyis-i mahsûsa-i mezkûre çünkü istikâmet ile edâ edesin. Kâdir mutlak mecmu'u nüfûsun kulûbunu sana mâil kılup sudûrunu muhabbetin ile doldurur. Bir vechile ki maksûdunu hâsıl kılmağa her birisi sa'y içtihad idüp matlûbunu huzûrunda hâzır bulursun. Şöyle ki cidd-i cuhdun ile anın işâreti tahsîl itmege kâdir

değilsün. Eger Hak Te‘âlâ Hazretinin tâ‘atını terk eyleyüp mahlûkunun rızâsına tâbî‘ olsan cemî‘-i kulûbu senden mün‘atıf ve nüfûsu munsârif kılur. Halkı sana düşman idüp mâni‘ ve müzâhim kılup murâdını fevt eder. Halkın mebgûzu ve Hakk’ın mağzubu olursun, ne‘ûzu billâhi min hazihi’s-sıfâtı’l-kabîha.

Hasan-ı Basrî rahmetullâhi ‘aleyh rivâyet idüp eyder ki, bir kişi var idi ahd eyledi ki Hak Te‘âlâ Hazretine bir vecih ile hizmet ve tâ‘at eyleye ki bu âlemde anın ile meşhûr ola. Pes mescidde cümle nâsdan önürdü var idi ve sonra çıkar idi. Mescid içinde dâim ânı namazda görürler idi. Gündüz ta‘amın yemezdi ve zikirden hâli olmazdı. Bunun üzerine yedi ay geçti. Bu kişiyi halk gördükçe bu murâyı nice bir riyâ eder derler idi. Allah’tan korkmaz mı ki derler idi. Âhar bu kişi bir halvet yere vardı nefsin melâmet idüp dedi ki; Ey ‘ibâdet ile şöhret kasd ederken riyâyla meşhûr oldun. Pes ahd eyledi ki ‘ibâdetde hâlis niyyet idüp muhlis ola. Hak Te‘âlâ’dan gayri nesne dilemeye. İbâdetden nesne ziyâde kılmaya. Yine evvelki tâ‘at üzerine müdâvemet göstere. Böyle eyledi bu kez halk anı gördük de demeğe başladılar ki Hak Te‘âlâ bu kişiye rahmet eylesin hayır üzerine doğruldu muhlisler makâmına kadem bastı. Andan Hasan Basri bu âyet-i kerîme okudu; ⁴⁹⁷”إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا“ Ya’nî şol kimesneler ki ima’nâ geldiler ve amel-i sâlih işlediler. **[82-a]** Hak Te‘âlâ anlara muhabbet kılsa gerekdir. Ya’nî kendü sevüp mü’minlere sevdirse gerekdir. Ammâ ‘ucbun kemâliyle alanları ise vâkıf olmak istersen bu dört asıla nazar eyle.

[Asl-ı Evvel]

Oldur ki ahdin ameli ol vakt kadir ve kıymet bulur ki Hak Te‘âlâ Hazretine mahalli rızâda ve mevki-i kabûlde vâki‘ ola ve illâ ecirler vardır ki sabahdan ahşama değin iki akçeye hizmet ederler ve nice pesbânlar vardır ki giceden sabaha değin bir akçeye pesbânlık iderler. Ehl-i san‘at dahi buncalayındır ki gicede ve gündüzde birkaç derâhim-i ma‘dûdeye hizmet ederler. Ammâ kaçan, amelini Allahu Te‘âlâya rızâsı için kılup bir gün savme niyyet eylesen bunun mukâbelesinde Hak Te‘âlâ Hazretleri bî kıyas ıvaz verür. Nitekim buyurur; ⁴⁹⁸”إِنَّمَا يُؤَتَى السَّائِرُونَ أَجْرُهُمْ بِعَرِّ حِسَابٍ“ Ve dahi Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁴⁹⁹”قال الله تعالى: اعددت لعباد الصائمين ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب“

⁴⁹⁷ Meryem, 19/96.

⁴⁹⁸ ez-Zümer, 39/10.

⁴⁹⁹ Hadis kaynaklarında "الصائمين" ibaresi ile bu hadise rastlanılmamıştır. Ancak "الصالحين" ibaresi ile bu hadise kaynaklarda yer verilmektedir. bkz. Buhârî, **Bedü'l-Halk**, 8; Müslim, **el-Cenne ve Sıfat-u Naî'mihâ**, 2, 3, 4; Tirmizî, **Tefsîrü'l-Kur'ân**, 22; İbn Mâce, **Sıfatü'l-Cenne**, 39.

” Ya’nî Hak Te’âlâ buyurur ki sâim olan kullarım için gözler görmedik ve kulaklar işidmedik ve hâtırlara gelmedik nesneler hâzırlayup dururun. İmdi şol bir günde ki bir veya iki akçeye hizmet edersin gıdanı sabahdan ahşama değin te’hîr etmek ile Hak Te’âlâ Hazreti sana bunca ivazlar verür ve dahi gece sabaha değin ihyâ eylesen bunun ivazı hakkında Hazret-i Hak buyurur ki; ⁵⁰⁰” فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءِ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ“ Ya’nî şol pasbanlarki bir akçe için ihyâ etdüğü bir geceyi sen Allah için ihyâ eylesen Hak Te’âlâ sana gözün ve gönlünün sevdüğü nesneleri ihzar eder ki ânı ne gözler görmüş ve ne kulaklar işidmiştir ve dahi bir sâatte iki rek’at namâz kılsan yâhud bir nefesde “La İlahe İllallah” desen bunun ivazı mukâbelesinde. Hak Te’âlâ buyurur ki; ⁵⁰¹” مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ ” Ya’nî şol kimesneler ki amel-i sâlih işler mü’min olduğu halde eğer erdir ve eğer avratdır ol kimesne cennete girüb bi hesâb merzûk olur. İmdi senin katında ve ebnâ-yı dünyâ katında bu bir sâatin kadri yokdur. Her günde nice sâat zâyî’ kılursın. İmdi Allâhu Te’âlâ katında anın kadir ve kıymeti olduğu cihetden kadir ve kıymet buldu. Bu takdîrce âkil olanlara lâzımdır ki kendü a’mâlini haddi nefsinde hakîr ve bî kıymet add edeler ve itikat edeler ki Hak Te’âlâ kendü fazlı ve keremi ile kadir ve kıymet verür. Pes anın cûdi bî ivazinâ şükr-i minnet edeler ve dahi ihtirâz edeler şol nesnelerden ki ‘ibâdetlerini Hazret-i Hakk’a lâyük [82-b] olmakdan ve mevki-i rızâda vâki’ olmakdan çıkara ve şeref-i kabûl ile müşerref olmakdan mahrûm kıla. Yine evvelki mertebesine tenezzül idüp bî kadri ve kıymet ola. Meselâ bir deste reyhân ki sokaklarda bahası bir puldur. Anı padişâh kerîmü’n-nefs ve huzûruna hediye etsen mahalli kabûlde vâki’ olsa ol padişâh dem olur. Sana nice lütûf gösterür nice bin dinar atâ eder. Maiyyetde bir yıllık reyhân nice bin floriye satılmış olur mahalline düşmek ile şöyle ki eğer padişâh anı kabûl etmeye yine sâhibine red eylese anın bahası yine bir puldur. İmdi âbidlerin ‘ibâdeti ve zâhidlerin zühdü Allâhu Te’âlâ dergâhında bir deste reyhân gibidir. Eğer kabûl ederse niam bî nihâye değerdir. Eğer kabûl eylemezse bahası bir puldur. Bu takdîrce bir abd-i fakîr bir meta’-i hakîri Hazret-i zü’l-celâl ve’l-ikrâm kapısına iletmek eceb eylemek emaret-i cehâlet ve alâmet-i sekamettir. Belki vâcib oldur ki kapusuna şükür ve sipas ve minnet bî kıyas ede. Mücerred kabûl olduğunu ulu saâdet ve inâyet bî nihâyet bile.

[Asl-ı Sâni]

⁵⁰⁰ es-Secde, 32/17.

⁵⁰¹ el-Mü’min, 40/40.

Oldur ki; Kaçan, bir padişâh senin bir hizmete kabûl eyleyüp birkaç dirhem vazife tayin eylese kapusunda nice gün ve gece günde hizmet edersin. Zillet ile ve karşusunda nice zamân ayak üzerine durursun ata bindüğü vakt atı önünce yürürsün vakt olur sarayını ve serâyirde seni sabaha değin pasban olup beklersin kâh olur aduv seni zâhir olur önünde mücâdele ve mukâtele kılursın. Cân-ı azîzini yolunda fedâ kılursın. Vakt olur hizmetini beyenmeyüp vazifeni keser, seni kapudan red eder. Ma'ahazâ ol vazife sana hakikatde Hak Te'âlâ Hazretleri verür. Padişâhlar bir bahânedir. İmdi Hazret-i Mevlâ seni yokdan var eyledi ol hâk-ı hakden gıda gıdadan nutfe nutfeden alak alâkadan mudğa mudğadan izâm izâmdan lahm eyledi. Mezâyayı bî kıyas ve envâ-i havâs verdi ve dahi akl-ı şerîf ve nutk-i latîf ile hayvanâtı müsahhar idüp cemî'inden mümtâz ve mufaddal eyledi ve dahi tac-ı kerâmet ve hil'ât-ı ilim ve selâmet-i İslam ile müselleme ve müşerref ve mükerrem kıldı. Bunlardan gayrı bî had ve bî kıyas ni'metler verdi. Kavluhu Te'âlâ; ⁵⁰²”وَإِنْ تَعْلَمُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا“ Hak Te'âlâ sana bu kadar ni'metler verdikten sonra iki rek'at namâz kılursın nice taksîrat ve envâ-i meâyib ile bunun birleki anın mukâbelesinde kendü fazl-ı keremi ile sunûf-ı mesûbât ve durûb-ı kerâmât va'd eyledi. Senin kusûr fuzûlluğuna nazar eylemedi. Hüsn-i kabûl ile kabûl eyledi ve bu ameline râzı oldu. İmdi sen bu iki rek'at namâzı kangı ni'mete mukâbil ve kangı kerâmete muâdil 'add idersin. Bunun ile [83-a] Rabbime 'ibâdet ve hizmet eyledim ibtihâc idersin. Mukâbelesinde ecr dahi umarsın. Nebbehenallâhu ve iyyakum min nevmeti'l-gâfilîn.

[Asl-ı Sâlis]

Oldur ki; bir padişâh-ı âlem penâha ki anın şânı ve derecesi bir mertebededir ki vüzerâ ve ümerâ ve uzamâ ve ruesâ âna hizmet kılmağa iftihar ederler ve dahi fuzalâ ve hükemâ ve ulemâ andan tekellûf-i hizmet ve taklîd-i maslahat dilerler. Gece ve gündüz kapusunda mülâzemet ederler ve dahi anın hânesinde ekâbir-i ayân ve efâzıl ve devran müzâheme ederler. Bir derecedeki oturacak yer bulamazlar. Galebeden bunun gibi padişâh re'fet ve inâyet muktezâsınca bir sukiye icâzet verse bu müzâhemededen âna yol eyleyüp huzûruna ilişeler. Padişâh ana ayn-ı inâyet ile nazar eyleyüp yanına makâm-ı muayyen gösterse bir amel-i yesîr emir eyleyüp ayıb ve kusûruna mültefit olmasa anın ol ednâ ameline hüsn-i kabûl ile kabûl eylese mukâbelesinde envâ'-i sipas ve envâl-i bî kıyas verse padişâhın bu ihsânın işidenler ederler ki, sükûn başı devletlu ve tali'i kuvvetlu imiş ki lâyük-ı şevkât ve müstehakkı âtîfet değil iken hüdâvendigâr-ı gerdûn-i iktidârına aynı

⁵⁰² en-Nahl, 16/18

inâyetiyle manzûr ve lütfu huzûr-ı bahşi ile mesrûr olup halâyık içinde ve devlet ile fâik olup riâyete lâîk oldu ve eğer ol recul-ı sûku işledüğü amel yesîr ve emr-i hakîr ile ibtihac idüp mûcib ve musta'zim olursa padişâh-ı gîtî penâhın ihsânı istihfâfa haml iderse işidenler ederler ki bu sefih ve câhil ve mecnûn-i la ya'kıl kendu hâlini bilmez ve mertebesini anlamaz. Verilen ni'mete minnet eylemez bunun gibi sefih-i nâsdan ve mecnûn bi ser.....lâyık budur ki verilmeyen ni'meti elinden alalar. Kendüğe envâ'i ihânet idüp iblîs sâhibi iblîs gibi dergâhdan süreler. İmdi bizim Rabbimiz ve Sübhânımız bir Sultândır ki anın şânında bu âyet-i kerîme nâzil olmuştur. Kavluhu Te'âlâ; ⁵⁰³ تَسْبِيحُ لَهُ ” Ya'nî zemîn ve âsumân ve bunlarda olan eşyânın cemî'isi Hak Te'âlâ Hazretlerine tesbih ve takdîs ederler ve dahi hiçbir şey yoktur ki Hazret-i Hakk'ın hamdine ve tesbîhine meşgûl olmayalar ve dahi bir ma'bûddur ki anın âbidleri bu âyet-i şerîfede ma'dûddur; ⁵⁰⁴ ” يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا ” Ya'nî yerde ve gökte olanların cemî'isi gönüllü gönülsüz Hak Te'âlâya secde ederler ve dahi padişâhdır ki anın dergâhında hizmet edenler Cebrail ve Mikail ve İsrail ve Azrail ve hamele-i arş ve gurûbiler ve rûhaniler vesâir melâike-i mukarrebîndir ki bunların adedini ancak Hazret-i Rabbü'l-Âlemîn bilür. Artık kimesne bilmezler melâike-i mezkûre [83-b] menâzil-i refîa ve mahâfil-i şerîfede 'ibâdet-i azîme-i dâime kılurlar ve dahi nev'i beşerden ol sultân bî zevânın ve bî mekânın kapusunda hizmet edenler müslimîn ve enbiyâdan Âdem ve Nûh ve İbrahim ve Mûsa ve İsa ve Server-i Enbiyâ Muhammed Mustafa sâir enbiyâ-i mürselîndir. Salavâtullâhi aleyhim ecmaîn. Bunlar dahi makâmat-ı kerîmede 'ibâdet-i celîle kılurlar. Merâtib-i münife ve menâkıb-ı şerîfe muktezâsınca enife-i celîle kılurlar ve dahi ulemâ ve ibâd-ı ebrâr ve fuzalâ-i zuhhâd ve muhtâr-ı merâtib-i fâhirede ebdân-ı nakıyye-i zâhire birle ibâdât-ı kesîre-i hâlise kılurlar ve dahi sünen-i seniyyesinde ezelli âbid ekâbir-i ekâsire ve salâtin-i cebâbiredir ki bunlar Hak Te'âlâ dergâhında yüzlerini hâke sürüb sücûd ederler ve 'ubûdiyetine i'tiraf idüp suçlarına ikrâr ve ma'siyelerine i'tizâr ederler. Tazarru' ve zârî ile 'arz-ı hâcet ve zikr-i münâcât ederler. Hazret-i Hakk'ın mahz-ı lütûf ve keremînden bunlara inâyet ederse hâcetleri makbûl olup saâdete yetişürler. Eğer nazar-ı inâyet ile manzûr olmazlarsa mahzûl olup mezelletde kalurlar. İmdi Hazret-i Sultân bî bedel ve Hayy-ı Kayyum-i lemyezel bunca azamet ve celâl ile senin hakâretine ve ulûbuna nazar eylemeyup kerem ve lütûf gösterüb 'ibâdete icâzet verür ve münâcâtını

⁵⁰³ el-İsrâ, 17/44.

⁵⁰⁴ er-Ra'd, 13/15.

dinleyüp hâcetini reddeyleyler. Ma‘a hazâ ki zilletde bi derecedesin ki eger dünyâ beylerinin kapusuna varsan içeru girmeye ‘icâzet virmezler, verdikleri takdîrce dahi yüzüne güle bakmazlar ve sözünü dinlemezler. Hâcetini revâ kılmak kında kaldı. Ammâ Hazret-i Hüdâvend-i ‘âlem ve mukaddir-i umûr-ı Ben-i Âdem hizmetine bî-tevakkuf ve bî tekellûf girursun ve du‘â ve senâ edersin ve tâ‘at ve hizmet ve ‘arz-ı hâcet edersin hiç kimesne dâfi‘ ve mâni‘ olmaz ve Hak Te‘âlâ Hazreti lütûf gösterüp senin ile inbisât eder. ‘İbâdetini kabûl kılup duânı istimâ’ eder ve hâcetini revâ kılup mühimmâtını kayırur. Senin nice ma‘âyıb ile edâ olunmuş namazına râzı olup hâtırına hutûr ve zamirine ubûr eylemedin sevâblar verür. ‘Aceb budur ki sen ol iki rek‘at namâz ile mûcib olursun hüsn-i kabûle şükür ve minnet eylemezsin. ‘Acaba bu amel mübtelâ kimin nesine dayanırsın ki böyle güvenürsin, rahimallâhi’mrien ‘ârife kadrehu ve lem yetead tavrehu vallahu veliyyü’t-tevfîk.

[Asl-ı Râbi’]

Oldur ki, kaçan ki, bir sultân sâhib-i fermânın dergâh-ı âlem penâhına umerâ ve küberâ ve ağniyâ ve akviyâ hediyeler etseler cevâhir-i senine ve zehâyir-i nefîse ve ehvâl-i celîleden envâ’i hedâya verseler şol ümide ki dest-i buz edeler. Bunların arasında bir merdi kalender iki dâne berk-i senber ile ol padişâhın nazarına bile varsa **[84-a]** bir ak çelik kuru üzüm ile niyaze varsa ol padişâh sâhib-i kerem hediyesini kabûl idüp kendünün denâetine ve hediyesinin hakâretine nazar etmeyüp hil‘ât ve ni‘met buyursa mahzan kerem-i padişâhı ve lûtf-i şehinşâhıdır ki ol fakîr ve hakîri hüsn-i iltifat ile muğtenib kılur. Ammâ ol fakîr kendinin tuhfe-i hakîri ile ucup eyleyüp padişâhın ni‘metine hizmet ile istihkâk-ı kesb eyledim deyûb şükür ve minnet eylemese ol kişiye mecnun bî edeb ve mağrûr bi sebep derler. İmdi sen dahi nısf-ı leyde duru gelsen iki rek‘at namâz kılsan fâriğ olacak fikir eylesen ki ol zamânda zemîn ve âsânda bahr-i berde ve dağlar ve sahrâlarda ne kadar kimse ki ‘ibâdete kâim olmuşdur. Müctehidlerden ve muştâklardan ve sıddıklardan ve dahi ol sâatde Hak Te‘âlâ Hazretinin kapusunda kulûb-ı hâşia ve uyûn-ı bâkiye ve elsine-i zâkire ve sudûr-ı nakıyye ve nüfûs-ı takıyye ile ‘ibâdet-i sâfiye ve hizmet-i hâlise kılurlar ve ne kadar kimesne hâzır olmuşdur eğerçi salâtını edâ edersen isticâbında ve ahkâmında ve ihlâsında mümkün oldukça sa’yu belîğ ve ictihâd-ı tam edersen dahi Hazret-i Melik-i Allâm’ın ihsânına lâyıf ve nüfûs-ı kudsiyesine muvâfık edemezsin. Zîrâ ki senin şânın vardır ki rezâlet-i uyûbdan hâli ve habâset-i zünûbdan arî değil midir? Şol sebebeden ki dilinde lağv-ı makâl kalbinde muhibbi meâl fikrinde hayal-i emâl mala’mâl olmuşdur. Bunun gibi emtia-i müstakzire Hazret-i Yezdân-ı pâke hediye olmağınca lâyıf olur. Hatta ba‘zı meşâyıh rahimehullah aleyhim ederler ki “Ey gâfil

teemmül ve tefekkür eyle ağniyâya hediye gönderdiğin mandede ihtimâm eylediğin gibi Hak Subhânehû ve Te‘âlâ Hazreti’ne gönderdiğin hediyeye dahi ihtimâm eder misin? Ebû Bekr-i Varrâk hazretleri eyder; “Her namâz ki edâ ederim akibince istihyâ ederim. Şöyle ki bir avrat zinâdan ferâgat eyledik de eder” andan sonra Hazret-i Hüdâvend-i Kerîm lütûf-ı amîm ve fazl-ı azîm birle senin ol uyûb-i zünûb ile mümtezic olmuş namazınâ kadir ve kıymet verüb sevâb-ı cezîl ve ecr-i cemîl va’d kıldı. Ma’ahazâ ki sen anın bendesisin, her ne işlersen tevfiği ve teysiri ile işlersin. İmdi bunun gibi amel ile değildir. İlla şol câhil zâ’ildir ki esrâr-ı rubûbiyetden gâfildir ve dahi şol olmuş gönüldür ki cemî‘-i hayrâtıdan zâ’ildir. Nes’elullahe hüsne’l-kifâye bi mennihi ve fazlihî.

[Fasl]

Bilgil ki hâb-ı gafletten bîdâr ve bu akabenin ahvâlinden haberdar olanlara vâcibdir ki bu makâmda teemmül-i sâdık kılalar. Zîrâ ki mecmu’u akabâtın semeresi bu akabede müctemi‘ olmuşdur. **[84-b]** Eger bundan dahi halâs bilürse cümle hatarât ve userâtdan sâlih olup ticaretinde gânim olursun ve illâ amelinde lâib ve emekde hâib olursun. Zîrâ ki bu akabe-i mûhlikede üç emir cem olmuşdur. Birisi dikkat-i umûr ve birisi şiddet-i gabn ve birisi hatar-ı temkin-i azîmdir. Ammâ dikkat-i umûr riyânın ve ucun mecrâsı hafî ve te’siri kavidir. Cereyânına ve seylânına kimesne muttali’ olmaz. İlla şol kimesne olur ki umûr-i ‘ibâdetde nâkîd-ı basîr ve ulûm-i diniyede âlim-i habîr ola. Câhil-i legub ve gâfil-i leub olanlar bunun keyfiyetine vâkıf olmazlar. Rivâyettir ki Nişabur’da ‘Ata-i Selîmî rahmetullâhi ‘aleyh bir sevb dokudu. Tahsîninde ve ihkâmında sa’y u belîğ idüp bazara götürdü. Tüccar ehline arz eyledi. Tâcirlerden bir sâhib-i basîret bunun ayıbına muttali’ oldu. Ata ağlamağa başladı tâcir izhâr-ı ayıb etdiğüne nâdim oldu ve özür idüp dedi ki, getirün ol meta’i ben alayın mukâbelesinde ne dilersen vereyin tek bana hâtırın kalmasun. Ata dedi ki sen zanetdiğün nesneye ağlamazın ki Ya’nî bu sevbin ıslâhında ictihâd eyledim cemî‘-i ma’ayıbdan sâlim-i i’tikâd eyledim. Âhar tâcir basîre arz olundukda ayıbını zâhir oldu. Belki ağladığım oldur ki âhirette bizim hâlimiz nice ola. A’mâlimiz Hak Te‘âlâ Hazretine arz olacak. Zîrâ ki cemî‘-i nekâyis ve ma’âyıb andan hafi değildir. Bu metâ’ın ayıbından gâfil olduğumuz gibi andan dahi gâfiliz dedi ve dahi ba‘zı ulemâdan rivâyet olunur ki bir gece seher vaktinde yola havale pencerede Taha suresin tilavet eyledim. Badehû nevm galebe eyledi uyudum. Vâki’’imde gördüm ki bir şahıs semâdan nâzil oldu. Elinde bir sahîfe var gelüb önümde açdı. Gördüm ki Taha suresi yazılmış ve her kelîmenin altında bir hasene yazılmış. Ammâ bir kelîme mahvolmuş hasenede yazılmamış. Etdim ki; Bu kelîme-i dahi okumuş idim niçün mahv oldu. Altına hasene yazılmadı. Ol şahıs etdi; Eğercik sen okudun biz dahi yazdık. Lâkin kîbel-i arşdan

bir nidâ geldi ki filan kelîme-i mahv etdin altına hasene yazman bizi dahi mahv eyledin. Vâki'imde ağlayup dedim ki ne sebebdan mahv oldu? Cevâb verdi ki sen okurken yoldan bir kişi geçti. Ol kişi işidsün diyü ref-i savt eyledin sebebi zihâb-ı sevâb oldur dedi. Ammâ şiddet-i gabnın sebebi oldur ki riyâ ve ucb bir âfâtdır ki bir sâat içinde hâdis olur. Lâkin fesâdı bir derecededir ki vakt olur yetmiş yıllık hâsıl olmuş 'ibâdeti bir anda bâtıl kılur. Nitekim rivâyet olunur ki, bir kişi Süfyân-ı Sevrî Hazretlerini ziyafet eyledi ve bu kişi ehlinden bir tabak isteyup dedi ki hacc-ı sâlide getürdügüm tabakı getürün. Süfyân-ı Sevrî etdi ki; Miskîn kişi [85-a] bu kelâm ile haccın ibtâl eyledin dedi. Şiddet-i gabnın birisi dahi budur ki 'ibâdet ne kadar kalîl ve sağır olsa riyâdan ve ucbdan sâlim olsa Hak Te'âlâ Hazreti katında kebîr olur. Sevâbı hesâba gelmez. Ammâ 'ibâdet-i kesîra ve hizmet-i kebîre riyâdan ve ucbdan sâlim olmasa Allâhu Te'âlâ Hazreti katında hakîr bî kıymet olur. Nitekim Hazret-i 'Ali bin Ebî Tâlib kerremallâhu vechehû eyder ki; ⁵⁰⁵“لا يقل الله عمل البتة وكيف” Ya'nî Allâhu Te'âlâ için elbette kalîl olmaz. Ne vecih ile kalîl olur şol amel ki Allâhu Te'âlâ katında makbûl ola ve dahi İbrâhîm-i Nehâ'i'den su'âl idüp ba'zı a'mâlin sevâbı ne kadardır dediler? Cevâb verüb dedi ki, eğer kabûl olursa hesâba gelmez ve dahi Vehb rivâyet ider ki, zamân-ı mâzide bir kişi var idi yetmiş yıl 'ibâdet eyledi. Sâimü'd-dehr olup haftada bir kere iftar ederdi. Allâhu Te'âlâ Hazreti'nden hâcet diledi kabûl olmadı nefesine itâb idüp dedi ki; Bu senin şumluğundandır ki benim hâcetim kabûl olmadı. Eğer sende hayır olsa idi hâcetin kabûl ola idi. Âhar Hazret-i Hak âna bir melek gönderdi eder, Ya Âdem oğlu bu bir sâat nefesine itâb eylediğin senin için hayırlıdır yetmiş yıl 'ibâdet kılduğundan. Zîrâbunda ihlâs vardır anda yok idi. İmdi nazar eyle gör ki bundan ulu gabn var mıdır ki kişinin müddet-i medîdede kılduğu 'ibâdeti ucb etmeğe bir lahzada telef olur ve dahi te'emmül eyle ki bir kişi bir sâatde hâlini fikir eylemek yetmiş yıllık 'ibâdetden efdal oldu. Bunun gibi fırsatı zarûret yok iken fevt eylemek gabn-ı azîm değil midir? İmdi şol haslet ki anın husûlünde kesret-i kıymet ve zuhr-i âhiret ni'met hâsıl olur. Anın tahsîlinde ikdâm ve tekâmîlinde ihtimâm-ı tâm göstermek her kişiye vâcibdir ve dahi şol sıfât-ı kabîha ki bu ni'meti izâle ve bu kıymeti imâte kılur. Andan ictinâb etmek farz-ı 'ayndır. Bu ecildendir ki sâhib-i basîret olanlar bu vâkı'a-i latîfe ve nükte-i şerîfe riâyetinde sa'y u belîğ idüp kesret-i amel-i zâhireye nazır olmazlar. Esrâr-ı bâtına ittila-i kusvâ iderler ki mu'teber olan safvetdir kesret değildir ve dahi ederler ki, bir dâne gevher bin dâne boncukdan yekdir. Ammâ şol kimesneler ki fikirleri kalîl bâsârları kelîl nazarları

⁵⁰⁵ Münâvî, I, 216.

‘alîldir. Zâhir-i a‘mâle nâzır ve kesret-i a‘mâle mu‘teberlerdir. Kulûbun zünûbuna ve a‘mâlin uyûbuna nazar eylemezler. Kesret-i rûkû’ ve vefret-i sücûd ile nefislerine ta‘b virürler. İmsak-ı ta‘am ile kendülerini muazzeb kılurlar. Ta‘addüd-i ‘ibâdet ile mağrûr olurlar. Safvet-i tâ‘at ile mebrûr olmazlar ve dahi fehmi eylemezler ki [85-b] eyvânın irtifa-i nâfi olmaz esası muhkem olmayınca ve kesret-i ceviz ile kimesne müntefi’ olmaz. Lübbünde sıhhat olmayınca. Bu kelâmın hakâyıkını âlimler ve dekâyıkını mükâşifler bilürler. Ammâ hatar-ı a‘zâm olduğunun sebebi budur ki Hazret-i Hakk’ın azametine nihâyet ve Celâl-ı Celîline gâyet yoktur ve kulları üzerine ni‘meti ve minneti çoktur. Senin bedeninin uyûb-ı hafîyye ile ma‘yûb ve zünûb-ı kesîre ile melbusdur ve dahi nefsi-i Ammârin muhtale ve şerr-i fesâd-ı meyyâle ve muktezâyı şehvât-ı seyyaledir. Şöyle ki bundan ma‘yûb ve nefsi meşûbu’z-zünûbden Allâhu Te‘âlâ Hazretinin celâline ve azametine ve kesret-i ni‘metine lââyık fî’l-cümle amel-i sâlih sâdır olmaya. Hak Te‘âlâ Hazreti ile asla senin münâsebetin olmaz. Sebebi sezâyî ni‘met sâbit olmaz. Bu takdîrce verilen ni‘metler sâir hayvanlarından zâ‘il olduğu gibi senden dahi zâ‘il olur. Belki ma‘siyet sebebi ile musîbetler görürsün ki mütehammil olmağa tâkat getüremezsın. Hak Subhânehû ve Te‘âlâ Hazretinin azameti ve celâli bir derecededir ki melâike-i ebrâr ânâü’l-leyl ve etrâfü’n-nehâr ‘ibâdetlerinde kâim ve hizmetlerinde dâim dururlar. Hatta ba‘zısı halk evvelinden beru kıyâmdan zâ‘il değildir ba‘zısı sücûda ve ba‘zısı rûku’da ve ba‘zıları tesbih ve tahlilde kâim ve dâimlerdir. Kıyâmete değin bunlar bir lahza fânî olmazlar. Mahşer yerinde tâ‘atlarından fâriğ oldukdan sonra cümleten bir nidâ ederler ki; ⁵⁰⁶”سبحانك ما عبدناك حقَّ عبادتك“ deyeler ve dahi Seyyidü’l-Mürselîn ve Hatemü’n-Nebîyyin salavâtullâhi aleyhim ecmaîn. Efdal-i sakaleyn ve ekmel-i hafikayn iken ⁵⁰⁷”لا أحصي ثناء عليك“ der idi. Ya‘nî sana senâ etmeğe ben kâdir değilim sen kendü nefesine senâ kıldığın gibi bu kında kaldı ki sana lââyık ‘ibâdet etmeğe kâdir olam der idi ve dahi buyurur ki; ⁵⁰⁸”ليس أحد يدخل الجنة بعمله قالوا ولا أنت يا رسول الله قال ولا أنا إلا أن يتغمدني الله برحمته“ Ya‘nî hiç kimse ‘ibâdet ile cennete girmez. Belki Hak Te‘âlâ’nın fazlı ile girür. Sordular ki ya Resûlallah sende mi? Buyurdu ki ben dahi illa bu kadar var ki Hak Te‘âlâ beni rahmeti ile ihâta eyledi.

⁵⁰⁶ İbn Mübârek, s. 478; Taberânî, **el-Mu‘cemu’l-Evsât**, IV, 44; a. mlf., **el-Mu‘cemu’l-Kebîr**, II, 184.

⁵⁰⁷ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, **et-Tefsirü’l-Kebîr Mefatihü’l-Gayb**, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1420, XXVIII, 199.

⁵⁰⁸ Buhârî, **Kitabü’l-Merdâ**, 19; Müslim, **Sıfatü’l-Kıyâme**, 71; İbn Mâce, **Zühhd**, 20.

idüp dedi ki ne aceb muhtâc oldum ben senin gibi muallime ve Ebu Bayezîd-ı Bestâmî rahmetu aleyhi'l-bari eder ki, otuz yıl 'ibâdete meşgûl oldum âhar bana dediler ki Bayezîd Hak Te'âlâ'nın hazînesi 'ibâdet ile dobdoludur. Eger Hazret-i zü'l-Celâle visâl istersen zillet ve iftikar ile gel. Üstâd Ebu'l-Fadl eder, tahkîk bilürim ki bu işledüğim amel kabûl ve makbûl değildir. Sordular ki neden bilürsin? Cevâb virdi ki, a'mâlin kabûlünün şerâyiti bilürim anları yerine getüremedim. **[86-b]** Anın çün bu sözü söylerim. Dediler ki niçün ictihâd eylemezsin? Cevâb verdi ki nefsini tâ'ata mu'tad edemezsin. Allâhu Te'âlâ Hazretinden umarım ki bu nefis-i şumu reyden edivere sükûn üzere 'ibâdete meşgûl ve mu'tad ola. İmdi nazar eyle ki tarîk-i mücâhedede a'lem olanlar ikdâm ile kat'-ı menâzil u 'â'il ve tayy-ı merâhil fazâ'il kılmakda ... âciz ve kâsır olacak sâir avâmın ve bizim gibidir demenden ahvâli nice olsa gerekdir. Bu takdîrce bize lâzımdır ki hizmet-i ebrâr ve sohbet-i ahyâr ihtiyâr idüp nefsimize riyâzet verüb akabât-ı 'ibâdeti kat'etmekde tekâsül ve tekâhül göstermeyevüz. Tâ ki amelîmizde saib olavuz ve ikimizde gâib olmayavuz ve bir makâma münâsib-i kütüb-i mastûrda bir haber-i me'sûr vardır. İbni Mübârek'den mervîdür ki bir kişi Mu'âz bin Cebel radiyallahu anhu dedi ki, Ya Muaz Hazret-i Resûlallah sallallâhu aleyhi ve sellemden bana bir hadîs-i şerîf haber versen ki anın şiddeti havfından hâif olur. Ekser ezmanda zikrinden ve fikrinden hali olmayam. Muaz bu sözü işidicek bir kere âh etdi vâ şevkâh ila Resûlillah dedi. dahi bir zamân rikkat ile ağladı andan dedi ki bir gün Hazret-i resûlallahu ekrem sallallâhu aleyhi vesellem bir merkebe rakîb olup beni ardına alup gideriken mübârek başın gökden yana kaldırdı dedi ki; ⁵¹¹الحمد

”الله الذي يقضي في خلقه ما يشاء” Ya'nî hamd ol Allah içündür ki ibâdına ne dilerse hüküm ider andan bana hitâb idüp dedi ki, Ya Mu'âz ben dahi لبك وسعديك يا سيد المرسلين dedim. Buyurdu ki sana bir hadîs ta'lim edeyin eğer ânı hıfz edersen sana nâfi olur. Eğer zâyî' idersen Hak Te'âlâ katında hüccetin münkati' olur. Ya Mu'âz Hak Te'âlâ bu yedi gökleri halk eylemezden önden yedi melek halk eyledi. Her birini bir âsumânın kapusunda kodu bevvâb eyledi. Bir abdin amelini hafaza olan melâike âsumâna alur şöyle ki ol amelin nûru kişi gibi ziyâ verür. Kaçan ki semayı dünyâyâ ilde ol kapuda bevvâb olan melek-i hafazaya eder. Varın bu ameli sâhibinin yüzüne urun ki bunun sâhibi halkı gıybet eder idi. Hak Te'âlâ beni bu demde müvekkil komuşdur ki gıybet ederlerin amelini bundan tecâvüz ettürün. Andan sonra bir kişinin dahi amelini getüreler ikinci âsumâna dek alalar bunun ameli berk-i hatîf gibi lami' ola. Hafaza bu ameli azîmü'l-kadr zan idüp muazzez ve mükerrerem tutalar ol

⁵¹¹ İbnü'l-Cevzî, **Kitâbü'l-Mevzuât**, III, 157.

makâmda müvekkil olan melek hafazaya diye ki; Varın bu ameli sâhibinin yüzüne urun ki bunun ile dünyâ taleb eyledi. Bana emir olmuşlardır ki dünyâ için olan ameli bundan geçürmeyim hafaza ve dükeli melâike ol melekden bu kelâmı işüdüb sâhibine **[87-a]** la‘net iderler. Andan sonra bir kişinin amelini dahi hafaza üçüncü gökte ileteler bunun savmı ve salâtını ve sadakasını ve sâir hasenâtını ta‘zim ve tekrîm birle iledeleler anda müvekkil olan melek ede ki; Varın bu ameli dahi sâhibinin yüzüne urun Zîrâ ki ol mütekebbir olup halka kibir ederdi. Hak Te‘âlâ bana emir eyledi ki mütekebbirlerin amelini bundan geçürmiyem. Andan bir kişinin dahi amelini dördüncü âsumâna iledeleler ve bunun savm ve salâtını ve haccını ve umresini vesâir a‘mâl-i hayrâtı ve tesbih ve tehlîlini kevkeb-i dürri gibi lema‘an eder bu bâbda olan melik-i bevvâb ede ki; Varın bunu sâhibinin yüzüne urun Zîrâ ki sâhibi mu‘cibdir. Hak Subhânehû ve Te‘âlâ bana buyurmuşdur ki, ucb edenin a‘mâli bundan tecâvüz etdirmeyem. Andan sonra bir kişinin dahi ameli aruz gibi tezyin idüp beşinci semaya edeler. Bunun ameli göklere güneş gibi ziya vere ol makâmda duran melek ede ki Varın bu ameli sâhibinin yüzüne urun. Bunun sâhibi hasûddır. Hak Te‘âlâ Hazreti bana emir eylemiştir ki hasûdun amelini bundan tecâvüz etdirmeyem. Andan sonra hafaza bir kişinin ameli ile suud edeler. Altınca semaya erişeler bunun ‘ibâdeti kesîresini güneş gibi göreler. Bundan müvekkil olan melek ede ki, Varın bunu sâhibinin üzerine urun ve bunun sâhibi ehli merhamet degildür halka şevkât ve merhamet etmez ve musîbet erişenleri görücek ferah olur. Bana Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak emir eylemiştir ki bî rahim olanların amellerin bundan tecâvüz etdirmeyem. Andan sonra bir kişinin dahi hafaza savm ve salâtını ve haccını ve zekâtını ve gaza ve se‘âyetini ve ictihâdını vesâir hasenât-ı mebrûrunu ve ne bir hasenâtdan ki varsa a‘mâl-i meşkûresinde ref idüp tâ yedinci âsumâna iledeleler. Bunun a‘mâli ra‘di sâika gibi savt vere ve berk gibi ziya vere. Anda müvekkil olan melek ede ki Varın bu ‘ibâdeti sâhibinin yüzünü urun. Bunun sâhibi murâyıdır. Hazret-i Celle Alâ bana emir eylemişlerdir ki bu makûle ehl-i riyânın a‘mâlini bundan tecâvüz etdirmeyem. Andan sonra bir kişinin savm ve salâtını ve sadaka ve zekâtını ve hasenesini ve hüsn-i hulûkunu ve zikir ve şükrünü yedinci âsumândan geçirüb Hazret-i Hakk’ın huzûruna arz edeler hafaza ve müşeyyia ve sâir melâike bunun a‘mâlini göreler. Haza amelün sâlihun ve ‘ibâdetun hâlisun diyü şehâdet edeler. Hak Subhânehû ve Te‘âlâ Hazreti ede ki, Ya melâiketi siz hafazasız ibâdımın a‘mâline nazar edersiz ben rakîbim nüfûsuna ve kulbuna nazar ederim bu kişi a‘mâlinde beni murâd edinmedi bunun murâdını ben bilürüm siz bilmesiz benim la‘netim bunun üzerine olsun ki yerde ve gökde kimesne kalmadı kamusunu mağrûr etdi. Tâ ki amelini halis ve kendüğü muhlis **[87-b]** i‘tikâd eylediniz bu

kişi eğerçi sizi mağrûr eyledi. Lâkin edemez ki Âllâmu'l-guyûbum esrâr-ı kulûb vâkıfım hiç ben bilmediğüm nesne yokdur. Mâdi ve hal ve müstakbel bana nisbet beraberdir. Âlimü's-sır ve'l-hafayâtın zâhir ve bâtın katında birdir. 'İbâdını 'amel u ğill-i mağrûr edemezler çünkü bu hakkında Hak Te'âlâ Hazretinin kelâmını cemî'-i hafaza-i a'mâl vesâir melâike-i mukarrebîn ve üç bin melâike-i müşeyyi'in işidenler Hak Te'âlâ Hazretlerine nida edeler ki; Ya Rabbena senin ve bizim la'netimiz bunun üzerine olsun dahi ehl-i semâvât edeler ki kalbe la'netü'l-la'inin bu hadîs-i şerîfi Mu'âz bin Cebel çünkü Hazret-i Resûlullah sallallâhu 'aleyhi vesellemden işiddi ref u savt ile katı katı bir müddet ağladı andan sonra dedi ki; Ya Resûlallah bundan necât bulmak ne vecih ile mutasavvırdır? Hazret-i Resûl sallallâhu aleyhi vesellem buyurdu ki; Ya Muaz Hak yakînde peygamberine iktidâ eyle anın sünneti üzerine ol. Andan Muaz etdi; Sen Resûlallahsın ben Muaz bin Cebel'im bana halâs nice müyesser olur. Buyurdu ki; Ya Muaz gökcek söylersin tarîk-i müşkil değil eğer amelinde taksîr var ise dilini halkdan kes özür ile kusûrun Melik-i Gafûr yanında ma'zûrdur. Kaçanki, menâhîden takvâ kılsan ve ameline riyyâ halt etmesin. İmdi ki sâkin lisânını halkın gıybetinden kat' eyle. Hâsseten ehl-i Kur'ân olan ihvânından ihtirâzın ziyâde olsun ve dahi kendü ayıbına muttali' ve halkın ayıbından münkati' ol ve dahi ihvânını kadih etmek ile kendünü medih eyleme ve dahi hulûk-ı vazî' etmek ile kendünü ref' eyleme ve dahi 'ibâdetine riyyâ halt etmek ile amelini ifnâ eyleme ve dahi dünyâya ol kadri duhûl eyleme ki âhiretinden zuhûl edesin ve dahi ihvân-ı safâ arasında belli birine râzi mahfî söyleme ve dahi baş üzerine kibir ile teraffu' eyleme ki iki cihânın hayrı senden mürtefi' olmasın ve dahi mecâlisde fâhiş söyleme ki halk senin su'i hulkundan hazer etmesünler ve dahi lisânın ile kelb gibi nâsın arz-ı libâsı yırtma ki cehennem kilâbı senin bedenini yırtmasınlar. Nitekim Hak Te'âlâ Hazreti buyurur ki; ⁵¹² ”وَالنَّاسِطَاتِ نَشِطًا“ müfessirler katında ma'nâsı budur ki şol melekler hakkı için ki insanın etini kemüklerinden koparıcılarıdır. Andan Muaz etdi; “ Ya Resûlallah bu hasâyili hâsıl kılmağa kimin tâkatı yetişür” Hazret buyurdu ki; “Ya Muaz bu umûr-ı kesîr ve asîr Hak Te'âlâ inâyet eylediği kişiye emr-i yesirdir. Zîrâ ki bu mufasssalın mücmeli ve bu mümessilin muhassılı kendü nefesine ne sanûrsın halka dahi anı satmaktır. Bu nûkte-i latîfe ile iktifâ edenler mecmu'u umûr-ı mezkûreden ittika edersin dahi anın ile âmil olursun dünyâda ve dininde kâmil olup **[88-a]** cemî'-i âfâtlardan sâlim olursun. Hâlid bin Ma'dan eder; Mu'âz bin Cebel hazreti bu hadîs-i şerîfi mufasssalı

⁵¹² en-Nâzi'ât, 79/2.

Kur'ân'dan ziyâde kıraat ederdi ve halka bunun ile nasîhat ederdi. Vaktaki bu hatar-ı azîm ve eser-i elîm ve hatar-ı hâtır ve zarar-ı kebîr ki sudûru muttâcir ve kulûbu müteessir ve ukûlu mütehayyir ve vücûdu mütegayyir kılur. Sana mefhûm-ı mübin ve manzûr-ı muin evvelden üzerine vâcibdir ki bu akabenin hatarâtından ve bu mesleğin aserâtından Hazret-i Melik-i Allame i'tisam idüp tezerru' ve ibtihâl ve tehaşşu' ittikal eyle. Zîrâ ki bu vartadan halâs ve bu mehlikeden istihlâs bulmak Hazret-i Rabbü'l-izzetin inâyet ve rahmetine muhtasdır. Vallahu'l-müsteân ve ileyhi't-teklân.

[Fasl]

Ve bi'l-cümle kaçan ki, Hak Te'âlâ'nın azametini ve kemâl-ı kudretini ve cemî'-i eşyâya ilmini ve cümle-i ibâde hükmünü ve senin min küllî'l-vücûh una ihtiyacını ve dahi ana tâ'at kılmağın fazlını ve bu halkın da'fını ve cihet-i umûrlarında âcizlerini mülâhaza kılsan bi'z-zarûri ebnâ-yı dünyâdan i'râz idüp medh-i senâsına tâlib olup ve ta'zîmine râgib olmazsın. Zîrâ ki bunların sana faydası yokdur. İbâdetin zararları çokdur ve dahi bu dünyânın hissetini ve denâetini ve kesret-i inâsını ve killet-i bekâsını tefekkür eylesin. Kat'an dünyâya mültefit olmazsın ve 'ibâdet nefisini bu hasîse vesile kılmazsın ve dahi nefisine hitâb ve itâb idüp edersin ki, Ey nefis Hazret-i vâcibü'l-vücûd ve müfizu'l-cûd 'ibâdetine meşgûl olmak ve anın rızâsın taleb eylemek hayırlı değil midir? Şol tâife-i câhile-i âcize-i kâsile ile hizmet idüp rızâsın taleb etmekden ki anlara hizmet etdiğün halde kadrini bilmezler mertebeni anlamazlar mühimmâtını kılmazlar. Vakt olur seni erâzil-i menzilesine tenzil ederler. Üzerine senden esfeli tafdil ederler. Hizmet edersin emânet ederler uzlet edersen adâvet ederler nasîhat edersin şefî' ederler tehdîd edersin takri' ederler ve eğer bunlara tâbî olursan evkâtını zâyî' kılurlar. Ma'ahazâ ellerinden hiç nesne gelmez nef'a ve darra kâdir değildir. Bunların cümlesini Hak Te'âlâ Hazretlerinin kabza-i kudretindedir. Nice derlerse tâsâruf eder mukallibe'l-kulûb ve muhavvile'l-kurûb olur. İmdi ey nefis bunlara meşgûl olup evkâtını zâyî' eyleme. Hazret-i Mevlâ'nın senâsına muvazıb ve atâsına tâlib bekâsına râgib ol. Bu halkdan hazer ile harâmilerden eder gibi yoksa tâ'atın bidaatını gâret idüp ticaretde hasâret verür. Şiir;

سهر العيون لغير وجهك باطل

وبكاؤهنّ لغير قطائك دائن

[88-b] Ya'nî Hak Te'âlâ Hazretleri'nin gayrine gözlerin bîdar olduğu bâtıldır. Giryesi şevki fâsıl için olmasa sa'yu bî hâsıldır. Ey nefis çünkü hakikat-ı hâli bildin mâl-ı harâmdan rehbet eyle daru's-selâma rağbet eyle naim-i mukim kesb eyle. Hutam-ı hamîm terk eyle. Görmez misin ki bu kebûter-i kemter-i bülend-i pervaz olsa akranından bihter

olur ve kıymetde emsâlinden pürter olur. Sen dahi âli-i himmet olup şahbaz-ı bülend-i pervâz gibi âlem-i ceberûta tâir olup tavus kuşu gibi fezâ-yı melekut içinde sâir olup bu dünyâ-yı acûze talak ver âlemde merd-i mücerred olup ıtlâk-ı yol bu dünyâyı gaddar içinde bir Mevlâ-yı Gaffar’a hizmet etmeği ihtiyâr eyle ki mecmu’u ebnâyı rüzgar anın dest-i îrâdetinde ve kabza-i kudretindedir. Andan sonra ahvâlini tefekkür ve a’mâlini tasavvur eylesen kendü ‘ibâdetinde Hazret-i Hakk’ın nice minnet-i azîmesin müşâhede edersin. Evvela görürsün ki bu ‘ibâdeti tahsîl etmeğe kudret ve esbâb ve a’lâyı ol verdi ve dahi senden avâyıkı ref’ idüp avârızı def’ eden oldur ve dahi tevîk ve hidâyet ile hüsn-i tâ’at müyesser eyledi ve dahi ‘ibâdete şevk ve muhabbet verdi ki anın ile kalbinde itâat ve ‘ibâdetinde halâvet bulursun, ve dahi kemâl-ı kudret ve celâl ve azamet ile senin tâ’ata muhtâc değil iken amel-i kalîlene senâ’-i cemîl ve sevâb-ı cezîl verdi ve dahi senden şâkir ve râzı olup muhabbet eyledi. Bu umûr-ı mezkûre Hazret-i Bâri Te’âlâ’nın fazl-ı amîmi ve lütf-i azîmidir ve illâ sen kangı kemâl ile müstehak oldun ki bu amel-i hakîr ile ecr-i kebîre lâyük oldun. İmdi bu ni’met bî ketman ve ihsân bî pâyân zıkr eyle. Kendü ‘ibâdetine kadir ve kıymet vermekden utan. Belki husûl müyesser olduğuna Hak Te’âlâ Hazretine şükür ve minnet ile ‘ibâdetini nihâyet cidd u cühd ile tamam ettikten sonra kabûlü için tezârru’ ve ibtihâl ile meşgûl ol tâ ki hayz-i kabûlde ve mahal-i rızâda vâki’ ola. Nitekim İbrahim Halil aleyhisselâm Mekke-i tamam etdikden sonra tezârru’ ve ibtihâl ile duâ eyleyüp dedi ki; ⁵¹³”رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ“ ve duâdan fâriğ oldukdan sonra رَبَّنَا تَقَبَّلْ duâyı dedi. İmdi şol kimse ki bezâat-ı müzcâtla Hazret-i Hallâk-ı küllîyat kapusuna vara taksîrine i’tizâr ve uyûbuna istiğfâr eylese Hazret-i Melik-i Gaffar fazl ve keremi ile ol bizaatın tesavvurunu kâmil ve himmetini fâdıl kılur. Zehî saâdet-i azîme ve inâyet-i kerîme ve halka-i şerîfe ve ni’met-i kebîre ve kerâmet-i celîle şol bende-i mahmûd-ı çaker-i mes’ûd ki Hak Te’âlâ Hazretleri’ne tâ’at ve hizmet eder ve akabince kusûruna i’tiraf idüp kabûlünü ulu ni’met bilir. **[89-a]** Ve ol ni’mete şükür ve minnet kılur. İbâdetini âfâtdan sâkinı bezâatını menzile-i selâmet eylenür ve dahi dirîğ ve hayf ol bende-i mecnûne ve tâcir-i mağbune ki zahmet ve meşakkat çeküb tâ’at ve hizmet eder. Yine ucb ve riyâ ile bâtıl kılup sermâyesine hüsrân ve bezâatına hırmân verür. Neuzubillâhi an cemî’-i mâ kerehullah. Vaktaki bu mezkûr olan umûru vech-i mesfûr üzerine mülâhaza kılsın ve ma’nâ-yı saâdet imasına mutalaa kılup bunun üzerine nice müddet muvazâbet eylesin cemî’-i umûruna Hak Te’âlâ Hazretinden muâvenet taleb eylesin. Hazret-i

⁵¹³ el-Bakara, 2/127.

perverdigâr seni esna-yı rûzgârdan müstağni kılup nefsin şâmitinden ve sıfât-ı zemîmenin şekâvetinden halâs eyler ve sıhhat-ı i'tikâda ve safvet-i fuâd ve hulûs-ı niyyet ve zikr-i minnet ile hizmet-i halise ve 'ibâdet-i sâliha müyesser eder. Bunun gibi 'ibâdet adedi yönünden ne kadar kalîl olursa nef'i kesîr ve kadri kebîr olup Hak Te'âlâ Hazretleri huzûrunda mahal-i irtizada vâki' olur. Şol hediye ki makbûl-ı Hüdâvend-i âlem ola ne kadar kalîl ise de andan ulu hediye olmaz ve şol hizmet ki Allâhu Te'âlâ Hazreti andan şükûr ola ne kadar ednâ ise de andan mebrur-ı hizmet olmaz ve şol bezâat ki Rabbü'l-İzzet ânı ihtiyâr eyleye andan eşref-i bezâat olmaz. Kaçan, emrin bu minvâl üzerine cari ola. Hazret-i Rabb'in el-izzet huzûrunda hâlislerden ve muhlislerden ve şâkirlerden ve zâkirlerden ve siddıklardan ve muhakkıklardan olursun ve bu akabe-i fehûmeden sâlim ve ganîm halâs bulup hayrâtda sâbık ve semerâtına ehak olup envâ-i saâdet ve esnâf-ı kerâmet ile müşerref ve muğtenim olursun. Bi fazlillâhi Te'âlâ ve hüsn-i tevfkîhî. اللهم أرزقنا

عبادة المصلحين ودرجة الفائزين برحمتك يا أرحم الراحمين

H. el-Bâbü's-Sâbi'-الباب السابع في الحمد والشكر

Yani yedinci bâb hamd ve şükûr akabesi beyânındadır. Vaktaki bu akabât-ı şedîdeden selâmet ile halâs bulup 'ibâdet-i halisânı kuttâ'-ı tarîkdan istihlâs etdün ise ehass-ı havâs silkine münselik olup maksûduna zafer müyesser olduğuna hamd-i bî hadd ve şükûr-i bî gâyet etmek gerekdir. Zîrâ ki üzerine vâcibdir ki şâkirlerden olasın ve dahi bezâat-ı şerîfeni selâmet ile Hazret-i Mevlâ'ya teslîm eyledüğün ni'mete şükûr ve minnet bî nihâye kılmak farz-ı ayn olmuşdur. Bu ma'nâ-yı mûcib olan iki emirdir. Birisi bu hâsıl olan ni'metin bekâsıdır. Birisi ziyâde olmasıdır. Ammâ hamd ve şükûr mûcib-i devâm-ı ni'met olduğunun vechi budur ki şükûr-i minnet kayd-ı ni'metdir. Şükûr ile mukayyed olan ni'met [89-b] sâhibinden ğıybet itmez ve eğer şükûrde taksîr olsa ni'mete tağyîr gelir. Nitekim Hak Te'âlâ Hazreti buyurur; ⁵¹⁴”إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ” Ya'nî Hak Te'âlâ Hazreti bir kavme verdüğü ni'meti ve âfiyeti tağyîr eylemez. Tâ kendi nefislerinden ef'âl-i hamîde-i ef'âl-i kabîhaya tebdîl eylemeyince. İmdi şol kimesneler ki ni'meti mütebakki ve mezîd olan şükûr ve minneti küfrânı'n-ni'mete tebdîl ederler. Hak Te'âlâ Celle Celâluhu ve Âmme Nevaluhû Hazret-i ol tâifeden verdüğü ni'meti zâ'il kılır. Nitekim Hak Subhânehû ve Te'âlâ buyurur ki; ⁵¹⁵”فَكَفَرْتَ بِأَنْعَمَ اللَّهُ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ” Ya'nî

⁵¹⁴ er-Ra'd, 13/11.

⁵¹⁵ en-Nahl, 16/112.

Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak in‘âmına şükür eylemediler. Anlara açlık ve korku libâsın giydirdi ve dahi buyurdu ki; ⁵¹⁶”مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَدَابِكُمْ إِن شَكَرْتُمْ وَآمَنْتُمْ“ Ya‘nî Allâhu Te‘âlâ Hazreti size azâb eylemez eğer Rabb’iniza mü’min ve ni‘metine şâkir olursanız ve dahi Hazret-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁵¹⁷”إِن النعم أَوَابِدُ كَأَوَابِدِ الْوُحْشِ وَقِيدَها بِالشكر“ Ya‘nî ni‘metin vahşeti vardır vahşiler gibi kaçır şükür ile mukayyed kılun vahşet eylesun. Ammâ şükür ve minnet sebab-i izdiyâd-ı ni‘met olduğu budur ki şükürü hâzır olan ni‘meti kayıd idüp gâyib olanı sayd eder. Nitekim Hak Celle ve Alâ buyurur; ⁵¹⁸”لَئِنْ“ Ya‘nî eğer şükür ederseniz ni‘metinizi ziyâde ederiz ve dahi buyurur ki; ⁵¹⁹”وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى“ Ya‘nî şol kimesneler ki mühtedî olurlar onların hidâyetini artıruruz. dahi buyurur ki; ⁵²⁰”وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا“ Ya‘nî şol kimseler ki bizim yolumuzda mücâhede kılurlar. Anlara yolumuzu kılavuzlaruz. Kaçan, bir Seyyid-i Kerîm ve Mevlâyı Hâkim bir kulunu görse ki verdüğü ni‘metini kıymetini bilür şükürünü yerine getirür. Ol kulunu görse ki verdüğün dahi ziyâde lâıyk görüb ihsânını artırur. Ammâ Hak ni‘meti riâyet etmeze ve şükürünü yerine getürmese verilen ni‘meti elinden alup ‘izzetini zillete tebdîl ider. dahi bilgilki ni‘met iki kısımdır. Biri dünyeviye, biri uhreviye, ya‘nî dîniyyedir. Ni‘meti dünyeviye dahi iki nev’idir. Biri ni‘met-i nefî’ dir. Biri ni‘met-i defî’dir. Ni‘met-i nefî’ oldur ki anın ile müntefî olurlar. Musâleha lâıyk ve mühimmâta muvâfık olan nesneler gibi. Bu dahi iki kısımdır. Biri selâmet-i halkdır ve biri müştahâ olan nesnelerdir. Beni Âdeme ta’am ve şarâb ve libâs ve mesken vesâir matbûât-ı şehvâniye ve murâdat-ı nefsâniye gibi. Ammâ ni‘meti defî’ oldur ki envâ’-i mazarrat ve mefâsid ve mekâid mündefî’ olur. Bu dahi iki kısımdır. Biri nefisten hâsıl olur âfâtlardır. Gözsüz ve kulaksız ve elsüz ve ayaksız olmak gibi ve biri dahi hâricden [90-a] lâhık olan âfâtlardır ve insden ve cinden ve siba’dan vesâir sevâimden ârız olan mekâid gibi. Ammâ ni‘met-i diniyye bu dahi iki kısımdır. Biri ni‘met-i tevfikdir Hak Te‘âlâ celle celâluhû ve ‘âmme nevâluhu İslâm ile ve sünnet ile ve tâ‘at ile muvaffak kılmak gibi ve biri ni‘met-i ‘ismetdir. Hak Te‘âlâ Hazreti şirkden ve küfürden ve bid’atdan ve dalâletden vesâir ma‘siyetden sâfî kılmak gibi. Bu ni‘metlerin tafsilini kimesne ihsâ idemez. Nitekim Hak

⁵¹⁶ en-Nisâ, 4/147.

⁵¹⁷ Münâvî, V, 406.

⁵¹⁸ İbrahim, 14/7.

⁵¹⁹ Muhammed, 47/17.

⁵²⁰ el-Ankebût, 29/69.

Te‘âlâ Hazreti buyurur ki; ⁵²¹“وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا” Mezkûr olan niam-ı kesîrenin devâm ve izdiyâdı hamd ve şükür ziyâdesi ile müyesser olur. İmdi şol haslet ki bu kadar ni‘mete sebep ola ve şol ni‘met ki anınla sermâye-i devlet ve bezâat-ı saâdet hâsıl ola. Anın tahsîl ve tekâmîlde beher hal sûret-i iğfal göstermek câiz değildir. Zîrâ ki bunun gibi haslet kimya-yı saâdet ve gevher-i âli kıymetdir. Eğer su‘âl olunsâ ki hamd ve şükürün hakîkatları ve aksâm ma‘nâları ve hükümleri ve mahal olan umûrları nedir beyân eyle? Cevâb verürler ki ulemâ-i mehdiyyîn ve fuzalâ-i müctehidîn hamdle ve şükürün ma beynini fark idüp derler ki, Hamd: Bir kimesne-i ta‘zîm kasd idüp gökcek vasıf ile zikir eylemektir. Bu târif muktezâsınca lâzım gelür ki Hak Sübhânehû ve Te‘âlâ Hazretlerin zikir etmek ve tesbih ve tehlil hamd ola ve dahi bu hamd mesâî’i zâhiredendir. Mevrid-i isti‘mâli hâsseten lisândır. Mûte‘allıkı ‘âmdır mukâbele-i ni‘metde olur ve gayride dahi olur hamdın zıddına levâm dirler. Bu tâ‘rif hamd luğavî ta‘rîfidir. Ammâ hamdin hakîkatı ba‘zı meşâyih katında şükür luğavîdir. Lâkin muhakkikler katında izhâr-ı sıfât-ı kemâldir. Ammâ hakîkat-i şükür mün‘imin in‘âmını inba eder fiildir. Mün‘im olduğu cihetden bunun mevrid-i ‘âmdır. Lisân ile olur cenân ile olur erkân ile olur. Mûteallık-ı hâsseten ni‘metdir. A‘mâl-i zâhireden ve bâtınâdan olmağa sâlihdir. Bu şükür zıddı küfürdür. Bu târif dahi şükür luğavî ta‘rîfidir. Ba‘zılar katında hamd-ı hakîki ile müterâdifdir. Ammâ şükür-i hakîkinin ta‘rîfinde e‘imme-i dîn rıdvânullâhi te‘âlâ aleyhim ecâmâ‘în ihtilâf ederler. İbn ‘Abbas hazretleri radiyallâhu te‘âlâ ‘anhuma eyder; “Şükür Allâhu Te‘âlâ Hazretleri’ne sırren ve ‘âlâ niyyeten cemî‘-i cevârih ile ‘ibâdet eylemektir. Ba‘zı ulemâ katında Hak Te‘âlâ verdiği ni‘metin cümlesini niçün halk eylediyse âna sarf etmektir. Bu iki târif birbirine karîbdır. Ba‘zı meşâyih katında sırren ve âlâ niyyeten tâ‘ata irtikâb ve cemî‘-i ma‘âsîden içtinâbdır. Ba‘zılar katında cemî‘-i erkân ile ma‘siyetden içtinâb itmektir. Bu makâmda akvâl çokdur. Zikri ihlâl virdüğü sebebeden ihmâl olundu. Lâkin cümlesinin muhassılı budur ki şükürün hakîkatı **[90-b]** mün‘imi tanzîm eylemektir. Bu vecih ile ki mün‘ime isyân ile ve tuğyan ile cefâ eylemeye verdiği ni‘meti ma‘siyete vâsıta kılmaya mün‘imin ihsânını ve in‘âmını zikretmek ile müyesser olur ve dahi şâkir hîn-i şükürde kendü ahvâlini hüsnünü fikir etmek ile ve küfrân-ı ni‘met olduğu zamânda kendü kubhunu tasavvur etmek ile mümkün olur. İmdi bu mülâhazanın ednâ mertebesi oldur ki verilen ni‘meti silah edinüb mün‘ime isyân ile mukâbele kılmaya. Şol kimesne ki verilen ni‘met ile ma‘siyet işler. Âna şâkir demezler belki kâfir derler. Murâd-ı küfrân-ı ni‘metdir.

⁵²¹ en-Nahl, 16/18.

Küfr-i dîn değildir. Bundan bilindi ki sâhib-i ni‘met olanlara evvela farz olan budur ki kendüye verilen ni‘met ma‘siyetlerine hâil olur. Her bâr ki isyâna kasd eyleseler kendünün kudretini Hak Te‘âlâ Hazretlerinden ulu ni‘met bilür verdüğü ni‘met ile Mevlâ’sına ezâ eylemeye ve illâ küfrân-ı ni‘met olur. Kaçan ki, bu ma‘nâyı riâyet eyleseler terk-i ma‘siyet ederler. Şükürün asıl ma‘nâsını yerine getirürler. Bu tahkîkden bilindi ki, şükürün ednâ mertebesi insana vâsıl olan niâmın küllîsini Hak Te‘âlâ Hazretinden idüğün bilmekdir. Andan sâhib-i ni‘mete farz olan budur ki verilen ni‘met mukâbelesinde mün’imin tâ‘atına sa’y u belîğ idüp hukûk-ı ni‘meti yerine getüre. Bu umûrun cümlesi şükür hakikatde dahildir. Şol kimesnelerin ki ta’rifde cemi’ getürdüler ta’rif etdiler hakikat-ı hâl ma’lûm olduğundan sonra ihtilâf-ı akvâl asl-ı maksûde ihtilâlar vermez. Eğer su’âl olunsa ki makâm-ı şükür nedir musîbet mukâbelesinde dahi şükür etmek vâcib midir değil midir? Cevâb verüriz ki makâm-ı şükür ni‘metdir. Gerek dünyeviye ve gerek uhreviye ya’nî dîniyye olsun. Ammâ musâibinde şedâyid-i şükürün vucûbunda ihtilâf ederler. Ba‘zılar eder musîbet olduğu ecilden farz olan sabırdır. Şükür değildir. Şükür mukâbele-i ni‘metde farz olmuştur. Ba‘zılar eyder “Hiç musîbet yokdur ki anın içinde nice ni‘met olmaya.” Bu takdîrce lâzımdır ki nefsi musîbet için sabır eyleye. Mukârin olan ni‘met-i zımnıye için şükür eyleye. Abdullâh radiyallâhu ‘anhumâ eyder; “Hiçbir belâyâ mübtelâ olmadum ki anda dört ni‘met görmeyem. Biri oldur ki musîbet dünyâca mı oldu dîniyye mi oldu ve biri dahi bundan a’zâm olmadı biri dahi fazîlet-i sabırdır. Biri dahi rızâ müyesser oldu. Ba‘zılar katında bu dörtten dahi ziyâde vardır. Biri bu ki ol şiddet-i zâ‘iledir dâime değildir ve biri dahi Mevlâ’dandır. A’da dan değildir. Zîrâ ki Hak Te‘âlâ Hazreti cânibinden olan usrun yanınca iki yusur vardır. **[91-a]** Ba‘zı meşâyih katında şedâid-i dünyâ için şükür etmek vâcibdir. Zîrâ ki hakikatde şiddet değildir. Belki ni‘metdir. Şol sebebdan ki âkibetinde menâfi’-i kesîre ve mesûbât-ı azîme vardır ve a’vâz-ı kebîre hâsıl olur. Bir vechile ki bu şedâyidin zahmeti ve masâibin mihneti anın katında bilâ şey’in olur. İmdi nice ni‘met vardır ki anda nev’an zahmet olmaya ya nice sefâ vardır ki anda fi’l-cümle keder bulunmaya. Meselâ bir merizin marâzı müşkil olsa tâbîbe varup bana ilâc eyle dese tâbîb ana devâyı mekrûh içerse ya fâsd ya hacamat eylese bu meşakkat ile nefse sıhhat ve selâmet gelse ol tâbîbin devâsını merâreti ve fâsdının cerâhatı ve hacamatının elemi hakikatde ni‘met-i zâhire ve minnet-i bâhîredir. Eğerçi zâhirde nefes *andan* vahşet ve tâb-ı nefret kılur. Bu meriz sıhhat ve âfiyet buldukda tâbîbe minnet idüp bu ameli mukâbelesinde medh-i senâ ve in‘âm ve atâ birle irzâ eder. İmdi şedâyid-i dünyâ bunculayındır. Bu ecildendir ki Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem şiddette

ve meşakkatde Allâhu Te‘âlâ Hazretlerine hamd idüp ederdi ki; ⁵²²”الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا يَشَاءُ وَسِرًّا“ ve dahi Hak Te‘âlâ buyurur ki; ⁵²³”فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا“ İmdi şol nesneki Hazret-i Hak Celle ve Alâ hayır diye âna şer diyenler kalîlü’l-fehm olanlardır ve dahi ulemâ-i âhîret anlar ederler. Ni‘mete ni‘met hayır dedikleri tab-ı muktezâsınca nefis andan lezzet alduğu cihetden değil. Belki rıf‘at-i derece ve uluvv-i mertebe hâsıl olduğu ecildendir. Bu takdîrce şol şiddet ve musîbet ki abdin şerefine ve rıf‘atına sebep ola. Hakikatde ni‘metdir. Egerçi zâhirde şiddet görünür. Eger su‘âl olunsa ki şâkir mi efdaldır yohsa sâbır mı? Cevâb verüriz ki bu mes‘ele dahi ihtilâf üzerinedir. Ba‘zılar katında şâkir efdaldır. Zîrâ ki Allâhu Te‘âlâ buyurdu; ⁵²⁴”وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرُونَ“ ve dahi Nuh nebî salavâtullâhi aleyhi ve selâme hakkında ⁵²⁵”إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا“ dedi ve dahi İbrahim aleyhisselâm hakkında; ⁵²⁶”شَاكِرًا“ dedi ve dahi şâkirler ni‘mete mütenâim ve âfiyetle mükerrerdir. Bu ecildendir ki ba‘zı meşâyih ederler sâhib-i ni‘met olup şâkir olmak benim katımda sevgülüdür. Sâhib-i musîbet olup sâbır olmakdan. Ammâ meşâyih-i kesîra katında sâbır olanlar şâkirden efdaldır. Zîrâ ki sabrın meşakkati a‘zâmdır. Zahmet yönünden olan mağfîret yönünden dahi a‘zâmdır. Nitekim Hak Te‘âlâ Hazreti Eyyûb Nebî aleyhisselâm hakkında buyurur ki; ⁵²⁷”إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِّعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ“ ve dahi buyurur ki; ⁵²⁸”إِنَّمَا يُؤْتَى الصَّابِرُونَ أَجْرُهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ“ [91-b] Ba‘zılar eyder sabrıyla şükür birbirinden münfekk değildir. Zîrâ ki dâr-ı dünyâda şâkir olmak ba‘zı şedâyide sabr etmek ile mutasavvırdır. Şol sebebden ki şükür ma‘nâsı mün‘imi ta‘zim etmektir. Bir vechile ki ol ta‘zim isyânına mâni’ ola. İmdi eğer sâbır olmayup cezâ’ ederse âsi olur ne sâbır olur ve ne şâkir olur ve dahi her sabr nev‘an ni‘metden hâli değildir. Nitekim sâbıkda beyân olundu bu takdîrce sabr ma‘nâda şükürdür. Zîrâ ki sabrın ma‘nâsı Hazret-i Hak Celle ve Âla’ya ta‘zim-i kâd idüp nefisini

⁵²² Zikredilen bu hadis Minhâcül-Âbidin’de " الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا سَاءَ وَسِرًّا " şeklinde geçmektedir. bkz. Gazzâlî, **Minhâcül-Âbidîn**, (thk.Mahmut Mustafa), s. 390. Yukarıda verilen hadis bu lafızlarla hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Anlam olarak benzer hadisler için bkz. İbn Mübârek, s. 68; Taberânî, **el-Mu‘cemü'l-Evsat**, III, 240; Hâkim en-Nîsâbü’rî, I, 681; Ebû Nuaym, V, 69.

⁵²³ en-Nisâ, 4/19.

⁵²⁴ es-Sebe, 34/13.

⁵²⁵ el-İsrâ, 17/3.

⁵²⁶ en-Nahl, 16/121.

⁵²⁷ Sâd, 38/44.

⁵²⁸ ez-Zümer, 39/10.

cezâ'dan men etmektir. Ma'nâ aynı şükürdür. Zîrâ ki şükür isyândan mâni' olan ta'zimdir bir vecih dahi budur ki ni'mete şâkir nefsin ma'siyet-i küfrândan men etmek ile sâbır olur ve musîbete sâbır Allâhu Te'âlâ Hazretinin emrine ta'zîmen nefsin cezâ'dan men etmek ile maiyyetde şâkir olur. Muhassal-ı kelâm nefsi küfrâna kasd ederse şükre mâni' olur ve cezâ'a müsâreat ederse sabra mâni' olur. Bir vecih dahi budur ki kişi sabr ve ismet üzerine muvaffak olmak ulu ni'metdir. Sâbır ana şükür eder ve dahi kudreti var iken nefsin isyândan men etmek ulu ni'metdir. Şâkir ol zahmete sabreder. Bu tafsîlden bilindi ki sabr ve şükür birbirinden münfekk olmaz ve dahi menşe' ve sebebi istikâmetde basîret üzere olmaktır. Ammâ ba'zı meşâyih muhâkeme idüp ederler ki kangısında mücâhede ziyâde olursa ol efdaldır. Zîrâ ki sevâb ve merca'-i meâb nefsinin mücâhedesidir. Bu takdîrce eğer mücâhede sabırda artık olursa sabr efdaldır. Eğer şükürde artık olursa şükür efdaldır. Hikâyet olunur ki bir yiğit 'ammisi kızına muhabbet eyledi kız dahi meveddet gösterdi. Âhar birbirine nikah eylediler. Zifaf gecesinde bunlar birbirine dediler ki Hak Te'âlâ Hazreti bizi birbirimize nasîb eyledi şükürânesi bu gece ihyâ edelîm deyûb ol geceyi ihyâ eylediler sabah olucak hem ol şükraneye sâim oldular. Rivâyettir ki ol ni'met-i şükürânesi yetmiş yıl gece kâim, gündüz sâim oldular. İmdi eğer bunlar mufârekata sabr eyleseler birkaç günden sonra şiddet-i firâk zâ'il olurdu. Bunun şüküründe çektikleri kadar mücâhede çekmezler idi. Bu takdîrce. Anların şükürleri sabırlarından efdaldır. Mücâhedeleri ziyâde olduğu ecilden.

[Fasl]

Vaktaki bu akabe-i kesîretü'l-fadîle ve azîmetü'l-kıyme ve yesiretü'l-meûnet ma'lûm idün ise bilgilki bunun ile amel etmek iki usulu teemmül ve tefekkür kılmak ile müyesser olur.

[Asl-ı Evvel]

Oldur ki şol kimesne ki ni'metin [92-a] kadrini bilmez. Allâhu Te'âlâ Hazretleri ana ni'met vermez. Ni'metin kadrini bilenler şükürünü yerine getürenlerdir. Şâkir olmayanlar kadrini bilmezler. Nitekim Hak Subhânehû ve Te'âlâ Hazretleri Celle Celâlehû ve Amme Nevaluhû kâfirlerin; ⁵²⁹”أَهْؤَلَاءَ مَنْ أَلَّهَ عَلَيْهِمْ مِّنْ بَيْنِنَا“ dedikleri kelâmı red idüp buyurur ki; ⁵³⁰”يَا نِيْ كَفَرَةٍ-يْ فَعَرَةٍ شَوَّلِيْ” Ya'nî kefer-i fecere şöyle za'm ederler ki ni'met-i azîme ve minnet-i kerîme eshâb-ı neseb ve erbâb-ı haseb verilüb, kesret-i mâl ile müreffihu'l-

⁵²⁹ el-En'âm, 6/53.

⁵³⁰ el-En'âm, 6/53.

hâl olanlara müyesser olur, gayrilere olmaz. Ol ecilden istihza kasd idüp ederler idi ki; “أَهْلَاءَ مَنْ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا” Ya’nî bu fukarâ-i bî haseb ve gurabâ-i bî neseb midir ki bizim aramızda Hak Te‘âlâ Hazreti ihtiyâr etdi. Anlara ni‘met ile minnet idüp bize etmedi. Ma’ahazâ ki biz haseb ve neseb ile ve kesret-i envâl ile muazzezler ve küberâlaruz. Hak Te‘âlâ Hazreti bu nükte-i latîfe ile bunların cevâbından buyurur ki; “أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ” Bu âyet-i kerîmenin ma’nâsı budur ki hasret-i ahadd-i kerîm ni‘meti şol tâifeye verür ki kudreti bilüb hukûkunu reâyet ederler ve şükrünü yerine getürürler. İmdi bu ni‘metin hakkını bilenler şunlardır ki bizim ni‘metimize canu gönülden taleb olurlar ve cemî‘-i mühimmâtıdan takdîm ederler. Tahsîlinde ihtimâm gösterüb meşakkatı irtikâb ederler hâsıl oldukdan sonra şükür ve minnet ederler. Ol ni‘meti muazzez ve mükerrer tutarlar. Bu duâfa-i ibâd ve sulehâ-i zuhhâd bizim ni‘metimizin kadrini bilüb şükrünü yerine getürdükleri ezelden bize ma’lûm idi. Ol ecilden bu ni‘mete lâîk ve bu kerâmete müstehak görüb anlara nasîb eyledik size eylemedik. Sizin dünyâ ile gınânuza itibâr yoktur. Ahsab ve ensabınız bizim katımızda mahsûb değildir ve sizin mansıb ile serafraz ve haşmet ile mümtâz olduğunuz bizim katımızda mültefit değildir. Bizim i’tibar ettiğümüze istikbâr edersiz, kendü hevânıza tâbî olursuz, bizim rızâımıza tâbî değilsiz. Din-i metini ve ilm-i yakîni ve şer’i mübînî peygamberlerden kabûl etmekte tereddüd edersiz. Eğer sizin katınızda bizim dinimizin kadir ve kıymeti olsa idi kabûlünde tekellûf çekmez idünüz. Ammâ şol tâife ki siz anlara fukarâ ve gurabavuz diyü i’timâr eylemezsiniz. Anlar bizim dinimize rağbet idüp tahsîlinde zahmet çekerler. Bizim rızâmız gözlerler. Dünyâ nâzır olmazlar akdam ile ikdâm bu tarîki kat’ ederler. Cemî‘-i şedâ’idine mütehammil olurlar. Bu ni‘metin muhabbeti anların kulûbunda musavver nüfûsunda mukarrer olmuşdur. **[92-b]** ‘Ömürlerini bu ni‘metin tahsîline ve bu kerâmetin tekmîline sarf ederler. Hâsıl oldukdan sonra şükrü sipâs minnet bî kıyas ederler. İmdi bir tâife ki bu ni‘met-i deniyye mahsûs olmuşdur. Hakîkatde anlar hâsıl kıldıkları ni‘metin kadrin sâirinden artık bilürler. Riyâda ta’zim iderler. Tahsîlinde sa’y u belîğ gösterirler. Ammâ şol tâife ki bu ni‘metden mahrûmlardır. Hakîkatte anların katında ol ni‘metin kadri ve kıymeti yoktur. Tahsîlinde sa’y etmezler. Ömürlerini o yolda mebzûl kılmazlar. Sâir mevâciblerinden takdîm etmezler. İmdi eğer şevk ile ilim ve ‘ibâdete ulemâ-i râşidin ve sulehâ-i müteabbidin gibi. Bir abes kılsalar idi pazarlarda kesbu kâr etmekden ferâgat idüp medârisde ma’rifete ve sevami’de ‘ibâdete meşgûl olurlar idi. Görmez misin ba’zı ulemânın bir mes’ele-i müşkili olsa müddet-i medîd anı fikir eyleyüp zahmet ve meşakket çekerler. Eğer Hak Te‘âlâ Hazreti feth idüp ol mes’elenin sırrına vâkıf olsa bir derecede

surûr ve bir mertebede huzûr kesb eder ki keennehû bir ulu hazîneye veya gizli günciniyeye vâsıl oldu ve dahi vakt olur ki bir mes'ele beş on yıl tekerrür idüp üşenmeyüp kendü nefesine cebr ve şedâyidine sabr eder. Vaktaki bi-avnillâh ol mes'ele kalbinde karar tutsa ulu ni'met ve azîm-i inâyet bilüb Hazret-i Hak Celle ve Alâya şükür ve minnet kılup ve ol mes'elenin surûru ile dünyâdan ganî ve ehlinden müstağnî olurlar. Vakt olur ol mes'eleye bir sük-i câhil ve mütekellim-i mütekâsil suhûlet ile vâsıl olur. Lâkin katında kadri olmaduğı ecilden anın ile iftihâr eylemez. Vakt olur ki bir Hak kelâmı katında tekrâr eylesen nefesine inkisâr gelüb uyumağa başlar. Eğer müzil hâsıl olur nesne eksük gözlerin açup senin ile gökcek muâmeleye başlar. İmdi tarîk-i 'ibâdete sâlik ve mübelliğ-ı tâ'ata mâlik olanlar dahi müddet-i medîde riyâzet ile ictihâd idüp takvâ ile mu'tad olurlar. Şehvât-ı nefsânîye ve lezzât-ı cismaniyeden münkati' olup şeytân ile muhârebe ve hevâ-i nefis ile mücâdele kılurlar. Cemî'-i erkân ile amelde ihtimâm idüp adâb-ı tâm ve tahâret-i tamâm birle iki rek'at namazın itmâmında ikdâm ederler ve nice eyyâm Hak Te'âlâ Hazretlerine tezârru' ederler ki ana safvet-i kalb ve halâvet-i teveccüh birle bir sâat münâcât müyesser eyleye. Şöyle ki ayda bir kere ya yılda bir lahza ya ömründe bir defa nasîb olursa minnet-i azîm ve mevhibe-i cesîm add bulur. Nice zamân şükr-i Yezdân eder kendinin çektiğı zahmetleri anmaz. Şehvât-ı nefsânîyeden münkati' olduğunu aynına getürmez. Ammâ şol tâ'ife ki **[93-a]** 'ibâdete tâlib ve tâ'ata râgıb olurlar. Lâkin bu inâyet-i sâfiye ve tâ'at-ı vâfiyenin tahsîlinde bir lokma ta'âmı terk etmek hâcet olsa veya bir kelîme-i bi fayda terk etmek mühim ve lâzım olsa ya bir sâat gözün uyhudan men etmek iltizâm olsa ihtiyâr etmezler ve niyetlerini bunların def'ine teveccüh etmezler. Eğer ittifâken bir zamânda safvet ile tâ'at vâki' olsa ânı ni'met-i azîm add etmezler. Husûluna mesrûr olup hamd-i cemîl ve şükr-i cezîl kılmazlar. Ammâ kaçanki birkaç dirhem ya bir münâsib libâs ya bir matbu'-ı ta'am ya bir sâat huzûr ile niyam müyesser olsa mesrûr olup eder ki الحمد لله bunun gibi ni'met bize nasîb oldu. Hak Te'âlâ Hazretinin fazl-ı azmi ve kerem-i amîmidir ki müyesser oldu derler. İmdi bunun gibi gâfiller ve tarîk-i Hakda âcizler ve câhillere tâ'at ve 'ibâdet yolunda mütebahhir-i din ile kaçan beraber olsa gerekdir. Anın çün bu miskînlere ni'met-i diniyyeden mahrûm ve mağbûn kalurlar ve ulemâ-i mütebahhir-i din ve sulehâ-i müteverri'in gibi zümre-i fâizin ve cümle-i mehdiyyin silkine münselik olmazlar. Bu iki tâifenin dini bâbında ikdâmına göre Hazret-i Melik-i Kerîm ni'am-ı Celîlesini taksîm eyledi. Ba'zı meşâyih-i din katında ⁵³¹اليس الله

⁵³¹ el-En'âm, 6/53.

”بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ” Âyet-i kerîmesinin ma’nâ-yı muhassalî ve fehvâ-yı mufasssîlî mıdır ki zikir olundu. İmdi şol kimesneler ki Hak Te’âlâ Hazreti verdüğü ni’metin kadir ve kıymetini bilüb makdûrlarını bezl ederler ve hâsıl oldukdan sonra şükrü sipas ile bu ni’met bi kıyasın devâm-ı izdiyâdına lâıyk ve müstehak olurlar ve ebedü’l-abâd Hazret-i Rabbü’l-Âlemîn kilelinden mevâid-i fâide ile yevmen fe-yevmen mütezâyid olurlar. Bi fazlıllâhi Te’âlâ ve tevfiikihi.

[Asl-ı Sâni]

Oldur ki Hak Te’âlâ Hazretleri ibâdından ni’meti selb eylemez illa şol tâife-i küfrün eder ki kadir ve kıymetini bilmezler. Ni’met-i Bâri Te’âlâ’ya kefür olurlar. Abd-i şekûr olmazlar. Nitekim Bel’am bin Baûr hâli Hazret-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem hikâyet idüp buyururlar ki âyet-i kerîmede gelmişdir; ⁵³² ”وَإِنَّا عَلَيْهِمْ نَبَأُ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخْ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ فَإِنْ تَسَلَخْ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ ” Ya’nî bu âyet-i kerîmenin tefsiri budur ki Ya Muhammed haber ver şol kulûmun hâlinden ki ana ni’am-i izâm ve eyâdi-i hisân in’âm eyledin. Din emrinde kemâl-i kudret ve mübâlağa-i ma’rifet verdin. Anın ile rütbe-i kebîr ve menzile-i refîa kesb eyledi. Bizim kapumuzda câh-ı azîm ve makâm-ı kerîm hâsıl kıldı. Âkibet bu ni’metin kadrini bilmedi. Dünyâ-yı deniyyeye mâil olup şehvât-ı reddiyyeye ittiba’ gösterdi. [93-b] Bunu bilmedi ki mecmû’u dünyâ Hazret-i Hakk’ın katında ni’met-i ukbânın ednâsının bir sivrisineğin kanadı kadar nesneye değmezdir. Bu kişi muhabbet-i dünyâ sebebi ile bir dereceye vardı ki ikrâm ile ihâneti fark eylemez olup rif’at ile zilleti teşhis etmez oldu ve şol kelbi bî temyize döndü ki eğer hamle idüp red edersen dilini çıkarır kaçır. Eğer ferâgat edersen ağzını açar ve dilini çıkarır üstüne hücûm eder. Bunun katında ulu ihsân bir nân ya bir üstühvândır. Taht üstünde yatmak eylemez abde yatmak beraberdir. İmdi ol bende-i hasîsü’l-himme kelb-i deni haslet gibi bizim ni’metimizin kadrini bilmedi ve şükrünü yerine getürmedi. Kurbet makâmında edeb saklamadı. Bâsâr-ı basîreti kör oldu. Hayât-ı dünyâyâ mağrûr oldu. Bu cîfeye meşgûl olmak sebebiyle bizim dergâhımızdan mahzûl oldu. Saâdet-i azîmi tahsîl etmiş iken şekâvet-i dünyâyâ tebdîl eyledi. Bir dahi siyâset meydanına götürdün. Meyyit ile nazar kıldık ceberutumuz hükmü ile kerâmetimiz hil’âtin selb etdin. Kalbinden ma’rifetimiz selh eyledik. İki cihâdadır. Lâkin telâh eyledin. Kelb-i matrûd ve şeytân-ı merdûd gibi red eyledin. El-iyâzü billah min gazâbillah. Bunun hâline misâl budur ki bir sultân-ı azîmü’ş-şan bendelerinden

⁵³² el-Â’râf, 7/175-176.

birisini hil'ât-ı has ile müşerref ve mükerrer kılma ve ahası havâssından ziyâde muhterem tutup dergâh-ı âlem penâhında sırdar ve ulu hizmetkâr eylese ve bunun için bir mevzi-i şerîf ve menzil-i latîfde bir kasrı Celîlü'l-kadr bina eylese içini hûr ve gılmen ve ni'met bî giran ile müzeyyen kılma şâh divânından ve devlet hânesine geldikde emir-i kebîr gibi ve muazzez ve mükerrer suffe-i safâda karar eylese gönlü dilediğini ihzar etseler Hüdâvendigar kapusunda nehârdan bir sâat mikdârı hizmet eylese sâir evkâtda kendü sarayında gönlü diledüğü murâdında olsa ve ol bende-i sultân divanında bir sekbân elinde bir pâre nân görse ya bir kelbin ağzında üstuhvan görse kendü kemürmeğe başlasa padişâh anın hâline padişâh hizmetini koyup ol sekbândan etmek dilese, ya kelbe hücum idüp ağzından üstuhvan alsa kendü kemürmeğe başlasa padişâh anın hâline nazar etdikde eder ki; "Bu sefih ve câhil ve mecnun la ya'kıl bizim ikrâmımızı bilmez ve i'zazîmızı kadrini anlamaz arkasından hil'âtını selb eylen ve kapmadan kelb merdûd gibi tard eylen. Erbâb-ı divan içinde hakaret ile sürün" diyü buyurur. İmdi ulemâ-i âhiret Hazret-i Hak Celle ve Alâ katında bu resmedir. Dünyâyâ mâil olsalar ve sulehânın hâli dahi böyledir. Hevâyâ tâbî olsalar Hazret-i Hak Subhânehû ve Te'âlâ bunları izzet ve ma'rifet [94-a] ile mu'azzez ve şeref-i şerî'at ile müşerref ve kerem-i 'ibâdet ile mükerrer kıldıkdan sonra şöyle ki bu ma'rifetin kıymetini bilmeseler ve şükürünü yerine getürmeseler ahkar-ı umûr ve ahas-i eşyâya râğbet eyleseler tahsîlinde hâris olalar. Bu dünyâ-yı bî vefâ nazarlarında ahsen-i eşyâ görene ni'am-ı kerîmeden ve hikem-i şerîfeden ekrem bileler ve dahi şol kimesneler ki Hak Te'âlâ Hazretleri ... tevfk-i 'ismet ve teysîr-i tâ'at ve envâ-i hikmet ve esnâf-ı ma'rifeti ile müzeyyen kılur ve dahi makâm-ı izzet ve mahalli şefaât ve menzil-i kerâmetde muayyen kılur ve ekser-i evkâtda nazar-ı inâyet bî gâyet idüp namus-ı ekber gibi bunların ile münâcât eder ve dahi melâike-i semâvâta bunların ile mubahât eder. Bunlardan birisi kaçan, Hak Te'âlâ Hazretine duâyâ nidâ eylese atâ eder. Şefî' olsa kabûl eder. Hâtırına hutûr eden umûru dahi dilemeden hâsıl kılur. Hazret-i Melik-i Mennân'dan böyle lütûf ve ihsân mütevâtır oldukdan sonra ol ni'metin kıymetini ve ol izzetin rıf'atını bilmeseler nefsi reddiye şehvetine ve dünyâ-yı deniyye lezzetine mağrûr olup kanaat kılalar. Bunların hasâseti bir mertebede ve denâyı bir derecede ve rezâleti ve habâseti bir menzildedir ki kâlem-i tahrîr tenyir-i zebân ve takrîr-i lisân fasîhu'l-beyân ile şerh eylemek mutasavvir değildir. Vaktâ ki bu tarîkin hatarını ve bu sebîlin hazerini ma'lûm edindinse sen dahi bu hatardan hazer ve bu kederden güzër kıl ki ni'met-i din-i mübîn ve kerâmet ilm-i yakîn fehm eyle. Zehârif-i ecârif-i dünyâsı bî vefâyâ tâlib ve habâis-i havâdis şehavât bî sebâte râğb olmakdan ihtirâz eyle. Nitekim Hak Te'âlâ Hazreti Celle Celâluhû ve Amme Nevâluhû Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi

vesellem Muhammed Mustafa'ya buyurur ki; ⁵³³“وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ” Ya'nî ya Muhammed sana Kur'ân-ı Kerîm ve Furkân-ı Azîmi nasîb eyledik kâfirlere verdiğim envâi temettuat-ı dünyâviyeye mültefit olma'nâ meta'i dünyâ sana verdüğümüz ni'mete nisbet-i şey'-i kalîl ve emr-i zelîldir. İmdi bu ni'met-i âhiret ulu kerâmetdir ki İbrahim Nebî aleyhisselâm atası Azere minnet eyledi, kabûl etmedi. Allâhu Te'âlâ Hazreti enbiyâsına ve esfiyâsına minnet eyledi. Canu gönülden ve derûn-i dilden kabûl eyleyüp saâdet-i ebedî ve sadât-ı sermedî buldular. Ammâ temettuat-ı hayâtî'd-dünyâ Hak Te'âlâ Hazretleri dergâhında hor ve hakîr olan cebâbire ve ferâine ve melâhide ve zenâdika ve keferre ve fecere ve fiska ve ceheleye bir vecih ile mebzûldur ki bunların kerâyime emvâli had ve hasırdan câiz ve hayzi ihsâdan mütecâvizdir. [94-b] Allâhu Te'âlâ Hazretleri dergâhına muazzez ve mükerrerrem olan enbiyâ ve evliyâ ve etkiyâ ve esfiyâ ve budalâ ve ümenâdan bir derecede men olunmuştur ki vakt olur bir lokmaya aç ve bir hırkaya muhtaç olurlar ve Hazret-i Hak Celle ve Alâ bunlardan dünyâyı men etdüğü gibi minnet eyleyüp buyurur ki enbiyâyı ve evliyâyı hükkam-ı dünyâ ile mübtelâ kıldım. Nitekim Mûsa ve Haruna aleyhimesselem buyurur ki eger dileyeydim zinet-i dünyâyı sizi müzeyyen kılardım bir vecih ile ki firavun gördükde kendü şikesdini ve ziynetini unuda idi. Lâkin size fazalât-ı dünyâyı reva görmezim. Evliyâmı esfiyâmı naim-i dünyâdan saklarım. Şol rai'-i müşfik devesini maraz-ı akr ile mübtelâ olan devenin yerine çökmekden sâkindığı gibi bu hutâm-ı dünyâdan sizi men eylediğim ihânet değildir. Belki kerâmetim sizde mükemmel olmağa inâyet ederim. Şol kimesneler ki âhiretten hazz-ı kâmil değildir. Anlara huzûz-i dünyâ müstekmîldir. Nitekim Hak Sübhânehu ve Te'âlâ buyurur; ⁵³⁴“فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ” Ya'nî şol kimesneler ki bizim âyetimiz ile mütenassih olmadılar. Anları niam-ı dünyâyı mübtelâ kıldık. Kıyâmet gününde hüccetleri münkati' olmak için ve dahi buyurur ki; ⁵³⁵“وَلَوْلَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ” Ya'nî eğer kâfirlerin ni'metini ve refâhiyetini görüb bu halkı dünyâyı rağbet ve küfre muhabbet eylemek mehâfeti olmaya idi. Keferenin buyûtunun sakfını gümüşden eder idik. Zîrâ ki Hak Te'âlâ Hazretleri katında kefereden erzel-i tâife yokdur ve metâ-i dünyâdan mübtezil metâ yokdur. Bu bedâat-ı hakîra ol tâife-i zelîlelden diriğ eylemez. Cevâd-ı kerîm mutlakıdır ki

⁵³³ el-Hicr, 15/87-88.

⁵³⁴ el-En'âm, 6/44.

⁵³⁵ ez-Zuhruf, 43/33.

nefsi nefîse ve hasîsi hasîse sevk eder ve her şeyi müstehakkına layık kılar. İmdi sen dahi bu iki emrin tefâvütuna nazar eyle gör ki Hak Te‘âlâ Hazretleri a’dasını nice dünyâyâ müsteğrak eder ve evliyâsını bu teallukdan nice mutlak kılar. Eğer sana fakr ve fakâ gâlib olursa Hak Te‘âlâ Hazretine şükür eyle ki seni evliyâ ve enbiyâsı tarîkine sevk eyledi. A’dasına fitne kıldığı zehârif-i dünyâyı senden sarf eyledi ve dahi din-i İslâmı sana nasîb eylediğine hamd-i sîpas ve şükür-i bî kıyas ile ki âlemde ni‘met-i kübrâ ve minnet-i uz mâ ile seni müşerref eyledi. Dünyâda berhudâr ve ukbâda kâmkâr eyledi. Eğer bir kişi dünyânın ibtidâsından intihâsına varınca cemî‘-i ezmanını şükürü yezdâna sarf ile ni‘met-i İslâmın şükürünü itmâm edemez. Zîrâ ki bu ni‘metin sana Rabbi bu derecededir ki mecmu‘-ı bihâr-ı ‘âlem midâd olsa ve cümle-i eşcâr aklâm olsa ve cemî‘-i nebâtat ve eş‘âr-ı hayvanât [95-a] zebân olsa. Bunun fazlını beyân etseler. Bahrden katresini ve güneşden zerresini tamam idemezler. Görmez misin ki Hazret-i Rabbu’l-Âlemîn Seyyidü’l-Mürselîn dîn-i İslâmı ta‘lîm ve ahkâm-ı îmânı tefhim itdüğüne ne vechile minnet ider ve buyurur ki; ⁵³⁶”مَا كُنْتُ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ“ andan sonra ⁵³⁷”وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا“

Ya’nî evvel bilmezdin ki kitâb nedir îmân nedir? Hak Te‘âlâ Hazretleri fazl-ı azîm ve kerem-i amîm eyledi. Bilmedüklerini bildirdi ve dahi Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak mü’min kullarına minnet eyleyüp buyurur ki; ⁵³⁸”بَلَى اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ“ Ya’nî Allâhu Te‘âlâ Hazretleri sizin üzerinize minnet eder. Din-i İslâmı hidâyet kılmak ile ve dahi rivâyetdir ki Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem huzûrunda bir kişi; الحمد لله ⁵³⁹”إِنَّكَ لَتَحْمَدُ اللَّهَ“ dedi. Hazret-i Resûlullah aleyhissalâtu ve’s-selâm buyurdu ki; ⁵⁴⁰”الآن تَمَّتِ النِّعْمَةُ“ Ya’nî sen Rabbine ni‘met-i azîm üzerine hamd eyledin ve dahi Ya‘kûb Nebî aleyhisselâma Beşîr gelüb Yûsuf Nebîden sordu ki, Yûsuf kangı din üzerinedir? Cevâb verdi ki, İslam üzerinedir Hazret-i Ya‘kûb bunu işidicek; ⁵⁴⁰”الآن تَمَّتِ النِّعْمَةُ“ dedi ve dahi ulemâ-i âhiretten mervîdir ki Hazret-i Hak katında; الحمد لله الذي أنعم علينا وهدانا للإسلام Kelâm-ı şerîfinden sevgili kelâm yokdur. Bu zikirden eblağ şükür yokdur. İmdi ki sakın bu ni‘met-i zâ’il olmakdan ve şükür ve minnetten gâfil olmakdan ve dahi hâsıl kılduğın din-i İslam

⁵³⁶ eş-Şûrâ, 42/52.

⁵³⁷ en-Nisâ, 4/113.

⁵³⁸ el-Hucurât, 49/17.

⁵³⁹ İbn Mübârek, s.318; Beyhakî, *Suâbu'l-İmân*, VI, 281.

⁵⁴⁰ Ebû Nuaym, VII, 67; Beyhakî, *Suâbu'l-İmân*, III, 183.

ve cemî'-i asâmdan ismet ve takvâ seni mağrûr eylesün ki cumhûr-ı ulema katında mu'teber olan avâki'b-i umûrdur. Nitekim Süfyân-ı Sevrî Hazretleri rahmetullâhi aleyh buyurlar ki, şol kimesne ki dininde hatardan emîn olur selb-i îmân ana yakîn olur ve dahi ba'zı meşâyıh ederler ki kaçan, işidirsın ki küffâr muhâlledün fi'n-nâr olur derler. Sen dahi hazer eyle. Zîrâ ki emr-i din hatar üzerinedir. Âkibeti kâr ve hükmü sâbika-i pervardigâr nicedir ma'lûm değildir ve dahi takdîr-i ezel ve takrîr ve tahrîr-i lemyezel ne keyfiyet iledir. Mefhûmu ma'lûm değildir. İmdi safâ-yı evkât ile mağrûr olma ki kedûrat-ı âfâtdan masûn değilsin ve dahi vüs'at-ı ni'mete ve kerâmet-i ismete aldanma ki âkibetinde ğavâmid-i ni'metden me'mûn değilsin. Nitekim işidirsın ki İblîsin 'ibâdeti âkibet-i la'nete mübeddel oldu ve dahi Bel'am bin Ba'ûr'un velâyeti adâvete ve kerâmeti şekâvete münkaliib oldu. Hazret-i Ali bin Ebi Tâlib kerremallahu vechehu eder ki; ⁵⁴¹” Ya'nî nice kişiler funûn-i ni'met ile meftûn olurlar. [95-b] Ve niceler kabûl-i İslâma ve râyih-i kelâm ile müstedrîc olurlar ve niceler setr-i zünûb ile ğurûr kesb ederler. Zünnûn-ı Mısırî rahmetullâhi aleyhden sordular ki aksâyı Hud'a beni Âdem ne ile olur? Ba'dehu bu âyet-i kerîme tilavet eyledi; ⁵⁴²” سَسْتَدْرِيهِمْ مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ” Ya'nî anları ni'mete müstağrak etmek ile varta-i helâke sevk ederiz. Zîrâ ki vus'at-ı ni'met sebep-i nisyân-ı şükür ve minnetdir ve dahi bil ki ni'mete akreb olanların emri es'ab olur. İnbişât-ı ziyâde oldukça ihtiyât ziyâde gerektir. Refiû'd-derecât olanlar azîmü'l-berekât olurlar. Bu takdîrce sana lâzımdır ki zabt-ı ahvâl ve hıfz-ı a'mâl idüp tezârru' ve ibtihâl-ı birle şükür ve minnete iştiğâl edesin ve dahi havf ve ricâyı pişe idüp âkibetini ebedîye edesin. Nitekim İbrahim Edhem Hazretleri rahmetullahu aleyh bir netice-i emîn olâlim ki İbrahim Halilu'r-Rahmân aleyhisselâm Hazret-i Melik-i Allam'a tezârru' idüp dedi ki; ⁵⁴³” وَأَجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ” ve dahi Yusuf-ı Sıddık aleyhisselâm Hak Te'âlâ Hazretine 'arz-ı hâcet idüp ⁵⁴⁴” تَوَفَّنِي مُسْلِمًا” diyü münâcât eder idi ve dahi Muhammed bin Yusûf hikâyet ider ki Hazret-i Süfyân-ı Sevrî rahmetullâhi 'aleyh

⁵⁴¹ Hz. Ali'ye nisbet edilerek zikredilen bu söz kaynaklarda tabiîn âlimi Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) sözü olarak nakledilmiştir. bkz. İbn Hanbel, **ez-Zühed**, s. 217; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverîdî, **en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiri'l-Maverdi**, (thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, VI, 72.

⁵⁴² el-Kalem, 68/44.

⁵⁴³ İbrâhim, 14/35.

⁵⁴⁴ Yûsuf, 12/101.

rahmeten vâsi‘aten bir gice sabaha degin kürbe ve zârî kıldı. Sordum ki günâh için mi ağlarsın? Cevâb verdi ki günâh işi âsân idi Allâhu Te‘âlâ Hazretlerine. Ammâ havfım oldur ki âhir vaktde benden selbi kisve-i İslam ve nehbi ni‘met-i îmân ola dedi ve dahi Süfyân-ı Sevrî ke‘ennehu gemi ile deryâya gark ola durur gibi. Allahumme sellim sellim demekden hâli olmazdı أَعُوذُ بِاللّٰهِ الرَّحْمٰنِ مِنْ سَلْبِ الْإِيْمَانِ فِي آخِرِ الْأَوَانِ. Ba‘zı ‘ulemâ rivâyet iderler ki enbiyâdan birisi Hazret-i Hak’tan su‘âl idüp dedi ki; Ya Rabb Bel‘am bin Ba‘ûr bunca âyât ve kerâmât verdikden sonra sebep ne oldu ki kapından red eyledin? Cevâb geldi ki bunca ni‘metlerime bir gün şükür eylemedi. Eğer bir kerre şükür eyleyeydi anın rûhunu îmânı ile kabz ederdim. İmdi biz dahi Hazret-i Rabbü’l-Âlemîn bize nasîb eyledüğü niâm bî gâyet ve kerem bî nihâyesine ki a’lâsı din-i İslam ve tevhîdi Hayyün la yenâmdır ve ednâsı imâta-i ezâ ve bir kere tesbihe Tevfîk yâhud malâyani kelâmdan ismetdir. Bu ni‘mete şükrü sipas ve minnet-i bi kıyas edelîm. Mutazarri’ ve me’mûl ve mütevakki’ ve mes’ûldur ki bu ni‘mete devâm verüb kusûrunu itmam edivere ve dahi hizmeti kabûl eyledikten sonra bizi red ile mahzûl ve ihânet ile ma’zûl kılmaya Zîrâ ki eşedd-i belâ ve emerr-i ibtilâ ve es’ab-ı hatarât ve a’zâm-ı derekât izzetden sonra zillet ve ni‘met [96-a] akabince hikmet ve saâdet ardınca şekâvet ve hidâyet sonunda dalâletdir. Neuzubillâhi’l-müsteân min şerri’l-huzlan ba’de’l-ihsân.

[Fasl]

Muhassal-ı kelâm bu ukûbat kesretü’l-hatarât kat’ olundukdan sonra Hak Te‘âlâ Hazretlerinin minen-i izâm ve niam-ı fehâmete im‘ân-ı nazar eylesin. Senin için tahsîl-i ilm-i din ve tekmîl-i ma‘rifet-i yakîn ve tathîr-i evzar-ı siğar ve kibâr müyesser olup avâyıktan halâs ve alâyıktan istihlâs bulup bevâisden muzaffer ve kavâdihden eslem olursun. Senin için nice hasâil şerrine ve fazâ’il-i münife hâsıl olur ve eğer bu niâm bî kıyasa şükrü sipas eyleyüp lisânın ile hamd ve minnet ve cenânın ile hürmet ve ‘ibâdet eylesin. Bu şükr-i kâmil senin ile isyân ortasında hâil olup amâl-ı bâtıladan munsârif ve hatâmat-ı zâifeden mün’atîf olup kendü taksîrâtına mu’terif olursun ve şol vaktaki şükründe gaflet ve a’mâlinde zillet ve akvâlinde men’ut vâki’ ola. Tekrâr Hak Te‘âlâ Hazretlerine inâbet ve tâ‘atına avdet edersin ve edersin ki Ya İlahî ve Seyyidî ve Mevlâya. Nitekim evvelde istihkākım yoğ iken fazlın ile ihsân eyledin âhar kerem tammin ile ol in‘âmı itmam eyle ki senin in‘âmın âmme-i enâme âmdır. İsti‘dat ile meşrût değıldür. Andan sonra Hazret-i Mevlâ’ya nidâ-yı ednâ ile nidâ idüp edersin ki رَّبَّنَا لَا تُرِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Âl-i İmran, 3/8.

”هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ” Nitekim evliyâ ve esfiyâ ki tâc ve tâc-ı kerâmet ile mükerrerem ve hülle-i hidâyet ile müşerref ve hey’et-i halâvet ve ‘ibâdet ile müzeyyendirler. Anlar hıkrat-ı fikrat ve haşyet-i dalâletden ve kabahât bu’d ve inâbet-i fasâhatdan ve azl-i halâvet-i ‘ibâdet ve selbi ma’rifetden havf idüp Hazret-i Rabbi’l-İzzete istiâze eyle. El kaldırıp tezârru’ ve ibtihâl ederler ve halvetlerinde münâcât idüp ”رَبَّنَا لَا تُرِغْ قُلُوبَنَا” âyet-i kerîmesini vird-i lisân ve zikr-i cenân ederler. Bu âyet-i kerîmenin ma’nâsı saâdet-i iması budur ki, Ey bizim Rabbimiz gönlümüzü bâtıl işlere mâil kılma. Senden nice nice ni’metler görürüz dahi ziyâdeye tâlib oluruz. Zîrâ ki sen Cevâd-ı Kerîmsin ve Rabbi Azîmsin. Nitekim ibtidâda kesret-i in’âm ile mükerrerem kıldın. İntihada dahi itmam-ı ni’am ile muğtenim kıl ve dahi bilgil ki Hazret-i Rabbü’l-Âlemîn ibâd-ı mü’minine evvel emirde ⁵⁴⁶”اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” duâsını ta’lim eyledi bunun ma’nâsı budur ki, Yâ Rabbi bizi sırât-ı müstakîm üzerine [96-b] ve dîn-i kavîm üzerine sâbit ve rasih eyle ve dahi bilgil ki bu tarîk-ı hatar azîm ve gıdası olduğu cihetden bâb-ı hikmetde a’lem olanlar bunun ilâcına ziyâde ihtimâm ederler ve dahi ‘alâ vechi’l-icmâl masâibi altı kısım kılurlar. Biri gurbetde hastalık ve biri pirlikte fakîrlik ve biri civân iken fevt olmak ve biri basîr iken gözsüz olmak ve biri ma’rûf iken mechûl olmak ve biri ikrardan sonra inkâr etmektir. El-iyazü billâh ve dahi ederler ki her musîbete ivaz vardır. Musîbet mahz değildir. Lâkin Hak Te’âlâ Hazretleri dergâhından merdûd olmak musîbet-i sırf ve zillet-i mahzdır. Vaktaki bu akabâtı kat’idüp bu ni’am-ı izâmın şükrünü vech-i meşrûh üzere yerine getürmek Hak Te’âlâ Hazretleri seni tevîk ile muvaffak ve te’yîd ile müeyyed kılur ve ümid edindiğün ni’metden ziyâde ni’met verür ve bu akabe-i hâtıra dahi kat’idüp bundan iki günciniyeye zafer bulursun. Biri teysir-i tâ’at ve biri umûrunda istikâmetdir ve bu güncineler içinde iki gevher-i latîf bulursun. Biri kaydı ni’met-i mevcûde ve biri sayd-ı ni’am-i mev’ûdedir. Bu takdîrce sana in’âm olan ni’am-ı celîle katında sâbit ve râsîh olup fevtinden hâif ve zevâlınden râcif olmazsın. Ba’dehû ebedü’l-abâd sultân-ı kâhirlerden ve tûl-i emeli kâsırlardan olursun. Hemîşe-i âlimlerden ve âriflerden ve tâiblerden ve sâlihlerden ve nâsihlardan ve hâşi’lerden ve müttakîlerden ve mütevekkillerden ve mufavvızlardan ve zâhidlerden ve muhlislerden ve râzılardan ve râcilerden ve kânitlerden ve sâbirlerden ve zâkirlerden ve şâkirlerden olursun. Bu cümleden sonra müstakîmlerden ve siddıklardan olursun. Bi-avnilâhi Te’âlâ ve tevîkihi. Eğer su’âl olunsa ki bu tarîkin şiddeti ve bu emrin suûbeti bu derecede olacak ebnâ-yı dünyâdan ma’bûduna âbid-i maksûduna vâsıl-ı ana

⁵⁴⁶ el-Fâtiha, 1/6.

bulunûr. Zîrâ ki bu kadar meûnete kimse kâdir olmak müteassir ve bunca şerâiti riâyet eylemek cidden müteazzirdir. Cevâb virirüz ki gerçek iledir. Bu ecilden Hak Te‘âlâ Hazretleri; ⁵⁴⁷”قَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ“ dedi. Zîrâ ki ekseri naz şâkir değillerdir ve ni‘amullâhi Ta‘akkul idüp bilmezlerdir. Lâkin sâhib-i hidâyete yesirdir. Zîrâ ki cümle-i umûr ‘abde mufavvaz değildür. Belki ‘abde lâzım olan sa‘y u içtîhâddır. Sâ‘ir umûrda Mevlâmız basîru bi’l-ibâddır. Tevfîk-i hidâyet kemâl-i inâyet anındır. Nitekim buyurur; ⁵⁴⁸”وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا“ Kaçan ki ‘abd da‘îf ve çâker ki nahîf kendü üzerine [97-a] Vâcib olan umûru kudreti yettûğü kadar ikâmete kaim olsa Hazret-i Hüdâvend-i Kerîm danâ ve tuvanâ iken haşâ ve kellâ ki ol bende-i fûrû-mandeye kemâl-i inâyet ve tevffîk-i tâ‘at ve hüsn-i hidâyet kılmaya. Lâkin Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak gayûrdur. Şekûr olmayanları devâm-ı ni‘met ve izdiyâd-ı rif‘at ile mesrûr ve mebrûr eylemez. Eğer su‘âl olunsa ki ömr-i kasîr ve sabr-ı kalîl ukbânın şedâyidi çok ve mesâibe nihâyet yok. Bu ömrü kasr ile bu umûr-i kesîre nice müyesser olur ki ukbânın şedâyidine ale’l-infrâd ictihâd edeler. Cevâb virirüz ki bunun gibi şübhe-i aynı vesvese ve nihâyet sıktır. Zîrâ ki Hak Te‘âlâ Hazretleri güzîde kıldığı bendeye müşkil âsân ve kasır-ı tavîl ile yeksân olur. Bir derecede sâlik kat’ı menâzil kılup matlûba vâsıl olduktan sonra eder ki bu sebîlin mesâfesi kasîr ve şerâiti yesîr imiş. Biz fikir etduğümüz gibi değil imiş ve bi’l-cümle bu umûrda himmet-i kaviyye ve niyyet-i sahîhe ile ikdâm-ı tam edenler vakt olur ki bir sâatte belki bir lahzada kat’i ferâsih kılıb tarîk-i tasavvufda râsih olur. Gerçi ba‘zılar bir cumada ve ba‘zılar bir ayda ve ba‘zılar bir yılda kat’ederler ve ba‘zı mütekâhil ve mütekâsiller altmışta ve yetmişte kat’ederler. el-hâsıl Tevfîk-i Hâs-ı Rabbanî ve İnâyet-i Sâbika-i Sübhânî’nin mevrîdi emr-i dinde himmet-i aliye ile müctehid ve mahalli hüsn-i yakîn ile mu’tekid olanlardır. Görmez misin Ashâb-ı Kehf ki Melik-i Dakyanus’ta şîrk ile tağayyur ahvâl ve akvâl görüb andan i‘râz idüp dediler ki; ⁵⁴⁹”رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ“ bunlara ma’rifet hâsıl olup basîret üzere oldular. Bu tarîk-i sehl vaktde hakk-ı yakîn üzere kat’ etdiler ve birbirine hitâb etdiler ki; ⁵⁵⁰”فَأْتُوا إِلَى الْكُفَّيْنِ يُشْرُ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِّن رَّحْمَتِهِ وَيُهَيِّجُ لَكُمْ مِّنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا“ Ya’nî kâfirlerden uzlet edin mağaraya girin Hak Te‘âlâ Hazretleri size rahmetini bast eylesin ve mühimmâtınızı müheyyâ eylesun dediler. Bu söz ile bunlar mufavvızlardan ve

⁵⁴⁷ es-Sebe, 34/13.

⁵⁴⁸ el-Ankebût, 29/69.

⁵⁴⁹ er-Ra’d, 13/16.

⁵⁵⁰ el-Kehf, 18/16.

mütevekkillerden ve müstakîmlerden olup bir sâatde tayy-i merâhil belki bir lahzada maksûda vâsıl oldular ve dahi görmez misin saharâ-i Firavun ki Mûsa aleyhisselâm mucizesin görüp; ⁵⁵¹”أَمَّا رَبِّ الْعَالَمِينَ“ diyü îmânâ geldiler. Bu sebîl-i celîli bir lahzada kat’ idüp ‘âriflerden ve râzılardan ve sâbırlardan ve şâkirlerden ve Hazret-i Hakk’ın likâsına müştâklardan oldular ve nidâ idüp; ⁵⁵²”لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ“ dediler ve ruesâ-yı şühedâ oldılar ve dahi rivâyetdir ki İbrâhîm bin Edhem hazretleri saltanatı terk idüp bu tarîke sulûk idüp [97-b] Belh’den Merdî’ye varınca bir mertebe kesb eyledi ki şehre girür iken bir kişi gördü ki nâs köprüden düşüyorur İbrahim ol kişiye bir kere dur dedi ol kişi havada muallâk kalup yere düşdü. Vardılar suhûlet ile indirdiler hiç zarar gelmedi ve dahi rivâyetdür ki Rabiâ-i Adeviyye bir karı cariye idi. Basra şehrinde pazarda satmak için gezdirdiler. Karılığından kimesne rağbet eylemedi. Âhar bir tâcir merhamet idüp yüz akçeye satun aldı azad eyledi ol dahi tarîk-i ‘ibâdeti ihtiyâr eyledi. Bunun üzerine bir yıl geçti bir mertebeye vardı ki Basra’nın âlimleri ve âbidleri gelüb ziyâret idüp duâsından müstemîd olurlar ve Ammâ şol tâifeki Hazret-i Hak Subhânehû ve Te‘âlâ anlara inâyet ve tevîk ve hidâyeti nasîb eylemedi. Anlar nefislerine tevekkül idüp vakt oldu ki bu akabâtın bir şubesinde yetmiş yıl eğlendiler. Âhar kat’ edemeyup kurbe ve zârı kılup dediler ki; “Bu sebîlin sülûku bir derecede müşkildir ki anın şedâyidine mütehammil olmak mümteni’dir. Âhirü’l-emr bu tarîkden uzlet etdiler. Zâlike takdîrû’l-azîzü’l-alîm. Eğer su’âl olunsa ki bu iki tâife ribkâ-i ubûdiyyette müşterek iken biri tevîk-i hâsıla muhtas ve biri hırmân ve hüzlân ile muhassas olmağın sebebi nedir? Cevâb virirüz ki şol kimesneler ki bu minvâl üzere su’âl ederler. Anlara Hazret’i Melik-i Müte‘âl serâdikât-ı celâlden nidâ idüp buyurur ki; Rubûbiyet-i esrârını ve ubûduyet-i etvârını fîkr eyle Makâm-ı edebden tecâvüz ile eyleme. Benim işlediğimde sebep sorma ki; ⁵⁵³”لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ“ Ya’nî Hak Te‘âlâ Hazretleri işlediğinden sorulmaz halk işlediğinden sorulur.

Muhassal-ı kelâm Hazret-i Celîl ve Cebbâr mülkünde fâil-i muhtârdır. ⁵⁵⁴”يَفْعَلُ مَا“ ulûhiyyetinde kimsenin iştirâki yokdur ki i’tiraz eyle ve dahi veziri ve müşîri yoktur ki kethüdâlık eyleye. Her kişiye vâcibdir ki edeb saklayup esrâr-ı ulûhiyyete dahl itmeye.

⁵⁵¹ eş-Şuarâ, 26/47.

⁵⁵² eş-Şuarâ, 26/50.

⁵⁵³ el-Enbiyâ, 21/23.

⁵⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/40.

Nitekim İbn Abbas radiyallâhu te‘âlâ ‘anhumâ eyder; “أبدأ ما أيهم، الله والتبع بين الله” Ya‘nî Hak Te‘âlâ Hazretleri mübhem kıldığını ibham üzerine ko ki terk idin beyân eylediğini beyân üzere tâbî olun. İmdi bu tarîkin kat’ında sâliklerin tefâvutu kıyâmet gününde sırâtı ubûr eyleyen halkın tefâvutu gibidir. Ba‘zıları vardır ki sırâtı berk-i hâtîf gibi geçerler. Ba‘zıları rîh-i âsîf gibi geçerler. Ba‘zıları murg-i tâir gibi geçerler. Kimi feres-i cevâd gibi kimisi yörüyü yörüyü ve kimi sürünür sürünür kimi cehennem avâzın işidir geçer kimi geçer iken odun [98-a] çengel ile çeküb cehenneme bırağırlar. Bu iki tarîkin birine tarîk-i dünyâ ve birine tarîk-i âhiret derler. Bu tarîk âhiret-i enfese müteallikdir ki bu tarîkin ahvâli bâsâr ile görülür ve tarîk-i ‘ibâdet-i kulûbe mahsûsdur ki bunun ahvâli basîret ile müşâhede ederler. Tarîk-i ‘ibâdeti sur’at ile kat’etmeyenler tarîk-i âhirette dahi batî’ olurlar. Âhirette sırâtı geçerken çengel ile müncezib olup cehenneme tarh olanlar esnâ-yı sülûkunda şeytâna ve hevâyâ tâbî olup münkati’ olanlardır. Vallahu a’lem ve ahkem.

[Fasl]

Bu fasl bir nice nükte-i müstemildir ki bu sebîl-i celîl ulvî minhâc mi’râc-ı uhrevî turûk-i arziye ve sübûl-i dünyeviye gibi kuvvet-i cismâniye ve akdam-ı hayvaniye ile kat’ olunmaz. Bunun kat’ında mesâfe-i tavîle gibi zamân-ı tavîleye ihtiyâç oluna. Belki tarîk-i rûhanidir. Kulûb-ı insanı anı ikrar-ı sahîha ve efkâr-ı dakika ve akâyid-i hâlîsa ve müşâhede-i yakîniyye ile kat’ eder. Bunun aslı nûr-ı semâvî ve nazar-ı İlâhidir ki sâliklerin kulûbunda vâki’ olur. Kâh olur ki bir kere nazar idüp cemî‘-i ahvâl-ı ceberût ve esrâr-ı melekûta muttali’ olurlar akl-ı küll gibi mecmu’u zerrât-ı kâinâtı müşâhede ederler. Mazharı Esmâ-i Hazret-i Hallâk-ı Kâinât ve İbret-i Nümâyı Hakâyık-ı Mevcûdât olurlar. Hak Subhânehû ve Te‘âlâ Hazretlerinin kibriyâsını ve azametini ve kemâl-i kudretini ve dahi cümle eşyâ ve mekâlîti arzı ve semâvâtın dest-i tâsârufunda ve kabza-i îrâdetinde olup âlemde andan gayri mutâsârrıf yok idüğünü alâ vechi’l-yakîn müşâhede ederler. Mabûd-i bi’l-Hak ve Müfiz-i Mutlak ol idüğün bilirler. Andan gayriden bi’l-küllîye münkati’ olurlar. Her ne işlerlerse anın için işlerler ve her ne ümid ediniyorlar ise andan umarlar bu mahlûkatın vücûdu ve Âdemi anlar katında beraberdir. Lâkin bu tarîke sâlik olup mertebe-i mezkûre tâlib olanlardan ba‘zı kimesneler vardır ki himmetde fâtir ve ictihâtta kâsır üslûbunda câhil ve sülûkunda mütekâsîl olduğu ecilden. Vakt olur yüz yıl sa’y eder bu deryâdan bir katre ve bu âlemden bir numûne müyesser olmaz. Ba‘zılar olur ki yetmiş yılda bu hucûb-i zülmâniye-i ref ederler ve ba‘zılar elli yılda bu nûrdan muktebis olurlar ve ba‘zıları bir yılda bu mertebe-i bulurlar ve ba‘zılar bir ayda ve ba‘zılar bir sâatte ve ba‘zılar bir lahzada matlûba vâsıl olurlar. Allâhu Te‘âlâ Hazretinin hüsn-i tevfiği ve

kemâl-i inâyeti ile. Lâkin âbidler üzere vâcib olan oldur ki ‘ibâdetlerinde içtihad ederler. Sâir ahvâlî Zü’l-Celâle ısmarlayalar. Allâhu Te‘âlâ Hazreti katında emr-i maksûm mukaddem mukarrerdir. Mülkünde mutâsârrıf olur nice dilerse işler. **[98-b]** Eger su‘âl olunsa ki bu emrin kazâsı mübrem olduğu ecilden hatar-ı azîm ve elemi muhkemdir. Sa‘y u içtihadı i‘tikâd ve i‘timâd yokdur ve ‘abd-i da‘îfin a‘dâsı çoktur. Allâhu Te‘âlâ Hazretinden inâyet olmayınca tahsîl-i şerâit ve tekmîl-i ‘amelden ne hâsıl olur? Cevâb virirüz ki fi‘l-vâki’ bu tarîkin hatarı ve bu sebîlin hazarı hadd ve hasırdan hâiz ve hayz-ı ihsâdan mütecâvizdir. Kesb-i a‘mâl, muhassıl-ı âmâl değildir. Matbah-ı nazar-ı insanı, takdîr-i Rabbânî ve tedbîr-i Sübhânî’dir ve dahi bârika-i sâbika-i lütf-i ezel ve şârika-i âşika-i hükmi lem-yezeldir. Lâkin ibâd sahîhü’l-i‘tikâd sa‘y u içtihad ile me‘mûrdur. ‘İbâda vâcib olan budur ki emre imtisâl ve nehiyden ictinâb idüp bâki umûru Hazret-i Vehhâb’a ısmarlayalar ki ol bilür ve her ne dilerse ol kılur. ⁵⁵⁵”يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ“ ve ⁵⁵⁶”يُحْكُمُ مَا يُرِيدُ“ ve bu ma‘nâya ima ve işâret idüp Hak Te‘âlâ Hazreti buyurur ki; ⁵⁵⁷”لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ“ Ya‘nî tahkîk-i Âdem oğlanını zahmet ve meşakkat için halk eyledik ve dahi buyurur ki; ⁵⁵⁸”إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا“ Ya‘nî semâvat ve arz ve cibâl teklîf-i ferâyizi ve tahmîl-i şerâyî-i teklîf eyledik ve etdik her kim kabûl eder ve hukûkunu yerine getirir sevâb-ı azîm verirüz ve illâ ‘azâb-ı elîm ederiz. Bunlar kabûlünde iba eyleyüp dediler ki emrine musahharlar ve hükmüne mutî‘ ve münkâdlârız. Lâkin bu emâneti getürmege ve hukûkını yerine getürmege kâdir değilleriz. Bize ne sevâb gerek ve ne ikâb gerek dediler. Andan Âdem’i halk eyledük ve bu emâneti ana ‘arz eyledik sevâba tam’ eyleyüp kabûl eyledi. ‘Âkıbetini fikr etmedi. Nefsine zahmet ihtiyâr eylediği cihetden cehûl oldu. Hukûkını ri‘âyet edemediği sebebdan zalûm oldu ve dahi Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem buyurur ki; ⁵⁵⁹”لو علمتم ما علموا لبكيتم“ Ya‘nî eger ben bildigümi siz bilirdiniz, çok ağlalar az gülerler idiniz ve dahi haberde gelmişdir ki âsumândan her zamânda bir münâdi nidâ idüp eder ki “leyte’l-halâyika lem yuhleku ve leytehum iz hulikû âlimû li mâza hulikû ve leytehum ev âlimû amelu bima âlimu” Ya‘nî n’ola idi mahlûk halk olunmaya idi. Çünkü mahlûk oldular.

⁵⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/40.

⁵⁵⁶ el-Mâide, 5/1.

⁵⁵⁷ el-Beled, 90/4.

⁵⁵⁸ el-Ahzâb, 33/72.

⁵⁵⁹ Buhârî, **Rikâk**, 27; Müslim, **Küsûf**, 1; Tirmizî, **Zühd**, 9; Nesâî, **Küsûf**, 11; İbn Mâce, **Zühd**, 19.

Nola idi bileler idi ne için halk olundular ve çünkü bildiler. Nolaydı ki bildikleriyle amel edelerdi ve dahi Ebû Bekir Sıddık radiyallâhu Te‘âlâ ‘anh eyderdi ki “Nolaydı yaşıl çimen olaydım beni devâb yiyeydi. ‘Azâb korkusundan halâs bulaydım ve ‘Ömer bin Hattâb Hazretleri buyurur ki; ⁵⁶⁰” **[99-a]** هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ” Âyet-i kerîmesini tilâvet idüp ederdi ki nolaydı ol hâl üzere tamam olaydı. Bu âyetin ma’nâsı budur ki tahkîk dehirden bir zamân var idi ki insan ol zamânda insaniyet ile mezkûr ve beşîret ile meşhûr değil idi ve dahi Ebû ‘Ubeyde radiyallahu an ederdi ki; “N’olaydı ben bir koyun olaydım ehlim beni boğazlayup yiyeler idi. Bir dahi vücûda gelmeseydim.” Vehb ibni Münebbeh eder; “Bu halk ahmaklardır. Eger ahmak olmasalar idi yedikleri ta‘âm içlerine sinmezdi.”

[Fasl]

Fudayl eyder; “Mukarrib meleklerle ve mürsel peygamberlere gıbtâ eylemezdim. Zîrâ ki bunlar kıyâmet gününü müşâhede ederler. Lâkin mahlûk olmayanlara gıbtâ ederim ki kıyâmet korkusun çekmezler.” Ata-yı es-Selîmi rahimehullahu Te‘âlâ eder; “Eğer bir muhkem od yakalar idi kim şol kimse ki kendü nefsinı nev od’a ilkâ eder. La şey’e mahz olup arasat kıyâmeti görmez. Ol od’a nefsinı evvel ben ilkâ eder idim ve ivâz idim ki tâ kâh ol od’a düşmeden ölem ol mertebeden mahrûm kalam. İmdi bu ahvâlin zahmeti ve bu akvâlin senedi bir derecededir ki enbiyâ ve esfiyâ ve etkiyâ bu ma’na-yı tesavvur ve bu fehvâ-yı tefekkür edecek kulûbu mütehayyir ve nüfûsu muttâcir olur. Zîrâ ki bu bir emirdir ki Hazret-i Hüdâvendi hekîmin ilm-i kadîmi zebkat eylemiştir. Bu belânın hilesi ve bu kazânın çaresi oldur ki ‘abd-i bî-çare ve bende-i idâre-i ‘ubûdiyet emrinde mechûdunu mebzûl eyleyüp ma’bûduna itâat ve Mevlâ’sına ‘ibâdet kıla ve dahi habl-i metîne ve Kur’ân-ı Mübîne i’tisam idüp Hazret-i Melik-i Allâme tezârru’-i tâm ve ibtihâl-ı tamâm eyleye. Mercu’dur ki va’d-i kerîm ve fazl-ı azîm muktezâsınca inâyet ve rahmet kıla. Ammâ şol senin kelâmın gaflet ibhâmın ki sâbıkan âşan idüp demiş idin ki Hak Te‘âlâ’nın inâyeti olmayınca tahsîl-i ilimden ne fayda hâsıl olur. İmdi bunun gibi mülâhaza-i fazîha gaflet-i azîmeden ve hamakât-ı kabîhadan sadır olur ve dahi amel-i hayır ki kadir ve kıymet vermekden hâsıl olur. Belki bu makâmda sana lâayık ve adâb-ı ibâde muvâfık kelâm budur ki edesin ki bir abdi zaifin ibâd-ı kalîlesi ve hizmet-i reddiyesi bunca murâdat-ı celîleye nice vesile ola. Bilir ki abdin ma’bûdundan maksûd edindiği eşyânın ednâsı iki emirdir. Birisi **[99-b]** iki cihânda cemî‘-i âfâtlardan sâlim olmaktır ve biri dünyâda ve ukbâda tâc-ı saltanat ve hil’ât-ı kerâmet bulmaktır. İmdi selâmet-i dünyâ

⁵⁶⁰ el-İnsân, 76/1.

hadd-i nefsinde mertebe-i uzmâdır. Zîrâ ki bu dünyâyı gaddara bir vecih ile mekkâredir ki melâike-i mukarrebîn bunun mekrinden emîn değillerdir. Nitekim Hârut ile Mârut bu dünyâlu mübtelâsı ile mübtelâ oldular vâki'aya uğradılar. Rivâyetdir ki bir kişi vefât etdikde rûhu âsumâna urûc etdüğün melâike-i semâvât teaccüb idüp ederler ki; “Bunca necât buldu şol dâr-ı pür-şîrârdan ki bizim ihtiyârımızın ol damda ihtiyârı fâsid olup belâyâ giriftâr oldular ve dahi selâmet-i âhirete bir mevhîbe-i Kübrâ’dır ki selâmet-i dünyâ anın katında dâne-i hardaldan ednâdır. Zîrâ ki şedâyid-i âhiret ve ehvâl-i kıyâmet bir derecededir ki enbiyâ ve evliyâ arasat meydanını gördükde heybetinden her birisi “Nefsî, Nefsî” “لا أسئلك اليوم إلا نفسي” diyeler ve Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu Te‘âlâ ‘aleyhi vesellem buyurur ki; ⁵⁶¹”لو كان للرجل عمل سبعين نبيًا لا ظن أنه لا ينجو“ Ya’nî bir kişinin yetmiş nebî kadar ‘ibâdeti olsa yine cazîm değîldür ki kıyâmet gününde sâlim ola. İmdi bir kişi dünyâ fitnelerinden halâs olup kıyâmet korkularından nefsini istihlâs etmek bu ‘ibâdet-i hakîre ve hizmet-i yesîre ile umûr-i acîbe ve ahvâl-i garîbeden değîl midir ki bu muhkire isti’zam idüp deyeler ki Hak Subhânehû ve Te‘âlâ Hazretinden inâyet oluncaya tahsîl-i şerâit ve tekâmîl-i amelden ne fayda hâsıl olur? Ammâ abdin iki âlemde saltanat ve kerâmet talep etdüğü budur ki sâhib-i velâyet olmak ister. İmdi bu dünyâda padişâh evliyâullahdır. Zîrâ ki Allâhu Te‘âlâ Hazretlerinin kazâsına râzî ve hikmete teslîm olan evliyâyâ berr-i bahrin cemî‘-i mesâfesi bir pâyedir. Kurb ve bu’d bunlara nisbet birdir. Eşcâr ve ahcâr bunların katında dinar ile beraberdir ve cin ve ins ve vuhûş ve tuyûr bunlara musahhardır. Hâtırlarından ne geçerse önlerinde hâzır ve müheyyâ görürler. Bunlar Hazret-i Hak Celle ve Alâ dilediğinden gayri nesne dilemezler. Hak Te‘âlâ Hazretlerinin dilediği hod elbetde vâki’ ve hâsıl olur ve dahi bunlar Hazret-i Hakk’ından gayri kimseden korkmazlar. Ammâ Hak Te‘âlâ Hazretleri bunlara bir mehâbet verir ki cemî‘-i halâyık bunlardan korkarlar ve dahi bunlar Hazret-i Hak Subhânehu ve Te‘âlâ’ya hizmet ederler ve mecmu‘-ı ‘âlem bunlara hizmet iderler. Meselâ mülûk-i dünyâ kaçan, bir belâyâ giriftâr olsa **[100-a]** bunlardan istimdâd iderler ve bunlar Hak celle ve ‘âlâ’dan gayriden istimdâd etmezler. Bu mertebe dünyâ padişâhlarına müyesser olmaz. Zîrâ ki a‘van ve ensâra muhtâc oldukları sebebden esbâb-ı dünyâyâ tâlib ve hizâne-i arza râgıblardır. A‘dâ-yı akviyeden havf ve ihtiyât ederler. Eşrâra medâra ve ahyâra muvâsa kılırlar. Eğer kılmasalar saltanatlarında

⁵⁶¹ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’e nisbet edilen böyle bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak kaynaklarda bu sözün Ka'b el-Ahbâr'a ait olduğu zikredilmiştir. bkz. İbn Mübârek, s. 75; Ebû Nuaym, V, 368.

karar edemezler. Rivâyetdir ki İbrâhîm bin Edhem saltanatı terk idüp gittiğinden sonra beyleri cem olup anı isteyu gitdiler âhar deryâ kenarında buldular. Yine tahta davet eylediler. İbrâhîm elinden iğnesin deryâya attı ve beylerine etdi; Sizin sözünüzü kabûl edelîm gelin bu iğne deryâdan çıkarın bunlar çıkarmağa kâdir değiller, dediler. Pes Hazret-i İbrâhîm deniz balıklarına nida etdi. Cemî'-i balıklar lebbeyk ya şeyhu ekber deyûb deryâ kenarına geldiler. Ne buyurursuz, dediler. İbrahim Hazret-i buyurdu ki denizden iğnemi çıkarın. Derhal hâzır getürdüler. Pes İbrahim beylerine etdi; Siz davet etduğünüz saltanat mı ileridür yoksa bu mu ziyâdedir? Beyler bu kerâmeti görücek ayağına düşüb duâ istimdâd idüp her biri nalân ve giryân dönüb menzillerine geldiler. Bu ma'nâdan zâhir oldu ki dünyâ beyleri hakikatde evliyâullahdır. Ammâ saltanat-ı âhîret dahi bunların idüğüne delîl budur ki Hak Te'âlâ Hazretleri buyurur ki; ⁵⁶²وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا

”وَمُلْكًا كَبِيرًا” İmdi şol mülk ki Hazret-i Hak kebîr diye ve mülkü dünyâya hakîr diye bu iki mülkün tefâvütünü kıyâs eyle. İmdi bilgilki mecmû'u dünyâ hadd-i nefsinde şey'i kalîldir. Bu şey'i kalîlden insana nasîb olan ekall-i kalîldir. Ebnâ-yı dünyâdan birisi bu şey'i kalîli tahsîl etmek için vakt olur ta mülkünü bezl eder. Ve maktûrun sarf eder. Ömr-i azîzini harc eder. Bu kadar ta'b ile bu akalli kalîlden âna bir şey yesîr verirler. Verdikleri zamânda dahi nice türlü minnetler ederler. Anın harc eylediği kerâyim-i emvâlini ve ömr-i girân mayasını ekmezler. Belki verilen nesne-i istiksâr ederler. Nâsın kimi gıbtâ ve kimi hased ederler. İmdi bu emri muhkir bu kadar zahmet ile müyesser olduğu yerde şol kimesne ki dâr-ı naîm içinde mülk-i kebîr ve makâm-ı kerîm taleb eder. İki rekat namâz ya iki dirhem sadaka yâhud iki gün sâim ya iki gece kâim olmak çok mudur? Hâşâ ve kella ki bir kişinin binbin nefesi olsa her nefesinde bin rûhu olsa ve her rûhunda binbin ömrü olsa mecmû'unu bu matlûb-ı şerîfe ve maksûd-ı münife bezl eylese **[100-b]** ve dahi bunun tahsîlinde envâ'i şedâyid ve esnâf-ı mekâid görse andan sonra matlûbuna zafer bulsa bu ni'met-i azîmeye rütbet-i cesîmeye nisbet mezkûr olan umûr haddi nefsinde emr-i muhkirdir ve kâr-ı muhtâsârdır. Zîrâ ki meşâyih-i din Rıdvânü'llâhi Te'âlâ aleyhim ecmâ'in buyururlar ki “İhlâs ile hizmet ve takvâ ile tâ'at kılanları Hak Subhânehû Te'âlâ Hazreti kırk kerâmet ile mükerrerem kılur. Yirmisini dünyâda ve yirmisini ukbâda verür. Bu kırk kerâmet ki zikir olunur. Bunlar küllîyat-ı kerâmetdir. Her birinin tahtında bir nice cüz'îyyat vardır.

Ammâ dünyâda verilen yirmi kerâmetin evveli budur ki 'abd-i muhlis mademki Hak Te'âlâ Hazretlerinin zikrindedir ve senâsındadır. Hazret-i Hak ve Feyyâz-ı Mutlak ol

⁵⁶² el-İnsân, 76/20.

abdin zikrinde ve senâsında eğer mürûk-i dünyâsını medh-i senâ eylese bir mertebede sürûr kesb edersin ki şerh ve beyâna sığmaz. Hazret-i Rabbü'l-İzzeti sana senâ eylediği demde acebdır ki rûhunu fedâ eylemezsin.

İkinci oldur ki; Hak Te'âlâ Hazretleri senden râzı ve şâkir olup keremi ile seni ta'zim ve tekrîm eder. Eğer bir mahlûk zâif ve nahîf sana ta'zîm ve tekrîm eylese senâver ferahnâk olursun sana hod ikrâm-ı ta'zim eden İlahü'l-Enamdır. Fefhem.

Üçüncü oldur ki; Hazret-i Hak Celle ve Alâ mahzı lütfünden sana muhabbet eyler. Eğer reis mahalle yâhud emirler sana muhabbet eylese anın ile iftihar edersin. Hak Te'âlâ Hazretleri muhabbet eylese hod-i matlûb-i âlem ve mahbûb-i beni Âdem olursun.

Dördüncü oldur ki; Senin için vekil olup umûrunu tedbîr ve mühimmâtını tahsîl ediverir.

Beşinci oldur ki; Cemî'-i ahvâlde rızkına kefil olup her taraftan hüsn-i vecih ile teveccüh eder.

Altıncı oldur ki; Sana enîs olup vahşetini izâle eder ve tegayyur ve tebeddülünden seni hıfz eyler.

Yedinci oldur ki; Senin için sultân nasîr olup sana adâvet edenlerin adâvetini defeder.

Sekizinci oldur ki; Sana izzet ve şeref verib hizmet-i dünyâ zilletin sana lâıyk görmez. Belki mülûk-i dünyâ sana hizmetkâr olduğuna râzı olmaz.

Dokuzuncu oldur ki; Seni âli-i himmet kılur. Zehârif-i dünyâyâ mültefit olmazsın. Nitekim racul-i âkil melâib-i sıbyâna ve melâhi-i nisvâna mültefit olmaz.

Onuncu oldur ki; Seni halkdan ganî ve dünyâ ehlinden müstağni kılur. Kalbine ve maîşetine vüs'at gelir. Dünyânın vücûdundan ferah ve ademînden merak hâsıl olmaz.

Onbirinci oldur ki; Kalbine nûr-i hidâyet ve ma'rifet ve hikmet hâsıl olur. Bir vecih ile ki 'ömr-i medîd ve 'ahd-i ba'îd **[101-a]** içinde riyâzet çekenler ol mertebenin işer-i işareti tahsîl ve tekmîl edemezler.

Onikinci oldur ki; İnşirâh-ı sadr ve infitâh-ı kalb hâsıl olur. Bir derecedeki mesâib-i hadesân ve mekâid-i devrân ve mekâirih-i vesâvis ve meûnet-i nâs seni tazyik idüp ızdırâb vermez.

Onüçüncü oldur ki; Senin için mehâbet hâsıl olup cemî'-i ahyâr ve eşrâr sana hizmet ve izzet ederler. Ferâinenin ve cebâbirenin kulûbuna heybet ve haşyet düşüre.

Ondördüncü oldur ki; Mahbûbu'l-kulûb olursun. Cemî'-i nüfûsun kulûbuna senin mahabbetin hulûl eder. Sana meyl etmekde cümlesin mecbûl görürsün.

Onbeşinci oldur ki; Senden halka bereket-i âmme hâsıl olur nefsinden kavlınden ve fiilinden sohbetinden ve libâsından ve bastığın topraktan müstefîd olurlar. Belki öldükten sonra kabrin turabından teberrûken ve teyemmünen müstemîd olurlar.

Onaltıncı oldur ki; Zemîn ve zamân belki mecmû'u erkânı kün fekâne sana müsahhar olur. Dilersen deryâ yüzünde yürürsün dilersen hava yüzünde uçarsın dilersen tayy-i mekân edersin. Yüzyıllık tarîki bir sâatde kat'edersin. Dilersen bast-ı zamân idüp yüzyılda hâsıl olacak emri bir lahzada işlersin.

Onyedinci oldur ki; Cemî'-i hayvanat sana müsahhar olup vuhûş ve tuyûr siba' ve behâyim sana muti' ve münkâd olurlar. Vahşiler senin ile ülfet tutup siba'-i mülâyemet idüp emrine muti' olurlar.

Onsekizinci oldur ki; Mefâtiḥ-i arz sana arz olur. Dilersen ayağın yere debersin kenz çıkar. Her ne menzile erersen nuzûl-i ni'met erişir.

Ondokuzuncu oldur ki; Hazret-i Hak Subhânehû ve Te'âlâ ile halk ortasında vesile olursun sen Hak'tan müstefîz olursun. Halk senden müstefîz olurlar. Sen Hak'tan halk senden müstemit olurlar ve bi'l-cümle bu halk ve câhının berekatında Hazret-i Hak katında hâcetleri reva olur.

Yirminci oldur ki; Müstecâbü'd-da'vet olursun. Her ne duâ edersen Hazret-i Mevlâ katında makbûl olur. Şefa'at edersen kabûl olur. Bir cebel-i azîme elin ile işâret eylesen yerinden zâ'il olur. Vakt olur ki hâtırına hatûr eden elin ile işâret etmeden ve dilin ile söylemeden def'i hâsıl olur. Bu mezkûr olan umûr kerâmet-i dünyeviyedir.

Ammâ kerâmet-i uhreviyyenin evvelki budur ki **[101-b]** senin üzerine sekerât-ı mevt âsân olur ki bu sekerât-ı mevt olur. İktidar-ı enbiyâ ve mürselîn salavâtullâhi aleyhim ecmaîn. Anın şiddetinden havf idüp tezârru' ederler. Yâ Rabbi bizim üzerimize mevta âsân iledirler. İmdi bilgil ki bu sekerât-ı mevta Hak Subhânehû ve Te'âlâ Hazretleri dilediği kula bir vechile âsân eder ki teslîm-i rûh etmek ana âb-ı zülâl içmek gibi gelir. Nitekim buyurur ki; ⁵⁶³”الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ” Ya'nî şunlar ki melâike-i rahmet müteveffa kılur. Anın hali gökcekdir.

İkinci oldur ki; İman ve ma'rifet üzerine sâbit olursun. Sâhib-i vera' olanlar bundan havf idüp gece ve gündüz ağlayıp tesbit-i îmân taleb ederler. Hak Te'âlâ Hazretleri

⁵⁶³ en-Nahl, 16/32.

dahi bunlara minnet idüp buyurur ki; ⁵⁶⁴”يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ“ Bu âyet-i kerîmenin tefsirini sâbıkda tahrîr olmuşdur.

Üçüncü oldur ki; Hazret-i Yezdân sana revh-i reyhân irsâl idüp beşâret-i rıdvân ile seni mesrûr eder. Nitekim buyurur; ⁵⁶⁵”أَلَا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ“ Ya’nî kıyâmet korkusundan ve cehennem azâbından ve zebânîler işkencesinden havf eylemek ve dahi dünyânızdan fevt olan niam için mahzûn olman. Zîrâ ki anın ivâzı hur-i cinân ve ravza-i rıdvândır.

Dördüncü oldur ki; Muhâlledün fi’l-cinân ve hem civâr-ı Rahmân olursun.

Beşinci oldur ki; Melâike-i izâm senin rûh-ı pürfütûhunu ikrâm ve in’âm ve evsâf-ı eltâf ile makâm-ı mahmûda ve mekân-ı mev’ûde iyleşirler ve dahi ahibbâ ve asdıkâ ve akrabâ senin cesedinin techîz ve tekfiline mübâderet kılup bu hizmeti kendilere ulu ganîmet ve azîm-i fazîlet bilirler.

Altıncı budur ki; Mûnkir ve Nekire cevâb-ı sevâb müyesser olup azâb-ı kabirden emîn olursun.

Yedinci budur ki; Kabrini tevsi’ ve tenvir ederler ve riyyâz-ı cennâtdan bir ravza kılurlar. Kıyâmete değin revâyih-i cinân ile muattar olurlar.

Sekizinci oldur ki; Nesemât-i Rahmânî ile rûhunu me’nûs kılurlar. Yeşil hoş makâm dilküşâdırlar anın içinde ihvân-ı safâyı sâkin olup Hak Celle ve Alâ Hazretleri kabîlinden envâ’i niâm ile mütenâim olursun.

Dokuzuncu budur ki; Haşr olduğun zamânda izz-i kerâmet ile haşr olup melâike sana hulle ve tâc ve burâk ihzâr ederler.

Onuncu oldur ki; Şâdân ve handân olup hüzün bedir, ay gibi münevver olur. Nitekim buyurur ki; ⁵⁶⁶”وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْفَرَةٌ صَاحِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ“

Onbirinci oldur ki; Kıyâmet korkularından emîn olursun. Nitekim Hak Te’âlâ Hazretleri buyurur; ⁵⁶⁷”أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ“

Onikinci oldur ki; Kitâb-ı a’mâlin [102-a] sağ eline virilüp hesâbına kâfî olur.

Onüçüncü oldur ki; Hesâbını âsân verirsin. Hatta ba’zı kimesnelerden kat’an hesâb sorulmaz.

⁵⁶⁴ İbrahim, 14/27.

⁵⁶⁵ Fussilet, 41/30.

⁵⁶⁶ Abese, 80/38-39.

⁵⁶⁷ Fussilet, 41/40.

Ondördüncü oldur ki; Mizânında hasenâtın seyyiatın üzerine gâlib olur. Kişiler vardır ki asla anlar için mîzân kurmazlar.

Onbeşinci oldur ki; Havz-ı kevserden şarâb içerler. Ebedü'l-abâd susamaz olursun.

Onaltıncı oldur ki; Sırâtı suhûlet ile geçersin. Kişi vardır ki yüzü nûrundan cehennem odu söner.

Onyedinci oldur ki; Arasat-ı kıyâmetde enbiyâ gibi şefî' olursun.

Onsekizinci oldur ki; Cennet içinde melik-i muhâlled bulursun.

Ondokuzuncu oldur ki; Hazret-i Hak Subhânehû ve Te'âlâ Hazretlerinden Rıdvân-ı Ekber müyesser olur.

Yirminci oldur ki; Hak Te'âlâ Celle Celâluhû likâsı müyesser olup bilâ keyf ve la kemm müşâhede tecellâsı ile sen simâsın görürsün. Allahümme ürzükna ma'a zümreti's-sâlihîn bi rahmetike ya erhame'r-rahimin.

Bu kırk kerâmet-i mezkûre ve fazâ'il-i mezbûre ki şerh olundu. Usul-i kerâmat ve küllîyat-ı semâvatdır. Bunların furû'u ve cüz'iyatını beyân eylemeye bu kitâb mahalli mütehammil değildir. Görmez misin ki cennet-i müebbed ve mülkü müebbed bulmak bir kerâmetdir ki bunun tahtında nice niâm-ı kesîre vardır. Meselâ hûr ve kusûr ve libâs ve ta'am ve şarâb ve hadem ve haşem ve dahi bunca tecellîyat bi gâyet vardır ki hadd-i hesâbın ancak gerd-i Hâlık kâinâtı bilür. Nitekim buyurur; ⁵⁶⁸”فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ“

ve dahi Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhû aleyhi vesellem buyurur ki; ⁵⁶⁹”خلق فيها ما لا عين رأت“
”ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر“ Ya'nî cennette gözler görmedin ve kulaklar işitmedin ve hâtıra gelmedin nesneler halk olunmuşdur ve dahi buyurur ki Hak Sübhânehû ve Te'âlâ; ⁵⁷⁰”لَنفَعِدَ

”الْبُخْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي“ Bu âyet-i kerîmenin tefsirinde ba'zı müfessirler buyururlar ki bu kelîmatı Hazret-i Hak ve Alânın ehl-i cennete lütûf ve keremi birle söylediği kelîmatdır. İmdi bu niâm-ı celîle gâyet kesretten ve nihâyet-i nefâsetden vasf-ı beyâna gelmez ve dâyide-i akla sığmaz vâki'a şol atâyâki ve hedâyâki ol Hazret-i Zü'l-Celâl ve'l-Kibriyâ kıbelinden fâyiz olur. Anın şân-ı şerefine lâyık budur ki envâ-i atâya ve esnâf-ı hedâyâsı hadd ve hâsırdan câiz ve hayz-i ihsâdan mütecâviz ola. Bu takdîrce zümre-i zühhâd ve

⁵⁶⁸ es-Secde, 32/17.

⁵⁶⁹ Müslim, **Cennet**, 5; Dârimî, **Rikâk**, 98; Hâkim en-Nisâbü'rî, II, 413; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, VI, 239.

⁵⁷⁰ el-Kehf, 18/109.

cümle-i ubbâd sa'y-i ictihâd ile kesb eyledikleri ibâdat bu matlûb-i azîme-i nisbet [102-b] deryâ-yı bî-gîran katında bir dâne şebnem ve hurşid-i tâbân önünde bir zerreden kemterdir. Ve dahi sâlik-i sebîl-i saâdet olanlar vâcibdir ki dört nesne tahsîl ederler. Biri ilim ve biri amel ve biri ihlâs ve biri havfdır. Zîrâ ki tarîk 'ibâdeti bilmeyenlere a'ma derler. Amel ile âmil olmasalar mahcûb olurlar. Amelde muhlis olmasalar mağbûn olurlar ve hâif olmasalar mağrûr olur. Nitekim Zünnûn-ı Mısırî rahmetullâhi aleyh eyder ki; ⁵⁷¹”الخلق كلهم” Ya'nî ”موتى إلا العلماء والعلماء كلهم نيام إلا العاملون والعاملون كلهم مغرور إلا المخلصون والمخلصون كلهم على خطر عظيم” mecmû'u nâs meyyitlerdir. Ulemâdan gayrisi âlimler dahi cümle naimlerdir. Âlimlerden gayrisi ve âlimler dahi cümle mağrûrlardır. Muhlislerden gayrisi ve muhlisler dahi hatar-ı azîm üzeredirler ve dahi ba'zı meşâyih eyderler ki dört kimesne-i ta'accüb iderin. Biri şol âkıldır ki âlim olmaya ol kimesne niçün ihtimâm idüp mebd'e ve me'âdın bilmez bunca ayât ve delâletden nice ibret almaz ya bunca ehadîs-i va'd ve vaîdi istimâ' eylemez. Eyyâm-ı nedâmet ve ahvâl-i kıyâmet niyyete hâtırına hutûr eylemez. Nitekim Hak Te'âlâ Hazretleri buyurur ki; ⁵⁷²”أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” Vesâir mahlûkâta niçün nazar kılmaz ve bu âyet-i kerîme-i tefekkür etmezler? Ve dahi buyurur ki; ⁵⁷³”أَلَا يَنْظُرُ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ لِيَوْمٍ” Ya'nî halk şöyle mi zu'm iderler ki yevmi azîm için ba's olunmayalar. İkinci şol 'âlimdir ki ğâfîl ola 'ilmi ile 'âmil olmaya niçün bâsâr-ı basîret ile nazar idüp bu âyet-i kerîmenin mazmûnu ile âmil olmaz ki. Hak Sübhânehû ve Te'âlâ buyurur; ⁵⁷⁴”فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا” Ya'nî şol kimesne ki Hazret-i Hakk'ın likâsını taleb eyler. 'Amel-i sâlih işlesin ve 'ibâdetini hassaten Rabb'ına eylesin kimesne şerîk etmesin.

Dördüncü şol muhlisdir ki; hâif olmaya Hak Celle ve Alâ Hazretinin enbiyâ ve evliyâsı ve asfiyâsı ile belki Ekrem-i halkı olan habîbi Muhammed Mustafa ile aleyhi's-selâm muâmelesini mülâhaza kılup görmez mi ki ne vecih ile hitâb ve itâb tehdîd-i şedîd eder. Nitekim buyurur; ⁵⁷⁵”وَلَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ” Ya'nî Ya Muhammed sana vahiy olundu ve senden evvel geçen mürsellere dahi olundu ki eğer şerîk olursanız ameliniz bâtıl olup ziyânkârlardan olursuz. Hatta Hazret-i Resûlullah

⁵⁷¹ Beyhakî, **Şuâbu'l-İmân**, IX, 181.

⁵⁷² el-Â'râf, 7/185.

⁵⁷³ el-Mutaffifîn, 83/4-5.

⁵⁷⁴ el-Kehf, 18/110.

⁵⁷⁵ ez-Zümer, 39/65.

aleyhi's-salâtu ve's-selâm buyurur ki; ⁵⁷⁶“شَيْتَنِي هُوَ وَأَخَوَاتُهَا” Ya'nî sure-i Hûdda ve ehâvâtında vârid olan tehdîdat ve teşdîdat havfı beni pîr eyledi. **[103-a]** Ve dahi muhlisler Hak Te'âlâ Hazretlerinin tenzîlinde dört yerde vârid olan âyet ve beyyinat ne için fikir etmezler ki bunlardır; ⁵⁷⁷“أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ” Ya'nî şöyle mi sanırsınız ki 'abes halk olundunuz yine bize rücû' eylemesiz ve biri dahi ⁵⁷⁸“وَلْتَنْتَظِرْ نَفْسُ مِمَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ” Ya'nî bir kişi yarın ki gün için ne hâsıl kıldı fikr eylesün ve Hak Sübhânehû ve Te'âlâ'dan korkun ki sizin ne işlediğinizi bilir ve biri dahi; ⁵⁷⁹“وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا” Ya'nî şol kimesneler ki bizim yolumuzda içtihad ederler. Anlara hidâyet ederiz. Doğru yolumuzu kılâğuzlarınız ve biri dahi; ⁵⁸⁰“وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ” Ya'nî şol kimesneler ki mücâhede ederler kendi nefsi için sa'y iderler. Allâhu Te'âlâ 'âlemlerden Ğaniyy-i mutlakdır. Hiç vecih ile ihtiyacı yoktur. Cemî'-i nekâyisden münezzehtir. Te'âlâllahu'l-Meliki'l-Hakki'l-Mübîn. Te'âlâllahu'l-'Aliyyü'l-Ğaniyyü'l-Mu'în ve bu kitâb-ı hidâyet nisab-ı velâyet iktisâbın tahrîr-i terakîb-i ğaribe ve tasvir-i esâlib-i acibesinde vâki' olan tuyân-ı kâlem ve zellat-ı kademden Hazret-i Ğaffaru'z-zünûb ve Settârü'l-'uyûba i'tizâr ve istiğfâr ideriz ve dahi a'mâlimize muvâfık ve ahvâlimize mutâbık olmayan akvâlimizden ve dahi bu din-i kavim ve sırât-ı müstakîm tahrîrinde ve takrîrinde vâki' olan taksîrinden ve dahi bu kitâb-ı latîf ve hitâb-ı şerîfin te'lif-i münîfinde kasd olunan tezyin-i kelâm ve tahsin-i nizâmın hatarâtından ve dahi harekâtımızdan ve îrâdatımızdan sâdır olan seyyiâtımızı cemî'isinden Hazret-i Hak Subhânehû ve Te'âlâya istiğfâr ideriz. Me'mûl ve mes'ûldur ki cerîmemiz cerîdesini cedvel-i afv ile mecdûl idüp aynı hatâmızı kühl-i mağfîret ile mükahhal kılavuz ve dahi tezârru' ve tevakku' ederiz ki cümle ihvân ve zümre-i hullân ile mecmu'umuzu ilim ile amel ve ihlâs ile kâmil kılup rızâsına tâlib ve likâsına rağıblardan eyleye ve dahi ulûmumuzu menşe'i dalal eylemeye. Kıyâmet gününde 'ibâdetimizi yüzümüze urmaya ve bizi zebânî eline vermeye. Fazl-ı azîm ve kerem-i amîm eyleye. Rahmeti havani ile doylaya. Habîbî şefî'u'l-müznibîn Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi vesellem hürmetine bağışlaya ve sallallâhu alâ

⁵⁷⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani, el-Musannef, (thk. Habiburrahman A'zami), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403, III, 368; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, XVII, 286; Ebû Nuaym, IV, 350.

⁵⁷⁷ el-Mü'minûn, 23/115.

⁵⁷⁸ el-Haşr, 59/18.

⁵⁷⁹ el-Ankebût, 29/69.

⁵⁸⁰ el-Ankebût, 29/6.

hayr-i mevlûdin duâ ıla hayr-i ma'bûdin Muhammedu'n-Nebîyyi ve alâ âlihi ve sahbihi ve sellem.

Derkenâr: Teslîmen ve el-hamdu Rabbi'l-Âlemîn.

Mukâbele şod. İla âhirihi. El-vâki' fî hamsete aşere min Rebiu'l-evvel sene elf ve ehad. 15.03.1001

SONUÇ

Minhâcü'l Âbidîn Gazzâlî'nin tasavvuf ve ahlaka dair bir eseridir. Gazzâlî Minhâcü'l Âbidîn'i nasihat veren bir üslup ile kaleme almıştır. Bu üslup aynı zamanda okuyucunun kolay anlamasına ve yazıldığı günden bu yana eserin birçok kez tercüme edilip farklı coğrafyalarda okunmasına sebep olmuştur.

İnsanın ibâdetleri yerine getirirken karşılaşacağı durumları ele alan Gazzâlî, bu durumlarla nasıl başa çıkılacağıнын yol haritalarını da vermiştir. Belirli bir tasnif sistemini esas alması ve bunu tedrici bir usulle yapması Gazzâlî'nin eserinden istifadeyi oldukça kolaylaştırmıştır. Eserin içerisinde ele alınan konuların tamamının birbiri ile ilgili olması ve konular arasında bir geçişkenlik olması da önemli bir husustur. Gazzâlî bu eserde kendi ibâdet seyrini ele almıştır. Eserin içerisinde bulunan ayet ve hadislerin sayısı ve kullanıldıkları bağlamlar onun naslara karşı vukufiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Gazzâlî Minhâc içerisinde önceden kaleme aldığı diğer eserlere de atıflarda bulunmuştur. Bazı konularda tafsilata girmek istemediğini tafsilat isteyenleri isimlerini vererek belli eserlerine yönlendirmesi de bu eserin ona aidiyetini göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmamızın birinci bölümünde incelemeye çalıştığımız hususlardan ilki müellif Gazzâlî'nin hayatı olmuştur. Burada Gazzâlî'nin hayatına kısaca yer verilmiş ve tasavvuf yönü ön planda tutulmuştur. Bu kısmın ardından mütercim İlyas Nihânî'nin kısa biyografisi ve tercümesi hakkında bilgi verilmiştir. Nihânî'nin hayatı hakkında malumatlar edinirken kendi döneminde ve sonrasında yazılmış olan tezkirelerden faydalanılmıştır. İlyas Nihânî'nin eserleri ve tasavvufî görüşleri üzerinde durulduktan sonra tercüme üslubu ve yöntemi değerlendirilmiştir. Nihânî'nin eserleri hakkında yazmalar veritabanlarından ve kütüphanelerden yararlanılmış ve ilgili bölüme malumatlar aktarılmıştır. Tasavvufî görüşleri incelenirken Divân'ı ve Minhâc tercümesi esas alınarak fikir dünyası üzerine yorumlamalar yapılmaya çalışılmıştır. Tercüme yöntemi değerlendirildikten sonra metin

içerisinden seçilen ayet ve hadisler, alim ve ariflerin sözleri ile şiirlerden örnekler verilmiş, buradan hareketle tercümede kullandığı yöntemi üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümün üçüncü kısmında eserin içeriğine ve yazılış gayesi ve metoduna dair bilgiler verilmiştir. Eserin yazılış gayesi Gazzâlî'nin mukaddime kısmında ele aldığı ifadeler değerlendirilerek aktarılmış ardından eser içerisindeki yedi bölüm hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu bölümün ardından eserin Arapça yazma nüshaları üzerinde durulmuştur. Arapça yazma nüshalar ile alakalı kaynak eserlerden faydalanılırken eserin tahkikini yapan Mahmud Mustafa Halavî'nin değerlendirmeleri incelenmiştir. Kütüphanelerde bulunan yazma nüshalar hakkında madde madde bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Minhâcü'l Âbidîn yazıldığı günden bugüne kadar dünyanın farklı bölgelerinde okunmuş ve oldukça fazla ilgi görmüştür. Bu değerlendirmeyi yaparken en önemli verimiz eser üzerine yapılmış tercüme faaliyetleridir diyebiliriz. Birinci bölümde Minhâc tercümeleri üzerinde detaylı bir inceleme yapılmıştır. Bu inceleme yapılırken öncelikle Osmanlı dönemi tercümesi ve istinsah edilen nüshalar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Burada yapılan incelemede görülmüştür ki Osmanlı Dönemi'nde bu eser oldukça fazla ilgi görmüş olmalı ki farklı zamanlarda istinsah edilmiş yirmiden fazla nüsha tespit edilmiştir. Öyle ki İsmail Rusuhi Ankaravî *Minhâcü'l Fukara* isimli eserinde bir beyitten alıntı yaparken aynı zamanda bu tercümeyi de esas alarak benzer bir beyite atıfta bulunmaktadır.⁵⁸¹ Bu da gösteriyor ki kendisinden bir dönem sonra yaşamış ve devrinin önemli şarihlerinden olan Ankaravî de bu esere ilgi göstermiştir. Ayrıca eserin, XVIII. yüzyılda matbu halde tekrar basılarak piyasaya sürülmesi de bu ilginin son dönemlere kadar devam ettiğini göstermektedir. Cumhuriyet döneminde farklı zamanlarda farklı isimler tarafından tercüme edilmiş ve son döneme kadar esere olan ilgi yaşadığımız coğrafyada devam etmiştir.

Osmanlıca ve Türkçe haricinde eser Urduca, Farsça, İngilizce ve Fransızca dillerine de tercüme edilmiştir. Bu durum eserin çok farklı coğrafyalarda muhatap bularak ilgi ile takip edildiğini göstermektedir. Bu kısımda son olarak eser üzerine yapılmış şerh ve muhtasar çalışmaları üzerinde durulmuştur. Bu çalışmaların yapıldığı dönem ve künyeleri de ayrıntılı olarak verilmiştir.

⁵⁸¹ İsmail Rusuhi Ankaravî, **Minhâcü'l-Fukara** (haz. Safi Arpaguş), İstanbul: Vefa Yayınları, 2008, s.377.

Minhâcû'l Âbidin ile alakalı önemli meselelerden birisi de eserin Gazzâlî'ye aidiyeti meselesidir. Bu iddia üzerine birinci bölümün son kısmında tafsilatlı bir inceleme yapılmıştır. Bu husus incelenirken öncelikle iddianın ilk olarak ele alındığı kaynaklara inmeye çalıştık. İddia ilk olarak İbn Arabî tarafından *Muhâdaratü'l- Ebrâr* ve *Müsâmeretü'l-Ahyâr* isimli kendi eserinde dile getirilmiştir. Bu iddia tasavvuf tarihi açısından değerlendirildiğinde İbn Arabî tarafından zikredildiği için daha da önem kazanmıştır. Biz de eserin aidiyeti konusunun ele alındığı bu bölümde, kaynaklardan ve eserin kendisinden istifade ederek araştırma yoluna girdik. Araştırma yapılırken birincil kaynaklardan istifade edilmeye çalışılırken aynı zamanda iddiayı kendi çalışmalarına konu alan araştırmacıların yorumları da değerlendirilmiştir. Eserin tahkikini yapan Halavî'nin detaylı çalışmasından istifade edilmiş ve batıda yapılmış olan çalışmalara da bu bağlamda bakılmıştır. Eserin içerisinde Gazzâlî'nin kendi kitaplarına yaptığı atıflara ve konu bazlı kullandığı kaynaklara da bakılmıştır. Sonuç olarak eserin Gazzâlî'ye ait bir eser olduğuna ve ömrünün sonunda kaleme alındığı kanaatine vardık. Bu kanaate varırken ulaştığımız sonuçların her birini de bu bölümde bir araya getirdik. Öte yandan yazıldığı günden bugüne kadar ilmi muhitlerde ve yapılan çalışmalarda Minhâc'a Gazzâlî'nin eseri olarak atıfta bulunulması da genel kanaatin bu yönde oluştuğunu göstermektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünü metin neşrine ayırarak bu bölümde Nihânî'nin tercümesini günümüz harfleri ile tekrar gün yüzüne çıkardık. Esas aldığımız nüshada tercüme yaklaşık yüz varaktan oluşmakta ve her bir varakta 27 satır bulunmaktaydı. Bu sebeple eserin transkripsiyonu zannettiğimizden daha uzun sürmüştür. Bu nüshayı esas almamızın sebepleri üzerinde çalışmamızın giriş bölümünde bilgiler vermiştik. Yazma nüshalardaki tercih sebeplerine en uygun nüshanın bu nüsha olmasından dolayı çalışmamızın merkezine bu nüshayı yerleştirdik. Yazma eser kütüphanelerinde yaptığımız katalog taramasında eserin farklı zamanlarda istinsah edilmiş nüshalarını da inceleme fırsatı bulduk.

Metin neşri yaparken bunun yanı sıra ayet ve hadislerin tahririni de yapmaya fırsatımız oldu. Burada özellikle Gazzâlî'nin hadis müktesebatının geniş olmasından kaynaklı olarak bu bölümde birçok hadis kaynağına da atıfta bulunarak dipnotta gösterme imkânımız oldu. Gazzâlî'nin eserine aldığı hadislerin birçoğunun sahih hadis kaynaklarında bulunması da ayrıca zikredilmesi gereken önemli bir husustur. Metinde dikkatimizi çeken bir diğer husus ise Gazzâlî'nin kendinden önce yaşamış olan alimlere ve şairlere onların

eserlerine yaptığı atıflardır. Buradan hareketle Gazzâlî'nin alimlere, ariflere ve onların söylediklerine gösterdiği önemi görmekteyiz.

Metin içerisinde yedi bölüm mevcuttur. Nihânî bu bölüm geçişlerini Arapça olarak isimlendirmiş ancak bölümler içerisindeki kısımları ayrı bir başlıklandırma yoluna gitmemiştir. Nihânî, Gazzâlî'nin referans olarak gösterdiği kaynaklarda ve burada geçen sözlerde bazen olduğu gibi Arapça ibareleri aynen korumuş bazen de Osmanlıca tercümesini yaparak esere yansıtmıştır. Biz de bu usulü devam ettirerek Arapça kısımları değiştirmeden metin neşrinde bırakarak tercümeyle ihtiyaç duyulan yerlerde tercüme ettik.

Sonuç olarak, bu çalışma ile birlikte Minhâcü'l Âbidin üzerine bir araştırma ve inceleme yapılarak eserin mahiyeti üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda bu eser, Gazzâlî'nin ilmi müktesabatı ile birlikte ömrünün sonlarında sahip olduğu düşünce dünyası ve meselelere bakış açısı hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışma ile eserin Gazzâlî'ye aidiyeti hususuna da açıklık getirilerek eserin ona ait olduğu fikri savunulmuştur. Yapılmış tüm tercümeler eserin etkisini görmüş ve hangi coğrafyalarda takip edildiği de vurgulanmıştır. Osmanlı döneminde Nihânî gibi *Divan* sahibi bir şairin bu eseri tercüme etmesi üzerinde durularak aynı zamanda mütercimnin hayatını da ilk defa derli toplu inceleme fırsatı bulunulmuştur. Bu incelemeler ile birlikte eserin metin neşri yapılarak bir şairin tercümesini ve XVI. yüzyıl başlarında kullanılan Osmanlı tasavvuf ve edebiyat dilini de müşahade etme fırsatımız olmuştur.

Gazzâlî'nin bu eseri, muhatapları ve yazılış gayesi açısından esasında bir tasavvuf eserinden çok ahlak ve arınmaya sonunda da kurtuluşa götüren bir rehber olarak nitelendirilebilir. Bu sebeple okuyan her insanın kendisinde bir şey bulmasına imkân sağlaması, ilmî bir dille birlikte aynı zamanda nasihat verici bir üslubu da esas alması asırlarca etkisini devam ettirmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı'dan günümüze farklı coğrafyalarda yaşayan insanların ilgisini çekmesi ise yazılma gayesinin amacına ulaştığını gösteren önemli bir unsur olmuştur. Biz de bu çalışma ile bundan sonraki zamanlarda eserden istifade edeceklerin bu ilgi ve alakasına katkı sunmayı temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'anî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman A'zamî), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Aclûnî, İsmail İbn Muhammed el-Cerrâhi, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlû'l İlbaş Amme's-Tehera Mine'l-Ehâdis Alâ Elsineti'n-Nâs*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1351.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî, *ez-Zühed*, (der. Muhammed Abdusselam Şahin), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Ahmed, Şâh Raûf, *Dürrü'l-Maârif*, İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 1994, s.66.
- Ali el-Karî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *el-Esrârü'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, Beyrut : Dârü'l-Emane, 1971.
- Aşık Çelebi, Pir Mehmed, *Meşâirü's-şuarâ*, (haz. Filiz Kılıç) İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Atai, Nev'izade Ataullah Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri* (haz. Abdulkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Avcı, Aykut, “Fıkîhî İhtilâflara Tasavvufî Bir Bakış Açısı (Şa'rânî Örneği)”, (Yayınlanmamış Doktora lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2015).
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (haz. Kerim Can Bayar) İstanbul: Kubbelaltı Neşriyat, 1998.
- Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, (İstinsah Edenler Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmûd Kemal İnal) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.
- Bedevî, Abdurrahman, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, Kuveyt: Vekâletü'l-Matbuât, 1977.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud, *Mesâbîhü's-Sünne*, (thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, Muhammed Salim İbrâhim Semare, Cemâl Hamdi Zehebi), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atta'), Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 2003.
- _____, *Şuâbu'l-Îmân*, (thk. Abdülali Abdülhamid Hamid), Bombay : ed-Dârü's-Selefiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-Müfred*, (thk. Semir b. Emin ez-Züheyri, Riyad: Mektebetü'l Maarif, 1998.
- Bursevî, İsmail Hakkı, Tefsîrû Ruhi'l Beyân, İstanbul: Mektebetü Eser, 1969.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Leysî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- el-Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *Târîhu 'Acâ'ibi'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* (nşr. M. H. Cevher), Kahire: 1958.
- Cenedî, Ebû Abdullah Bahaeddin Muhammed b. Yusuf b. Yakub, *es-Sülûk fî tabakâti'l-ulemâ ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Ekva el-Hivali) San'a: Mektebetü'l-İrşad, 1995.
- Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, Ankara 1996.
- Dahlan, İhsan Muhammed, *Minhâcü'l-Âbidin Şerhi Siracü't-Talibin: (Hak Yolcusunun Rehberi)*, (trc. Ömer Dönmez), İstanbul: Hisar Yayınevi, ty.
- _____, *Minhâcü'l-Âbidin Şerhi Siracü't-Talibin: (Siraj ul Salikeen tarjuma Minhaj ul Abideen)*, (trc. Mulvi Muhammed Munir), Bangladeş: Lucknow Edition, 1960.
- _____, *Siracü't-Tâlibîn Şerh ala Minhâci'l-Âbidîn*, Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1955.
- Deylemî, Ebû Şüca Şiruye b. Şehredar b. Şiruye ed-Deylemi, *el-Firdevs bi-Me'sûr el-Hitâb el-Firdevsü'l-Ahbâr*, (thk. Saîd b. Besyuni Zaglul), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Dursun, Mesut, "Nihânî Divanı İnceleme ve Metin", (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 1990).
- Ebû Bekr el-Mervezî, Ahmed b. Muhammed b. Hacâc, *Ahbârü's-Şüyûh ve Ahlâkuhum*, (thk. Âmir Hasan Sabri), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2005.
- Ebû Dâvud es-Sicistanî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Kitâbü'z-Zühd*, (thk. Ebu temim Yasir b. İbrâhim b. Muhammed, Ebu Bilal Ganim b. Abbas b. Ganim), Kahire: Dârü'l-Mişkât, 1993.

- Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Süleyman b. Davud b. Carud Farisi, *Müsnedu Ebû Davud et-Tayalisi*, Mısır: Dâr-ü Hicr, 1999.
- Ebû Hanîfe, İmam-ı A'zam Nu'mân b. Sâbit, *Müsnedü'l-İmam Ebû Hanîfe*, Haleb : Mektebetu Rebi', 1962.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakatü'l-Asfiyâ*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1974.
- Ebû Yusuf; Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî el-Kufi, *el-Âsâr*, (thk. Ebû'l-Vefâ el-Efganî), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddin, *Silsiletü'l-Ehâdîsî'z-Zaîfe ve'l-Mevzûa*, Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1988.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîrü'l-Kebîr Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420.
- Fettenî, Cemaleddin Muhammed Tahir b. Ali el-Hindî, *Tezkiretü'l-Mevzuât*, Kahire: İdaretü't-Tıbbâtü'l-Münîra, 1343.
- Feyyumi, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi, *el-Misbahü'l-münir fî garibi's-şerhi'l-kebir li'r-Rafii*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ty..
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Buğyetü't-Talibin fî İhtisari Minhâci'l-Âbidîn*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, nr.873.
- _____, *Buğyetü't-Talibin ve Hulasatu Minhâci'l-Âbidîn* (thk. Mustafa Ghufayri), Marakeş: Matbaatu'l Vatanıyye, 2011.
- _____, *Buğyetü't-Talibin ve Hulasatu Minhâci'l-Âbidîn* (thk. Mustafa Ghufayri), Lübnan: Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2014.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (Le chemin assuré des dévots vers le Paradis) (trc. Asín Palacios Miguel ve Cheikh Yahya), Beyrut: el-Burak, 2000.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (Minhâj al-'âbidîn ilâ al-jannah) (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Karaçi: Darü'l Isha'at, 1998.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (Minhajul 'abideen The best way for the worshippers) (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Beyrut: Darü'l Kütübî'l İlmiyye, 2009.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (trc. Umar Bin Abdul Jabbar Sa'di Saavi), Tahran: Iranian Academy of Philosophy, 1980.

- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (The Path of the Worshipful Servants to the Garden of the Lord of All the Worlds) (trc. Muhtar Holland), Oakland Park: Al-Baz Publishing, 2011.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (Minhâj al-‘âbidîn ilâ jannat Rabb al-‘Âlamîn) (trc. Muhtar Holland), Bristol: Amal Press, 2009.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (trc. Meclis el-Medinetü'l İlmiyye), Karaçi: Mektebetü'l Medineti Fizân, 2007.
- _____, *Minhâcü'l Âbidin* (trc. Muhammed Said Ahmed Nakşibendi), Lahor: Urdu Pazar, 1999.
- _____, *Minhâcü'l Âbidîn ila Cenneti Rabbi'l Âlemîn*, (thk: Mahmud Mustafa Halavi) Lübnan: Daru'l Beşâir el-İslamiyye, 2012, s. 26.
- _____, *el-Münkız mine'd-dalâl*, (haz. Abdülhalim Mahmud) Mısır: Dârü'l-Kütübü'l-Hadîse, ty..
- Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbar'ın tezkire kısmı* (haz. Mustafa İsen) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1994.
- Griffel, Frank, *Gazâlî'nin Felsefî Kelamı*, trc. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek alâ's-Sahîheyn*, (thk. Mustafa Abdülkadir Atta'), Beyrut: Darü'l Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Hallal, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli, *es-Sünne*, (thk. Atıyye Zehrani), Riyad : Dârü'r-Raye, 1989.
- Hamevî, Yâkut, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1995.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- _____, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Ravi ve Âdâbü's-Sami'*, (thk. Tahhan Mahmûd), Riyad : Mektebetü'l-Maârif, 1983.
- _____, *el-Müntehab min Kitâbi'z-Zühed ve'r-rekaik*, (thk. Hasan Sabri) Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fazlihî*, Demmâm : Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.

- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*, y.y., Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 1415.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan, *Târîhu medîneti dımaşk*, (thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garamel-Amri) Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Asâr*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Ebü'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd, *Kitâbü'z-Zühed*, Dımaşk: Dâr-u İbn Kesir, 1999.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, *Sahîh-i İbn Hibbân*, (thk. Şuayb Arnavûd), Beyrut, Müessesetü'r Risale, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tabakatü'l-fukahai's-Şafiiyyin*, (thk. Ahmed Ömer Haşim, Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb) Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1993.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini, *Sünenu İbn Mace*, Kahire : Daru İhyâi't-Türasi'l-Arabi, 1975.
- İbn Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek Abdullah, *Kitâbü'z-Zühed ve'r-Rekaik*, Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye.
- İbn Umranî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Enba' fi tarihi'l-hulefa*, (thk. Kâsım es-Semerrâî) Kahire: Dârü'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 2001.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihaye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki.)Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Lübâb fi Tehzîbü'l-Ensâb*, Dâr-u Sâdır, Beyrut.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *Zemmü'l-Hevâ*, (thk. Mustafa Abdülvahid), 1962.
- _____, *Kitâbü'l-Mevzuât*, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1968.
- _____, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (trc. Rüştü Balcı), İstanbul: 2007.
- Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed b. Ebi İshak, *Bahru'l Fevâid el-Meşhûr bi Meâni'l*

- Ahbâr*, (thk. Muhammed Hasan Muhammed, Ahmed Ferid el-Mezidî), Beyrut: Darü'l Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Kınalı-Zade, Hasan Çelebi *Tezkiretü's-Şuara* (haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- el-Kissî, Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, (thk. Mahmûd Muhammed Halil Saidi, Subhi es-Samerrai), Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1988.
- Kurtoğlu, Orhan “Yozgatlı Nihânî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi”, Bozok Sempozyumu, 2016.
- Lalekaî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansur et-Taberî, *Şerhu Usuli İ'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, (thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gamidi), Riyad: Dar'u Taybe, 2003.
- Latifî, Abdüllatif Çelebi, *Tezkiretü's-Şuara ve Tabsıratü'n-Nuzama* (haz. Rıdvan Canım) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2000.
- Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, *el-Muvatta*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiri'l-Maverdi*, (thk. es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Muhammed el-Hut, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Derviş el-Beyrut, *Esna'l-Metalib fî Ehâdîsi Muhtelifi'l-Meratib*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1983.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Muhadaratü'l-Ebrar ve Müsamereti'l-Ahyar fî'l-Edebiyyat ve'Nevadiri'l-Ahyar*, Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1968.
- Münâvî, Abdurrauf Muhammed İbn Tacilârifin, *Feyzü'l-Kadîr Şerhü Câmi's-Sağir li's-Suyûti*, Kahire: Matbaatü'l Mustafa, 1938.
- Münzârî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi, *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerif*, Kahire: Dârü't-Türas.
- Müttakî Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, / (neşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

- Nihânî, İbrahim Çelebi, *Divan*, Milli Kütüphane, nr.167-01; aynı müellif, **Gazeliyyât**, Milli Kütüphane, nr. 260-02.
- en-Nihânî, İlyas b. Abdullah, *Mîkâtu'l-Ukalâ*, ez-Zekiyye Mahtûtât Fârisiyye ve Türkiyye, nr. 13.
- _____, *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id*, Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Koleksiyonu, nr. 495.
- _____, *Tercüme-i Minhâcu'l-Âbidîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa koleksiyonu, nr. 345
- _____, *Divan*, Milli Kütüphane, nr. 2441/15
- Öktem, Nisa, “16.Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Osmanlı Kitap Kültürünün İzlerini Aramak: Kâtip Mustafa Bin Yusuf'un Terekesi”, *Orta Doğu ve Afrika Araştırmaları Derneği, Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu*, 2015, (Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği).
- Riyâd Mâlih, Muhammed, *Fihrisu Mahtutati Dâru'l-Kütübi'z-Zahiriyye : et-tasavvuf*, Dimaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1978.
- Sadık Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 31 (2011/2).
- Sefirî, Şemseddin Muhammed b. Şeyh Zeynüddin Ömer b. Veliyyullah, *el-Mecalisü'l-Va'ziyye fî Şerhi Ehâdisi Hayri'l-Beriyye*, (thk. Ahmed Fethi Abdurrahman), Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- _____, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, ty..
- Sehmî, Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcanî, *Târîhu Cürcan*, Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürerü'l-Müntesire fî'l-Ehâdisi'l-Müştehire*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1960.
- Şeyho, Luvis Rızkullah b. Yusuf b. Abdülmesih el-Yesui, *Mecâni'l-Edeb fî Hadâiki'l-Arab*, Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1913.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, Kahire: Darü'l Hameyn.
- _____, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Kahire: Mektebet'ü İbn Teymiyye, 1994.

- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ezdî Hacrî Mısırî, *Şerhu Meânî'l-Âsâr*, (thk. Muhammed Seyyid Cadelhak, Muhammed Zührî en-Neccâr), Alemu'l-Kütüb, 1994.
- Tebrizî, Ebû Abdullah Veliyyüddin Muhammed b. Abdullah, *Mişkatü'l-Mesâbih*, (thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî), Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985.
- Ulusoy, Turgut, *Abidler Yolu*, İstanbul: Hisar Neşriyat, 1972.
- Uludağ, Süleyman, "Gazzâlî", *DİA*, Ankara 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1961).
- _____, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1961).
- Yakşı, Ayhan, "Nihânî, Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni", (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 1993).
- Yusuf Turan Günaydın, "Gazâlî Tercümeleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 30 (2011/2).
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *İthafü's-Sadeti'l-Muttakin bi-Şerhi İhyai Ulumi'd-Din*, Beyrut: Matbaatu'l Tarihu'l Arabî, 1994.
- ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaut, Kamil Karrat) Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- _____, *İsbâtü's Şefâa'*, (thk. İbrahim Abdülmecid), Edvâu's-Selef, 2000.
- Zerrûk, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Muhammed, *Kavaidü't-Tasavvuf*, Beyrut: Dâru Vahyi'l-Kalem, 2004.